

પ્રથમાશ્રિતિ   પ્રત ૧૦૦૦
પ્રવાસ ગે-સર્પેન્સર ૧૯૨૧
પ્રસિદ્ધિ   એપ્રિલ ૧૯૨૭
કિંમત રૂ ૧-૮-૦

અમદાવાદ-સલામત ૨૧૮,
પિ ડાયમંડ ન્યુબિલિ પ્રોગ્રેસિવ ગ્રેસમા
પરીખ દેવીદાસ છગનવાલે છાપ્યુ

સ્નેહાર્પણ

જેઓ આ 'સંસ્મરણો'ના ઘણાખરા અસંગે સાથે હતા, જેમના પ્રથમથી છેવટ સુધીના અવાસસાહચર્યથી અનેક સ્થળે 'અમે' લખી શક્યા છું, તે—

શ્રીયુત સનેહી

નંદલાલ માધવદાસ અમરશી
ના આનંદી સ્વભાવના સ્મરણમાં.

આમુખ.

તા ૮મી મે ૧૯૨૬ ને રાજ રટીમર રજપુતાનામાં મેરે ત્યારથી દરેક મેનમાં મારે ઘેર પત્રો લખતો તેનો પ્રથમ ઉદ્દેશ મારા રનેવી સ્વજનને મરી મુસાફરીનો કાર્કિ ખ્યાન આપવાનો હતો આ પુસ્તકમાં જે વર્ણન પ્રકટ કર્યું છે તે માત્ર સદર પત્રો મારા સ્વજનોએ તે પત્રો જાળવી રાખ્યા હતા તેથી મને ઘણી સગવડ થઈ પડી

નવું લખવાનો સમય નહોતો તાજેતર વિચારે નોનોના તે વધારે ઠીક લાગ્યા બાના ધરગતુ છે તે પણ એક ગીતે રોગ મળ્યાથ અસન છપાવવા માટે તૈયાર નહિ કરેલ વસ્તુમાં પ્રાકૃતતા હશે તો નૈમર્ગિમતા પણ જરૂર માલૂમ પડશે ઉપો ધાતનો બામ પાછા વળતો વખત રંગમરમાં લખે એ હો આવીને તો આત્ર છે-ની અનુક્રમણિકા (ઇડેક્સ) પુસ્તક છપાઈ રણ પછી કરી છે

ગુજરાતી બાપામાં પ્રવાસના પુસ્તકોની તગી ઘણી છે જનારને નમો અર્થ ધણો થાય છે અને ફેનીક વાર દર દેશ જવામાં કષ્પનામાં અનેક મુસીમતો ધારી લેવાય છે એ સબધ મા કાર્કિ હકીકત ઉપયોગી થઈ પડશે એમ કેટલાક મિત્રોને લાગવાથી મુસાફરી દરમ્યાન મારા મન ઉપર પડેની છાપ આમ પુસ્તકાકારે પ્રકટ કરવા વિચાર કર્યો છે તે મર્ધની સમાતોચના ઉપરની હકીકત લક્ષમાં રાખી યવી ચોગ્ય છે

અર્થિત્ અગ્રેજી સપ્તેનો ઉપયોગ વધારે પડેનો થઈ ગયો છે તે અસલ ઉદ્દેષ પત્રાકારે હોમને થોડો છે શિષ્ટ ભાષા દોવાનો દાવો આ પુસ્તકને અંગે કરવામાં આવતો નથી

યુરોપની મુસાફરીમાં મુશ્કેલી નથી. નિરામિયાહારી તરીકે રહેવામાં અગવડ નથી. દરેક સ્થાને ગાર્ડબુકો નકશા વિગેરેની પૂરતી સગવડ છે અને સુવન છે. ઇગ્નિશ બાપા પરનો કાપુ જેમ વધારે હોય તેમ મુસાફરી વધારે સગવડથી થઈ શકે છે. દેવ્ય બાપા આનડની હોય તો સગવડમાં આર વધારો થાય છે પણ તે અનિવાર્ય નથી.

મુસાફરી આખ ઉઘાડી રાખીને કરવાની જરૂર છે, દેશમાં ત્યાથી ઘણું લઈ આવવા જેવું છે, રીતરિવજો સરખાવવા યોગ્ય છે, સમાજજીવનના વિચારવા જેવા છે, યુરોપ દુનિયા પર પ્રભુત્વ કેમ બોગવે છે તેના અતર્ગત કારણોમાં ઉતરવા જેવું છે. વર્ષોથી આવી આવતી અને દેશકાળ પ્રમાણે ફરતી સરસાઓ અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે, કેળવણીની પ્રગતિ જેવા યોગ્ય છે-ઘણું જેવા જાણવા સમજવા જેવું છે. તેમની વ્યવસ્થાશક્તિ, સ્ત્રીસમાજની વર્તમાન સ્થિતિ આદિ મુદ્દા પર અન્યત્ર ઉદ્દેશ્ય કર્યા છે પણ પુસ્તકનું કદ વધી જવાથી આ અથવા દાખલ કર્યા નથી મોજ-શોખ ખતર પ્રવાસ કરવા જાય તે કરતાં જો શીખવાની નજરે જાય તો સદાનુભૂતિપૂર્વક કરેલ અવલોકન દેશને ઘણી રીતે લાભદાયી થાય તેમ છે એવો મને અનુભવ થયો છે.

મને સમય ઓછો હોવાથી હું ઘણી જેવા લાયક જગ્યાએ જઈ શક્યો નથી. યુરોપના માર્ગદર્શક તરીકે આ અથવા ઉપયોગ થઈ શકે તેમ નથી, પણ મારા મન પર થયેલી અસરો એ ખતાવે છે. 'સસ્મરણ' નામ એજ કારણે મેં રાખ્યું છે. એમાં પ્રવાસવર્ણન કરતાં પ્રવાસ દરમિયાન જેવાયુ તેની નોંધ અને તે પર લખાયેલી ટીકા અવારનવાર જેવામાં આવશે કેવળ પ્રવાસ

વર્તુનનાં પુસ્તક છપાવવાની બહુ જરૂર નથી, ધરણ્યકે ગાઈડબુકો અંગ્રેજીમાં તો મુલ્યમ છે.

પ્રવાસ કરવા જનારે નોંધ તેજ વખતે કરી લેવી. એથી તાજી અસરની ચોક્કસ નોંધ રહે છે અને લાગે વખતે સ્મરણ-શક્તિને તરફી આપવી પડતી નથી. વિજ્ઞાપન-પુરોપના પ્રદેશમાં નહિ જનારને, ત્યાં પ્રથમ દર્શને થી અમર થાય છે તે અત્ર જોવામાં આવશે અનેક સાસારિક બાગતપર વિચારો અન્યત્ર લખ્યા છે તે પણ એક વખત જોઈ જવા બધામણુ છે વિવાપનમાં સર્વ સાર છે એમ માનવાનું કાન્થ નથી, પણ થીખવા જેવું પણ છે એમ મને લાગ્યું છે ગુણદૃષ્ટિએ ત્યાં સારાનું ઘડણું અને અનુકરણ થાય તો સમાજપ્રગતિને તેથી બહુ લાભ થાય તેમ છે.

ચિત્રો વધારે આપવા ઇચ્છા હતી, પણ મુદ્રણની અમરડે અંધ સંખ્યાથી સતોષ માન્યો છે. પુરોપમાં સર્વ સ્થળોએ પોસ્ટ કાર્ડ અને આલ્બમો બહુ મળે છે અને હું પણ તેનો સાંગે જયો લઈ આવ્યો છું. મારા 'સ્મરણો' એનાથી તાજાં રહે છે.

શુર્જરજનતાની આ રીતે કાર્ડ સેવા થઈ શકે તો તે પણ એક પ્રકારનું સાહૃદય ગણવાની હોસમા આ નૈવેદ્ય ધર્યું છે.

નાળીએરી પૂર્ણિમા, સ. ૧૯૮૩ }
પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મનહર બીડગમ }
તા ૧૩-૮-૧૯૨૭

આ. ગિ. કાપડીઆ.

આ પુસ્તકમાં આપેલાં ચિત્રો

ના

અનુક્રમણિકા.

	પૃષ્ઠાક
વરસાઈના કુવારા (વરસાઈલિ-ફાન્સ) ...	... ૮૧
સેટ પોલ્સ ઈથીડલ (લંડન-ઈંગ્લાંડ) ..	.. ૧૦૪
હેમ્પ્ટન કોર્ટ (લંડન-ઈંગ્લાંડ) ...	... ૧૪૨
લેડ બેમનનુ દૃશ્ય (હાન્વે-સ્વીટ્ઝરલાંડ) .	.. ૨૧૬
ઈન્ટર લાકન-રેગેનનુ દૃશ્ય (શેડગ-સ્વીટ્ઝરલાંડ)	૨૨૫
મિતાનની સિમેટરીમાંનો સ્તૂપ (મિતાન-ધટાનિ)	. ૨૬૪
લીનીંગ ટાવર (પીઝા-ધટાનિ) ..	.. ૨૭૭
સેટપીટરનુ દેવળ (રોમ-ધટાનિ)	૨૧ ૬
સા સુસી મહેલ (પોલ્સકામ-જર્મની)	.. ૩૪૫
વોટરૂ-પેતોરેમા નબર-૩ (બે હાઈમ) ..	૩૮૩

વિષયોત્તી સામાન્ય

અનુક્રમણિકા.

પ્રાયમિક તૈયારી-હિપોદ્ધાત	...	...	૧-૩૦
સ્ટીમર રામપુતાના-એડન-પોર્ટસેડ	...	...	૩૧-૫૯
ફા-સની જમીનપર-માર્સફસ	...	...	૬૦-૬૫
પેરિસનું વૈવિધ્ય	...	...	૬૫-૮૭
પેરિસથી લડન, ડાવર માર્ગે	...	...	૮૭-૯૦
લડન (આપણુ વિચારત)	...	...	૯૧-૧૫૦
ઓડસફર્ડ-સરસ્વતીનું ધામ...	...	...	૧૫૦-૧૬૦
કેન્ટરબરી-મારગેટ	...	...	૧૬૦-૧૬૫
લેન્ડન. બાદશાહી વાલુયાનદર્શન	...	...	૧૬૬-૧૭૦
સ્કોટલાન્ડ-સરોવરોનો પ્રદેશ, વિગેરે	...	...	૧૭૧-૧૮૬
લડન સબથી પ્રકીર્ણ	...	...	૧૮૭-૧૯૭
પેરિસને રસ્તે (યુરો-ફ્રાન્સટન)	...	...	૧૯૭-૧૯૭
પેરિસનુ ખાસ (પૃ. ૮૭ થી આનુ)	...	...	૧૯૮-૨૦૪
સ્વીટઝરલાન્ડ (જીનેવ, ઇટરલાકન આદિ)	...	...	૨૦૫-૨૪૮
ઈટાલિ (મિયાન, ફ્લોરેન્સ, રોમ, વેનિસ આદિ)	...	...	૨૪૯-૩૨૩
જર્મની (બર્લિન અને સ્કોલરોનો પ્રમુખ)	...	...	૩૨૪-૩૭૮
એક્ઝિયમ	...	...	૩૭૯-૩૮૪

ઉપોદ્ધાત

પ્રાથમિક તૈયારી વિગેરે

પાશ્ચાત્ય પરિસ્થિતિજ્ઞાન

યુરોપની મુસાફરીને અગે આપણામા અનેક પ્રમારના અન્યવસ્થિત ખ્યાલો ચાલ્યા કરે છે અને પરિણામે આપણે યુરોપ સબધી ઘણું ઓછું જાણીએ છીએ ત્યાથી મુસાફરી કરીને આવેલા માણસોએ યુરોપ સબધી વિચારો ફેલાવવા સબધમા જોઈએ તેટલું લક્ષ્ય આપ્યું નથી અથવા પ્રવાસવર્ણનોમા જૂઠું જૂઠું દેખાવો અથવા સાચામમની મોટી વાતો કરવાના પ્રસંગો હાથ ધરવાને કારણે આપણે યુરોપીય પ્રજા પાસેથી શું શીખવાનું છે તે બાબતમા લગભગ તફાવત બેનસીબ રહ્યા છીએ મૂળમા આપણી ભાષામા પ્રવાસવર્ણનના પુસ્તકો બહુજ ઓછા છે અને જે છે તે અમુક ઉદ્દેશથી લખાયવા હોય છે, પણ મુસાફરી કરવામા પ્રાથમિક તૈયારી કેવી કરવી જોઈએ, કઈ બાબતોપર લક્ષ્ય આપવું જોઈએ, મુસાફરીનો માર્ગક્રમ કેવો ગોઠવવો જોઈએ અને એવી એવી મુસાફરીની બાબતના પ્રેરક અને સહાયક લેખો ગુજરાતી ભાષામા મારા જોવામા આવ્યા નથી પરિણામે ઘણાને યુરોપ જવું એ મોટું મહાભારત લાગે છે અને ટેલક તેમા ધર્મની ક્ષતિ જુએ છે અને અનેક પ્રમારની ગેરસમજાનીમા વધારો પાછા આવનારના અમુક પ્રકારના વર્તનપરથી યાય છે પરિણામે જે પાશ્ચાત્ય પ્રજા સાથે આપણું દિલ દાલ ટુરત જોડાયલું છે, લગભગ

દોઢસો વર્ષનો જેની સાથે સંબંધ છે તેનાં ઘરબાર આપણે જોયાં નથી, તેઓનાં આદરો આપણે જોયાં નથી, તેઓની રીતમાત આપણે અવલોકી નથી અને તેમના વ્યક્તિગત અને સમષ્ટિગત વ્યવહારમાંથી મદદ લેવા યોગ્ય તત્ત્વને સમજી સંમતી રાખ્યા નથી. આટલાં વધેના જેની સાથે પરિચય હોય તેને આપણે બરાબર જાણીએ નહિ અને તેમની સંસ્થાઓ, ખાવાપીવાના વ્યવહારો, સમાજ સંગઠન, અભ્યાસસ્થાનો, આનંદસ્થાનો અને આખું સામાજિક રાજ્ય કીય અને સાંવ્યાવદારિક તેમજ ઔદ્યોગિક અને નૈતિક બધારણ સમજીએ નહિ એ ઇચ્છવા યોગ્ય ભાવ્યેજા ગણાય. આપણા સમાન પંક્તિવાળાના કે ઇપ્સની કે નીચેની પંક્તિવાળાના આચારવિચાર અને રહેણીકરણના નિયમો જાણવાની આપણી ખાસ ફરજ છે, આપણે અત્યારે તેની જરૂરીઆત છે એ આપણે કાંઈ નહિતો સામાન્ય વ્યવહારના નિયમે પણ સ્વીકારવું જોઈએ. એ સર્વ બાબતોમાંથી આપણે કાંઈ આદરી શકીએ, આપણી પૌર્વાત્ય ભૂમિકામાં પાશ્ચાત્ય સંસ્કારને કંપુ સ્થાન છે, આપણે સારાં તત્ત્વો કેવી રીતે સમજી વિચાર જાણી આપણા વ્યવહારમાં વ્યાપારમાં ઉદ્યોગકારમાં નૈતિક વર્તનમાં અને સમાજ સંગઠનમાં જોડી શકીએ, ત્યારેજ આપણે આપણા ઘરના માલિક થવાનો દાવો સિદ્ધ કરી શકીએ એમ અને જાગવાથી આ વિચારો આકારમાં મૂક્યા છે. આપણે હજી વાતો અને કંઈ સંસ્થાઓ સ્વીકારવી એ તદ્દન નૂતો વિષય છે પણ પ્રથમતો આપણે પૌર્વાત્ય સંસ્થાઓને સમજાવી જોઈએ અને સમજાવી માટે મુસાફરી કરવી જોઈએ, એમનાં સ્થાનમાં જઈ એમને જોવા જોઈએ, એમની સંસ્થાઓને સ્થાનપર જઈ સમજાવી જોઈએ, એમના ઘરબાર રહેણીકરણી જાણવા સમજાવા જોઈએ અને તે પણ સર્વ પ્રેમભાવે કરવું જોઈએ. પ્રથમથી આપણે એવા વિચારથી ચાલીએ કે સુરોપમાં સર્વત્ર નાસ્તિકતા-અજ્ઞાન અને અવ્યવસ્થા છે તો આપણે કાંઈ નહું શીખી શકીએ નહિ. સમજાવા માટે પ્રેમભાવની જરૂર છે અને આદરવા પહેલાં સહનિરીક્ષણ પ્રયત્નરૂપ અને અભ્યાસની જરૂર છે.

સમજવાની જરૂર.

કોઇ પણ સમાજને સમજવા માટે તેમના સ્થાનપર જવાની ખાસ જરૂર છે. અભ્યાસ કરવા માટે બારીક અવલોકન કરવાની જરૂર છે અને કોઇ પણ હકીકત આદરવા પહેલાં આપણા સંસ્કારોનો અભ્યાસ, આપણા આદર્શોનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ અને આપણા વ્યવહારને પરિવર્તન આપવામાં રાખવી જોઇતી સંભાળની બહુ જરૂર છે. પાશ્ચાત્ય બધું નિંદનીક નથી, પૌર્વાત્ય બધું સાર્વત્રિક થઈ શકે તેવું નથી, હવે આપણે વ્યવહાર આખી દુનિયા સાથે કરવાનો છે એટલે અસલની પેટે હિંદુસ્થાનમાં દરવાજા બંધ કરીને બેસી શકીએ તેમ નથી; એની સાથે આપણે જે કંઈ પૂર્વસંસ્કારો રહ્યા છે તે ખોઈ નાખીએ તો અન્યને આપવાની આપણી પાસે બીજી કોઈ ચીજ નથી, એ ચીજ ખોઈ બેઠા પછી સાંપડવી લગભગ અશક્ય છે અને અત્યારે તો સ્થિતિ એવા પ્રકારની છે કે ધણુંખરૂ સમજ્યા વગરનું અનુકરણ થાય છે, રહસ્ય પ્રાપ્ત કરવાને બદલે ઉપર ઉપરનો બપોડો આદરી દેવાય છે અને ઠેકાણા વગરનું ગાહું આમતેમ ઘસડાયા કરે છે, આપણી અત્યારની સ્થિતિ હોકાયત્ર વગરના વહાણ જેવી છે. આપણે આ મહા પરિવર્તન કાળમાં બહુ વિચાર કરવાની જરૂર છે, ઘણું જોવા નહીંવાની જરૂર છે અને ચોક્કસ પગલે અને ધારેલે હિસાબે આગળ વધવું હોય તો મુસાફરી કરવાની ખાસ જરૂર છે.

દેશાટનના લાભ.

ચતુરાઈ પ્રાપ્ત કરવા માટે અસલના નહીંતા નીતિના સંસ્કૃત વાર્તિકમાં જે અનેક સાધનો બતાવ્યાં છે તેમાં અગ્રસ્થાન 'દેશાટન'ને આપવામાં આવ્યું છે તે તદ્દન ચોખ્ખું લાગે છે. દેશાટન કરવાથી અનેક પ્રકારના મનુષ્ય સ્વભાવનો અભ્યાસ થાય છે, ન્દા ન્દા રીતરિવાજો નહીંવામાં આવે છે અને ખાસ કરીને આપણી જાત ઉપર ધણું વિશ્વાસ આવે છે. બહારગામ ગયા પછી આપણે આપણા પોતાના ઉપર આધાર રાખવો પડે છે, આપણામાં કંઈ સક્રિયતા ધુપાઈ

રહેલી છે તેનો આપણને ખ્યાલ આવે છે અને અનેક નાની મોટી અગવડોમાં આપણે ઢેવી રીતે બહાર નીકળી રાખીએ છીએ તે પર આપણી મુસાફરીની ફેતેહનો આધાર રહે છે અને આખા જીવનમાં આત્મવિશ્વાસ અથવા સ્વાવલંબન અતિ અગત્યનો સફળુષ્ટ છે તેનું જ્ઞાન થાય છે.

વધારે મહત્વની હકીકત આપણા વિચારધેનની ધની વિશાળતા છે, આપણને નિર્ણય કરવાનું સાધન આપણા વિચારોનો સરવાલો છે, આપણું બડોળ નાનું હોયતો નિર્ણય કાચા-અધુરા-અપરિપક્વ રહે. જેમ બડોળ મોઢું તેમ નિર્ણય ચોક્કસ અને લાંબા વખત વ્યાપ્તિ તેવા હોય છે. એવા નિર્ણયો મુસાફરી પૂરી પાડે છે, દેશાટનના અનેક ગુણો છે પણ અત્ર તે પર લેખ લખવાનો નથી. હિંદુસ્થાનની નજરે મુસાફરી કેવી રીતે કરવી અને તેને માટે તૈયારી કેવી કરવી એ અત્ર પ્રસ્તુત છે. આ બાબતમાં લોકોમાં ઘણા વિચિત્ર ખ્યાલ રહેલા અનુભવ્યા છે તેથી યુરોપની મુસાફરી કરવાને અગ્રે પ્રસ્તુત પ્રાથમિક બાબતોનો ઉલ્લેખ પ્રથમ કર્તવ્ય ગણ્યો છે.

પ્રાથમિક તૈયારીઓ.

મુસાફરી કરવાનો નિર્ણય ફેટલાક વખત પહેલાં કરવામાં આવે છે તે પર ફેટલીક તૈયારીનો આધાર રહે છે અને ફેટલીક તૈયારી તો કરવીજ પડે છે.

યુરોપની મુસાફરી કરવાનો સર્વથી વધારે અનુકૂળ સમય નરમાનો છે એપ્રિલથી સપ્ટેમ્બર સુધીનો સમય બહુ અનુકૂળ છે. માર્ચ માસની અધવચમાં નીકળવાનું બની આવે તો ધણુ ઠીક પડે છે.

હિંદુસ્થાનમાં સમય મળે તો નીચેની બાબતો મુસાફરી કરતા અગાઉ કરી રાખવી બહુ ઠીક થઈ પડશે.

(૧) અભ્યાસ.

૧. (૧) સ્થાપત્ય, યુરોપમાં ખરી એવાની ચીજો કુદરતના

ઉપોદ્ઘાત

સૃષ્ટિસૌંદર્ય ઉપરાંત મોટાં દેવજો અને લબ્ધ મુકામો જો ખેતી ખરી કિંમત સમજવા માટે શિક્ષ-સ્થાપત્યના પ્રકાર અને કોરીજિરી-શિક્ષ અને વિશિષ્ટતાનો અભ્યાસ કરવો. ગોથીક સ્ટાઇલ, કોરીજિરી-શિક્ષ અને કોરીજિરી અને કોરીજિરી એ ત્રણેના પ્રકાર, રોમેનસ્ક સ્ટાઇલ, ગ્રીક સ્ટાઇલ, બાઈઝેન્ટાઈન વિગેરેનો તફાવત ખરાબર સમજ્યા વગર શિક્ષના ખરા મનુનાઓનો ખ્યાલ નહિ આવે. મોટાં લબ્ધ દેવજોમાં કોરીજિરી-શિક્ષ દેવું છે તેનો ખરાબર તો નહિ પણ ઉપરચોટીએ અભ્યાસ કરવા માટે, કંઈ નહિ તો આનંદ મેળવવા માટે પણ શિક્ષના પ્રાથમિક જ્ઞાનની મજા ધણી છે. એના અભ્યાસ માટે પ્રાથમિક પુસ્તકોનું લીસ્ટ અન્યત્ર આપ્યું છે. વિશેષ અભ્યાસ કરવાની ઇચ્છાવાળાએ મોટાં પુસ્તકો શોધી લેવાં. તદ્દન સાધારણ જ્ઞાનની ખાસ જરૂર છે. વખત ન હોય તો સ્ટીમરમાં પણ એનો સફળ અભ્યાસ કરી લેવો.

(૨) ચિત્રકળા યુરોપના પ્રવાસ દરમ્યાન દેવજો ઉપરાંત અનેક મોટી ગેલેરીઓ આવે છે. એમાં લાખો રૂપિયાની કિંમતનાં ચિત્રો હોય છે. પેઇન્ટીંગ અને મોઝેઈક કામમાં ધણો તફાવત છે. પેઇન્ટીંગ એ કેન્વાસ આપના રાસ્યાતમાં કપડાંપર તેજ રંગથી કાઢેલ ચિત્ર હોય છે અને મોઝેઈક એટલે નાના પથરો કે આરસના દુકડા બેસાડી તેનું ચિત્ર બનાવ્યું હોય છે. મોઝેઈકના ચિત્રમાં કુદરતના દેખાવો અને મનુષ્યની ઇખી આવી શકે છે. આની કળા ખાસ સમજવા જેવી છે. એનો વિકાસ પણ અભ્યાસ કરી સમજવા જેવો છે. એની નૃદી નૃદી સ્કૂલોનો ખ્યાલ કરવાનો છે. ઇટાલીમાં ચાર સ્કૂલ મોટી છે. વેનીશીયન સ્કૂલ, ફ્લોરેન્ટાઈન સ્કૂલ, મીલાન (અથવા લોબાર્ડી) સ્કૂલ અને રોમન સ્કૂલ. એ દરેકનો ખ્યાલ અને ખાસીઅત નૃદા નૃદા એમાં મનુષ્ય શરીરનો આકાર, ભાવ, અભિનય, મોહાનો મોહો, પરસ્પેક્ટીવ (દેખાવ) અને દૂર નજીકના ભાવોમા બહુ વિવિધતા છે. કોઈ અભિનય પ્રાધાન્ય છે, કોઈ મોહોપર ભાવ લાવવામાં કુરાળ છે, કોઈ નૈસર્ગિક ભાવો વધારે લાવે છે, કોઈ જનાવરનો અભ્યાસ કરેલ હોય છે,

કોઈ સૌંદર્યને પૂરે છે. એ સર્વ તફાવત કળાની દૃષ્ટિએ સમજવા જેવા છે. પ્રથમ કપડાંપર પેઈન્ટીંગ થતું હતું, ત્યારપછી કેટલા ફેરફાર થયા, ફરેક સૈકામાં ચિત્રકળા કેવી રીતે વિકાસ પામી અને ફરેક સ્કૂલ કેમ વધી તેનો ઇતિહાસ સમજવાની જરૂર છે. એ ઉપરાંત ફ્રેન્ચસ્કૂલ, જર્મનસ્કૂલ, બેડીઅનસ્કૂલ, ડચસ્કૂલ, ઇંગ્લીશસ્કૂલ, નોર્વેજીઅનસ્કૂલ એ ફરેકનો તફાવત, વિકાસ અને વર્તમાન સેવી ઉપર ધરાવેલ લક્ષ્ય આપવાની જરૂર છે. ફરેક મોટા સહેરમાં ચિત્રસંગ્રહ ધણો વિશાળ છે અને નીરખીને ભોતાં ધણો સમય લાગે તેવું છે એ વાત ખરી છે, પણ ને કળાની દૃષ્ટિએ ચિત્રકામ સમજવું હોય તો સામાન્ય જ્ઞાનની અને પ્રત્યેક સ્કૂલના ઇતિહાસના નજીકજાની ખાસ જરૂર છે એ વચ્ચે એક એક ચિત્રના ત્રીસાઈબર પાઉન્ડ કે સાઠાઈબર પાઉન્ડની કિંમત કેમ હોઈ શકે તેનો ખ્યાલ આવવો અસંભવિત છે.

(૩) મનુષ્ય શરીરનો અભ્યાસ. એને 'એનેટોમી' કહે છે. એના અંગ પ્રત્યંગના અભ્યાસની ખાસ જરૂર બાવલાં-પૂતળાં જોવાને અંગે છે. ફરેક પ્રભએ બહુ ભવના બાવલાંનો સંગ્રહ કર્યો છે તેનો અભ્યાસ ને 'એનેટોમી' નામી હોય તો આનંદ આપે છે. એક બાવલાં-પૂતળાંને ધરાવેલ સમજવા માટે આ જ્ઞાનની જરૂર છે. એથી કળાકારની કૃતિનો સાચો ખ્યાલ આવશે. એના અભ્યાસમાં પુસ્તકજ્ઞાન ઉપરાંત અવલોકનની બહુ જરૂર છે. જરા દેવ પાડવાથી એ કળા પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવું છે. ફરેક વિભાગના સામાન્ય જ્ઞાનના પુસ્તકોનું લીસ્ટ અન્યત્ર આપ્યું છે.

(૪) સંગીત (મ્યુઝીક). આ જરા આકરો વિષય છે. આપણું સંગીત તાલસુર પર રચાયેલું છે યુરોપીય સંગીતમાં 'હારમની' ને મુખ્ય સ્થાન છે. મ્યુઝીક માટે પાછી ઇટાલીઅન, જર્મન, ફ્રેન્ચ, ઇંગ્લીશ સ્કૂલો છે. એ ફરેકમાં મોડો મોડો તફાવત છે. જની શકે તો એના રસિક માણસો પાસેથી આ તફાવત સમજી લેવો. એ ઉપરાંત રશીયનમાં

અને અન્ય 'ડાન્સ' નેવાના પ્રસંગો બહુ આવે છે. એમાં કળા શી છે તે સમજવા માટે એના પ્રકાર જાણી લેવાની જરૂર છે. વન સ્ટેપ, વોલ્ટસ (Vauitiz), ટેંગો વિગેરે એના પ્રકાર છે. ટંગો નાચ આપણા ઘરોને ધણે મળતો આવે છે. ઉપરાંત અમેરિકન લોકો એક ચાલ્સ્ટન નામનો નાચ કરે છે. આનું સામાન્ય જ્ઞાન હોય તો આપણી આસપાસ જે વસ્તુ ચાલતી હોય તે આપણાથી સમજી શકાય છે.

(b) મુસાફરી કરનારને ફ્રેન્ચભાષાના જ્ઞાનની જરૂર પડે છે. હાલમાં અમેરિકનો આખા યુરોપમાં બહુ મોટી સંખ્યામાં મુસાફરી કરે છે એટલે અંગ્રેજી ભાષા ઉપર સારો કાબુ હોય તો ખાસ વધી આવતો નથી પણ જરૂરી ફ્રેન્ચભાષાનું ઉપર ઉપરનું જ્ઞાન હોય તો સગવડ ધણી આવે છે. ફ્રેન્ચભાષાનું મુસાફરી પૂરતું જ્ઞાન મેળવવું હોય તો મને એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે ત્રણ ચાર માસ એક એક કલાક રોકવાથી થઈ શકે છે અને પછી પારિસમાં તેના જાતિઅનુભવ થાય છે એટલે શીખી જાય છે. હવે અને જમવાની ચીજોના લીસ્ટ ને મેન્યુ (Menu) કહેવામાં આવે છે તે ફ્રેન્ચમાં જાણવાની ખાસ જરૂર છે અને સંખ્યાવાચક શબ્દો પણ ફ્રેન્ચભાષાના જરૂર જાણવા. બાકી દરેક મોટા સ્ટેશનોએ ઈન્ટરપ્રેટર (દુભાષીઆ) ધણું ખર્ચ હોય છે એટલે કામ ચાલે છે.

(c) યુરોપમાં મુસાફરી કરનાર ભૂગોળ જાણેલ હોય છે એમ આપણે માની લઈએ છીએ છતાં યુરોપનો અને પ્રાંતવાર નકશો જોઈ જવો અને સાથે રાખવો. મોટા સહેરની ભૂગોળ ધ્યાનમાં રાખી લેવી અને રેલવે લાઈનો સીધી કવી રીતે મળે છે તેના પણ નકશા આવે છે તે જોઈ જવા અને ખાસે રાખવા. ઉઘી મોટી લડાઈ પછી ભૂગોળમાં ખાસ કરીને સરદહોમાં અને નામોમાં ફેરફાર ધણો થયો છે તેથી નવા નકશાનો અભ્યાસ કરી લેવો. આ એકાદ કલાકનું કામ છે પણ જરૂરી છે. ભૂગોળના અને રેલવે લાઈનોના ચોક્કસ જ્ઞાન વગર ધણા માણસો આડીઅવળી મુસાફરી કરી બેવડા ખર્ચમાં ઉતરે છે.

પેસેજ

મુસાફરી કરવાનો નિર્ણય થાય એટલે પોતાનો હિસાબ ગણી પેસેજ લઈ લેવો જે યુરોપ આખો જોવો હોય તો ઇટાલીઅન લાઇન (Lloyd Trestano) ની સ્ટીમર દર માસની પહેલી તારિખે અને પંદરમી તારિખે મુખર્ધથી ઉપડે છે તેની ટીકીટ લેવી પહેલી તારિખે સ્ટીમર ઉપડે છે તે ઇટાલીના મેડીટરેનીઅનના જનોઆ (Genoa) બંદરે જાય છે અને પંદરમી તારિખે ઉપડે છે તે ઇટાલીના એડ્રી આટિલા વેનીસ (Venice) બંદરે જાય છે ઇટાલીઅન લાઇનના સમગ્રકં પૂરતી છે અને વેન્ટુરીઅન ખાવાનું મળી શકે છે જનોઆ જાણી લાઇન લેવાનું બને તો તેપછી ઉતરી જઈ વીસુવીઅસનો જવાબામુખી જોઈ આવી રોમ જવું અને ત્યાંથી પીઝા ફ્લોરેન્સ મીલાન થઈ રીવીએરાના લાગ મોન્ટીકાર્લો અને નીસ જોઈ માર્સેઇસને રસ્તે થઈ લીયો જોઈ પારિસ જવું વધારે અનુકૂળ પડશે જનોઆ ઉતરવાનું થાય તો પાછા ફરતા વેનિસથી બેસવાની સ્ટીમર લેવી એટલે સડનથી નોર્વે, હોલ્ડ, બેલ્જિઅમ થઈ જર્મની જોઈ સ્વીટ્ઝરલૅન્ડ થઈ વીએના જવાય અને ત્યાંથી વેનિસ અવાય સમય હોયતો વેનિસથી મોન્ટ્રીનીનેપ્લસ મીસ, કેરો, એલેક્ઝાન્ડ્રીઆ અને નાઈસનો પ્રદેશ જોઈ પોર્ટોફોથી સ્ટીમર પકડવી પી એન્ડ ઓ કંપનીનો મેલ પણ અનુકૂળ છે ખાવાપીવાની સર્વ સગવડ થઈ શકે છે એમા એગીકેટ વધારે જાળવવો પડે છે પી એન્ડ ઓ કંપનીની સ્ટીમર માર્સેઇસ જાય છે ત્યાંથી રીવીએરાના વિલામ જોઈ પારિસ જવું એ માર્ગ પણ વધારે અનુકૂળ છે પેસેજ જમ બને તેમ જલ્દી લઈ લેવાની જરૂર એ છે કે એપ્રિલ મે માસમા યુરોપ જનારનો ધસારો ધણો હોય છે અને બહુ મોટા પેસેજ મેળવવામા અગવડ પડે છે મહેનત કરવાથી પેસેજ મોટા પણ મળી શકે જ એ લક્ષ્યમા રાખવું

પેસેજ બની શકે ત્યાં સુધી ફર્ટકલાસનો લેવો કારણ કે સ્ટીમરમા જતા આવવા અઢાલીરા દિવસ ગાળવાના હોય છે અને

સ્ટીમરના એક જ ભાગમાં ફરવું ગમતું નથી. આખી સ્ટીમરમાં ફરવાની અનુકૂળતા વધારે છે એટલા પેસા ખરચવાની શક્તિ ન હોયતો સેકન્ડ ક્લાસ પણ ખોટા નથી પ્રથમ ક્લાસમાં વિભાગ હોય છે જેની હકીકત આગળ આવશે.

આઉટ ફીટ.

સાથે ફેટલી વસ્તુ લેવા અને ફેટલી ન લેવી એ સવાલ પહેલી વખત મુસાફરી કરનારને ધણો મુઝવે છે. આપણા દેશમાં મુસાફરી કરવાની પદ્ધતિમાં અને યુરોપની રીતમાતમાં એટલો બધો તફાવત છે કે આ સંબંધી ધણો ખ્યાલ કરવાની જરૂર છે. આ હકીકત ચાર માસ મુસાફરી કરવા જનારને ઉદ્દેશીને છે ત્યાં અભ્યાસને અંગે બે ત્રણ વર્ષ રહેનારને બહુ હકીકત લઘ્યમાં લેવાની છે તે આગળ લેશું પ્રથમ શું ન લેવું તે જોઈ જઈએ.

બેડાંગ જરા પણ લેવું નહિ. દરેક હોટેલમાં અને સ્ટીમરમાં તથા રેલવેમાં બેડાવાનાં પૂરતાં મળે છે. સખ્ત ઠંડી હોય ત્યારે પણ પૂરતું બેડાવાનું મળે છે ખાસ શોખ હોય તો એક સારી સાલ રાખવી જે બાર ન કરે અને કોઈવાર પગ ઉપર નાખી શકાય. બાતાને ટખ્ખો (ટીફીન બાસ્કેટ) લેવાની જરૂર નથી. દરેક સ્થાને ખાવા પીવાની સગવડ પૂરતી હોય છે, વેજિટેરીઅનને માટે પણ પૂરતી ચીને મળી શકે છે. બાતું નકામો બોલે કરે છે અને ઉપયોગમાં જરા પણ આવડું નથી ખાસ શોખ હોયતો એનાદ બે અથાણાં (આચાર) અને છરાણું લેવા જો કે તેની પણ ખાસ જરૂર નથી. લીધા હોય તો સીલ્ટ બાટલીમાં લેવા કે બીજા કપડાંને ખરાબ કરે નહિ.

પાણીનું કાંઈ પણ કામ કે ટંગલર લેવાની જરૂર નથી. દરેક હોટેલમાં અને સ્ટીમરના કેબીનમાં તે માટે સગવડ હોય છે અને યુરોપની દવામાં ઘણું પાણી પીવું પડતું નથી. કાંઈવાર જરૂર પડે તો લેમન સ્કોરા કે બોર્ડેન્ડ પી લીધા; તે વંદુરસ્તીને હાજ કરનાર છે, કોઈ ભતના કેંદ વગરના છે અને સર્વત્ર લઘ્ય છે.

સુરોપમાં મજુર (કુલી) નાના સ્ટેશને દોતા નથી, મને છે ત્યારે ચાન્ આકરો હોય છે એટલે જેમ બને તેમ એછા સામાન હોય તો મુસાફરીમાં મળ ધણી આવે છે. એનો મુદો એ છે કે જરૂર પડે આપણે આપણો સામાન હાથે ઉચકી રાખીએ તેટલો હોયતો બહુ ઠીક પડે છે. બધથી અથવા ખોટા લયથી વધારે સામાન મુંબઈથી લીધો હોય તો ધોમસ કુકને ત્યાં મૂકી દેવો. તે પાછા આવતી વખત પ્રથમથી ખબર આપવાથી તમને બરાબર આપી દેશે.

મુંબઈથી ધણું કપડાં લેવાં નહિ. જે સુટ ચાઈનાસીલીકના સાથે રાખવા જેનો ઉપયોગ પોર્ટસેડ સુધી થઈ શકશે. સુટ એટલે પાટલુન વેસ્ટ અને જેકેટ (હાફકોટ). તે ઉપરાંત એક સુટ ગરમ કરાવી લેવો. આથી વધારે સુટ લેવા નહિ. ઇંગ્લાંડ અથવા લંડનમાં બહુ સસ્તાં અને સુંદર કટના કપડાં યાય છે ત્યાં બીજાં એક સુટ કરાવવો. રેરામી જે સુટ સુરોપમાં વર્દન નહામા છે તે માસેલ્સ ધોમસ કુકને સોંપી દેવા અને જે ગરમ સુટથી આખી મુસાફરી થઈ શકે છે તે લક્ષ્યમાં રાખવું.

સ્કીમરમાં તેમજ હોટલમાં કપડા ધોવાનું ખાતું હોય છે. તમે માગો ત્યારે કપડાં મળી શકે છે. સુટને તો કરચલી પડે ત્યારે રિપારેટ (ઇસી) કરાવવાનો હોય છે જે બે ત્રણ કલાકમાં મળી શકે છે. ચોવીસ કલાકમાં ધોવાનાં કપડાં મળે છે.

સુટ-ગરમ કપડાનાં કરાવવાં. વીન્ટર-ઈસથાળામાં કપડાં વધારે ગરમની જરૂર છે જે ઉન્હાળામાં ભારે પડે છે. કેટલો વખત રહેવાનું છે તેને અનુસાર કપડાં કરાવવાં. ડ્રેસીંગ ગાલન (કપડાં બદલવાનો ઓવરકોટ) જરૂરનો છે. સ્કીમરમાં બાથરૂમ વિગેરેમાં જતા તેની ખાસ જરૂર પડે છે. ગરમ ઓવરકોટ મુંબઈથી ન લેવામાં આવે તો ચાલશે. પેરિસ કે લંડન જઈ તુરંત લઈ લેવો ઉન્હાળાનો એછો ગરમ હોય છે. લાંબા વખત રહેવું હોય અને શિયાળો સુરોપમાં ગાળવાનો હોય તો બહુ ગરમ ઓવરકોટ રાખવો પડે છે. જે કાતુના જે ઓવરકોટ હોય તો વધારે સારું.

ખમીસ સુતરાઉ અથવા ગોસ્ત્રીની નખનીજ સીલ્કના લેવા. વધારેની જરૂર નથી. અંડરવેરમાં ચાર ગંજીશક અને જે ગરમ અને જે સુતરાઉ ટૂંકજર લેવા. મોજાનાં (sock) સુતરાઉ જે જોડી રાખવા. ઉપરાંત ત્રણ ટાઇ લેવી અને એક ડઝન કોલર એટલી વસ્તુ પહેરવાની રાખવી. હાલમતનો સામાન અને માથું ઓળવાનો સામાન લેવો. યુરોપમાં છુટ સાફ રાખવા, કોલર ચોખ્ખો પહેરવો, હાલમત દરેત્રોનું કરવી અને ટાઇ સુંદર પહેરવી, કપડાં બરાબરી દરેત્રોનું પોતાને હાથે સાફ રાખવા. આટલી બાબત બહુ લક્ષ્યમાં રાખવાની જરૂર છે.

પીનમાં સુટ-સાંત્રે સુવાના જે જોડ રાખવા. એને અવારનવાર ધોવશો નાખવા.

કનડાળામાં જનારે છુટ લેવાની જરૂર નથી. શુઝ એક જોડી અને ફેબીનમાં પહેરવાના સાદા સ્ત્રીપર બસ છે. જોડાં સાફ કરવાનો સામાન હાંધે પણ સાથે લેવો નહિ. રાત્રે સુવી વખત શુઝ રૂમ અથવા ફેબીન બહાર મૂકવા એટલે સ્ટુઅર્ટ અથવા વેટર સવારે ઉઠીએ તે પહેલાં શુઝ પાલીસ કરી રાખે છે. છુટની જરૂર રિયાળામાંજ પડે છે. આટલો સામાન એક સુટ કેસમાં સમાઈ શકે છે. ૨૪ ઇંચની કેસ આપણે ઉપાડી શકીએ છીએ. યુરોપમાં મોટા માણસો પણ પોતાનો સુટકેસ ઉપાડી નય છે. પોર્ટરની રાહ જોવામાં આવતી નથી.

જે ઉપરાંત એક નાની ચામડાની હેન્ડ બેગ રાખવી. સફળ મોટી હોય તો ઠીક પડશે. એમાં જરૂરી કાગળ, વાંચવાની ચોપડી અને એવી પરચુરસુ ચીજો પડી રહે છે. બીન્ડ દાંચમાં તે ઉપાડી શકાય છે. છત્રી જરૂર રાખવી. લાકડીની જરૂર નથી.

પોતાને એવથી કે સોપારીનો શોખ હોયતો સાથે રાખવા. વિશાલતામાં તે સારા મળતાં નથી.

જેમ જાને તેમ આજે બાર રાખવાથી આખી મુસાફરીમાં બહુ સમવટ પડશે અને કદાચ બૃથથી વધારે સામાન લીધો હોયતો

ત્યાં ફરીવાર આવવાનું હોય ત્યાં હોટેલમાં મૂકી દેવો. હોટેલનાળા નગર બાંહે સામાન રાખે છે.

આઉટફીટમાં વધારે ખર્ચ કરવાની જરૂર નથી ત્યારે ખર્ચ પડે ત્યારે યુરોપના કોઈ પણ શહેરમાં સર્વ મળી શકે છે, મનમમતું મળી શકે છે અને સસ્તે ભાવે મળી શકે છે. અભ્યાસ કરવા જનાર વિદ્યાર્થીએ ગરમ કપડાં વધારે લેવા પડે છે તે યુરોપમાં લેના આપણી સ્ત્રીઓને કપડાની વધારે જરૂર છે જ્યાં આવેલ સ્ત્રીઓને પૂછવું. આ સંબંધમાં અનુભવની ખાસ જરૂર છે પૂરતાં ગરમ કપડાં ન રાખનાર સ્ત્રીઓને ઘણી અમલદ પડવા સંભવ છે.

પાસપોર્ટ.

મુસાફરી શરૂ કરવા પહેલાં પાસપોર્ટ જરૂર લેવો અને તેને ખૂબ જાળવી રાખવો. દરેક સરહદ ઉપર પાસપોર્ટની ખાસ જરૂર પડે છે. બ્રિટિશ પાસપોર્ટનું માન સર્વત્ર સાદું દેખાય છે. દરેક સરહદ પર પોરમગામ હતું તેવા ચાલુ હોય છે. ત્યાં સામાન બતાવવો પડે છે. એટલા માટે જો મુસાફરી દરમિયાન નવો સામાન ખરીદ કરવામાં આવે તો બનતાં સુધી એવું બંદલ કરી હિંદુસ્તાન રવાને કરી દેવો. ઘણું ભાગે ઇંગ્લીયનને કોઈ પણ સરહદ ઉપર કનડમન થતી નથી. પૂછે ત્યારે આપણે તો તેની ભાષા પણ બોલતા ન હોઈએ. કહેવું કે જોઈ લો. સામાન ઉધાડીને બાંધેજ બતાવવો પડે છે. સીગારેટ રેશમી કપડાં અને સોનાના સીકાં માટે દરેક સરહદઉપર ઘણી ચોકસી થાય છે તે લક્ષ્યમાં રાખવું.

મુસાફરીનો કાર્યક્રમ.

યુરોપમાં કેટલું રહેવાનું છે તેનો પ્રથમથી વિચાર કરીને કાર્યક્રમ ઘડવો આજુ યુરોપ બે માસમાં જોઈ શકાય છે અને એક વર્ષ

પણ તે માટે ઓછું પડે છે, એટલે પોતે પોતાનું ટાઈમટેબલ બનાવવું. વળી ટાઈમ કેટલો છે તે મુકરર હોય તો એક રસ્તે બેવડી મુસાફરી કરવી પડતી નથી અને પૈસાનો બચાવ થાય છે. આપણે જે કંઈ જીવન અભ્યાસદષ્ટિએ બેઈ શકીએ છીએ તે ઇચ્છાંક સ્કોલર્શીપમાં છે. આપણે જે લોકોની ભાષા સમજતા હોઈએ તેના સંબંધમાં આવીએ તો કંઈ જાડા ઉતરી શકીએ. ઇચ્છીશ પ્રજા બહુ ઓછા બનારી છે એ ખરૂં છે, પણ એની સંસ્થાઓ બહુ અભ્યાસ કરવા લાયક છે. આપણે એમનાં સારા તત્ત્વોને આપણા પૌર્વાત્ય સંસ્કારો સાથે યોગ્ય રીતે આમેજ કરવા હોય તો અંગરેજ જીવન, એમની સંસ્થાઓ, એમના નાટયજીહો, એમનો વિવેક, એમની વ્યાપાર પદ્ધતિ, એમની મોટા કાર્યો હાથ ધરવાની રીત, એમનો અદર અદરનો વ્યવહાર, એમની લગ્નની સંસ્થા, એમની મોટી માઈનો-ખાણો, એમની સાંચાલન પદ્ધતિ, એમની રેલવે, અદરગ્રાઉન્ડ, પોલિસ, લશ્કર, પાર્લામેન્ટ, દેવળ વિગેરે વિગેરે અનેક બાબતો જોવાની છે, લાખો માણસોનો સરળતાથી વ્યવહાર અવરજવર કેમ ચાલે છે તે સમજવાનું છે અને અનેક ઐતિહાસિક અને દૃશ્ય સ્થાનો સરોવરો પુણે દેવળો જોવાના છે, કોઈ પણ લાઈનમાં સારાને એ કેટલું માન આપે છે તેનો અભ્યાસ કરવાનો છે-વિગેરે; અને આ સર્વ બૂદ્ધિ બૂદ્ધિ આકારમાં અન્ય પ્રજામાં પણ છે પણ જેની ભાષા ન આવડતી હોય ત્યાં આપણે લગભગ બહેરા અને મુગાની કોટિમાં આવી જઈએ છીએ એટલે લગભગ હોદ્દામાં ઈચ્છાંક સ્કોલર્શીપમાં જરૂર ગાળવો, પારિસ માટે પંદર દિવસ બહુ થઈ જશે. બાકી બર્લિન અને રોમ માટે પાંચ પાંચ દિવસ ફ્લોરેન્સ વેનીસ મીલાન જેવા શહેર માટે બે બે દિવસ, પીઝા માટે ચાર કલાક-આવી અણતરી પ્રયત્નથી કરીને આખો કાર્યક્રમ ગોઠવવો. કોઈ સમાન પસંદગીવાળો જઈ આવેલ હોય તેનાથી માહિતગારી મેળવવી. સામાન્ય રીતે નીચે પ્રમાણે દિવસો રાખ્યા હોય તો સ્ટીમરની મુસાફરીના દિવસોનો પણ જેમા સમાવેશ થઈ જશે અને આખા પુરોપનો ઉપર ઉપરનો સારો ખ્યાલ આવશે.

ઈંગ્લાંડ-સ્કોટલેન્ડ	ફોર્ટમાસ.	નોર્વે-સ્વીડન.	દસ દિવસ.
હોલાંડ-બેલ્જિયમ	આઠ દિવસ	જર્મની.	બાર દિવસ
સ્વીટ્ઝરલેન્ડ	પંદર દિવસ	ફ્રાન્સ	પંદર દિવસ.
ઈટાલી	બાર દિવસ	ઓસ્ટ્રીયા	ચાર દિવસ.
બલ્ગેરીયા	ચાર દિવસ	ટર્કિસ્ટાન	સાત દિવસ.
ઈજિપ્ટ	આઠ દિવસ		

આ રીતે લગભગ સાડા ચાર માસનો કાર્યક્રમ થાય અને સ્ટીમરનો એક થસ વધારે સમજવો દિવસ બોજા હોય તો ફેરફાર કરવો, પણ સર્વત્ર જોવાનો વિચાર રાખવો. મોટા ખર્ચ કરીને વારંવાર નીકળી શકાય નથી. દસ પંદર દિવસ અણધારી અગવડ કે નરમ તબીબતના પણ રાખવા, એકે યુરોપની રહેવાની પદ્ધતિ જોવી છે કે સારા હવાપાણીને લઈને ગાણુસ રીક્ષસ રહે તો તબીબત બગડવાના પ્રસંગો બહુ જુદા આવે છે.

એક્સચેન્જ અને નાણું.

કાર્યક્રમ સુકર કરવા જોઈએ મહત્વનો પ્રશ્ન નાણાનો છે અથવા બીજી રીતે કહીએ તો યુસાફરીનો કાર્યક્રમ પોતાને કેટલો ખર્ચ કરવાનો તેને અનુસારે જોઈવી રાખવું છે. જેઓ ગમે તેટલો ખર્ચ કરી શકતા હોય તેને માટે આ સલાહ નથી પણ અધિક રકમમાં પૂર કરવું હોય તો આ પ્રશ્ન બહુ વિચારવાનો. ખર્ચની લગભગ પરિસિમા (હદ) બાંધી શકાય તેવું છે. યુસાફરી સેકન્ડ ક્લાસમાં થઈ શકે છે. કોન્વીનન્ટ ઉપર પણ કલાસ છે. સેકન્ડ સારો છે. ફર્સ્ટમાં માણસો બોજા બેસે એટલી જ વધારે સગવડ છે ઇંગ્લાંડમાં ફર્સ્ટ અને યર્ડ કલાસ છે. ટીકીટ રીઝર્વ કરાવવાથી સગવડ ઘણી થાય છે.

દરેક પ્રવ્રતા એક્સચેન્જના બાવ રૂપાં કરે છે પણ સાધારણ રીતે હાલ નીચેના બાવો છે તે ધ્યાનમાં રાખવા. એક રૂપીઆના ૧ શી. ૬ પેન્સનો બાવ છે એટલે યુસાફરી કરવા જતારને લગભગ રૂ. ૧૩-૫-૦ માં એક પાઉન્ડ મળે છે, પાઉન્ડને અગ્રે બાવો બોલાય છે.

એક પાકાંડના

ફ્રેન્ચ કોન્ક	૧૬૦	(ફિરદાર ધણે)
જર્મન માર્ક	૨૦૫	(સ્ટેડી)
બેલ્જીઅન કોન્ક	૧૬૦	(ફરતા નય છે)
સ્વીસ કોન્ક	૨૫	(સ્ટેડી)
ઇટાલીઅન લીરા	૧૪૦	(ધટતા નય છે)

આ સર્વ ભાવો લક્ષ્યમાં રાખવા વીએનાના પીએસ્ટા, ઈન્જિ-
નેરના ચલાણના ભાવ પણ સમજવા અને તે અનુસાર પોતાનો હિસાબ
મણી મર્યાદામાં ગોઠવવો એ સચેત્તના ભાવો બરાબર સમજવાની
જરૂર છે. વળી કોઈ પણ દેશમાં પ્રવેશ કરી વખત એકાદ પાકાંડના
ચોક્કસ સીકા તે દેશના અમાફથી લઈ લેવા એટલે ટુંટી મજૂરી
વિગેરેમાં અગવડ પડે નહિ કે માર પડે નહિ. બાકી પાકાંડ બધે
દુરત વધાવી રાખાય છે.

કેશ-કેડીટ

પાકાંડ ખાસે રાખવાની ધણી પદ્ધતિ છે ચોમસ કુ પાચ
અથવા દસ પાકાંડના ચેક આપે છે તે તેના કોઈ પણ એફિસમાં
વધાવી રાખાય છે. વળી ધણીજરી હોટેલો તથા બેન્કે તે ચેક સ્વીકારે છે.
એમાં મહબૂબ ચવાનો ભય નથી કારણુ તમારી નમુનાની સટીવાળી
બુક તમને આપવામાં આવે છે અને તે બતાવીને ચેક-પર પછવાડે
સહી કરી નાણુ લેવાનું હોય છે એટલે ખર્ચ કરવાનો હોય તેના
પાકાંડના ચેક આ રીતે લઈ લેવા.

ચેન્નુ બેજમ લાગતું હોય 'સેટર એફ કેડીટ' કુવાળા આપે
છે તે તેની કોઈ પણ એફિસમાં બતાવવાથી તેમાંથી બેન્કે તેટલા
પાકાંડ ઉપાડી રાકાય છે. સેટર એફ કેડીટ લેવામાં અગવડ એ છે કે
એ માત્ર કુન્ની કોઈ પણ એફિસમાં વધાવી રાખાય છે, બીજા કોઈ
બેન્ક કે હોટેલમાં તેનું નાણું મળતું નથી. જ્યારે કુન્ના ચેક લગતમ
ફરક હોટેલ અને બેન્કવાળા સ્વીકારે છે.

જે અભ્યાસ કરવા લાડન કે અન્યત્ર જતા હોય અને એકજ ડેમણે ધણે વખત રહેવાના હોય તેણે મુળથી કુકની ઓફિસમાં ૬૨૮ એકાઉન્ટ ખોલવો વધારે જોખમ પાસે રાખવું નહિ જોઈએ તેમ ચેક લખી નાણું લઈ આવવું.

સ્વીમર-વાંચન ઇ.

સ્વીમરમા બેઠા પછી ઘૂસતરેક સ્ટુડન્ટને મળી તેની પાસેથી એક રેકચેર લેવી. રેકચેર પોતાની લઈ જવાની જરૂર નથી રેકચેર આપે છે અને તેને 'ટીપ' આપવાની તો હોયજ છે, એટલે રેકચેર સલાજવાની જરૂર નહિ રહે. રેકચેરની ખાસ જરૂર છે. સ્વીમરમાં તેર ચઢક દિવસ માળવાના છે તેથી ધણા ફેરફાર માટે દરરોજ થોડા કલાક રેકચેર માટે પણ રાખવાજ પડે છે અને દરિયા સામે તે પર બેસવામા એક જાતનો આનંદ આવે છે. રેકચેર પોતે ક્ષીધી હોય તો માસેલ્સ ઉતરતી વખત પી એ. કંપનીને કે થોમસ કુન્ને નામની સ્વીપ લગાવી આપી દેવી. પાછા આવતા પ્રથમથી લખવાથી સ્વીમર-પર તમારી ચેર બરાબર દાંજર રહેશે.

સ્વીમરમા વધારે વખત રેક ઉપર કાઢવો. સ્મોકીંગરૂમ, મ્યુઝિંગ હોલ અને રેક ઉપર જ વધારે બેસવું. બહુ વખત ડેખીનમા કાઢવો નહિ, નહિતો એકજવાયુ લાગશે અને સફરના દિવસો નાંઠવા આકર્શ લાગશે.

વાચવાની ચોપડી સાથે હેન્ડબેકમા લઈ લેવી દરેક સ્વીમરમા નાની લાઇબ્રેરી હોય છે અને તેમાંથી જુકો વાચવા મળે છે પણ પોતાની પસંદગીનીજ જુકો વાચવી હોયતો પોતે સાથે રાખવી અને માસેલ્સ મૂકી દેવી

ઉપરાંત મુળથી સ્વીમરમા બેસતી વખતે એક સુદર 'ગાઈડ બુક' જરૂર લઈ લેવી સેચલ ગાઈડ (Satchel Guide to Europe by Rolfe & Crockett દર વર્ષે નવી આવૃત્તિ

છપાય છે અને તેમાં છેલ્લામાં છેલ્લા ફેરફારો દાખલ કરેલા હોય છે. તેની નવી આવૃત્તિ જરૂર લેવી અને મુસાફરીમાં તે લેઈ જવી.

મી. એડેકરની દરેક પ્રાંતની ગાઈડ આવે છે તે બહુ વિસ્તારવાળી છે. દરેક પ્રાંતમાં જવા પહેલાં તે લઈ લેવી અને તેના પ્રત્યેક શહેરમાં જવા પહેલાં તે વાંચી લેવી એટલે ખાસ ભેવા જેવું શું છે તેનો ખ્યાલ આવે અને નકામો વખતનો વ્યય થાય નહિ. સ્ટીમરમાં તો સેચલ ગાઇડ અને યુરોપનો નકશો બસ યરો.

ટ્રેસ સુદ.

ટ્રેસ સુદનો સવાલ જરા ધુંયવાળો છે. સ્ટીમરમાં સાંજના છ વાગે જમવાનો ટાઈમ થાય છે. ડીનર પહેલાં ટ્રેસ કરવાનો રિવાજ હતો અને હજી પણ છે. દિવસનાં કપડાં કઢી હાથ મેં બાલ સાફ કરી કાળો પાટલુન, હાથાઈ જેકેટ, કાળો હાફકોટ અને બા કાલર પહેરવાના રિવાજને આ વાત લાગુ પડે છે. લડાઈ પહેલાં તો ઈંગ્લાંડમાં આ રિવાજ બહુ પ્રચલિત હતો. લડાઈ પછી ઘરમાં તો કાઈ કપડાં બદલતું નથી, માત્ર મોટા મેળાવડામાં જવાનું હોય ત્યારેજ હવે ટ્રેસ કરવામાં આવે છે. પણ સ્ટીમર ઉપર અને ખાસ કરીને ફર્સ્ટક્લાસમાં ટ્રેસ કરવાનો રિવાજ છે. જ્યાં જરૂં ત્યાંના રિત-રિવાજને, ખાસ બાધ ન આવતો હોયતો, માન આપવું. તેને અંગે ટ્રેસ કરવાની જરૂર છે. એ સુદ મુંબઈમાં તૈયાર કરાવતાં લગભગ ર. ૧૫૦-૧૭૫ નો ખર્ચ થાય છે. કોન્ટીનન્ટ ઉપર તેની ખીલકુલ જરૂર નથી. ઇંગ્લેન્ડમાં પણ બહુ તો એક બે વખત ઉપયોગ થાય છે. આ બાબતમાં ચોખ્ખા લાગે તેમ નિર્ણય કરવો.

રમત-ગમત.

બીજ કે બીઝીક રમતાં આવડે તેને સ્ટીમરપર વધારે અનુકૂળતા પડે છે. અંગરેજો દા (stake) મૂક્યા વગર રમતા નથી. તેઓ કલ્પનાથી આપણી જેટલો વગર દાએ રમતમાં રસ લઈ શકતા નથી.

અને જૂતનો ઘરસ બેઠો છે એટલે વગર હાથે રમવું. નહિતો ટેક-ટનીસ, બકેટ ક્વોર્ટ્સ (Bucket-Quarts), બુલ્ડ બોર્ડ (Bull board), ડેક ક્વોર્ટ્સ (Deck quarts) વિગેરે સ્ટીમરપર રમવાની ખાસ રમતો રમવી. એ રમતો સહેલી છે અને થોડા પ્રયાસથી તેના નિયમો જાણી શકાય છે. દરેક સ્ટીમરપર રમતનાં સાધનો સ્ટીમર તરફથી પૂરાં પાડવામાં આવે છે.

આ સિવાય પોતાને પસંદ આવે તેવી ફૂફડ, ગેસ (ગેટરન) વિગેરે ઇન્ડોર ગેમ સાથે લઇ લેવી. જ્યાં બહુ બોલી શકે તેવી જ વસ્તુઓ લેવી.

સ્ટીમરમાં બોરાકે.

સ્ટીમરમાં અંગરેજો લગભગ સાત વખત ખાય છે.

૧. સવારે ઉઠતાં ચા, ખાસ બીસ્કીટ, ફ્રુટ. અને બેડ-ટી (Bed-tea) કહેવામાં આવે છે.
૨. સાંઠા બાદ વાગે છેાડદાનરી-(Breakfast) એમાં પોરીજ વિગેરે ઘણી ચીજો હોય છે.
૩. અગાઆર વાગે બીફ-ટી લે છે.
૪. એક વાગે લંચ. બહુ થોડા પાયા ઉપર અને ડીનરન કહી શકાય.
૫. ચાર વાગે ટી. એની સાથે પેસ્ટ્રી તથા ફ્રેક-બ્રમ વિગેરે લે છે. ફ્રેકબ્રાક બ્રેક પછુ લે છે.
૬. સાંજે સાત વાગે ડીનર લે છે.
૭. નાચ્યા પછી ૧૦-૧૧ વાગે રાત્રે ક્રેકબ્રાક સુપે-સપર લે છે એમાં ઠંડું ખાવાનું હોય છે.

સ્ટીમરમાં સીસીકનેસ-બોમ્બીઠ ચવાનો બધા ધોળા લાગે છે તેનું એક કારણ અપચો હોય છે. દરિયાની હવાથી બૂખ વધારે લાગે છે પણ જઠરાગ્નિ સાધારણ હોય છે. નેને દરિયાની હવાથી ચરીર

સુધારણું હોય તેણે ખોરાક સાદો અને ષોષિક હોવો જોઈએ ખાવાથી સરીર બગડતું નથી નિયમિત ખાવાનું તો સ્તીમરના નિયમોથી જ બની આવે છે અને તે બહુ લાભ કરનાર છે. ના ૧-૩ અને ૭ તો છેડી દેવા યોગ્ય છે. એની જરા પણ જરૂર નથી. અને બાકીના ચાર રહે છે તેમાં જોઈતો ખોરાક જરૂર મળે છે મિતાહારી યજુ' ખાસ જરૂરી છે.

સી સીકનેસ ધણુંખણું અપચાથી થાય છે ઋતુ સારી હોયતો યતી નથી. થાયતો તેની સામા યજુ. કેળીનમાં પડયા ન રહેવું. રેક ઉપર ફરવું અને મ્યુઝીકહોલમાં બેસવું અથવા રમવું. કદાચ સી-સીકનેસ થાય તો જરા પણ ગમરાવું નહિ. એ બાધિ જીવલેણ કદિ થતો નથી એકાદ દિવસ એ જરા મુંઝવે છે પણ બીજે દિવસ સારો આવવાનો છે એમ મનમાં જોકસ માન્યા કરવું. સ્તીમરમા લેમન રુવોરા-લી'બુમાં બરફ લીધા કરવો. એ પી રાકાય તેવી ચીજ છે અને તદુરસ્તીને ફાયદો કરનાર છે

સમય કેમ પસાર કરવો.

સ્તીમરમા અનેક અનુદયા માણસોનો પરિચય થાય છે. બધાની સાથે હળવું મળવું. અંતરેજો પણ એડન ઊડયા પછી પરિચય કરવા હોંસ રાખે છે અને હિંદુસ્થાનની નવાબી બૂલતા જાય છે એમની સાથે પરિચય કરવામા વધારે નહુવા શીખવાનું મળે છે ફરેંગીના અનુભવ સમજવા અને વાતોમા રસ હોવો. હિંદુસ્થાનમાં જોવા જેવી જગ્યાની વાતો સર્વને બહુ ગમે છે. બાકી પોતાને સર્વ સામાન્ય વિષયનું જ્ઞાન હોય તેની વાતો કરવી. બમુક ધધેાની વાતો રસ ઉપજાવતી નથી એ લક્ષમાં રાખવું. જેમ સામાન્ય જ્ઞાન અને બ્યવહાર ખુદ્દિ વધારે હોય તેમ વધારે આનંદ આપી લઈ રાકાય છે. જે અતડા રહેવા આતુર હોય તેને કદિ પણ વળગતા જતુ નહિ. બાકી મ્યુઝીકહોલ અને રેકચેર, રમતગમત અને જોવાનું વારંવાર બન્યા કરે છે એટલે તેર દિવસ પસાર થઈ વખત લાંબે લાગતો નથી.

મુસાફરી.

સ્વીમરમાથી ઉતર્યા પછી પાસપોર્ટ અને સામાન બતાવવો પડે છે તેમાં જરા પણ ગમરાવાનું કારણ નથી. યુરોપમાં ૨૬ જગ્યાએ સરકારે આવે છે પણ થોડા સામાનવાળાને કોઈ જગ્યાએ અંડચણ પડતી નથી. પાસપોર્ટ બહુ સંભાળીને રાખવો. તેના વગર મુસાફરી કરવાનું બની શકે તેમ નથી. કદિ સુખ થઈ જાય તો દરેક જગ્યાપર બ્રીટિશ કોન્સલ હોય છે તેને મળી પાસપોર્ટનો નંબર આપવો. તે તાર કરી (તમારે ખરચે) જવાબ મુંબઈથી મંગાવી કુપ્લીકેટ પાસપોર્ટ આપશે. આમાં બે ત્રણ ફિવસની નકામી દીલ અને પૈસાનો ખર્ચ થશે. બેદરકાર માણસ મુસાફરીને થોડા ન ગણાય તે પણ ધ્યાનમાં રાખવું.

દુર.

મુસાફરીની દુર ધોમસકુક અને અમેરિકન એકફ્રેસ કરી આપે છે. તમારે જ્યાં જ્યાં જવું હોય ત્યાં લીસ્ટ આપી, ફિવસો કેટલા કરવાં છે તે કહો, એટલે તે તમને ખર્ચનો અંદાજ આપે. પછી કંઈ તારિખે ક્યે વાગ્યે ક્યાથી બેસવું અને ક્યાં જવું, કઈ હોટલમાં ઉતરવું વિગેરે સર્વની વિગતવાર ડાયરી અને ટીકીટો આપશે. તમારે કોઈ હોટલમાં કાંઈ આપવું પડેલ નહિ. બધી સગવડ થઈ રહે. માત્ર નાની બક્ષીસ કે મજૂરી આપવી પડે. આખી મુસાફરીની ટીકીટો પણ કુકવાળા આપે છે. તમારે કોઈ સ્ટેશને ટીકીટ ખરીદવા પણ જવું પડતું નથી બાપાના અજ્ઞાનને કારણે અને હોટલ ઉત્કા-ળમાં બધે ભરતક રહે છે તેથી અગવડ ધણી યાવ ■ તે દૂર કરવા આવી દૂર કરવી વધારે સારી છે. તેમાં નીચેની સંભાળ રાખવી.

દુર બે ત્રણ માસની એક સાથે ન લેવી અરધી અથવા એક વૃત્તિયાસ પ્રથમ લેવી અને આગળ થોડા સહેરમાં પૂરી કરવી. ત્યાં સુધીનો કાર્યક્રમ ફાળ્યો હોય તો આગળ વધારવી. ખાસ કારણ વગર આપેલા ટાઈમમાં જરા પણ ફેરફાર કરવો નહિ. કરવો પડે તો તારથી

અગાડી ખબર આપી દેવી. કોઈ ભાગ વળીઅતના કારણે ઊડી દેવા પડે તો તેટલા પૈસા રીફંડ મંગાવી લેવા.

સાહચાર-સોબત.

યુરોપના કોઈનિન્ટ ઉપરની દુરમાં જે જાણ્યે સાથે જવું. એકલા મુસાફરીમાં ધણી અગવડ આવે. કુદરતી હાજતે જતા સાગાન કોણ સંભાળે એવો વિચાર આવે અને નરમગરમ તૃપ્તિઓ બન્ને અભવ્યા પછી સ્નેહી માણસો બહુ ઉપયોગમાં આવે છે. ઉપરાંત આપણે કોઈ નવી ચીજ કે નવું સૌંદર્ય કે શિક્ષણ નમુનો જોઈએ તેની ખીલ સાથે વાત કરીએ ત્યારે આપણા મનમાં પણ વાત ચોક્કસ થાય છે. ખીલને ચોખી ભાષામાં સમજાવવા જતાં આપણા વિચારોની પણ સ્પષ્ટતા થાય છે અને આપણો ભારતવર્ષીય સ્વભાવ એવો છે કે તદ્દન એકલા આપણે આનંદનો અનુભવ કરી શકતા નથી સોબતમાં કુલ જે કે ત્રણ હોય તોજ મજા આવે છે. સંખ્યામાં તેનાથી વધારો થાય તો બધા તૈયાર હોય પણ એક તૈયાર ન હોય તો નકામો કાળગ્રેષ્ઠ થાય છે અને ઠરાવેલો સમય કે ટ્રેન ચૂકી જવાય છે.

હાર્પક્રમ નક્કી હોવો જોઈએ અને તેને ચોક્કસ વજગી રહેવાની ચીવટ હોવી જોઈએ. મોટી ગાદડાઓ ઉપરાંત દરેક મુસાફરીનાં સ્થળોમાં નાની નાની ગાદડાઓ અને નકશા મળે છે. સ્વીટઝરલૅન્ડ અને ઇટાલીના લગભગ જાણવાલાયક સ્થળોના સ્થાનિક નકશા અને ડુંગરોના પોઈટોના નકશા મળે છે. કુકની ઓફિસમાં How to see Rome. How to see Milan &c. આવી બુક દરેક શહેરમાં મળે છે. એવી બુકો અને નકશાઓ જરૂર લેવા. હોટેલોમાં પણ તે મળે છે. એથી ક્યાં જવું અને ક્યાં છીએ તેનો ખ્યાલ આવે છે. શહેરની પ્રત્યેક સ્ટ્રીટ તે નકશામાં જતાવેલી હોય છે.

હોટેલો.

હોટેલના પાંચ વિભાગ પાડવામાં આવે છે:—

- (a) Hotel de Lux વિશિષ્ટ હોટલ
 (b) Superior first-class પહેલા દરજ્જાની જાડી હોટલ.
 (c) Ordinary first-class પહેલા દરજ્જાની સાદી હોટલ.
 (d) Superior Second-class બીજા દરજ્જાની સુંદર હોટલ.
 (e) Ordinary Second-class બીજા દરજ્જાની સાદી હોટલ.

સંગવડમા દરજ્જા પ્રમાણે ફેરફાર સમજાવેલો. “એ” ક્લાસ અમેરિકન કૌશલ્યપતિઓ અને રાજમહારાજાઓ પસંદ કરે છે.

સાધારણ રીતે આપણા સંયોગો અને ખર્ચવાના બજેટનો વિચાર કરી હોટલની પસંદગી કરવી. બહુ આપચીપ ન હોય અને આપણે ઠીકઠીક ખુસાફરી કરી રાકવા હોઈએ તો C વિભાગવાળા પ્રથમ દરજ્જાની સાદી હોટલ લેવાથી સુંદર સ્થાન મળશે અને ખાવાની સગવડ જળવાશે.

તદન બોધ ખર્ચે ખુસાફરી કરવી હોય તો સેકન્ડક્લાસ હોટલ પણ ખાદી નથી. એક મોટા શહેરમાં સારું દિવસથી નુવધારે રહેવાનું હોય તો Pensioner (પેન્સીઓની) ધણી જગ્યાઓ હોય છે. તેમાં ખાવાનો રહેવાનો ચાર્જ સાદો પણ અકવાડિયાનો ભાવ ઠરાવે છે. એમાં પણ સગવડ જળવાય છે.

આ સર્વ બાબતો નાની લાગશે પણ આવી આવી નાની બાબતોનો સરવાળો મોટો થાય છે અને અંતે અગવડ કોમઝા સિવાય પૈસાની રીતસર કચકચર કરવાની જરૂર સર્વ કોઇ સ્વીકારે છે એટલે એમાં જરા પણ ધરમાવાની જરૂર નથી, દરેક જગ્યાએ વિગતવાર પૂછવું, હોટલવાળાએ બીવમાં ખેટો ચાર્જ ભૂલથી કર્યો હોય, આપણે બીજા રેસ્ટોરાંમાં જમ્યા હોઈએ ને તેના ચાર્જ કર્યા હોય તો તેનું ધ્યાન ખેંચવું, દુરવ સુધારી આપશે અને એવી બાબતમાં ધરમાવાની જરા પણ જરૂર નથી.

ટીપ.

બક્ષીસ. આ રિવાજ યુરોપમાં ચાલુ થઈ ગયો છે અને દરેક 'સરવીસ' કરનાર તમે વિદાય થાઓ તે પહેલાં બક્ષીસની આશા રાખે છે.

સ્ટીમરમાં કેપીતન સ્ટુઅર્ટ અને ટેબલસ્ટુઅર્ટને બક્ષીસ આપવાની હોય છે. આસ સરવીસ લીધી હોય તો નહીં વાત, નહિ તો દરેકને દસ દસ શીલીંગ આપવા યોગ્ય ગણાય. એ ઉપરાંત નાવાના રમવાળો (Bath-Topaz) પણ પાંચ શીલીંગની આશા રાખે અને ડેકસ્ટુઅર્ટને પણ એટલી રકમ આપવી જોઈએ.

હોટલમાં પણ તમારા વેશરને કંઈ આપવું જોઈએ. હવે દરેક હોટલમાં લીફ્ટ હોય છે. લીફ્ટમેન તથા બેગેજ ઉપાક્રાંત કંઈ આશા રાખે.

દરેક હોટલમાં એક Porter હોય છે. એ બહુ ઉપયોગી વ્યક્તિ છે. એને આખા શહેરની ખબર હોય છે. તમારી દરેક જરૂરીયાત તે પૂરી પાડે છે, માગો તે બતની હકીકત પૂરી પાડે છે, ટેક્સી વિગેરેનો ઓરડર કરે છે અને વિદાય થાઓ ત્યારે તેને 'ટીપ' આપો તો ખુશીથી લે છે.

લડાઈ થઈ 'ટીપ'ની બાબતમાં બેવડું નુકસાન થાય છે. દરેક હોટલવાળા ખીલ ઉપર દસ ટકા 'સ્પેશીઅલ સરવીસ'ના બીલમાં ચાન્ડ કરે છે. આ રકમ તે 'ટીપ'ની આપવી પડતી હતી તેજ છે; અને છતાં 'ટીપ' આપવાનું ઘણું ખર્ચ તો બેસુંજ રહે છે. દેશકાળને અનુસરીને આપણું ઝાડું જળકાવવું આ બાબતમાં યોગ્ય છે. આપણી ઉપર ધ્યાન, કરેલી સરવીસ નિચે જોઈને ચોગ્ય લાગે તેમ કરવું. એનો એક સરખો નિયમ હોઈ શકતો નથી.

સગવડ-અગવડ.

યુરોપમાં મુસાફરી કરવામાં કાંઈ પ્રકારની અગવડ આવે તેમ નથી. જરા લમીકત સમજીને કામ લીધું હોય તો બધી સગવડ થાય છે અને જરા અગવડ પડે તો સદ્વન કરી લેવાની ટેવ પાડવી. તદ્વન ચિનચમન મુસાફરીમાં થાય નહિ એ ધ્યાનમાં રાખવું આવડે. વખતે 'ખાવાનું' મળે છે અને રેલવે, સ્ટીમર, હોટેલ, રેસ્ટોરા બધાં અનુકૂળતાથી વર્તે છે. માત્ર ખાસમાં પૈસા હોય તો જરા પણ અગવડ આવતી નથી, ખાસ અગવડ લાગતી હોય તો કુકની દુર લેવી એટલે તમારું બધું કામ તેઓ કરી આપશે.

સ્થાનિક ગાઈડો અને ટુરે.

કુક અને બીજા કંપનીઓની (એજન્સીઓની) દરેક સ્થળે સ્થાનિક ઇરીનરરી (ટુર-મુસાફરી) હોય છે અને તેઓ ખાનગી ગાઈડ માર્ગદર્શકો પણ આપતે જરૂર પૂરા પાડે છે. સ્થાનિક ઇરીનરરીમાં સામ અને ગેરસામ સમાવેશ છે. સામ એ છે કે અનન્ય રાહદરમાં ક્યા જહું અને ઇતિહાસ વિગેરે શું છે તેનું આપણને જ્ઞાન ન હોય ત્યારે બહુ ઘોડા વખતમાં આ ટુરથી આપણે ઘણું જોઈ શકીએ છીએ અને ખર્ચ ઓછો થાય છે ગેરસામ એ છે કે જે ચીજ બતાવવામાં આવે તેજ આપણે જોવી પડે છે અને એક ચિત્ર કે બાવલ આપણને ખાસ ગમે તો તેની પાસે ડાખા પણ રહી શકતા નથી. એકંદરે કુક વખતમાં જોને મેટો કાર્યક્રમ પૂરો કરવો હોય તેણે એવી ટુરમાં દાખલ થવું વધારે ઠીક છે. ખાનગી ગાઈડ અને ખાનગી ગાડી (મોટર) વધારે અનુકૂળ પડે પણ એવો ખર્ચ બહુ ધનવાન હોય તેને જ પાતલે.

તોલ માપ.

યુરોપમાં તોલ માપ કેવા ચાલે છે તે જરાબર લક્ષમાં રાખવાની જરૂર છે. ઇંગ્લાંડમાં અને યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ (અમેરિકા)માં આઉન્સ પાઉન્ડ ચાલે છે તે આપણે જરાબર જાણતા હોઈએ છીએ.

૨૧૧ તોલાનો આઈસ, આળીશ તોલાનો પાઉન્ડ (સ્તલ), ૧૧૨ પાઉન્ડનો હંડ્રેડ અને ૨૦ હંડ્રેડ (૨૨૪૦ સ્તલ)નો ટન. આ તો બાળીતી વાત છે.

ફ્રેન્ચ લોકોએ મેટ્રીક સીસ્ટમ દાખલ કરેલી છે એમાં હિસાબ બહુ સહેલા થાય છે, દશાંશ પર આધાર રાખવાનો છે અને સગવડ વધારે છે. આખા કોન્વીનન્ટ પર આ તો વ ધણો ખસે ચાલે છે. ગ્રામ (Gramme) એ એનો પાયો છે, એનો તોલ ૧૫.૪૩ ગ્રેન થાય છે.

દશ મીલીગ્રામ=૧ સેન્ટીગ્રામ	૧૦ ગ્રામ=૧ ડેકાગ્રામ
દશ સેન્ટીગ્રામ=૧ ડેકાગ્રામ	૧૦ ડેકાગ્રામ=૧ હેક્ટોગ્રામ
દશ ડેકાગ્રામ=૧ ગ્રામ	૧૦ હેક્ટોગ્રામ=૧ કીલોગ્રામ

એક કીલોગ્રામ એટલે ૧૦૦૦ ગ્રામ થયા. એની બરાબર સામે ૨.૨૧ સ્તલ પાઉન્ડ થાય. સો કીલોનો એક કન્વીન્યસ એટલે ૨૨૧ પાઉન્ડ થાય. માપમાં મીટર (Meter) પાયો છે. એક મીટર એટલે ૩૯.૩૭ ઇંચ આપણો જાણુ ફીટનો વાર થાય છે તે ઉપરાંત લગભગ ૩૬ ઇંચ થાય તે મીટર થયા.

મીટરનો દશમો ભાગ તે સેન્ટીમીટર
મીટરનો સોમો ભાગ તે મિલિમીટર.
મીટરનો હજારમો ભાગ તે મીલીમીટર.
દશ મીટરનો એક ડેકામીટર.
સો મીટરનો એક હેક્ટોમીટર.
હજાર મીટરનો એક કીલોમીટર.

એક કીલોમીટર એટલે લગભગ ૩૨૮૦ ફીટ ૧૦ ઇંચ એટલે લગભગ ૫ માઈલ થયા. લગભગ આખા યુરોપીઅન સંઘમટેબલ કે ટેક્સીમાં કીલો પર બાવ હોય છે. એને પાંચે ગુણી આઠે લાંગવાથી માઈલ થાય છે.

આ બન્ને તોલ માપનો વારંવાર ખપ પડે અને આપણે સ્તલ તથા વાર કે બાઈલનો ખ્યાલ કરી શકીએ છીએ તેથી કીલોના

વાર ફેરવા થાય અને છીંચોના સ્વચ્છ ફેરવા થાય તે એક વાર ચાલ રાખી લેવું, પછી જરા પણ ધુંચવણ નહિ થાય.

દરિયાઈ માહલને નોટ (Knor) કહે છે. ૬૦૮૦.૨૭ ફીટનો એક નોટ થાય છે. ૫૨૮૦ ફીટનો માર્શિય થાય છે એટલે જમીનપરના માર્શિય કરતાં દરિયાઈ માર્શિય સગમત સવામણો છે.

ટેમ્પરેચર.

દવા પાણી યુરોપમાં વારંવાર ફર્યા કરે છે તેથી બેરોમીટર અને થર્મોમીટર વાંચતાં શીખી જવું બેરોમીટરથી દવા વરસાદ તોફાનનો ચોવીસ કલાકનો ખ્યાલ આવશે. બેરોમીટર તુરત વાંચતા આવડી જશે.

થર્મોમીટર સેન્ટીગ્રેડ અને ફેહ્રનાઈટ (Fahrenheit) છે સેન્ટીગ્રેડ આખા યુરોપમાં (જર્મની સિવાય) છે. અને ફેહ્રનાઈટ માત્ર ચેટ બ્રીટનમાં છે.

ફેહ્રનાઈટમાં શીર્ષીંગ પોઈન્ટ ૩૨ ડિગ્રીએ આવે છે અને ૨૧૨ બોઈલિંગ પોઈન્ટ આવે છે એટલે ૧૮૦ ડિગ્રી એમાં હોય છે.

સેન્ટીગ્રેડમાં ૦ થી ૧૦૦ ડિગ્રી છે. ૦ ફ્રીઝીંગ પોઈન્ટ છે, ૧૦૦ એ એટું બોઈલિંગ પોઈન્ટ છે સેન્ટીગ્રેડના થર્મોમીટર આખા યુરોપમાં હોય છે તેની જે ડિગ્રી હોય તેને ૬ નવે ગુણી પાંચ બાગી તેમાં ૩૨ ઉમેરવા એટલે ફેહ્રનાઈટ ડિગ્રી આવશે. ઘખલા તરીકે ૨૦ સેન્ટીગ્રેડ હોય તો $(20 \times \frac{9}{5}) + 32 = 68$ તેમાં ૩૨ વધારતાં ૧૦૦ ડિગ્રી ફેહ્રનાઈટની થઈ આપણને બધો અનુભવ ફેં નો હોય છે તેથી આ હિસાબ ધ્યાનમાં રાખવો.

જર્મની વિગેરે કેટલીક જગ્યાએ Reaumur's થર્મોમીટર હોય છે. R અક્ષર તે પર લખેલા હોય છે તેણે ૮૦ બાગ પાડ્યા છે. ૦ થી ૮૦ બાગી બધી રીતે સેન્ટીગ્રેડ જેવું. R ની એક ડિગ્રી એટલે સેન્ટીગ્રી ૧૧ સમજવી. બાકી હિસાબ ઉપર પ્રમાણે.

ટાઇમ.

યુરોપમાં ટાઇમ સંબંધી ખ્યાલ કરવાની ખાસ જરૂર છે. એડન સુધીમાં ધડિયાળને અઢી કલાક પાછી ફેરવે છે, એડનથી પોર્ટ-સેડ સુધીમાં એક કલાક અને પોર્ટ સેડથી માસેલ્સ સુધીમાં એક કલાક એમ સાડાચાર કલાક પછવાડે ટાઇમ કરવામાં આવે છે. ઉત્તરનામાં મુંબઈના સ્ટાંડર્ડ ટાઇમ દર વાગ્યા હોય ત્યારે સાડાચાર કલાક પછવાડે, લંડન કે પારિસમાં સવારના સાડાપાંચ વાગ્યા હોય એમ સમજવું. સપ્ટેમ્બરથી માર્ચમાં આ તફાવત સાડાચારને બદલે સાડાપાંચ કલાકનો સમજવો. એક રાત્રે એક્ટોબરમાં ધડિયાળને એક કલાક પાછી મૂકવામાં આવે છે અને માર્ચની આખરે તેને એક કલાક વધારવામાં આવે છે. આ ગ્રીનીચ (Greenwich) ટાઇમ સમજવો. એની સરખામણી હિંદુસ્થાનના સ્ટાંડર્ડ અથવા રેલવેના ટાઇમ સાથે કરવાની છે.

સ્પેન અને પોર્ટુગલમાં ઈસ્ટર્ન આટલાંટીક ટાઇમ ચાલે છે તે આપણા ટાઇમથી ચાર કલાક પછવાડે છે.

હોલંડમાં લોકલ ટાઇમ ચાલે છે તે ગ્રીનીચ ટાઇમથી વીસ મીનિટ પછવાડે હોય છે. નોરવે, સ્વીડન, ડેનમાર્ક, લીથુઆનીઆ, જર્મનિ, હેકા સ્લોવાકીઆ, ઓસ્ટ્રીઆ, હંગરી, સ્વીટ્ઝરલેન્ડ, ઈટાલી, જુગોસ્લાવીઆ અને આલ્બાનીઆમાં મીડ યુરોપીઅન ટાઇમ ચાલે છે, જે ગ્રીનીચ ટાઇમથી એક કલાક પછવાડે છે. ઉત્તરનામાં મીડ યુરોપીઅન ટાઇમ અને ગ્રીનીચ ટાઇમ વચ્ચે જરા પણ તફાવત પડતો નથી. મોટર. એર. ટેક્સી.

દરેક શહેરમાં સ્થાનિક હરવા ફરવા માટે ટેક્સીઓ હોય છે. લાડુ મોટર પ્રમાણે હોય છે. ઇંગ્લાંડમાં માઇલ અને બાકી સર્વત્ર કીલો (હગલગ મૈ માઇલ) પર લાડુ વધે છે. અત્યારે તો એકસ ચિન્નનો ફાયદો એટલો પડે છે કે મુંબઈ કરતાં પણ ટેક્સી ક્રાન્સમાં

ધણી સસ્તી પડે છે, માછલે બે આનાથી વધારે ભાવ આવતો નથી કાયદાસરના બાકા ઉપરાત ટેક્સીવાળો લગભગ દર ટકાની ટીપની આશા રાખે છે દ્રમ અને બસની સરવીસ ધણી હોય છે અને બહુ સસ્તી હોય છે લંડનમાં અડરગ્રાઉન્ડ અને બસ સાથે વધારે બંધ વહાર સમયે ઉતાવળનું કામ હોય તોજ ટેક્સી વાપરવી બસના અને અડરગ્રાઉન્ડના નજરા મફત મળે છે, તે લઈ રસ્તાથી ચાકેદ થઈ જવું ટેક્સી ઉપર વધારે આધાર રાખવાથી ખરચ ઘટી વધી જાય તેમ છે પણ લંડનમાં ગમે તે પોલીસને માણસ અડરગ્રાઉન્ડ કે બસમાં બેસી શકે છે મુબમમાં છે તેવો મોટા નાનાનો ખ્યાલ લંડન પારિસમાં જોવામાં આવ્યો નથી

હવાઈ વિમાનની સરવીસ મોટા શહેરો વચ્ચે છે હજી તેના ઉપર વધારે અકુશ આવતો જાય છે

ખોરાક

હોટેલમાં લગ્ન લેવાનું રાખવાથી કા તો બે વાળ્યા મુધી કાઈ કામ થતુ નથી અથવા માછલા દૂર ગયા હોઈએ ત્યાંથી હોટેલે આવવું પડે છે એટલે લગ્ન ગમે ત્યાં કરવાનું રાખવું સર્વથી બહુ સારા રેસ્ટોરા લંડન તથા પારિસમાં છે

વેલ્ટેરીઅન રીતે રહેતા જતા પણ અગવડ આવતી નથી લંડનમાં તો આપણે ઓરડર આપી રાખીએ છીએ કોન્ટીનન્ટ ઉપર આપણે જરૂરી ચીજોના નામો ફ્રેન્ચમાં લખી લેવા એટલે કામ ચાલી રાકરો કાંઈ પણ પ્રકારની અગવડ આવતીજ નથી અને કદાચ કોઈ વખત થોડું સડન કરવું પડે તો પણ તેમાં ગમરાવાનું મારણ નથી નેઓનો ધર્મ વેલ્ટેરીઅન રહેવાનું ફરમાવતો હોય તેણે તેમ રહેવું હોય તો બરાબર રહી સકાય છે

લંડનમાં મે ફ્રિયાદ સામળી હતી કે હન્ડાળામાં ચાલી શકે છે પણ શિયાળામાં માસ દાર વગર ચાલે નહિ અને ચલાવે તો કાય

રોગ થાય. મેં બારિકીથી જાડા ઉતરી તપાસ કરી તો આ વાતમાં ખાતિ લાગી. નબળો માણસ આવા બ્હાના તબે નીચો ઉતરી જાય છે. મેં વિલાયતમાં સોળ સોળ વર્ષથી રહેનાર મનુષ્યો જોયાં છે. તેઓ મક્કમપણે પાકા વેલ્ટેરીઅન રહી શકે છે. યુરોપીઅનોમાં પણ વેલ્ટેરીઅન ધણા છે. મતલબ, બધો આધાર પોતાના મક્કમ વિચાર અને નિર્ણય ઉપર છે.

જેવું ધોરાક તેવું દારૂના સંબંધમાં સમજવું નિયમિત ધોરાક હેનારને દારૂ લેવાની જરૂર પડતી નથી. દારૂનું એક દીપું લીધા વગર ચલાવી શકાય છે. શિયાળામાં પણ જરાપણ વાધો આવતો નથી. બાકી જેને હા હાડવા તે તો હિંદમાં પણ અત્યાચાર સેવી શકે છે અને કાંઈ કાંઈ તેમ કરતા હોય એવું અવારનવાર સંભળાયા પણ કરે છે.

‘વેલ્ટેરીઅન છુ’ એટલું કહેવાથી સરણ નથી. પોતે માંસ, મચ્છી, છડા કે ચીકન ખાતા નથી એમ સ્પષ્ટ કરવું. આ ચારે વસ્તુનાં નામ બોલવાં. યુરોપમાં છડાને વેલ્ટેબલમાં ગણવામાં આવે છે, મચ્છી કેટલાક વેલ્ટેરીઅનો ખાય છે અને ચીકનને (કુકડાના માંસને) કેટલીકવાર માંસમાં ગણવામાં આવતું નથી.

દરેક રેસ્ટોરાંમાં એક બઠર ટોસ્ટ બે કે ત્રણ વેલ્ટેબલ ફ્રુટ અને કોફી તો જરૂર મળે છે અને લંચ માટે તે પૂરતું ગણી શકાય. દરેક મીનિટ બેસીએ તો ચોખા (ભાત) તૈયાર કરી આપે છે. યુરોપમાં ફર્ટી (Youghart અથવા Savre Milk) બહુ સાફ લગભગ બધે મળે છે અને ભાત સાથે જરા મીઠું લઈ ખાવામાં અનુકૂળ રહે છે. આ સિવાય બીજા અનેક વાનીઓ અનુભવીને પૂછી તૈયાર કરાવી શકાય છે.

મનોબળ.

બાકી મુસાફરીમાં જરા સહન કરતા શીખી જવું. સહન મોટું વહેલું યઈ જાય તો ગભરાવું કે અકળાવું નહિ. પૈસા પૂરતા રાખવા અને જરા ઉદારતા રાખવી એટલે મુસાફરીમાં કાંઈ વાધો નહિ આવે.

નવું જોવા બહુવાનું એટલું હોય છે કે જરા અગવડ પડે તો પણ રસ વધારે પડે છે અને હમેશાં એ ખ્યાલમાં રાખવું કે આપણા ધર્મમાં જેવી સગવડ હોય તેવી તો સર્વત્ર મળી શકતી નથી; છતાં સરખામણીમાં ખરચ કરવાથી યુરોપમાં ધણી સગવડ થઈ શકે છે એ વાત લક્ષમાં રાખવી અને કાંઈક ચલાવી લેતાં શીખી નહું. આટલી નાની વાત ધ્યાનમાં રહેશે તો મુસાફરીનો રસ લઈ શકારો અને શાક નામ પણ લાગરો નહિ. બાકી સર્વ વાતનો આધાર પોતાની શક્તિ, આગળ વધવાની હિમત, અને માર્ગ ન હોય ત્યાં પણ માર્ગ કરવાની મૂખી શક્તિ પર રહેલો છે. લીલા કાંડ નીચે જૂએ મરે તેવા માણસો મુસાફરી કરી શકે છે પણ એને ગજુગણાટ ધણો કરવો પડે છે. ન્યારે રાતરિવસ નહિ ગજુનારા, સર્વ સંયોગોમાં મન માણુતાર અને વિષમ સ્થિતિમાં માર્ગ કરનાર બહુ રસ જમાવી શકે છે, અને અન્યને પ્રેરણા-રૂપ બને છે.

એક વાત ખાસ લક્ષમાં રાખવાની છે, અને તેનું પુસ્તકમાં પણ પુનરાવર્તન થવા સંભવ છે, અને તે એ છે કે સદ્ગત્યુત્તિ અને પ્રેમથી પાશ્ચાત્ય સંસ્થાઓ અને આદરોની નીહાળતાં તેમાંથી આપણને જેવા શીખવાનું ધણું મળે તેમ છે. એમાંનું આદરણીય તત્વ કેટલું છે તે પર પછી વિચાર કરવાનો અવકાશ હોયો પણ બારિશ અવલોકન કરવાની તક મળે તો તેમાં ઐતિહાસિક અને બ્યાવહારિક નાજરે જરૂર હોતરવા જેવું છે. આ વાત દરેક વાંચનારા લક્ષમાં રાખશે એવી આશા છે.

ગ્રા. ગિ. ૬૧.

યુરોપનાં કેટલાંક સંસ્મરણો.

સ્ટીમર “રાજપુતાના”

સાફરની શરૂઆત. (વા. ૮-૫-૧૯૨૬)

બાવનગરમાં, મુખર્જીમાં અને સાંઠાકુઝમાં અનેક પાર્ટીઓનો લાભ લઇ, અનેક પ્રેમાળ મિત્રો તરફથી સફળ સફર ઇચ્છા ખતાવનાર હારતુરા લઇ, આજે બાર વાગે સ્ટીમર પર ચઢ્યો. રેલ્વેની છોડતાં જે ગ્જાનિ થાય તે બહુ યોડો વખત રહે. નવું જોવા જાણવાના ઉત્સાહમાં, અને જીવનનું કોઇ નવીન પૃષ્ઠ જરૂર ઉઘડશે એવી આશામાં એ ગ્જાનિ દૂર થઈ.

સ્ટીમર ઉપર ૧૨૧ વાગે ચઢ્યો. ત્યાં અનેક સંબંધીઓ ઉપર આવવા શક્તિમાન થયા હતા. તેઓને કેબીન ખતાવ્યા પછી સર્વે ઘંટ વાગતાં ઉપરના ડેક પર આવ્યા.

ખીજે ઘંટ અને સીસોટિ વાગ્યા. સર્વે ઉતરવા લાગ્યા. તેમના અનેક પ્રેમોદ્ગાર સાંભળ્યા, સંબોધ્યા. અનેક માયાળુ પરિજન સ્વજનના શુભ આશીર્વાદ વચ્ચે સ્ટીમર ચાલી, ત્યાં તે પ્રેમોદ્ગારનો પાર રહ્યો નહિ. ૭ સાત મીનિટ સુધી દૃષ્ટિપથમાં સર્વ રહ્યા ત્યાં સુધી આ ક્રિયા ચાલી. આખરે સ્ટીમર ઉપડી અને અગે સર્વથી છૂટા પડ્યા. માત્ર પ્રેમ અને સ્નેહના ઉદ્ગારોના

રણુદાર કાનમા ચતા હતા તેના એકલા ટેકાથી હવે સ્ત્રીમરમ માર્ગ કરવો રહ્યો નજર પહોંચી ત્યાં સુધી સ્વજનોને જોયા, નજર પહોંચી ત્યાં સુધી મુમર્ધ નગરીના આવીશાન મકાનોને જોયા, કેવામાની દિવાદાંડી ઘણા વખત સુધી દેખાઈ. અતે એ સર્વ પૃથ્વીની સપાટિમાં એકાકાર થયું અને ચારે તરફ જળના તરંગો અને ઊંચે આકાશ દેખાવા માડયા

રુદ્રીમર રાજપુતાના.

કુદરત ઉપર વિજ્ઞાન ટેલો વિજય મેળવી શકે છે અને તેમા તે કેટલે સુધી પહોંચે છે તેનો ખ્યાલ આ રુદ્રીમર જોતા આવ્યો. એ રુદ્રીમરનું નામ 'રાજપુતાના' છે અને એ રુદ્રીમરમા જગ્યા (પેસેજ) મળી હતી એમા પ્રથમ અને ખીન્ન દરજ્જાનું બાકુ આપનાર પાચસો કિનારો જઈ શકે છે. એની સગવડનો વિચાર કરીએ તો જાણે એક નાનું ગામ વિશાળ દરિયામા આવ્યું જલુ હોય એમ લાગે છે. નાની રોરીઓ અને ગાંધી-ઓના કેખીનના નમરો એવી રીતે લખેના હોય છે કે કાંઈ પણ કેખીન શોધવામા મુશ્કેલી પડતી નથી રુદ્રીમરના આગળના ભાગમા ફરદેકવાસ-પ્રથમ દરજ્જાનું બાકુ આપનારની કેખીનો હોય છે. એના ત્રણ વિભાગ હોય છે તેને અનુક્રમે 'એ' 'બી' અને 'સી' કહેવામા આવે છે કેટલાક એથી પણ ઊંચા વિશાળમા જનારા ડેકની બાજુમા ઉપર કેખીન તૈયાર કરાવે છે તેને 'કેખીન ૩ લક્સ' કહેવામા આવે છે. એવા કેખીનો તૈયાર પણ હોય છે.

કેખીનમાં સગવડો.

દરેક કેખીનમા સુવા માટે એક સુંદર પવન (આપણી

ધરૂપીતાળોમાં હોય છે તેવો પણ સુંદર) તેના ઉપર તળાઈ, જે ઓશિકા અને ઋતુની જરૂરીઆત પ્રમાણે ગરમ સુતરાઉ ઓઢવાનાં આપવામાં આવે છે. એ ઉપરાંત એક કપાટ મોટો હોય છે તેમાં કપડાં લટકાવી શકાય અને એક ખીલ ખાનાવાળા ટેમલમાં આપણી નાની મોટી ચીજો રાખી શકાય છે. જે મોટા આયના અને મોઢું ધોવાની ચાઈના વેરની કુંડી, તે ઉપર સાબુ, જે નેપ-કીન અને એક ટુવાલ અને એક ખુરશી-આટલી ચીજો કેબીનમાં હોય છે. જે ઉતારને વાપરવાની કેબીન જરા વિશાળ હોય છે.

કેબીનમાં હવા માટે ખાસ બંદોબસ્ત હોય છે. ઉપરથી સચા મારફતે નળીમાં હવા મોકલે છે અને તે હવા આપણી અનુકૂળતા પ્રમાણે અમુક દિશાએ અથવા શરીરના અમુક ભાગપર લઈ શકાય છે. સમુદ્ર સાથે કામ હોવાથી જરા હવા સંબંધી વિચાર સહજ આવે તેવું છે, પણ તે સ્થાને પણ વિચાર કરી યોગ્ય ઘટના કરી છે. શિયાળાની ઠંડી ઋતુમાં કેબીન ગરમ રહે તે માટે પણ ગોઠવણ હોય છે પણ હજી અમે એકનની આ બાબત હોવાથી એ ચંત્રનો ઉપયોગ જોઈ શક્યા નથી.

સમયનો લાભ.

સ્ટીમરમાં લોકો તેર દિવસ કેમ ગાળતા હશે, વખત કેટલો ભારે લાગતો હશે એવો સહજ ખ્યાલ આવે તેવું છે, પણ અહીં તો વસ્તુસ્થિતિ તદ્દન જુદા પ્રકારની જોવામાં આવે છે. દરેક મુસાફર એમ્બો આનંદ કરવાનો જ ખ્યાલ કરતો હોય છે અને તે લોકો સ્ટીમરનો તેર દિવસનો વખત જાણીએ નીકળ્યા હોય તેવી રીતે પસાર કરતાં ધણાખરા જોવામાં આવે છે.

સ્ત્રીમર ઉપર સર્વથી ઉપરને માંગે ખુશી કરવાની જમ્યા હોય છે તેને 'ડેક' કહેવામાં આવે છે. એ ડેક પર દરેક મુસાફર પોતાની ખુરશી નાખી મોકલે છે. ધણો વખત ફરે છે અને વાગી કરતા કરતા ખુરશી ઉપર બેસે છે એ ખુરશીઓ જૂદા જૂદા પ્રકારની હોય છે પણ લગભગ સર્વે લાખા પડીને બેસવાને લાયક હોય છે.

સ્ત્રીમરમાં 'એ' ડેકની બાજુમાં એક ધણો સુંદર ફોઈંગ રૂમ અને લાઇબ્રેરી હોય હોય છે, જેમાં બેસી ઉઘોગી માણસો વાંચે છે કાઈ ઉધતા પણ જોવામાં આવે છે એ રૂમમાં વાતો મોટે અવાજે મોઢ કરતા નથી ત્યાર પછી નજીકમાં એક સ્મોકીંગ રૂમ હોય છે, જ્યાં સીગરેટ-ચીરટ પીએ છે અને ફેટનાંક મજા પાની રમતો રમે છે.

રાત્રે લગભગ દોઢ કલાક ડાન્સ ચાલે છે પહેલા અને બીજા કલાસના ડેકની વચ્ચેના ભાગમાં રબર પાથરી જમીનને લસરતી કરવામાં આવે છે મ્યુઝીક (પાંચમ) ચાર થાય છે અને જોને હાવે તે નાચે છે, બીજા જોવા ઉભા રહે છે આ નાચવાનું મમ રાત્રે 'ડીનર' લીધા પછી થાય છે.

જન્મજી-જન્મજીસ્થાન

સ્ત્રીમરનો ડીનર હોય-ડાઈનીંગ સરૂન મોટા રાજવશીના મહેલને જૂનાવે તેવો હોય છે એમાં કાણે કઈ જગ્યાએ બેસવું તે પહેલે દિવસે મુકરર કરે છે. એનો 'સલૂન સ્ટુઅર્ડ' હોય છે તે એ કાર્ય પ્રથમ દિવસે ૩-૩૦ થી ૪-૩૦ સુધીમાં કરે છે ત્યાર પછી બપોરનું જન્મજી (લચ) અને રાતનું જન્મજી (ડીનર) એ મુકરર કરેલી જમ્યા પર સર્વે લે છે.

અહીં ખાવાની પદ્ધતિ તદ્દન અંગ્રેજી દમ પર હોય છે. છરી કાટાથી ખાનાં ન આવડતું હોય તેને જરા અગવડ જણાય છે, પણ ખીજને ખાતા જોવાથી ચોડા વખતમા આવડી જાય છે. સર્વથી જોવા લાયક બામત એ હોવાની સ્વચ્છતા છે. છરી કાટા તદ્દન સાફ હોય છે, ટેબલ સાફ હોય છે અને ખાનારા જરા પણ ગદ્વાડ કરતા નથી. પાશ્ચાત્ય લોકોની ખાવાની રીતમા તમાથી સ્વચ્છતાનો ગુણુ જરૂર ચઢણુ કરવા યોગ્ય છે પીરસવા આવનાર સ્ટુઅર્ડ ધણે ચોખ્ખો હોય છે અને વસ્તુઓ બહુ સુદર રીતે ડાખી બાળુએ ધરે છે. લેનાર ચીજને ઓળખતો હોય છે તેથી જોધએ તેટલી તેમાથી લઈ લે છે અને તેથી બગાડ બીવડુલ થતો નથી. કોઈ વસ્તુ છાડતુ નથી એમ મારા કહેવાનો આશય નથી પણ ધણે ભાગે બગાડ બહુ ઓછો થાય છે.

વેજટેરીઓને ખાવામા જરા પણ અડચણુ આવતી નથી. ખાવાની વસ્તુઓ પુષ્કળ મળે છે. બ્રેડ, ટેસ્ટ, મટર, કુટસ વિગેરે ધણી ચીજો હોય છે. સ્પર્શસ્પર્શનો વાધો ન હોય તો તદ્દન અજ્ઞ કૃણ શાકનો ખોરાક મળી શકે છે અને સલૂન સ્ટુઅર્ડ અને શેફ સભાળપૂર્વક તે માટેની ગોઠવણુ કરી આપે છે. અંગ્રેજો રાત્રે ડીનર લે છે તે પહેલાં ‘ડ્રેસ’ કરે છે. ડીનર માટે ખામ કાળા રંગના કપડાં હોય છે, અદર ખમીસ પણ જુદાજ પ્રકારનું હોય છે અને તેના પર જેકેટ પણ ઓછા બટનવાળુ હોય છે. એના ઉપર કોલર સાથે કાળા રંગની ‘બો’ બાધે છે, અને મુખ સાફ કરી માથું ઓળી તૈયાર થઈ જમવા બેસે છે મોટી હોટસેની પેઠે અહીં બેન્ડ કે ગાયન હોતા નથી, છતાં આખા જમવાના વિભાગનો શણગાર એટલો સુદર હોય છે, કે નવીન આવનાર જરૂર એના

મોહમા પડી જાય તેવું છે. એમ લાગે છે કે આ જન્મવાના પ્રસંગ પર આગળ ઘણી જાણવા જેવી વાતો લખવાનો પ્રસંગ આવશે, પરચુરણ પ્રસંગો, સ્ટીમરમાં નિત્યક્રિયા.

સવારમાં છ વાગ્યામાં કેબીનનો સ્ટુઅર્ટ તમે માગો તેટલી જલ્દી આ લઈ આવે છે. આ સાથે બે બીસ્કીટ અને બે કેળા હોય છે. આપણી અનુકૂળતા પ્રમાણે આપણે દિશાદરક જઈ આવી આ લઈ શકીએ છીએ. આ ગરમ હવામાં તો ઘણાખરા સવારમાં નહાય છે.

નહાવાનો રિવાજ જૂના પ્રકારનો છે. એક મોટા ટબમાં પાણી ભરી ગળે છે અને યુવાની ટબ બંધ હોય છે તેમાં નહાવાનું હોય છે. પાણી દરીઆનું ખાર હોય છે, ત્યાર પછી ઉપર દોઢેક ખાંધી જેટલું સાફ મીઠું પાણી હોય છે તેનાથી શરીર સાફ કરવાનું હોય છે. શરીર ખરાબર સાફ થાય તે સાફ સર્વ કપડા કઢી નહાય છે.

કેબીનની બહાર નીકળવું હોય તો ઉપર ડ્રેસીંગ ગાર્ડન પહોંચવો જોઈએ. એ વગર નીકળવું તે શિક્ષાચાર્યી વિરુદ્ધ ગણાય છે. આપણે આપણા કેબીનમાં હોઈએ અને રાત્રીના કપડાં પહેર્યાં હોય અને ડોઈ મળવા આવે તો ડ્રેસીંગ ગાર્ડન પહોંચી લેવો જોઈએ. એ લોકો ઘણુંખર પ્રથમથી સ કેત કરીને ખમર આપીને મળવા આવે છે.

સવારે ૮-૩૦ એક્ઝાસ્ટનો વખત થાય છે ત્યારે બ્યુગલ વગાડવામાં આવે છે, એક્ઝાસ્ટ સેવા સર્વ જન્મવાના રમમાં જાય છે. સવારે પછુ તેઓ ખોરાક ઠીક લે છે.

આજના અનુભવ ઉપરથી જોવામા આવ્યું કે પાશ્ચાત્ય લોકો એકંદરે ધણુ ખાય છે. પાચવાર તો દરરોજ નિયમિત રીતે ખાય છે સવારે ઉઠતા ચા, પછી બ્રેકફાસ્ટ સાડા આઠ વાગે, બપોરે એક વાગે લચ, ચાર વાગે ફરીવાર ચા અને રાત્રે જમણુ. આમા ચા પણ એકની લેવાનો રિવાજ નથી. મારા શરૂઆતના અનુભવ ઉપરથી કહું તો તેઓ સરેરાશ આપણા કરતા ત્રણગણુ જરૂર ખાતા હશે.

રવિવારનો દિવસ હતો. સવારે એ લોકો ૧૧ વાગે ડાઈનીંગ સલૂનમાં પ્રાર્થના કરવા એકઠા થાય છે. રવિવારે ધર્મમન્મુખ વૃત્તિવાળા લોકો રમતા કે નાચ કરતા નથી એમ એક અંગ્રેજ મિત્ર કહેતા હતા.

પ્રથમ દિવસે નોટિસ હતી કે ૩-૪૫ મીનિટે ધડિઆળ અરધો કલાક પાછી કરવી. બીજે દીવસે નોટિસ હતી કે ધડિઆળ ૧૧-૧૫ મીનિટે અરધો કલાક પાછળ કરવી. જુગોળ સમજનારને આમાં નવીનતા નહિ લાગે. પશ્ચિમ તરફ જઈએ તેમ સૂર્ય મોડો ઉગતો જાય છે એટલે ધડિઆળ ફેરવવી પડે છે. પ્રથમ દિવસે ૨૨ કલાકમાં મુળાછપી અમે ૩૭૭° નોટ (દરિયાઈ માપલ) આવ્યા. આવી ઝડપે પ્રવાસ આગળ વધતો જાય છે. ઘણી આનંદદાયક વાતો અનેક સહપ્રવાસી પાસેથી સમજાય છે અને અનુભવમા વધારો કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે.

દરિયો પ્રથમ દિવસે શાત રહ્યો. આકાશમા કોઈ કોઈ વાદળાં દેખાય પણ હજુ જરા પણ દરિયાની અસર જણાતી નથી. સ્ટીમર આગળ વધે છે અને હાલ તો સ્ટીમરમા મોગી રાજધાની અને કેક પરથી જોઈએ તો ચારે તરફ પાણી અને

જાએ આકાશ સિવાય કંઈ દેખાતું નથી. સ્ટીમરમાં ઉતાર સંખ્યા મોટી, તેમાં પીછાનવાળા ઘણા, એટલે દરિયા તરફ જોઈએ ત્યારે જ વિશ્વની વિશાળતા અને આપણી પામરતા દેખાય છે. અને કોઈ કોઈ વાર સ્ટીમરનો વિચાર આવતા વિદ્વાનના વિજયનો ખ્યાલ આવે છે ત્યારે નાના માનવીની શક્તિનો પણ સહજ ખ્યાલ આવે છે.

ખાવાની પદ્ધતિ-નિયમન.

બે દિવસ ગયા પછી સ્ટીમરમાં જીવન કેવી રીતે ગાળી શકાય છે તેનો અનુભવ થઈ જવાથી સહેવાઈ ઘણી લાગે છે. છઠ્ઠીરા પદ્ધતિએ ખાવામાં તેમના શિષ્ટચાર પ્રમાણે કેટલી સભાળ રાખવા યોગ્ય ગણાય છે તે જરા જોઈ લઈએ. છરીકાંટાથી ખાતાં શીખવાની ખાસ જરૂર છે.

કાટો જમણા હાથમાં રાખવો જોઈએ. ન્યારે છરીના ઉપયોગ કરવાનો હોય ત્યારે છરી જમણા હાથમાં રાખવી અને કાટો ડાબા હાથમાં રાખવો.

હુટ વખતે છરી અને કાંટા બન્નેનો ઉપયોગ કરી શકાય. પાઉં અથવા બ્રેડ ચોતાને હાથે કાપીને ખાવામાં વધી નથી. ટોસ્ટપર છરીથી માખણ લગાડી હાથે ખવાય. એને હાથ લગાવવામાં વાધો નથી.

ખાતા કોઈ વસ્તુ નીચે નાખવી નહિ. કાંઈ ઠગાંઓ કે છાત્ર હોય તો ધીમેથી રૂકાનીમાં બાજુપર મૂકી દેવી.

ખાના હોલનો અવાજ ન કરવો બચકારા બોલાવવા નહિ. શિષ્ટચાર પ્રમાણે ઓફીસર અવાજ કરીને ખાવો નહિ. પવન

છટવાની બાબતમાં પણ તેમને ઘણી સુમહોષ છે પણ ખોરાકમાં હોંગનો ઉપયોગ થતો નથી તેથી એ બાબત ઘણી ચિંતા રાખવા જેવું નથી.

ખાતી વખત મુખમાં વસ્તુ નાખતી વખતે મ્હોડું ઉઘાડવું, ચાવતી વખત મુખ બંધ રાખવું. ટેવ પાડવાથી આ બાબત આવડી જાય તેવી છે.

ન્યારે ખોરાક ખાઈ રહ્યા હોયએ ત્યારે જ કાંટાને આપણી સામે (પેરેક્લ) મૂકવો. એનો અર્થ આપણે ખાઈ રહ્યા છીએ એમ સમજાય છે. જો ખાતાં ખાતાં એમ કાંટાને મૂકવામાં આવશે તો સ્ટુઅર્ટ આખી રક્ષાથી લઈ જશે. આ બાબત ચીવટ રાખવા જેવી જણાય છે.

સુપ વિગેરે પ્રવાહી ચીજ મોટા ચમચાથી ખવાય છે. આઈસક્રીમ નાના ચમચાથી ખવાય છે.

‘ ‘ આ પીવામાં રક્ષાથીમાં આ ન લેવી. કપમાંથી જ પીતાં થીખવું. આ પીતાં કે કેટલી પીતાં અવાજ ન કરવો.

સ્ટુઅર્ટ પીરસવા આવે ત્યારે આપણી તે વસ્તુની રૂચિ ન હોય તો ‘ નો, થેન્ક્સ ’ કહેવું.

નોડર કામ કરે ત્યારે પણ સભ્યતાના નિયમ પ્રમાણે આભાર માનવો. ખાવાની ચીજો કેટલી અનુકૂળ છે તે જોઈ, જોઈએ તેટલી પોતાને હાથે લેવી. બનતા સુધી કેઈ વસ્તુ છાંડવી નહિ. જો કે છાંડવો ખાસ વાંધો નથી પણ એ ઠીક દેખાતું નથી.

ખાતી વખત વાતો કર્યા કરવાનો સ્વાજ છે. રસવતી પીરસવાના સામાનની, ટેબલની અને વસ્તુઓની સ્વચ્છતા ખાસ

અનુકરણ કરવા જેવી છે. ખોરાક સારી રીતે લેવાય તેવી ચારે તરફ અનુકૂળતા હોય છે. માથે વીજળીના પખા, ટેબલ પર ફલાવર વાઝ અથવા કાંઈ લીધેતરીના કુંડા, તદ્દન ચોખ્ખુ ટેબલ ક્લોથ અને રકાળી તથા છરીકાટા વિગેરે તદ્દન સાફ હોય છે. ખીરસનાર સ્વચ્છ હોય છે.

દરરોજ સ્ટીમર ફેટલી ચાલી છે તેનો રિપોર્ટ થાય છે. અને ફેટલાક તે પર જુગાર રમે છે. એની ટીકીટની ફી બે શીર્ષાંગ હોય છે.

આખી દુનિયામાં શુ બને છે તેના દરરોજ મોટા વિમતવાર તારો વામરસેસથી આવે છે તે બોર્ડ પર ચોટાડવામાં આવે છે.

સ્ટીમરમાંથી વાપરવેસ તાર મૂકવાનો પ્રથમ દિવસનો ચાર્જ દર એક એક શબ્દની ૬ પેની. આજે ૨ શીર્ષાંગ છે. જેમ આતરો વધતો જાય છે તેમ શબ્દની કિંમત વધતી જાય છે.

સ્ટીમરમાં કપડાં ધોવાનું ખાતું પણ હોય છે. ધોવરામણની કિંમત આકરી હોય છે, પણ સાધન હોય છે. ગરમીના પ્રદેશમાં હોઠએ ત્યાંસુધી કપડા વધારે મેવાં થાય છે., ઠંડી હવા પોર્ટસેક પછી આવશે ત્યારે કપડા ધોવરાવવાની બહુ જરૂર નહિ પડે એમ કહે છે.

રમત ગમતનાં સાધનો બહુ જિભા કરે છે. કેક ટેનીસ, બ્લેક ટેનીસ, રૉગ્સ વિગેરે અનેક રમતો-સવારે આવે છે અને રવિનાર સિવાય દરરોજ રાત્રે ડાન્સ આવે છે.

ચોઘો દિવસ.

આજે સવારે કેક ઉપર ફરતાં ઉડતી માછલીઓ. નેવામાં આવી. માછલી પાણીમાંથી બહાર નીકળે, ઉડે અને વળી પાણીમાં એસી જાય. આ દેખાવ મળતો લાગ્યો. આજે પણ દરિયો શાત

હતો અને જાણે મોટા સરોવરમાં સ્ટીમર ચાલી જતી હોય તેવું લાગતું હતું. ચોતરફ આનંદ દેખાતો હતો અને માત્ર દરિયાનો અવાજ અને ઉતારાઓનું સારા પોશાકમાં સજ્જ થઈને ડેક ઉપર ફરવાનું બાદ કરીએ તો આખી દુનિયા સાત દેખાતી હતી દૂરના પ્રદેશમાં 'ગય' નામના પક્ષીઓ ઉડતા હતા તે પણ સારા દેખાતા હતા.

ડેક ઉપર ફરવામાં ધણી મોજ આવે તેવું છે. ચારે બાજુ સારા પોશાકમાં સજ્જ થયેલ સાહેબો, મડમો, રાજાઓ, ઈન્ડિયનો અને સર્વ ફરતા હોય છે અને કેટલાક ડેકચેર પર પડ્યા હોય છે, કોઈ વાચતા હોય છે, કોઈ ઉંઘતા હોય છે, કોઈ નકામી અથવા કામની વાતો કરી રહ્યા હોય છે અને દરિયાની વિશાળતા પર નજર મારી બેઠા હોય છે. બાજુમાં રમતો ચાલ્યા કરે છે, મ્યુઝીક હોલમાં કેટલાક કાગળો લખે છે અને બાજુમાં પીયાનો વાગેલીન ચાલે છે.

પુરો આંશીસમાં નોટિસ હતી કે આવતી કાલે સગમગ ૪ વાગ્યે બપોરે એક પહોંચવાનું થશે.

ભય વખતનાં સાધનો.

આગ થાય ત્યારે કેમ વર્તવું તે સંબંધી સધળા પેસેન્જરોની બપોરે પેરેડ હતી. દરેક પેસેન્જર, સ્ટુઅર્ડ અને માનવ માટે લાઈફ બોટ રાખેલા હોય છે. દરેકના રૂમમાં તે તૈયાર જ પડેલા હોય છે. તે કેમ પહેરવા તેની સૂચના આપેલી હોય છે. એ લાઈફબોટમાં આગળ પાછળ બે બે બોયા હોય છે અને ઉપરથી ગળામાં પહેરી નખાય છે. પહેરીને દરિયામાં પડે તે કદિ ડૂબી શકતો નથી, માત્ર ઠંડી કે માછલીથી ભરી જાય તે જૂદી વાત છે.

જાના વાગે ઝિક્કમ ભયના ઘટો વાગવા માંડ્યા. સર્વ પેસે-
નરો પોતપોતાના લાઈફ્લેકેટ લઈ ઉક પર હામર યઈ ગયા.
બધી બચવાની જોટો જે ઉપર રહે છે તેને તુરત ઉતારી
શકાય તેવી રીતે સ્ટીમરની બહાર લટકાવી દેવામા આવી.

આવી ક્વાયત કે બીજી કોઈ બામત હોય છે ત્યારે કોઈ પણ
ઉતાર ઉક ઉપર આવ્યા વગર રહેતુ નથી. એમાં રાખ હોય કે
સી હોય-સર્વ આવે છે અને જરૂર પડે ત્યારે બચાવ કેમ યઈ
શકે તે શીખી લે છે.

આ લાઈફ્લેકેટના ઉપયોગના પ્રસંગો ઘણા હોય છે: આગ
વખતે અથવા સ્ટીમરની અચડઅચડી પ્રસંગે, અથવા સ્ટીમર
તોફાનમાં સળંગડ રીતે આવી હોય ત્યારે અથવા સ્ટીમર ડૂબતી
હોય ત્યારે. એ ઉપરાંત સ્ટીમર ઉપર તરાપા બોધના ઘણા રાખેલા
હોય છે. તેની દરેકની ઉપર ૧૨ માથુસો બેસી શકે છે અને
તુરત ઉતારી શકાય તે રીતે તેને ગોઠવેલા હોય છે.

આવી રીતે બચાવની ચેરઃ થાય છે તે જોઈ અને અનુ-
ભવી. લાઈફ્લેકેટ પહેરે ત્યારે બધાનો દેખાવ જોવા જેવો થાય
છે. એમાં છાતી ઉપર બે પેડ અને પછવાડે 'વોસ્ટ' ઉપર બે પેડ
આવે છે અને આગળના ભાગમાં સડકર્ણ ગાંઠ બાંધવાની હોય છે.
એ પહેરીએ ત્યારે બાજુ લશ્કરી માથુસ કાંધ ઉપર આવવાનું લઈ
ફૂલ કરતો હોય તેવા લાગીએ છીએ. સીએને પણ એજ જોકેટ
પહેરવાના હોય છે.

બચવાની જોટને નબર આપેલા હોય છે. આખી ગોઠવણ
એવી છે કે જ્ય વખતે સાડી ત્રણ મિનિટમા આખી જોટ ખાલી
કરી શકાય. સ્ટીમરનો 'એ' ઉકની ઉપરનો ભાગ પણ બહુ

મળતો હોય છે. તેમાંની થોડી જગ્યા સેકન્ડ ક્લાસ પેસેન્જરને રમવા માટે રાખેલી હોય છે, અને બાકીની જગ્યા હરવા ફરવા માટે હોય છે.

અજવાળીઆમાં રાત્રે સાંભારે આનંદ આવતો હશે પણ અત્યારે અંધારીઆ પહોં હોવાથી અમને તેનો લાભ મળ્યો નહિ.

સ્ટીમરમાં 'એ' ડેકની આગળના ભાગમાં ટરપોલીન પાથરી બાજુઓ ઊંચી કરી નાનો બાથ તૈયાર કરે છે તેમાં ધણા માણસો ન્હાય છે, તરે છે અને રમતો કરે છે. એક મસકનો ઘોડો બનાવી તેના ઉપર ચઢવા પ્રયત્ન કરે છે અને પડે છે અને કોઈ ચપળ તરનાર તેના પર ચઢી તેને ચલાવી શકે છે. આ પણ સ્ટીમર પર એક આનંદનું સાધન છે. અમેરિકાની મોટી લાઇનરોમાં તો ધણા જખરા બાથ હોય છે અને ટેનીસનો કોર્ટ પણ હોય છે.

આજે નોટિસ હતી કે કાલે બપોરે ૪ વાગે એકન પહોંચ્યું એટલે ધણા લોકો પત્ર લખવામાં મશગુલ થઇ ગયા હતા. રાત્રે ડાન્સ ફરેશન થાય છે. આવડે તે નાચે છે અને જોવાની ધ્રુજ હોય તે જોઇ તાળીઓ પાડી આનંદ મેળવે છે. એકનની નજીક.

આજે મુસાફરીનો પાંચમો દિવસ છે. સવાર પડતાં જ જમીનની નજીક હેલ્ડએ લેમ દેખાયા છે. દરિયો શાંત છે. આકાશમાં વાદળો દેખાય છે. બાજુમાંથી જો સ્ટીમર પસાર થાય તેણે કંઈ બાજુ લેવી અને ઓછામાં ઓછું અંતર કેટલું રાખવું તેના કાયદા હોય છે.

જમીન નજીક આવે ત્યારે સર્વને વધારે આનંદ થાય છે અને કેટલાક આતુરતાથી જમીનપર ઉતરવાની રાફ જુએ છે.

શનિવારે એક વાગે સ્ત્રીમર મુખાધ્યા ઉપડી તેણે નીચે પ્રમાણે દરિયાઈ માછલો કાપ્યા. બપોરના બાર વાગ્યા સુધીની એ ગણતરી છે.

રવિવારે બાર વાગે.	૭૭૭
સોમવારે "	૪૧૦
મંગળવારે "	૪૦૩
બુધવારે "	૪૧૦
	<hr/>
	૧૬૦૦
" બાર પાછી	૫૯
	<hr/>
	૧૬૫૯

દરરોજ અરધો કલાક ધડિયાળ પાછી મૂકવામા આવતી હતી તેથી બુધવારે ચાર વાગ્યે એડન પહોંચ્યા ત્યાં સુધીમા ધડિયાળ અઢી કલાક પાછી કરવામા આવી. બસબર ચાર દિવસ ઉપર એ કલાક જતા સારી સ્ત્રીમર એડન પહોંચે છે. પાછા વળતા પાચ કલાક વધારે ચાલ છે, કારણ ધડિયાળ રા. કલાક વધે છે અને જતી વખતના રા. કલાક પાછા હડતાં નથી તે પણ ગણવાં જોઈએ.

એડન.

એડન દૂરથી દેખાવા માંડ્યું. સવારથી નોટિસ હતી કે એડન બુધવારે સાંજે ચાર વાગે ઉતરવાનું થશે.

એડન જમીનના છેડા પર છે. શરૂઆતમાં મોટા ખડક જેવા ડુગરો દેખાય છે. ચાર દિવસે જમીન દેખાતા સર્વને બહુ આનંદ થયો. ઘણાખરા ઉતારજો એડનનો દેખાવ જોઈ રહ્યા હતા. તેમાં આજે એક દિવિ વરસાદ આવ્યો. એડનમા વરસાદ

પડતો નથી અને એની વાર્ષિક આવરેજ વરસાદની એક ઈંચ છે. અમે એડન ઉતરીએ તે પહેલાં આટલો વરસાદ પડી ગયેલો હોવાથી શાંતિ ધણી હતી અને ત્યાં ગરમી હશે એમ ધારતા હતા તેને બદલે કાંઈક ઠંડક મળી.

એડનનું બાર સાધારણ રીતે સાર છે. બારમાં ઘણી સ્ટીમરો પડી હતી. છટકીનો મેલ અમે ઉતર્યા ત્યાં બાજુમાં જ હતો. ડાકા ઉપર લશ્કરી મુકામ સુંદર બાંધ્યા છે અને સ્ટીમરમાં બેઠા બેઠા બહારનો દેખાવ સારો રજુ કરે છે. સ્ટીમર દૂર રહે છે તેથી મોટર લોચમાં બેસીને કઠિ જવું પડે છે. લોચવાળા આઠ આના લે છે. એડનમાં મુખ્યત્વે નાણું ચાલે છે. બંદર ઉપર નાણું બફેલી આયનાર (મની એન્જર) હાજર હોય છે. બંદર ઉપરથી તાર કરી શકાય છે. બંદર ઉપરજ તાર બોક્સિસ છે.

બંદરથી એડન શહેર પાંચ માઇલ છે. ટેક્સીમાં જઈ શકાય છે. આવા વચગાળેના સ્ટેશને ઉતરવા પહેલાં બોટને ઉપડવોના ટાઇમ જરૂર પૂછવો. એમાં ગફલતી થાય તો મેલ કોઈ માટે બોટી થતી નથી. અમારી બોટ રાત્રે સાત વાગે ઉપડશે એમ નોટિસ હતી.

એડનમાં જોવા લાયક એક સરોવર-ટાંકુ છે. એને પર્વતની તળેટીમાંથી ઉપરથી બાંધ્યું છે, દેખાવ સાધારણ છે. આજે જ વરસાદ આવેલો હોવાથી એ અમને જોવા લાયક લાગ્યું. ચીકાર પાણીથી ભરાયલું હતું. બાકી એ જોવા ખાતર એડનમાં જવા જેવું હોય એમ અમને લાગ્યું નહિ. ઉપરથી ટાંકું બાંધી દેખાવ ઠીક કર્યો છે પણ બધી બાબત વધન સાધારણ છે.

એડનમાં ગુજરાતી વેપારીઓની દુકાનો ઘણી છે. ગુજરાતી એટલે મોટા ભાગે કાઠિયાવાડી બહરના ચહેરાવાળા કાઠિયાવાડી અને કચ્છી લોકો અહીં સારી સંખ્યામાં વ્યાપાર કરે છે વાણીયા અને મુસલમાનો પણ સારી સંખ્યામાં છે અરસપરસ સંબંધ સારો છે.

એડનમાં નાના પાપા ઉપર ઉપાત્રપ અને જૈન કેરાસર છે. ધાતુના બિંબ છે અને સિદ્ધચક્ર છે. ત્યાં દર્શન કર્યા જતા આવતા દરેક જૈને આ મંદિરે જરૂર જવું જોઈએ, કારણ કે એ જગતમાં મંગળ જેવું છે.

એડનમાં પીવાના મીઠા પાણીનો ધણો ત્રાસ છે. બહુ દૂરથી આવે છે. અને એક આસનેટના કબા જેટલા પીવાના પાણીના (આર જેનનના) બે આના બેસે છે. એડનનો વ્યાપાર મુખ્યત્વે કરીને માન ખરદેશ ચક્રવર્તીનો છે એમ જણાયુ ત્યાંના કાઠિયાવાડી વ્યાપારીઓ બહુ માયાળુ છે અને આદરાતિથ્ય બહુ સાફ કરે છે માઠી સાથે સાતેક જણા હતા તે સર્વને સારી રીતે જમાડ્યા અને દેશના રિવાજ પ્રમાણે અને પદ્ધતિ પ્રમાણે આજ પાચમે વિવેકે ખાવાનું મન્યુ તેથી સર્વને ધણો આનંદ થયો.

રહીમદ પર વખતસર પહોંચ્યું હતું તેથી પાછા ટેકસીમાં બેસી ટેક જેઠ બહર પર ચાલ્યા એક હોટેલમાં દૂર મર મેડસ (એક જાતની અર્ધ માછલીના અને અર્ધ મનુષ્યના શરીર વાળી માછલી) જેવા ચોખ્ખા છે એમ ગાર્ડમાં હતું પણ તે દૂર હતી અને અમને વખત ઓઝો હતો તેથી તે જોઈ શક્યા નહિ.

અમે જરાજર વખતસર રહીમદમાં પહોંચ્યા આ જાબતમાં ગફલતી કરવાથી અમારું કંટાળક ઉતાર્યો રહી અમારું હતા તેવી

અમને ખબર હતી. સહી જનારની દયા બારે ખૂરી થાય છે. એનો સર્વ સામાન અને પૈસા સ્ટીમરમાં હોય છે અને તેથી એટલી ગડબડ થાય છે કે એની કપના પણ ધૂળથી નાખે તેવી છે. દરેક એક આવાને ઉતરવું હોય તો આ બાબતમાં ગફલતી કરવા જેવું નથી.

કેટલીક વખતે સ્ટીમર અહીં ધણો વખત ખોટી થાય છે તે પણ ધ્યાનમાં રાખવું.

અમારી સ્ટીમર ૭-૨૦ રાત્રે ઉપડી અને અમે રાતા સમુદ્રમાં દાખલ થયા. થોડા વખતમાં બંદર પરની બત્તીઓ અને પડખેની સ્ટીમરની બત્તીઓ દેખાતી બંધ થઈ.

રાતા સમુદ્ર (રેડ સી).

રાતા સમુદ્રમાં અમે એમ ધારતા હતા કે પાણી લાલ દશે પણ તેવું કાઢ નથી. પાણી અરબી સમુદ્ર જેવું જ છે. કહે છે કે એને તળીએ લાલરંગના પરવાળા હોય છે તેથી એનું નામ 'રાતો' સમુદ્ર કહેવાય છે. એમાં લાલ રંગની માછલીઓ ધણી ઉડતી જેવામાં આવે છે તેથી પણ કદાચ એનું નામ 'રાતો' સમુદ્ર પડ્યું હોય. બે ફુટ લંબાઈના આવાં ધણા માછલાં મેં જોયાં. રાતા સમુદ્રમાં બાજુએથી પસાર થતી સ્ટીમરો અવાર નવાર દેખાયા કરે છે. થોડે દૂર સ્ટીમર હોય ત્યારે જેવાની મળ આવે છે. સ્ટીમર સામેથી આવે ત્યારે કઈ સ્ટીમરે કઈ બાજુ ચાલતુ અને બંને વચ્ચે કેટલો આંતરો ઝોછામા ઝોછો રાખવો વિગેરે બાબતોના કાયદા હોય છે.

હરિયો તદ્દન શાંત હતો. સ્ટીમર આગળ વધતી હતી. આજે મોટિસ હતી કે રાત્રિવારે સાંજે ૭ વાગે 'પોર્ટ સેફ' પહોંચ્યું.

સ્ટીમરમાં નિયમિતપણું ધણું જળવાય છે. ખાવાના મર્વ સમયે બરાબર જળવાય છે. સ્ટીમર તરફથી જ્યુગલ વગાડી ત્રણ મુખ્ય જમણના વખતની રીતસર ખચર કરવામાં આવે છે અને આ ટાઇમમાં જરા પણ ફેરફાર થતો નથી. દરેક ઉતાર ખાવાના હોલમાં પોત પોતાની નંબરવાળી જગ્યાએ વખતસર બેસી જાય છે.

રમત ગમત માટે ઉતારઓમાંથી એક કમિટી નીમે છે. એની રમતો હાલ ચાલે છે. એની રેસો (ચરતો) બૃમધ્ય સમુદ્રમાં થશે એમ જાહેરાતથી જતાવ્યું છે. કમિટી ઉતારઓની જ બનેલી હોય છે. ઇનામ આપવાની રકમ ઉતારઓમાંથી લીરટ કરીને લેવામાં આવે છે. રાજા સમુદ્રમાં પ્રથમ બાર ટેકરીઓ આવે છે તેને 'ટવેલ્વ એપોસ્ટલ્સ'ની ટેકરીઓ કહે છે. કાઇસ્ટના એ મુખ્ય ચેલાઓ હતા, એને ટેકરીઓનાં નામ આપ્યાં છે. બાર ટેકરી હતી અને વિનોદ માટે એ નામ આપ્યું જણાય છે. એને 'એપોસલ' સાથે બીજો કાઇ સંબંધ હોય એમ જણાતું નથી. લાઇબ્રેરીની ચોપડીઓ માટે જે ટાઇમ નોટિસમાં લખ્યો હોય તે મિનિટ લાઇબ્રેરીવાળો બરાબર હાજર થાય છે. નિયમિતતા શી ચીજ છે તે પાશ્ચાત્ય લોકો સારી રીતે સમજે છે, અને સમજીને તેનો જમલ કરે છે એમ સ્ટીમરમાં વારંવાર અનુભવ થાય છે.

એડનથી સુએઝ.

એડનથી સુએઝ સુધીમાં ખાસ નવીન^૧ કોઈ આવ્યું નહિ. એક બાજુએ અવાર નવાર ડુંગરો દેખાયા કરતા હતા. આમાં જગ્યા નાની એટલે અવાર નવાર જતી આવતી સ્ટીમરો દેખાયા

કરતી હતી. સ્ટીમરોનો દેખાવ રાત્રે બહુ મજબૂત લાગે છે. કાંઈ વાર સ્ટીમર એક બોમ્બ સાથે રેસ (શરત) કરતી હોય એમ પશ્ચ લાગે છે. રાત્રે સ્ટીમર એક બોમ્બને ઢીવાની નિશાનીઓ (signals) કરીને વાતો કરે છે અને ખબરોની આપ લે કરે છે.

અમે કેપ્ટનની રજા મેળવી અમારી સ્ટીમરનો એન્જીન રૂમ અને સાંચાકામ જોવા ગયા. ચંત્ર કળા કેટલી હદ સુધી જઈ શકે તેનો આ નમુનો હતો. ઉપરથી છ માળ નીચે સુધી બધી યત્ર-સામગ્રીઓ ગોઠવી છે. અમારી સ્ટીમર તેવની હતી એટલે એમાં તેલ (Crude oil) બાળવાનું હતું, તેથી કાંચસાની ચીજોગારી પણ ઉડતી નહિ. એના બાઈપરો, પેડસો અને રોકટ તથા બરફ કરવાના સચા, વીજળી કામ વિગેરે એવું યુક્તિથી ગોઠવ્યું હતું કે જોયા વગર એનો ખ્યાલ આવે નહિ.

અમારી સ્ટીમર ૧૬૬૦૦ ટનની હતી એટલે એ જ્યારે પૂરી બરેલી હોય અને ચાપે ત્યારે એનાથી એટલા ટન પાણી હાથે. એને અગ્નિજ્વાલામાં (displacement) કહે છે. અમે તદ્દન નીચેને માંગે ગયા ત્યારે અમને કહ્યું, “આપણે અત્યારે પાણીમાં ૧૬ ફીટ ઊંડા છીએ,” મતલબ બહારના ભાગમાં અમારી આસ-પાસ ઉપર ૧૬ ફીટ પાણી હતું. આ સ્ટીમરનું સાચાકામ જોવા લાયક હતું પરિમના દેશો યત્રકળામાં કેટલા આગળ વધ્યા છે તેનો ખ્યાલ આપે તેવું અમને લાગ્યું.

રાતા સમુદ્રમાં એક દિવસ મહેજ તોફાન હતું. પણ તે માત્ર ચારેક કલાક ચાલ્યું. સ્ટીમર ચાલતી હતી અને સહેજ રોય થતી હતી પણ બારકસ જબરૂ એટલે કાંઈ અસર કોઈને થઈ નહિ.

હવે ચંદ્રનો ઉદય સાંજે થવા માંડ્યો છે તેથી ઉપરના કે પર રાત્રે બેસવાની વધારે મળ આવે છે.

સુએઝ (Suez)

રવિવારે (તા. ૧૬-૫-૨૬) સવારે ઉઠ્યા ત્યાં સુએઝ દેખાયું. ત્યાં સ્ટીમર અટકી. આજે ૭-૪૫ (સવારે) બંદર ઉપર આપણા મુખ્યને રીક્રેમેશનની બક્ષીસ કરી જનાર સર જ્યોર્જ લોન્ડ સાહેબ 'વેર મેમેરીયવ' ખુલ્લું મૂકવાના હતા. તે માટે અવવરના મહારાજા જે અમારી સાથે સ્ટીમરમાં હતા તે અને બીજા રજવાડાઓ બંદર પર જવાના હતા. તેઓ દેશી રાજવંશી પોશાકમાં લેંચમાં બેસીને ગયા.

બંદર દુરથી બહુ મળનું લાગે છે. રસ્તાઓ અને મુકામે સુંદર દેખાય છે. બંદર અને શહેર વચ્ચે રેલવે ચાલતી દેખાય છે. બન્ને દૂર હોવાથી છૂટા દેખાય છે પણ સ્ટીમરમાથી એના વિસ્તારનો પૂરતો ખ્યાલ આવે છે.

કોઈ પણ ઉતારનો મત પૂછ્યા વગર અવવરના મહારાજા સર્વ પેસંજરોના વતી બાપણ કરવાના હતા. બંદર ઉપર એક મોટો ૪૦ ફીટ જેટલો ઊંચો કાલમ તૈયાર કરવામાં આવ્યો હતો તે સ્ટીમરમાંથી જોઈ શકાતો હતો. બંદર ઉપર બેન્ડ લશ્કર અને મોટું ટાણુ જામ્યું હતું. અમે સ્ટીમરમાથી ઉતર્યા નહિ, પણ અમારી સ્ટીમર બંદરની એટલી નજીક ચાલી કે આખો દેખાવ સ્ટીમરમાં જોઈ જોઈ જોઈ શક્યા.

સુએઝના બંદરમાં ઘણી સ્ટીમર પડી હતી પણ અમારી તો મેવ સ્ટીમર હતી એટલે અમે ત્યાં માત્ર અરબો ક્લાક ખેટી

યયા. પછી સ્ટીમર ઉપડી. સુએઝ કેનાલમા સ્ટીમર રજા મળે તેમ વારાફરતી ઘખલ ચાય છે.

એડનથી સુએઝ ૧૩૧૦ દરીઆઈ માઇલ ચાય છે. બપોરના બાર સુધી નીચે પ્રમાણે ચાલ્યા.

પાંચમે દિવસે	૨૭૯
છઠ્ઠે "	૪૦૩
સાતમે "	૩૯૭
આઠમે "	૨૩૧
	<hr/>
	૧૩૧૦

દરિયાઈ નોટ એટલે ૬૦૮૦ શીટ=ગમગ સવા માઇલ જમીન પરના (જુઓ ઉપોદ્ધાત ૫. ૨૬)

હવે અમે સુએઝને નાકે આવ્યા. મનુષ્યકૃતિમાં આ એક અદ્ભુત કાર્ય ગણાય છે. એ સુએઝની કેનાલ રાતા ચમુદ્રને અને ભૂમધ્ય સમુદ્રને જોડે છે. એની લંબાઈ ૮૭ માઇલની છે. એની સાધારણ પહોળાઈ ૧૦૦ શીટ જેટલી દેખાય છે. એમા સ્ટીમર ચાલી જાય છે પણ ચાપ ધણી ધીમી હોય છે અને બહુ સભાળ રાખીને સ્ટીમરને ચલાવવામાં આવે છે. વચ્ચે વચ્ચે કચરો સાફ કરનારી ફેન્સો જેવામા આવે છે. જતાં કાથી બાજુ ઈજીપ્ટની હદ છે ત્યા બગવાઓ જેવામા આવે છે તે ચોકી માટે હોય છે. જમણી બાજુએ લસ્કરી ખાતઓ અને કાટા વાળા તારો (barbed wires) દેખાય છે તે છેલ્લા મહાવિગ્રહનાં અવશેષો છે અને આપણા દેશી લસ્કરને લામો વખત

રાખી સેવિત અધરા પણ માન વગરના કાર્યની સાક્ષી પૂરતાં હજુ પડ્યા રવાં છે અમારી સ્તીમર ધીમે ધીમે આગળ ચાલે છે.

સુએઝને પ્રવેશને નાકે ઉતરી જઈ ટ્રેનમાં આવતું હોય તો તેમ પણ બની શકે તેવું છે. ચાર કલાકે ટ્રેન કેરો (છુછની રાજધાની) પહોંચે છે. ત્યાં જોવાનું જોષ ખાધ પી ચાર કલાક પોર્ટસેડ આવી શકાય છે અને સ્તીમરને વખતસર પકડી શકાય છે. અમારી તો આ પહેલી મુસાફરી હતી અને સુએઝની નહેર જોવાની અતિ નિઝાસા મને અને સાથીઓને હતી તેથી એ રીને મુસાફરી કરવાનો અમે વિચાર રાખ્યો નહોતો.

સુએઝ કેનાલ કોષ્ટક જગ્યાએ વધારે પહોળી થાય છે, એને દિવસે જોવામા મગ છે. રાત્રે સર્ય લાઈટ ચૂકવી પડે છે અને તે લાઈટ બરાબર કેનાલની પહોળાઈની હોઈ માર્ગદર્શક બને છે. વચ્ચે ફાનસની લાઈટો સ્તીમરે ક્યા ચાલુ તે બતાવે છે સુએઝ કેનાલ રાત્રે પણ ખમાર કરી જોવા જેવી છે. ઇજનેરી કળા અને સ્તીમર અભાવવાની નાવીક કળા કેટલી હદે પહોંચ્યા છે તેનો એ શ્વેતો પુરાવો છે.

સુએઝ કેનાલમા દિવસે સ્તીમર ખમાર થાય ત્યારે જમણી બાજુ મળનો દેખાવ લાગે છે અને ડાબી બાજુ રણ લાગે છે. એ કેનાલની પડખે રેલવે પણ ચાલતી જોવામા આવે છે. રાત્રે તદ્દન જૂઠ્ઠાજ પ્રકારનું દૃશ્ય નજરે પડે છે દરેક સ્તીમરને આગળના ભાગમા સર્ય લાઈટ ચાલુ નાખવી પડે છે અને તેનો દેખાવ જોવા જેવો થાય છે વચ્ચે વચ્ચે પાણીના વેકળા ન આવતા હોય તો સ્તીમરને સામસામા ચાલવાનો રસ્તો છેજ નહિ આ આખી કેનાલ અનેક નજરે જોવા જેવી છે. યુદ્ધિ, ચાતુર્ય, ખત, ધીરજ,

ચીવટ, કળા અને ધનસંપત્તિ શું કરી શકે છે, વિજ્ઞાન કેટલું વધુ છે તેનો એ ખ્યાલ આપે તેવી ચીજ છે અને ફ્રેન્ચ ધજનેર એની યોજના કરી છતાં હાલ આખી અંગરેજના હાથમાં છે, તે રાજકારણની બાજુએ કેવી ખેલાય છે તે સમજાવે છે.

પોર્ટસેડ.

પોર્ટસેડની કેનાલ ખૂબ સુંદર છે. એનો દેખાવ ઘણો આકર્ષક અને રમણીય છે. એના નાકા ઉપર આખી સુએઝ કેનાલ બાંધવાની કલ્પના કરનાર મોસ્થર લોપોઝ (૧) નું બાવતું મૂક્યું છે. સેકડો મોટી સ્ટીમરો ત્યાં બંદરમાં પડી હતી.

અમે રવિવારે રાત્રે આઠ વાગે પહોંચ્યા. આખા બંદરમાં લાઈટ પુષ્કળ અને મજબૂત હતી. અમારી સ્ટીમરે લંગર નાખ્યું ત્યાં તો કેટલાએ મજબૂત ઉતરી આવ્યા. પોર્ટસેડ શહેર ઘણું લુચ્ચાઈથી બનેલું છે, ત્યાં પૂર્વ અને પશ્ચિમની લુચ્ચાઈ પૂરતા પ્રમાણમાં છે, એમ અમે પ્રથમથી જાણતા હતા તેથી ઉતરતા પ્રથમ તો ખચાયા, પણ અમારામાંના લગભગ ત્રણસો ઉતાર્યો ઉતરતા હતા તે જોઈ અમે પણ ઉતરવા લાગ્યા. અમે પાંચ મિત્રો સાથે હતા એટલે અમને કાંઈ ખાસ ચિંતા નહોતી. કાંપી બાજુના દારેથી નીચે ઉતર્યા, દર પેસેજરના દસ પેન્સ ફેરી (મજબૂત)ના આપવાના અને ફેરી ચલાવનારને ટીપ આપવાની જૂદી.

છેતું તો માત્ર ૫૦૦ વાર જેટલું હતું. પ્રમાણમાં મજબૂતો સદર બાવ વધારે લાગ્યો, પણ ટીકાટ જાણેલી મળતી હતી એટલે છેતરાયા એમ લાગ્યું નહિ. એટમાંથી ઉતરતાં ખીસા તપાસી અમને બંદર ઉપર છોડ્યા. શહેર ઘણું રણીઆમણું છે. રસ્તાઓ

એકદમ સુંદર અને દુકાનો હારણ છે. પ્રત્યેક બહાષ્ટવે લેડસોને બુચાવે તેવી છે. ઝંબેરીઓ, કાષાના વેપારીઓ, કાડના વેપારીઓ અને રેસ્ટોરાં બહુ છે અને દરેક પોતાનો સામાન સુંદર રીતે ગાંઠવી વેચે છે.

અહીં ગામડા અને હોટલ (છુટક સામાન વેચનાર)ની પીડા ધણી છે. તમારી આસપાસ ફરી વળી તમને હેરાન કર્યા કરે અને ભાવ પાત્ર શીર્ષંગ ઠહી એક શીર્ષંગ વેચે આસ તપાસ કર્યા વગર આવા ફેરીઓ પાસેથી કાઢ લેતુ નહિ. ગામડાની કંથી જરૂર નથી. અમે કાંઈ ગાંઠ લીધા નહોતો.

સારા રેસ્ટોરામાં જઈ અમે ચા પીધી અને તે માટે એક એક શીર્ષંગ આપી ભાવ ધણો વધારે પણ બીજા સર્વ તે ભાવ આપના હતા એ અમે જોયું.

અમે બીજી ધણી દુકાનોમા માન જોયો. ચીજો ઉડીતે આપે લાગે તેવી પણ અમે કાંઈ ખરીદી કરી નહિ. કારણ કે ભાવ ધણા આકરા લાગ્યા.

પોર્ટસેડમા બીજી કાંઈ જોવાનું હશે પણ રાતના વખતે રાહેરમા વધારે ઉંડા જવુ નહિ એટલે એ કલાક ફરી અમે સ્ટીમર ઉપર પાછા ફર્યા.

સ્ટીમરે ત્યાંથી ધણો માલ, ખેરાક અને ઉતારાઓ લીધા અને સ્ટીમર રાત્રે એક વાગે ઉપડી એટલે એથીઆ ખંડ છોડી અમે મુરોપમા ઘાખના થયા.

ભૂમધ્ય સમુદ્ર (એટ્લેન્ટિક ઓસન સી).

ભૂમધ્ય સમુદ્રમા આમળ વધતા જમએ છીએ ચારે તરફ પાણી દેખાય છે.

તા. ૧૭ મીએ સવારે એકદમ ઠંડી પડવા લાગી. તપાસ કરતાં તાર વાગ્યો કે ફ્રાન્સમાં જરૂર થયો પડ્યો છે અને અમે કંપના કરી કે આ ઠંડી તે બગ્ગના તોફાનનું પરિણામ હોવું જોઈએ. અમે ગરમ કપડાં પહેરવાં શરૂ કરી દીધાં હતાં. રૂઝ-સીમાં ગરમી થઈ લાગે છે જ્યારે પોર્ટસેડ આવે એટલે ગરમ કપડાં પહેરવાં પડે છે. ત્યાર પછી હિંદુસ્તાનના ઉનાળાની ઋતુનાં કપડાં નકામા થાય છે.

સ્ટીમર તદ્દન શાંતિથી આવી જાય છે. બનાવનારની કળાના કારણે કે ગમે તેમ પણ અમારી આખી સ્ટીમરમા કોઈને દરિયો લાગ્યો નથી અને દરેક અનુભવી હતાર કહે છે કે આવી રીતે સુખે સમાપ્તે મુસાફરી ભાગ્યેજ થાય છે. આ આર (R) ટાઇપની નવી સ્ટીમર છે અને આ તેની બીજી જ વખતની સફર છે. એનું સાચાકામ સારૂ છે અને એને એવી રીતે બનાવી છે કે અંદર બેઠા હોઈએ તો દરિયામાં છીએ એવું લાગેજ નહિ. સ્વ-ચ્છતા નમુનેદાર છે, ખોરાક સારો આપે છે અને ગમે તેને પૂછીએ તો ઘુરત વિવેકસર જવાબ મળે છે.

તા. ૧૮ મીની રાત્રે ફ્રેન્સી ફ્રેસ બોલ થયો. કોઈ સેલર બનીને આવ્યા, કોઈ આરબ, કોઈ પંજાબી, કોઈ નાયકા, કોઈ સારંગ, કોઈ તુર્કી, કોઈ અરેબી, કોઈ આધળો શીખ માગનારો, કોઈ આરબી સ્ત્રી, વિગેરે અનેક વેશો ધારણ કરી આવ્યા અને પછી ખૂબ નાચ્યા. એમા પોતાની વિચારશક્તિથી ફ્રેસને અગે મૌલિક નવીનતા કરનાર કળાકારને એક ધનામ આપવાનું હતું, એક ધરેથી સારો વેશ તૈયાર કરી લાવનાર વેશ કરનારને ધનામ હતું અને એક સ્ટીમર પર તૈયાર કરનારને હતું. આ ત્રણે પાછા

શ્રીઓ માટે અને પુરો માટે જૂઠા જૂઠા હતા. શ્રીઓ આવા બોલમાં પુરોના નેટલો જ રસ લે છે અને આપો વખત આનંદ કરે છે. બધા પેસેંજરોના વોટો લેખીત લેવાયા અને હવે પછી તેનું પરિણામ જાહેર કરવામાં આવશે એમ કહેવામાં આવ્યું.

સ્ટીમરમાં બપોરે દરોજ ક્રીકેટ રમવામાં આવે છે. એ પાર્ટી થાય છે અને એના કાયદામાં જખાને લઈને કેટલોક ફેરફાર હોય છે. એ જોવા માટે મોટી સંખ્યામાં પેસેંજરો એકઠા થાય છે. એ સિવાય, ડોક્ટેનીસ, રોજ, બોર્ડસ વિગેરે નાની મોટી રમતો તો ચાલ્યાજ કરે છે અને સ્મોકીંગ રમમાં કેટલાક ખીજ, લ્યુડો, શાહટ, ચેસ રમે છે. આપો વખત આનંદ કરવો એ સર્વનો ઉદ્દેશ હોય છે અને જેને જેમાં મજા આવે તે તે કરે છે. કેટલાક આપો વખત વાંચ્યા પછી કરે છે. દરેક સરકત માણસ ધણું ખર્ચ ફરવાનું ચૂકતો નથી અને દરોજ સવારે સાંજે દર વીરા રાઉન્ડ ડેક ઉપર જરૂર મારે છે. સાધારણ રીતે અંગ્રેજો ઘણું વધારે ખોરાક ખાય છે એમ, જે અને લાખું હતું તેમ તેઓ તે પચાવી પચી શકે છે અને તેનાં સાધનમાં આ અનેક પ્રકારની કસરતો અને મોજશોખ આનંદના પ્રસંગો જણાય છે. કોઈના મુખ પર આનંદ, ચાક, ચિંતા કે મડબડાટ તો જોવામાં જ આવતા નથી અને સ્ટીમરની મજા પછી જોયી નીચી થયા વગરની ગતિ અને દરિયાની શાંતિ આ બાબતને સવિશેષ સહાય આપે છે.

અત્યાર સુધી દરોજ છ છ ખાનાના તારસમાચાર મળે છે. હડતાય તો પૂરી થઈ ગઈ છે. હવે ક્રસમાં જરૂરનું તૈયાર થાય છે તેની જરા ચિંતા કોઈ કોઈને રહે છે તેનું આગળ જોવાશે.

તા. ૧૯ મી સવારે સીસિલીનો કિનારો દેખાયો. સીસિલી

ડાખી બાજુએ રહે છે. જમણી બાજુએ ઇટાલી રહે છે. સુંદર ઘરો અને કુગર પરની ખેતીના દર્યો દેખાય છે. સ્ટીમર આગળ વધતી જાય છે અને માર્સે/સ નજીક આવતું જાય છે.

પોર્ટસેડ પછી દરરોજ ધડિયાળ ૨૦ મિનિટ પાછી કરવાની છે મુખ્યથી એકન સુધીમા ૨૫ કલાક, એકનથી પોર્ટસેડ ૬૦ મીનિટ અને પોર્ટસેડથી માર્સે/સ ૮૦ મિનિટ પાછા હકથુ અને હકથા આવી રીતે ધડિયાળ દરરોજ પાછી થાય છે. આવતી વખત ધડિયાળ આગળ કરવાની તરો ત્યારે વધારે આનંદ આવશે એમ લાગે છે. કારણ કે એ રીતે ધર નજીક જઈ આવતુ જશે એમ અત્યારે કલ્પના થાય છે.

પોર્ટસેડ અને માર્સે/સ વચ્ચેનો આતરો ૧૫૦૦ નોટ છે સ્ટીમર ધીમે ધીમે આગળ વધે છે તા ૧૯ મીની બપોરે ઇટાલીનો કિનારો આજો એક બાજુ ઇટાલી, બીજી બાજુ સીસિલીનો ટાપુ અને વચ્ચે સ્ટ્રેટ ઓફ મસીના એ ઘણી નાની છે એમા થઈને સ્ટીમર આડે અવળે રસ્તે ચાલવા લાગી અને આગળ વધી

ઇટાલીનો જન્ને બાજુનો કિનારો ધણો સુંદર છે. એમા નાના નાના ગામો દેખાય છે બગવાઓ બાઈનોશુલરમાથી જોવા હોય તો બહુજ સુંદર લાગે. આ બગલામા ઘણા માણસો હવા ખાવા આવે છે. કેટલાક બાઈઓ-જેવા કે ગાઉટ (સંધીવા) મટી જાય એવા ઝરા પણ જવાળામુખીની નીચે છે બગલાનો ઘાટ સુંદર દેખાય છે કુગરા લીના કુબર જેવા દેખાય છે અને ઉપર શક્તી ખેતી મોટા પાયા ઉપર થાય છે. તેના ચાસો સ્ટીમરમાથી દેખી શકાય છે ઇટાલીનો આજો કિનારો પસાર થતા બે કલાક થાય છે પણ આજુ દક્ષ જોવું ગમે તેવું છે. કેટલાક

ધડાવીઅન લાઇનમા જાય તે પાછા અહીં આવી જોવા આવે છે. દરિયા કિનારે રેનવે છે તે આખા કિનારા પર ફેરવે છે સ્ટીમરમા બેઠા બેઠા રેલવે પણ દેખાતી હતી આવી જગ્યા પર પણ મોઢ વાર આવવાનું થાય તે ઇચ્છવા જોગ છે એમ માયે વાળા ધણીખરાને થતું હતું

આગળ ચાનતા એટના-જ્વાળામુખી દેખાતો. એ તદ્દન નાતો છે એમાથી સહેજ ધુમાડા દેખાતા હતા રાત્રે એનો દેખાવ જોવા જોવો થાય છે એમ જુના મુસાફરો કહેતા હતા

આજે સવારે દાર્જીલિંગ અને સારડીનીઆ વચ્ચેથી પસાર થયા ખાસ જોવા જેવું હતું નહિ કુગરો દેખાતા હતા

આવતી કાંતે સવારે માર્સે સ પહોચવાનું-હતરવાનું હોવાથી આજે સર્વે પોતપોતાનો સામાન પેઠ કરવામા રોકાઇ ગયા હતા.

સ્ટીમર ધણી જાતની સગવડ કરી આપે છે માર્સેસ ઉતર્યા વગર જેને સ્ટીમરમા લઇન જવું હોય તે લઇન જઇ શકે છે તેનું બાકું ઓછું હોય છે પણ સ્વાત દિવસ લઇન પહોચના થાય છે જેને સ્પેશીયલમા જવું હોય તેને સ્ટીમર તરફથી સગવડ મળે છે પણ સ્પેશીયલનું બાકું આકર પડે છે લઇન સુધીના ફર્સ્ટ ક્લાસના સ્પેશીયલ ટ્રેનના ૮ પાર્સિન્ડ બાઇના હોય છે એ સિવાય જેને પોતાની સગવડે જવું હોય તે માર્સેસ સુધીની ટીકટ લે છે પણ તેની પાસે જે સામાન હોય તે તેણે સ્ટીમરમા લઇન મોકલવો હોય તો સ્ટીમરવાળા મફત લઇ જાય છે અને લઇનમા તેની ડીનિવરી મળે છે

ફ્રાન્સમા રેલવેવાળા સામાનનું નોર વધારે લે છે તેથી ખીન જરૂરી સામાન સ્ટીમરવાળાને આપી દેવો વધારે અનુકૂળ થઈ

પડે છે. માત્ર તેના ફોર્મ ભરવાના અને કસ્ટમ્સ માટે સામાનની ચાવી આપી દેવી પડે છે.

આપણી સાથે જરૂરી સામાન રાખી લેવો

સ્ટીમરમા ફેરીઓ લાવવી નહિ સ્ટીમરવાળા ફેરી કમન એકે ફોર્મ આપ્ય નોરના લે છે એ પોતા માટે તથા ભાવનગરના મહારાજા માટે ધણી ફેરીઓ લીધી તેથી બહુ અગવડ પડી, પણ છેવટે પર્સર સાથે સગવડ કરી કે જેટલી ફેરી વાપરીએ તેનું કાર્ડ નહિ, બમડે તેનું પણ કાપ નહિ, માત્ર સ્ટીમરમાથી નીચે ઉતારીએ તેના પૈસા ઉપરના હરે આપવા

સ્ટીમરમા ફર્ટીલાઇસવાળા જાા હડવેટ-એટલે મુખ્યત્વે ૧૮ મણુ બાર રાખી શકે છે અને સાધારણ રીતે તેથી વધારે બાર બાગેજ કાપ ઉતાર પાસે હોય છે વધારે હોય તો નોર આપવું પડે છે હવે માર્સેલ્સ ઉતરવાની ધમાલ વિગેરે કાને ચશે અને એક સરખી જીદગી બાર દિવસથી ચાલતી હતી તેના છેડા આવશે.

અમને તો સ્ટીમરમા કાપ પ્રકારની અગવડ પડી નહિ. દરિયો શાત રહ્યો અને સ્ટીમર તદ્દન નવી અને ચાલમા શાત તેથી બહુજ આનંદ આવ્યો અને ઉલટું આવતી કાતે આવી રીતે સગવડથી તૈયાર થયેલુ ધર છોડવું પડશે એ વિચારથી સહજ આનંદ પણ કેટલાકને થતી હતી પણ વળી હવે ધણું નવું જોવા બહુવાનું મળશે એ વિચારથી આનંદ પણ થતો હતો

આજે માર્સેલ્સની નજીક આવી મયા હોવાથી સ્ટીમર મદ ગતિએ ચાલે છે, અને બધા અરસપરસ હળે મગે છે, ઠેકાણાઓ નોંધી લે છે અને આવી દુકી ઝોળખાણુ લખાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

ક્રીન્સ.

સ્વીમરમાંથી યુરોપની ધરતી પર.

તા ૨૧ મીએ સવારે ઉઠ્યા ત્યાં તો માર્સેસના કિનારાએ દેખાવા લાગ્યા. બહાર ધણું જખડું અને સેંકડો સ્વીમરો પડી હતી. ટેકલીક નવી ગાદીઓ પણ બંધાની હતી.

યુરોપીય પ્રજા પાસેથી ખાસ શીખવાનું તે તેઓની વ્યાપાર પદ્ધતિ છે. યુરોપીય પ્રજા વેપાર મોટા પાયા ઉપર કરી શકે છે તેનું કારણ તેઓ વેપાર ઉપર ધણું વિચાર કરે છે અને જે જે ધુસવણુ જિભી થાય તેનો નીકળ્ય કરે છે તેઓ અમલક આવે ત્યારે ધુસવણુમાં પડી જતા નથી, અને ગમરાઇ જતા નથી પણ ધુસવણુમાંથી રસ્તો ન નીકળે ત્યાં સુધી તેની ખાછળ મંડયા રહે છે. એમાં ગમે તેટલો ભોગ આપવો પડે તેની પણ દરકાર નથી કરતા. વ્યાપાર હાથ કરવાનું મુખ્ય સાધન સ્વીમરનો વ્યવહાર પોતાના હાથમાં રાખવાનું છે. જાપાનીઝ, કેન્ચ, જર્મન, અંગ્રેજ અને અમેરિકન પ્રજા વચ્ચે સ્વીમર વ્યવહાર સંબંધમાં મોટી હરીફાઈ ચાલે છે અને તેઓ સ્વીમરને વ્યાપારનું અગત્યનું અંગ વ્યાજબી રીતે ગણે છે.

સ્વીમરમાંથી ઉતરવાની ધમાલ શરૂ થઈ. રાત્રે નોટિસ મૂકી હતી કે જેમને ઉતરો જવું હોય તેમને નાસ્તો (બ્રેકફાસ્ટ) સવારે ૯ વાગેથી આપવામાં આવશે.

યુરોપમા કામ કરનારને 'ટીપ' આપવાનો રિવાજ વિચારવા સમજવા જેવો છે. (જુઓ ઉપો. પૃ. ૨૩) દરેક કામ કરનાર કાંઈ કાંઈ ટીપ મળશે એ હિસાબ મણીને જ નોધરી લે છે. સ્ટીમરમાથી ઉતરતી વખત પણ આપણા કામ કરનારને ટીપ આપવાની હોય છે. કેપીન સ્ટુઅર્ટને ફર્સ્ટ ક્લાસવાળા સાધારણ રીતે એક પાઉન્ડ આપે છે, ગ્રાઈનીંગ હોલના ટેમલ સ્ટુઅર્ટને દશ શીર્ડીંગ, ટોપાઝ (Topaz-બાયરમ-સ્ટુઅર્ટને) ને પાંચ શીર્ડીંગ, ડેક સ્ટુઅર્ટને પાંચ શીર્ડીંગ અને હેડ સ્ટુઅર્ટને બે શીર્ડીંગ અપાય છે. સહેજ ઓછી આપે તો પણ ચાલે. આ સિવાય પરચુરણ 'ટીપ' આપવી પડે છે.

સેકન્ડ ક્લાસના ઉતારાઓ ઓછી 'ટીપ' આપે છે.

સ્ટીમર ઉપર 'ન્યુમેરો' પી. ઓ કંપનીની નિશાન (બેન્ડ) સાથે આવે છે. એકનો નખર જોઈ લેવો અને તેને સામાન આપી દેવો આપણો સામાન બેગેજ રમમા હોય તો તે લેઈ આવે.

પી. ઓ કંપનીની મેન સ્ટીમર સવારે માર્સેલ્સ પહોંચે છે અને પારીસની રેલવે રાતે ધણીખરી મગે છે તેથી આખા દિવસનો માર્સેલ્સ જોવામા ઉપયોગ કરાય છે. એને માટે સમગ્ર ધણી છે. આપણે સામાન ચોમસ કુકના અથવા ગ્રીનનેના એજન્ટને સોંપી દેવો. તેની રસીદ લેવાની જરૂર નથી. પણ કેટલા દાગીના છે તે તેને નોંધાવી દેવું આપણી સાથે સામાન રાખવાનો હોય તે તેને બતાવી દેવો અને લગેજ કરવાનો સામાન હોય તે જૂદો પાડી આપવો.

સ્ટીમર આવે છે ત્યારે ધમાધમ ધણી હોય છે, પણ આપણે શાંતિ રાખવી. કોઈની કોઈ ચીજ ખોવાની નથી, પોતાના

દાગીના ફેટલા છે તે જરાબર લક્ષમાં રાખવું, સાવધ રહેવું, ગફલ-તીમાં પડવું નહિ.

અહીં કર્ટમ્સની મોટી અમલ છે. દરેક સામાન ફ્રાન્સના કર્ટમ્સવાળા જીએ છે, તમાકુ સીગાર વિગેરે પર મોટી જગ્યાત લેવાય છે અને આપણી બાપા તે સમજતા નથી તેથી ઘણી અમલ જાની થાય છે. થોમસ કુક કે કોઈ એજન્ટ હોય તો આવ જહાર કાઢવાનું કામ તેને સોંપવામાં સગવડ ઠીક પડે છે અને બાકી તો આખી દુનિયા પેટ લઈને બેઠી છે તેનું કામ વ્યવહારની રીતે ચારે છે અને પ્રીન્સીપલ વાળા માણસોને પણ વખતની અમલ અને માથાકુટ દૂર કરવા વ્યવહાર પગલાં ભરવાં પડે છે.

સામાનની ગોઠવણ એજન્ટને સોંપી કર્ટમ્સ પસાર કરી ગાડી બાંડે કરવી ઠીક પડે છે. માર્સેલ્સમાં મોટર અને ઘોડાગાડી ઘણી મળે છે. બાકુ પરડી રાકાય છે અને પરડું વધારે ઠીક છે. માર્સેલ્સ.

અહીં સારી જગ્યા બતાવનારા ગાઇડો (બોમીઆઓ) ઘણા મળે છે. આખા દિવસના ૩૦ ફ્રાંક લે છે. પારીસમાં રહેનારા જાણીતા મિત્રો માથે હતા એટલે ગાઇડની અમને જરૂર પડી નહિ.

અમે પ્રથમ બેન્કમાં જઈ પાઉન્ડના ફ્રાંક લીધા. બહાર પર વધારે ફ્રાંક લેવા નહિ, કારણ ત્યાં બાવ ઝોઝો આવે છે. બેન્ક-માર્થી અમને પાઉન્ડના ૧૫૭ ફ્રાંક મળ્યા.

અહીં મોટરનો બાવ કીઓ (૧૧૦૦ વાર) ના એક ફ્રાંક એટલે આપણો સવા આને બાવ થાય છે. ટેક્સીઓ બહુ સસ્તી પડે છે. સસ્તો બાવ ચલણના અનુકૂળ બાવને લઈને છે.

નોટ્રેડામ.

માર્સેલ્સમાં સર્વથી અગત્યનું સ્થળ નોટ્રેડામનું ચર્ચ છે. એ ટેકરી ઉપર આવેલું છે. અને કમલ હાઇડ્રોલીક લીફ્ટથી ઉપર ચઢાય છે. લીફ્ટ એ ચંત્રકળાનો નમુનો છે. સીધા ચઢવી દે છે અને બહુ સુંદર દેખાવ આપે છે. પ્રથમ દરથી જોતાં તો ચિંતા થાય તેવી લીફ્ટ છે પણ બેઠા પછી મજા આવે છે. એને ફોની ક્યુલર રેલ્વે કહેવાય. ટીકીટ લઈ અંદર ગયા, અરધી મીનિટ થઈ ત્યાં પોણીના ખળખળાટ વચ્ચે લીફ્ટ ઉપડી અને અમે ઉપર સીધા આધ્યા. ચઢવાનું લગભગ ૩૦૦ ફીટ હશે પણ લીફ્ટ તૂટી હોય તો બાર વાગી જાય. એના ફોનિઓ જોવા લાયક છે.

નોટ્રેડામનું દેવળ બબ્બ છે. ત્યાંથી આખા શહેરનો અને બંદરનો દેખાવ જોવા લાયક છે. ફાન્સનું આ માર્સેલ્સનું બંદર ધણું મોટું છે અને આખા શહેરનું દૃશ્ય બબ્બ છે. એ દેવળમાં ચાર ટનનો મોટો ઘંટ છે. અંદર બે હજાર માણસ બેસે તેવડો સભા-મંડપ છે. અને ઉપર ચઢવાના ૧૫૪ પગથીયા છે. એના શિખરે ચઢી જોતાં ચારે તરફનો દેખાવ અનુપમ લાગે. માર્સેલ્સ આવનારે આ દેવળની જરૂર મુલાકાત લેવી.

માર્સેલ્સમાં લુવ્ર જેવી ગેલેરી છે પણ અમે ગયા ત્યારે તે બંધ હતી. તેનો બગિચો અને કુવારો જોવા લાયક છે તે અમે જોયા.

પાશ્ચાત્ય દેશનું અમે જોયેલું આ પ્રથમ શહેર બહુ સુંદર રીતે બાંધેલું છે. એના સ્ત્રા ધણુ મજબૂત છે. તેમાં ઠેકાણે ઠેકાણે કોફે અને રેસ્ટોરાં છે. એના બંદરોનો રસ્તો 'પ્રોમાનાડ' ના નામથી ઝાળખાય છે. એના પર બે કલાક ગાડી કે ટેક્સીમાં ફરવાની મોજ ધણી આવે છે.

સ્ટેશન ઉપર હોટેલ છે હોટેલોમા અને મોટા પેથાળ કરવાની અને મોટા ધોવાની જગ્યા જરૂર હોય છે. જાહેર ન આગોમાં આ સાર્વત્રિક છે

હોટેલમા એક કારીના પ્યાતો પી પછી બે કલાક સુધી ત્યાં બેઠી રહીએ તો વધી નહિ તમને કાંઈ આસા જવાનું કહે નહિ.

માસેસમા હરવા ફરવાની તથા જોવાની બધી જગ્યા છે કુકની દુર પથ્થુ થાય છે માસે સધી મોન્ટીકારો અને નીમ પથ્થુ જઈ શકાય છે બે દિવસની કુરસદ હોય તો જવા જેવું છે, રમવા જેવું નથી સામન્યુ છે કે ત્યાં જુગાર મોટા પાયા પર રમાય છે

માસે સમા 36 Rue St Ferrol મા A L' Elephant નામની હોટેલ છે ત્યાં સર્વ દેશી રીતનો ખોરાક મળી શકે છે અને શી રીતસરની છે

‘ફ્રાન્સની રેલવે’ રેલવેમા ત્રણ વર્ગ છે રાતની મુસાફરી માટે રમ બાડે મળે છે ઇટર નેશનલ કે વાગોની કાર મોઢી પડે છે, ફર્સ્ટ ક્લાસમા બીજી કુરસેત જાનની ગાડીઓ આવે છે તેમા આપણા સેકન્ડ ક્લાસ જેવો આખો ખર્ચ ઉપરનો અથવા નીચેનો મળે છે, તેના પૈસા જૂઠા આપવા પડે છે પણ વાગોલી કરતાં ઓછા આવેા ખર્ચ ન કર્યો હોય તો આખી રાત બેસી રહેવું પડે છે

માસેસથી પેરિસ જતા રસ્તે એક સ્ટેશન સવારે આવ્યું ત્યાં પાલકરના સ્ટેશને આપણે ઉતરી સેકડો ક્લાસ એક સાથે બેઠા બેઠા આ પીએ છે તેમ લોકો કોકો પીએ છે ફ્રાન્સમા આ કરતાં કાશી અને કોકો તથા ચેકચેટનો ઉપયોગ વધારે થાય છે.

ટ્રેનમાં નાનો સામાનજ સાથે રખાય છે. મોટા સામાન લગેજમાં મૂકવાનો હોય છે, જેની રસીદ તમને આપવામા આવે છે. યોમસ કુક કે બીજા એજન્ટો, આ બધું કાર્ય તમને ૧૫ ફાન્કમાં કરી આપે છે. આ ઉપરાંત કામ કરી આપનારને 'ટીપ' આપવાની તો જૂદીજ છે, એ દરેક વખતે ધ્યાનમાં રાખવું.

સવારે રસ્તો લીધોછમ દેખાય છે. ખેતરો તથા નદીઓનો પાર નથી. ઉંઢાળાને લઈને વનસ્પતિ ખીલી રહી છે. કેટલાએ માઈલ સુધી સીન નદીની બાજુમાં રેલવે ચાલે છે. દેખાવ મજાનો છે.

જેમ જેમ પેરિસ પાસે આવતું જાય છે તેમ તેમ સૈદ્ધર્થ વધારે દેખાય છે. યુરોપીય પદ્ધતિના ધરો વચ્ચે વચ્ચે દેખાય છે. રેલવે પૂર સપાટામાં આગળ વધતી જાય છે.

પેરિસ.

બીજે દિવસે સવારે સાડાનવ વાગે પેરિસ હતી. ફ્રેન્ચમાં એનોડુસાયો ઉચ્ચાર 'પરિ' કે 'પારી' છે. કોઈ પેરિસ બોલતું નથી. ફુનિયાનું આર્ન'સથાન અને ત્યાં ન ગમેલાને સ્વર્ગનાં સ્વપ્નાં સાંપડાવનાર આ વિશ્વવિખ્યાત શહેરની વિભૂતિ વિચારીએ.

પેરિસમાં હોટેલોનો પાર નથી. મોટી હોટેલ કસેરીજ અને રેન્નહાનાના નામથી જાણીતી છે જેનો બાવ આકરો છે. નાની હોટેલમાં રહેવાની સગવડ ધણી છે.

પેરિસમાં રેસ્ટોરાં અને કાફે ધણાં છે. જેવી જોઈએ તેવી ચીજો મળે છે. વેજીટેરીઅન ખોરાક લેવો હોય તેને ફ્રેન્ચ નામો જાણવાની જરૂર પડે છે, બાકી સમજ પડ્યા પછી કોઈ વાંધો આવતો નથી. અત્યારે એક પાર્કિંગના લગભગ ૧૫૦-૬૦ ફાન્ક

બહુ બધું સર્જન થયે છે માત્ર ખાવાની જગ્યા ખુદી દોષ છે અને પાણું ધમધમકાર કામ સર થાય છે.

‘બોમ્બડી પુલો’. સહેરને નાકે પુલો નામનો બહુ મોટો રસ્તો છે. પુવાં (જંગલ) જેવા લાગે છે. એમાં ૨૦૦૦ એકર જમીન છે. ઘણા રસ્તાઓની બન્ને બાજુએ ઝાંઝાની એવી ઘટ્ટા ખીલી રહી છે કે બહુ આનંદ થાય. એવા પુવાંના રસ્તાઓ માધ્યે સુધી છે. એવી વૃક્ષઘટ્ટામાં વચ્ચે વચ્ચે ખાવાપીવાની જગ્યાઓ આવે છે તેનાં નામો હોય છે. ‘આરમો નવી’ ‘અરમીયાન’ વિગેરે. આ પુલો જંગલમાં મંગળ જેવાં છે, પેરિસના સોસિયલ રમવાનું અને રવિવાસના આનંદનું સ્થાન છે. ખાવાની જગ્યા બહુ ઝુંદર હોય છે. કુદરતનું સૈંદર્ય કેમ વધારવું, દીવાઓ કેમ ગોઠવવા, ટેબલ ખુરશી સ્થાં મૂકવા, નાના પાણીના નાળા કે સરોવરનો લાભ કેવી રીતે લેવો એ દરેકમાં પેરિસવાસીની કળા જરૂર દેખાય છે. કુદરતને અનુકૂળ કૃત્રિમતા કરી બનેલું જગત્ મિલન તેઓ કરે છે અને તે જોતાં ધુણ મળ આવે છે.

રસ્તાઓમાં વચ્ચે વચ્ચે ‘આધવેન્ડો’ આવે છે આ દારાજ સામે જણું ફાટી શકે છે. આધવેન્ડ અથવા ‘આધવેન્ડો’ રસ્તા વચ્ચે કરેલ બેટ-પથરની જગ્યા. તેના ઉપર બિમલ રહી શકાય છે. સામે જવામાં આ ટાપુઓ બહુ ઉપયોગી છે.

અહીંના ધરતી નીચે ‘કોન્સીઅર’-(Conscience) ગુદરવાસગ હોય છે. તે ધરતું રક્ષણ કરે છે. દિવસે પણ તે ખ્યાન રાખે છે કે કોણ આવજાવ કરે છે અને રાત્રે બહારથી પંટડી વખાડનાં પોતાની રમમાં બેઠા બેઠાજ વીજળીના યંત્રથી

મજે છે, તેથી મુખર્ષ કરતાં પેરિસ બધી રીતે સોધું છે. ટેક્સીમાં લગભગ એક માધ્યમ ફરીએ ત્યારે દોઢ આનો થાય છે અને તે ઉપરાંત એટો બસ ધણી અને જમીનની અદરની રેલવેના ભાવ તો તદ્દન નામના છે.

પેરિસ શહેર આખા યુરોપનું આનંદસ્થાન છે. અહીં આનંદનાં સાધનો બહુ છે અને સોડો તેનો યથેચ્છ ઉપયોગ કરે છે.

‘રસ્તા.’ પેરિસ શહેરની બાંધણી અજબ છે. એ બાધવામાં પ્લાનો એવા વાપર્યા છે કે એને એકવાર જોયા વગર એનો ખ્યાલ આની શકે નહિ. આખું શહેર ધણી સુંદર રીતે બંધાયું છે અને પ્લાન અને ચાર્ટ (કળા) એના દરેક રસ્તામાં, દરેક હીવામાં, દરેક મકાનમાં દેખાઈ આવે છે.

‘ટ્રાફિક’. રસ્તાઓ ધણા સુંદર, ધણા લાંબા અને બહુ ચોખ્ખા છે. મોટરોનો વ્યવહાર તો એટલો બધો છે કે એક રસ્તેથી સામે જતુ હોયતો બહુ ધુસવણ પડે અને પૂરતું ધ્યાન રાખ્યા વગર આવી સકાયજ નહિ. અહીં મોટરો પૂરપાટ ચાલે છે પણ હાકનારા એટલા કુશળ હોય છે કે ભાગ્યેજ અકસ્માત થાય છે. એના હાકનારની કુશળતા એટલી છે કે નજરે જોનારને તો દરેક પક્ષે અકસ્માતનો ભય રહે છે પણ એ બહુ બાહોલીથી હાથમાનું ચાક ફેરવી શકે છે.

હજારો, ટેક્સીઓ, મોટરો દોડે છે અને વસો પણ ધણી મોટી હોય છે. પેરિસમાં બસને માથે બેઠવાનું નથી.

‘ટાર્મિ.’ અહીં ઓશીસ, ટાર્મિ સવારના નવથી જાર અને બપોરે બેથી સાડા છ હોય છે. જારથી બે વાગે ત્યાં સુધી

બધું બધ ચર્ષ જાય છે માત્ર ખાવાની જગ્યા ખુદી હોય છે અને પાછું ધમધાકાર કામ શરૂ થાય છે.

‘બોમ્બડી ખુવોં’. શહેરને નાકે ખુવોં નામનો બહુ મોટો રસ્તો છે. ખુવાં (જંગલ) જોવા લાયક છે. એમાં ૨૦૦૦ એકર જમીન છે. ઘણા રસ્તાઓની બંને બાજુએ ઝાડોની એવી ઘટા ખીલી રહી છે કે બહુ આનંદ થાય. એવા ખુવાંના રસ્તાઓ માધ્યમે સુધી છે. એવી વૃક્ષઘટામાં વચ્ચે વચ્ચે ખાવાપીવાની જગ્યાઓ આવે છે તેનાં નામો હોય છે. ‘આરમો નવી’ ‘અરમીટાજ’ વિગેરે. આ ખુલોં જંગલમાં મંગળ જેવાં છે, પેરિસના લોકોનું રમવાનું અને રવિવારના આનંદનું સ્થાન છે. ખાવાની જગ્યા બહુ સુંદર હોય છે. કુદરતનું સૌંદર્ય કેમ વધારવું, દીવાઓ કેમ ચોંટવવા, ટેબલ ખુરશી ક્યાં મૂકવા, નાના પાણીના નાળા કે સરોવરનો લાભ કેવી રીતે લેવો એ દરેકમાં પેરિસવાળાની કળા જરૂર દેખાય છે. કુદરતને અનુકૂળ કૃત્રિમતા કરી બંનેનું જળર મિશ્રન તેઓ કરે છે અને તે જોતાં ઘણી મન આવે છે.

રસ્તાઓમાં વચ્ચે વચ્ચે ‘આઇયેન્ડો’ આવે છે અને તે કારાજ સામે જવું ફાવી શકે છે. આઇયેન્ડો અથવા ‘આઇલ’ એટલે રસ્તા વચ્ચે કરેલ બેટ-પથરની જગ્યા. તેના ઉપર બિમા રહી શકાય છે. સામે જવામાં આ ટાપુઓ બહુ ઉપયોગી છે.

અહીંના ધરની નીચે ‘કોન્સીઅર’-(Conscience) ગૃહરક્ષપાળ હોય છે. તે ધરનું રક્ષણ કરે છે. દિવસે પણ તે ધ્યાન રાખે છે કે કોણ આવજાવ કરે છે અને રાત્રે બહારથી ઘંટડી વગાડતાં પોતાની રૂમમાં બેઠા બેઠાજ વીજળીના યંત્રથી

ચક્રાકાર ઉધાડી શકે છે. એને નામ તુરત આપવું જોઈએ. અન્યથા માથુસને રાત્રે એ ઘરમાં આવવા દેતો નથી અને અંદરના માથુસને બહાર જવું હોયતો ‘પારડો’ કહી સાથે પોતાનું નામ આપવું પડે છે. સદર ચપ્પનો ઉપયોગ ન આવડે અથવા તેનું જ્ઞાન ન હોયતો મી. મરઝ્યાનના હાથ હોટેલમાં થયા હતા તેવાજ થાય તેમાં નવાઈ નથી. (મોદીખાનાથી માસેલમાં એનું બહુ મજાકભરી બાપામાં વર્ણન આપ્યું છે.)

‘ધરો’. સાધારણ રીતે ચારથી પાંચ માળનાં હોય છે અને તે બહુ સગવડવાળાં હોય છે. દરેકની અંદર બાથરૂમો, ફ્રીઝરરૂમો અને સુવાના રૂમો હોય છે. મોટાં ઘરોમાં ફરનીચર બહુ મજાનું હોય છે. અહીં ઠંડી ધણી એટલે બારણા ધણું ખર્ચે બેવડાં હોય છે. બારણું ઉધાડું મૂકી હવા ખાઈ શકાતીજ નથી. ઉધાડાં બારણાંને ફ્રીઝર તો લેવાયજ નહિ અને લે તો શરદી કે ન્યુમોનીઆ થતાં વાર લાગે નહિ. દરેક સુવાના અને બેસવાના રૂમમાં ગરમી માટે ગ્રીપ્સ (fireplace) હોય છે તેનો ઉપયોગ સિવાળામાં થાય છે.

‘ઝડુ’. વરસાદ તો ઉન્હાળામાં અવારનવાર થયાજ કરે છે એટલે બહાર નીકળતી વખતે એવરકોટની જરૂર ખરી. છતરી એકી વપરાય છે કારણકે અહીં ભારમારનો વરસાદ આવતો નથી.

‘પેરિસનાં કોફે’. પેરિસમાં છૂટા છવાયા બગીચા ઘણા છે. નાના છોકરાઓ માટે કેટલાક બાગ ખાસ અલગ કાઢેલા છે. ઘરમાં ખુલ્લી હવા લઈ શકાય નહિ એટલે અવાર નવાર દરેકને બહાર નીકળવું જ પડે છે. અહીં એક નવીન રિવાજ ‘જેવામાં આવ્યો. ઉન્હાળામાં કોફીની બહાર પગથી ઉપર

બધા ખુરશી નાંખી બેસે છે અને ચા કાશી પીએ છે. ચા કાશી લઈ બે કલાક બેસી રહે તો કાફેવાળો ના કહે નહિ. કાશી ધણી સસ્તી હોય છે. આપણા ગામડામાં ચોરે બેસે છે તેના જોવો એ દેખાવ લાગે છે. લંડનમાં એમ રાહદારીના રસ્તાપર બેમવાનો રિવાજ નથી. કોન્સ્ટીન્ટ ઉપર એવો રિવાજ અન્યત્ર પણ છે. પેરિસના મોજલા લોકોને નકામી ધુએ બહુ રહેતી નથી. એ તો સ્વતંત્રતાપ્રિય દેશ છે અને ખીજના હક્કને વાધો ન આવે તે રીતે તમે તમારી સ્વતંત્રતાનો પૂરનો ઉપયોગ કરો તેમાં કાંઈ વાધો લેતું નથી. સુંદર કાફેની બહાર ખુરશી મૂકી બેઠેલા હારખંધ લોકોનો દેખાવ બહુ નૂતન લાગે છે.

સાધારણ રીતે કાફેમાં કાશી પીવાનો બાવ દોઢ ફાન્ક હોય છે. અત્યારને દિમાએ ફાન્કનો બાવ સવા આનો થવા જાય એટલે બહુ સસ્તું પડે છે અને મોજનીને ત્યાં આઠ આના પડે તેટલી વસ્તુ બે આનાથી ઓછી કિંમતમાં અને બહુ સ્વચ્છતાથી અહીં લેવાય છે. કેટલાક કાફેમાં અરધા ફાન્કે પણ કાશી ચા મળે છે. જિમા જિમા કાશી પીનારને ઓછું આપવું પડે છે. મોટા રસ્તાઓ ઉપર આવેલા બધા કાફેવાળા ચાર ફાન્ક સુધી કાશીનો ચાર્જ લે છે.

રેસ્ટોરાંમાં તમાર ખાવાનું મળે છે અને બાવ તો અત્યારે એટલા ઓછા છે કે મુજબથી અરધી કિંમતે અહીં રહી શકાય છે.

‘ગેલેરી લાફાયેત’. આલાંફાન્સે નામના બધા મહેલો છે. એમાં નાનીથી મોટી સર્વ ચીજો મળે છે. છ છ માળના ચાર મોટા મકાનો છે. દરેકમાં ૩૨-૩૨ લીફ્ટો છે. જે વસ્તુ જોઈએ તે ખાતામાં જવું. વસ્તુપર કિંમત લખેલી હોય છે. છેતરવાની વૃત્તિ નથી અને છેતરાવાનો ભય નથી. અહીંના

લોકોમાં અપ્રમાણિકપણું બહુ નથી. બધકે કાંઈ અપ્રમાણિક થઈ શકતું નથી એમ કહીએ તો અતિશયોકિત ન ગણાય. વ્યવહાર બહુ ચોક્કસ રાખે છે અને પ્રકૃતિમાં ધણી મીઠાનસાર છે. ગેવેરી લાક્ષણિકતામાં વેચનાર સ્ત્રીઓ છે. તેઓની સખ્યા છ હજારની છે. તેમના છોકરાઓને અડચણ ન પડે નેટવા સારે ત્યાં નર્સરી પણ સાથેજ હોય છે. ત્યાં આયાઓ દેખરેખ રાખે છે અને તેમની આ અવારનવાર ખમર કાઢી જાય છે. પાણી પેશાબની સમવડ કરવામાં પણ સિધ્ધિ આપણા મીઠા માવેકો જોઈએ કામ કરનારની દશાનો જરા પણ વિચાર કરતા નથી, તેમણે આ ખાસ ખડો લેવા લાયક બાબત છે. આવું ગંભીર ખાતું છતાં કાંઈ પણ વસ્તુ જોઈએ તો તેનો તુરત પત્તો મળે અને ચોરી જરા પણ ન થાય એ સ્થિતિ આ દેશની વ્યવસ્થાશક્તિ દેટલી ઉત્તમ હશે તેનો સારો ખ્યાલ આપે છે. આવડું મોટું ખાતું છતાં જ્યાં છ વાગ્યા કે બધા બંધ કરવાની તૈયારી કરે છે અને સાડા છ વાગે ત્યાં તો કુલ ખાતું હિસાબ નક્કી કરી બંધ થઈ જાય છે.

આવા મોટા ખાતાની બહાર વળી કેટલાક તેવાજ માણસો Occasion જોઈસીઓ નામના વેચાણ કરે છે જે કેટલીક વસ્તુને અરધે ભાવે વેચે છે. આવી વસ્તુઓ બહુ સસ્તી મળે છે. અનેક ગંજીરાક કાલર પેન્સીલ ટાઈ-એવી એવી ચીજો ઘણી સસ્તી બહાર મળે છે. એ વેચાણ માલનો નીકાલ કરવા માટે હિસુ કરેલ હોય છે.

આ રોડર કાઢનાર માણસ ગરીબ હતો. ચાર ફાંકેથી દુકાન માંડી તેને આ સ્થિતિએ લઈ આવ્યો. અત્યારે એનું બીલ્ડીંગ કરોડોનું મથાલ છે અને માલ પણ કરોડોનો રાખે છે. એના ખરીદ કર-

નાર ખાતાવાળા, માલ બને છે ત્યાં જઈ ખરીદે છે અને દરેક માલ પર પોતાનીજ છાપ મરાવે છે. આથી વચ્ચે એજ-ટોનો કે કોઈનો ખર્ચ કે કોઈનું કમીશન ચડતું નથી. મોટા પાયાપર વેપાર કેમ થઈ શકે તેનો અનુભવ ખ્યાલ આપે તેવું આ ખાતું છે.

‘વ્યાપાર પદ્ધતિ’. દરેક દુકાનદાર પોતાનો માલ કાયતી બારી-ઓમાં બહુ સારી રીતે ગોઠવીને બતાવે છે. દુકાનમાં શું મળે છે તે બહારથી જ જાણી શકાય છે. માલ ગોઠવવામાં પણ ‘કળા’નો ઉપયોગ દેખાય છે. પેરિસની બધી બાબતમાં ‘આર્ટ’ને સ્થાન છે અને આર્ટનો ઉપયોગ વેપારમાં કેવી સારી રીતે થઈ શકે છે તે ખાસ શીખવા જેવું છે.

‘સબ્યતા અને વ્યવસ્થા’. વેચનારાઓની નબત્તાનું તો પૂછતું જ શું? અરધી કલાક માલ જોઈ કાંઈ ખરીદી ન કરીએ તો જરા પણ મ્હોં બગાડે નહિ અને ‘મેસ્સી’ થઈ તો દરેક નાની મોટી બાબતમાં આનંદ ઉપભવે છે. જરા બૂલ થાય કે પગ ચડી જાય તો ‘પારડો’-મારી માગવાનું કામ પણ એવું જ જમરું છે. લોકોની નબત્તા ધણી દેખાય છે અને ઉદ્યોગ પણ એટલેજ વિશાળ છે. આખું પેરિસ દોડતું દેખાય છે અને ગાડીની ધમાલ વચ્ચે ઘઈને નીકળતા નવા આવનારને તો ધણી મુશ્કેલી લાગે છે. પણ અહીંના લોકો તો બારે ટેવાયલા હોય છે. તેઓનાં પ્રત્યેક કાર્યમાં નિયંત્રણ (discipline) ખૂબ દેખાય છે. દ્રામમાં ખેસવાનું હોય તો ધમાધમ નહિ, નંબરનો કમળ લખેલો હોય છે તે પ્રત્યેક એક એક લઈ લે અને દ્રામ આવે ત્યારે નંબર વાર ચડી જાય. દ્રામની રાહ જોવાની હોય તો હારખંધ નંબર વાર ઊભા રહે. રેસકોર્સ ઉપર પૈસા ખરવા હોય તો પોતાની

મેજે નખર વાર ઊભા રહે અને પૈસા આપી દીકાટ લઈ ચાલતા થાય પૈસા બેઠાથી લેવા હોય તો પણ હારખંધ ઊભા રહે ઉતાવળ દરેકને હોય પણ અગાઉ આવનારને કાણી બરાબી આગળ જવાની વાતજ નહિ રેનવે સ્ટેશને દીકાટ લેવામા પણ એમ જ અને નાટક કે જોવાની જાહેર જગ્યાએ પણ એમજ ત્યાં પોથી સને ઊભો રાખવોજ પડતો નથી કારણ કે પ્રતેક માણસ પોતાની ફરજ અને બીજાના હક્ક સમજે છે આ જાતનું શિક્ષણ પેરિસના રહેવાશીઓને નાનપણથી જ મળે છે એમ મને કહેવામા આવ્યું છે

‘જોવાના સ્થાનો’ પેરિસમા જોવાની વસ્તુઓના તો નામ સખવા પણ મુશ્કેલ છે પેરિસ સહરની ગાછડો ધણી આવે છે, નકશા પણ તેટલા જ આપણે માટે ‘ડીરિમેલ’ની ગાછડીયુક સારી છે ‘યોમસકુક’ વાળાની નાની ગાછડીયુક આવે છે તે મફત મળે છે

‘કુકની જોવાની ગોઠવણ’ જોવા જવા માટે યોમસ કુકવાળા Itinerary ગોઠવે છે દર સવારે નવ વાગે તેમની ઓફીસે જવું ત્યાંથી એક મોગી બસ આડી આવે છે અને ‘સારાબેન્ક’ કહે છે તેમા એક ગાછડ (ઈર્ષક-બોમીઓ) હોય છે એ બધું અગરજમા સમજાવે છે અને જોવાનું હોય તે બતાવે છે એક દિવસમા અગત્યનું જોવું હોય તો તેમ જોવાય છે બીજી ત્રણ દિવસની ફરવાની ‘રખડપટ્ટી’ ગોઠવેલ છે એ ઉપરાંત વરસાઈ અને ફેન્ટનમો એક એક દિવસ જવાનું છે લડાઈના ક્ષેત્રમા જવાનું હોય તો ત્રણ દિવસ બીજા થાય છે યોમસકુકના ગાછડ ધણા હુશિયાર હોય છે ઇતિહાસ અને ભૂગોળનું તેમનું જ્ઞાન ધણું ઊંડું હોય છે અને તે બાણ્ય કરતો જાય છે અને મકાનો તેમજ

વસ્તુઓ વિગતવાર બતાવતો જાય છે. ગાડીમાં ૨૪ માણસ બેસે છે. બપોરે લગભગ એક વાગે પાછા અસલ જગ્યાએ લાવે છે અને વળી પાછી તેની સાથેની રખડપટ્ટી બપોરના બેથી સાંજના છ વાગ્યા સુધી ચાલે છે. આમાં પૈસાનો ખર્ચ ઓછો થાય છે અને શાંત ધણું મળે છે.

થોમસકુક જેવી બીજી સેંકડો એજન્સીઓ પેરિસમાં આ કાર્ય કરે છે. બાપા જૂદી જૂદી હોય છે. આપણે ખાસ ટેકની કરીએ તે કરતાં આમાં ખર્ચ ઘણો ઓછો આવે છે અને પૂરતી સગવડ જળવાય છે.

‘બોરાકાદિ.’ ખાવાની બાબતમાં પેરિસમાં પૂરતી સગવડ છે. જ્યાં જઈએ ત્યાં જેવું જોઈએ તેવું ખાવાનું મળે છે. વેજીટેરી-અનને જરા પણ વાધો આવતો નથી. બાપા ન આવડે તેની અગવડ થોમસ કુકવાળો દૂર કરે છે અને આપણે વેજીટેરીઅન છીએ એટલું કહેવાથી ખાવાનું શુદ્ધ મળે છે. અહીં ‘કોંસા’ નામની રાંટલી આવે છે તે સારી હોય છે. બટર, ક્રીમ, શાકો અને ફ્રુટ્સ ઘણા ચોક્ખા અને સસતા મળે છે અને પીવામાં ફોર્સી, ચોકલેટ (કોકો) અને ચા જ્યાં જોઈએ ત્યાં પૂરતી સ્વચ્છતા સાથે મળે છે. અહીં તરસ લાગે ત્યારે ઓરેંજ્સ (નારંગીનો રસ) પીવાનો પ્રચાર ઘણો છે, તેમજ ચોક્ખા ખનીજનાં પાણી *mineral waters* વીટલનાં, વીચીનાં, એવીઆંનાં અને બીજાં બહુ ઓછે ભાવે મળે છે. ખાવાની અગવડ કાઠી પડતી નથી.

અહીંના હવાપાણી સારાં હોવાથી ખાવાનું પચી જાય છે. અહીં પૌષ્ટિક બોરાક વધારે ખાવાની જરૂર રહે છે, નહિ તો શરદી સામે ટકી ન શકાય અને ક્ષયરોગ લાગુ પડી જાય છે. બટર,

કીમ અને દાળ તથા કડોળ વધારે પ્રમાણમાં દરેક વેજટેરીઅને લેવાની અહીં જરૂર પડે છે. ।

‘એફીલ ટાવર’

આખી દુનિયામાંની એક અત્યંતબી છે. એની ઊંચાઈ ૯૮૪ ફીટ છે. એ અઢી એકર જમીન રોકે છે. સીન નદીને કાંઠે છે. એના ઉપર સ્ટીમ વોટર પ્રેશરથી ચાલતી લીફ્ટથી અને દાદરેથી ચઢી શકાય છે. બે માળ ગયા પછી ફરવામાં લારે મળ આવે છે, આખું પેરિસ દેખાય છે અને પેરિસની રચના કેટલી મનોહર તેના ખ્યાલ આવે છે. આખું શહેર પ્રથમથી ગોઠવીને (પ્લાન કરીને) મકયું હોય તેવું દેખાય છે. એના ઉપરથી મોટરો રમકડા જેવી દેખાય છે અને માણસો ગુલીવરની મુસાફરીમાં વર્ણુવેલા લીલીપુટીઅન્સ જેવા નાના લાગે છે. ૮૦ માઈલ સુધી દૂર જોઈ શકાય છે. ત્યાં ઉપર ફાટોગ્રાફ પાડે છે અને દર મીનિટમાં તેમાર કરી આપે છે. આતો રમતના ફાટા, ઘુરત તૈયાર થાય. અમે અહીં તથા માર્સેલ્સના નોટ્રેડામમાં ફાટા પડાવ્યા.

ત્રીજો એવો મળે ફરીવાર લીફ્ટમાં બેસવાનું અને ચઢવાનું છે. લીફ્ટમાં એક સાથે ૧૦ માણસો બેસે, પણ જલ્દી વારો આવતો નથી. ત્યાં પણ લોકો નંજરવાર ગોઠવાઈ જાય છે, અચડાઅચડી કે ધક્કાધકી થતી નથી. એથા માળવાળી લીફ્ટ નીચે આવે ત્યારે ખીન્ન માળવાળી ઉપર જાય. એક ખીન્નના બારે સામસામી લીફ્ટ ચાલે છે. આ લીફ્ટ અને ઊંચાણુ જોયું એટલે આશ્ચર્યનો પાર રહો નહિ. બાજુમાં સીન નદી ચાલી જાય, સુરમ્ય બાંધણી-વાળું શહેર, દૂર નોટ્રેડામનું દેવળ, પછી ખેતરો, આ સર્વ રચના જોવા ચોચ છે.

ઉપર ચાર માળ ચઢી આખું પેરિસ જોતાં મનુષ્યની કૃતિની અદ્ભુતતા આશ્ચર્યમાં મરકાવ કરે છે. આખો ટાવર લોહાની પાટલી અને ખીલા ઉપર છે. એના ઇજનેરે પ્રથમથી ખીલા પણ ગણેલા તેટલાજ ઉપયોગમાં આવ્યા. ઇજનેરી કુશળતાનો આ નમુનો છે. એનો પ્લાન કરનાર ઇજનેર હમણા ચોડા વર્ષ પરજ ગુજરી ગયો. એથી માળેથી પેરિસ તરફ નજર કરતાં મનુષ્યનું બુદ્ધિગૌરવ, એની કલ્પનાની ભવ્યતા, એના આશયોની મહત્તા, એનું નાનાપણું વિગેરે અનેક ભાવો સ્ફુરે છે અને પેરિસની સુંદરરચના અને દૂરનો હરિમાળો પ્રદેશ આંખને ઠંડક આપે છે. ઉપર જવા માટે છ ફાંક શીના આપવા પડે છે. એના બાંધનારનું નામ ગુસ્ટાવ ઇફીલ (Eiffel) છે અને તેના નામથીજ તે હાલ ઓળખાય છે. એને બાંધવામાં પચાસ લાખ ફાંકનો ખર્ચ થયો હતો.

એફીલ ટાવર જોતાં ત્રણ કલાક જાય છે. પેરિસ જાય તેણે એ જરૂર જોવા જેવો છે. આટલો મોટો ટાવર ખીજો કોઈ જાણવામાં નથી.

લુવ્ર—પેરિસમાં સર્વથી વિશેષ અગત્યની ચીજ લુવ્ર (Louvre) છે. એમાં હજારો સુંદર પેઇન્ટિંગો એકઠાં કર્યા છે. સારામાં સારા ચિતારાની એ આનંદભૂમિ છે. એના લગભગ પ્રત્યેક ચિત્રમાં રસ છે, ભાવ છે, કવિતા છે. એ ચિત્રમાં સંગીત છે, એ જડમાં ચેતન રેખાઓ છે. એ કલ્પનામાં કલ્પનાતીત છે. એ લુવ્રમાં ચિત્રો એટલાં છે કે એ જોવા માટે છ માસનો સમય પણ પૂરતો ન ગણાય. એ પ્રત્યેક ચિત્રને નંબર આપેલ છે અને વિગતવાર ગાઇડ બુકમાં એ પ્રત્યેક ચિત્રની પછવાડેનો જીવતો ઇતિહાસ આપેલો છે. માલેટ, એંગેલાસ જેવા જગવિખ્યાત ચિતારાની પ્રખર

કલમથી ચિતરાયવા અને દુનિયામાં પ્રસિદ્ધિ પામેલા એ ચિત્રની ગેલેરીને જોતાં કોઈ પણ સહાયને કાવચયા વગર રહે તેમ નથી. એ દરેક ચિત્રને સુંદર રીતે જોતમાં ગોઠવેલ છે અને દરરોજ હજારો લોકો શી આપી એ લુવ્રની બેઠેલ છે. લુવ્રની ગેલેરીમાં ચિત્રો ઉપરાંત ઘણી ભાતનો સંગ્રહ છે. એમાં પુરાણી ચીજોનું મુઝીઅમ-સંગ્રહસ્થાન છે. એમાં જગવિખ્યાત શિલ્પીઓના ચિત્રો છે. એમાં ચીની કામના ચિત્રોનો સંગ્રહ (મેઝેઇક પીકઅર્સ) છે. એ આખા પારિસનું નાક છે અને એનું બહુ જાણવણીથી રક્ષણ કરવામાં આવે છે. પરદેસથી આવનાર કોઈ પણ મુસાફર એ જોવા વગર રહેતો નથી, જુઓ છે ત્યારે એને પ્રેમ થયા વગર રહેતો નથી અને જોવાનું પૂરું થઈ શકે તેમ નથી એવી અસંતુષ્ટ લાગણી વગર એ પાછો ફરી શકતો નથી. મે ત્રણ કલાક ફરી ફરીથી એાંછો ભાગ જોયો. બાકીનો ભાગ જોવાની ઈચ્છા છે તે પાછા ફરતી વખત જરૂર આવશે એવી ધારણા છે. મેં લુવ્રનું કાઈ નથી જોયું એમ કહું તો ચાલે. એ જોવામાં સાત દિવસથી એાંછો વખત તો ચાલેજ નહિ એટલી એની વિશાળતા, અગાધતા છે.

એ લુવ્ર ત્રણ દિશાએ છે. સામે-વચ્ચે ‘ટુલીએરી ગાર્ડન’ (Tueries) છે. એ પણ બગિચાનો એક નમુનો છે. એમાં ફરતાં આનંદ આવે તેમ છે. લુવ્રમાં ૪૮ એકર જમીન રોકાય છે. એના ૬ વિભાગ છે (૧) ગ્રીક અને રોમની પુરાણી ચીજો, (૨) ચિત્ર કામ, પેન્ટિંગ્સ, (૩) પૂર્વ દેશની પુરાણી ચીજો, (૪) મધ્યકાળના અને ઉત્તર કાળનાં શિલ્પો, (૫) મધ્ય અને ઉત્તર કાળના કળાના નમુના અને (૬) ઇજિપ્તની પુરાણી ચીજો.

દરેક જોવાની યીજ સાથે અથવા સામે, ખાવાની જગ્યા તો હોય જ છે અને મ્હોં ધોવાનાં તથા હાજતનાં સાધનો પણ હોયજ.

સાથે બાબુમાં મ્હોં ધોવાની બેસીન હોય અને ટુવાય હોય. લાંથી પાછા ફરતાં સાફ રાખનારને એકાદ ફાન્ક આપવો પડે. વિનાયતમાં કોઈ મફત કામ કરતું નથી અને કોઈ મફત કરાવતું નથી. કામ કરનાર સમજે છે કે એની મહેનતનો બદલો વગર માંગ્યે જરૂર મળશે અને કામ કરાવનાર મફતમાં કામ કરાવી લેવામાં પાપ માને છે. કોઈ ટેક્સી બોલાવી લાવે તો તેને પણ આપવું પડે અને કોઈ ગમે તે પ્રકારે તમારી સેવા કરે તો તેનો બદલો આપવાનો હોય છે.

ફ્રાન્સમાં સરકારની રમથી આજ્ઞારી અથવા બહુ વૃદ્ધ બીક્ષા માંગી શકે છે, પણ તે કોઈ મોટા દેવળને નાકે હમા રહી માગે છે.

પારિસથી લગભગ ૪૦ માઈલ દૂર ‘ફ્રાન્ટન બ્લો’ નામનો મોટો શહેનશાહી મહેલ અને બગિચો છે. બગિચો ૫૨૦૦૦ એકરમાં છે, તેમાં વચ્ચે અસંખ્યા શહેનશાહોનો મહેલ છે. એ ૪૦ માઈલ મોટરમાં ફરવું એ પારિસની ખરી મોજ છે. બન્ને બાબુએ હરિયાણાં ખેતરો અને લીલાં ઝાડો, સુંદર રસ્તો, ઘુળ કે કાંકરાનું નામ નહિ અને સખાટબધ મોટર ચાલી જાય. સાથે ગામડા હોય તે તમે સમજો તેવી બાપામાં દરેક ગામ કે બીજી વસ્તુનું વર્ણન કરતો જાય.

વીરપૂજા—ફ્રાન્સ દેશ વીરપૂજક છે. એના મોટા કવિ, ચિતારા કે શીલ્પી જ્યાં જન્મ્યાં હોય, જ્યાં એ ઉછર્યા કે ફાલ્યા છુલ્યા હોય તેની યાદ રાખે છે, ત્યાં તખ્તી મૂકે છે અને એ

રયાનને તીર્થઋતિ જેવું પવિત્ર મણે છે. અમે એક નાનું ગામ રસ્તે જોયું. તે ચિત્રકાર મિલેટ (millet)નું સ્થાન હતું. એક નાનું ઝુંપડું અને બાગીચા સ્ટુડીઓ, સામે સુંદર બગિચો, તેમાં આ પ્રખ્યાત ચિત્રાસામે જંગમહેર Angeli's ચિત્રો. અહીં બતાવે છે કે આ રમમાં તે સુનો, અહીં બેસતો. અહીં ગત થયો વિગેરે. આ સર્વ બામત એક પ્રજાનો પોતાના આગેવાન કળાકાર તરફ કેવો ભાવ છે તે બતાવે છે.

ફ્રાન્સન બોનોના જંગમમાંથી જે રસ્તા કાઢ્યા છે તેમાં હલ કરી છે. મોટા ઝાડોની બંધર સુંદર રસ્તો અને તેમાં મોટર ચાલી જાય ત્યારે અજબ અસર થાય છે. રાજમહેમ આવે તે પહેલાં ધરો અને રેસ્ટોરા નથા હોટેલો આવે છે. સગવડ સારી છે. વન-સ્પતિ આહાર મળી શકે છે.

ખૂબ રાજમહેમમાં ૬૦૦૦ ઓરડાઓ છે. મુખ્ય ઓરડાઓ કાણે અને ક્યારે બેઠાવ્યા તેની યાદીઓ છે. ફરનીયર અતિ સુંદર છે. એમાં નેપોલીઅન પહેરતો હતો તે ટોપી, તેની તરફાર વિગેરે જળવી રાખ્યા છે. દરેક રમની વિગત માર્શલ આપી શકે છે. મહેલ બહુ જોવા લાયક છે, કેટલોક વિભાગ છસો વર્ષનો જૂનો છે.

આ ચાલીશ માર્શલ જવા આવવાની મુસાફરીમાં અને જોવામાં એક આખો દિવસ જાય છે પણ તે જરૂર પસાર કરવા જેવો છે.

‘આર્ક ડી ટ્રાયમ્ફ’ (Arc de Triomphe). શિલ્પશાસ્ત્રનો આ એક ધ્વજોજ નાદર નમુનો છે. નેપોલીઅનના હુકમથી એને બાંધવાનું કામ ઇ.સ ૧૮૦૬માં શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું અને તે વખતે ઓરડરલીટ્સમાં જે મહાન ફોર્ટ ફ્રાન્સને મળી હતી તેની યાદગીરી રાખવા માટે તેને બાંધવાની શરૂઆત કરી હતી. વિજ-

યની કમાન તરીકે એ દુનિયામાં મોટામાં મોટી છે. (ભિયાઈ ૧૪૮ શીટ, પહોળાઈ ૧૪૭ અને ઉંડાણ ૭૨ શીટ) એની બાજુઓમાં મહાન નેપોલીયનની લડાઈઓનાં દૃશ્યો છે. આ મોટી વિજયકમાન નીચે ઇ.સ. ૧૮૭૧માં જર્મનો આવેલા અને ઇ.સ. ૧૯૧૪માં ક્ષમીનિટે ત્યાં વિજયમાળા પહેરવી તેની બધી સૈયારી કૈસરે કરી રાખી હતી અને લીજ અને નામુરમાં ગણતરી મોટી ન પડી હોત તો જરૂર તેમ કરત. એ ૧૮૭૧ ની નામોશી ૧૯૧૯ ના જીતકાષ્ટમાં મોટી કવાયદ (ચિરેડ) કરાવી દૂર કરવામાં આવી. ફ્રાન્સના 'અગ્નિ-જ્વાલ' સિપાઈને ત્યાં ૧૯૨૦ નવેંબરમાં લાવી દાટ્યો અને એ મોટી કમાન નીચે ચોવીશે કલાક ચાલે તેવી બળતી લાખટ રહે છે. એ eternal flame or flame of remembrance ફ્રાન્સની વીરપૂજા છે. એની ઉપર દરરોજ સેકડો તુરાઓ અને પુષ્પો ચઢે છે અને પરદેશથી આવનાર દરેક જણુ ફ્રાન્સની પ્રજાનો દેશ તરફ પ્રેમ-સ્વદેશાભિમાન કેવો છે તેનો અનુભવ કરે છે. લડાઈમાં ભોગ આપનાર સર્વને એ દ્વારા માન અપાય છે અને બિવિધની પ્રજાને એ લાક્ષણિક દૃષ્ટાન્ત પૂરું પાડનાર બલ્ય સ્મારક બની રહ્યું છે.

'બુર્સ' (Bourse) વ્યાપારનું સ્થાન. સ્ટોક એક્સચેન્જ. સુંદર મકાન છે. બપોરે બે કલાક ત્યાં ગડબડ મુબઈના સ્ટોક એક્સચેન્જ જેવીજ થાય છે. વેપાર પગથીયા ઉપર થાય છે.

જોવા યોગ્ય અન્ય સ્થળો.

'મેડલીન ચર્ચ.' બહુ વિશાળ અને ખાસ જોવા લાયક છે. એ દેવળમાં શાંતિ ધણી દેખાય છે અને બેસવાની જગ્યાઓ અને આખી બાંધણી ખાસ જોવા લાયક છે, આખું દેવળ પર્યટનું

બાંધેલું છે અને માથે કાચનું છાપરું છે તેમાંથી પ્રકાશ સારો આવે છે. એની સ્થાપત્ય શૈલી રોમન છે. પેરિસનું સર્વથી વધારે મોટું દેવળ આ ગણાય છે.

‘નોટ્રેડામ ડેથીફુલ.’ ગોથીક સ્થાપત્યથી બાંધેલ આ ધર્મ મોટું દેવળ છે અને બહુ દૂરથી દેખી શકાય તેટલું જોડું છે. મોટા લેગીન કોસના આકારનું છે. લંબાઈ ૩૯૦ ફીટ, પહોળાઈ ૧૦૨ ફીટ. એ દેવળમાં ઓરગન ધણું મોટું છે અને કોઈ વખત ત્યાં પ્રાર્થના ચાલતી હોય ત્યારે ખાસ સામળવા લાયક છે. એમાં પણ શાંતિ ધણી રહે છે. એક વાત યાદ રાખવાની છે કે કોઈ પણ દેવળમાં ઘખવ થતી વખત હેટ-રોપી ઉતારવી પડે છે, તેને હાથમાં રાખી અહર ફરાય છે. એમાં લાસ્ટ નજમેન્ટનું ચિત્ર ખાસ જોવા લાયક છે. એના કામ (ધુમટ) પાસે ધણો મોટો ખંડ છે.

‘ખેસ ડી લા ફ્રાન્કોઈઝ.’ આ આખો ચતુષ્કોણ (ચોક) જોવા લાયક છે. એની અદર દરેક દીવો પણ હિસામગણીને કયો છે, કળાની દૃષ્ટિએ આના જેવો ‘સ્કવેર’ આખી દુનિયામાં નથી. ૧૭૬૩ માં લા પદરમાં લુઈસીસનું બાવડું વચ્ચે મૂકવામાં આવ્યું હતું તે ખસેડીને તેના સ્થાનપર દેવી ‘સ્વતંત્રતા’ (Liberty) નું પૂતળું મૂકવામાં આવ્યું છે. સ્વતંત્રતાનું દૃશ્ય ખરેખર જોવા લાયક છે. છેલ્લા રાજા સોળમાં લુઈસે આહો ફ્રાંસીએ ચઢાવવામાં આવ્યો હતો. એની આઠ બાજુએ ફ્રાંસના આઠ મુખ્ય શહેરને રજુ કરતાં અન્નપત્રી ઉત્પન્ન કરે તેવા આઠ પુતળા છે.

‘મ્યુઝીયમ’ કલ્પની મ્યુઝીયમમાં ઝવેરાત જોવા જેવું છે, કેટલાંક ચિત્રો પણ સુંદર છે. ગેલેરીઆ મ્યુઝીયમમાં કળાનું કામ

અને ખાસ કરીને ગાલીયાનું કામ ખાસ જોવા લાયક છે. નેશનલ લાઇબ્રેરીમાં છત્રીશ લાખ પુસ્તકો છે અને આખી દુનિયામાં તે સર્વથી મોટી લાઇબ્રેરી કહેવાય છે.

‘ઓપેરાહાઉસ’ સરકાર તરફથી આવે છે. એક વખત જરૂર જોવા લાયક છે. શહેરની વચ્ચે આવેલું છે. એ ત્રણ એકર જમ્યા રોકે છે. એને બાંધવામાં ૫૦ લાખ ફ્રાંક ખર્ચાયા છે અને દુનિયાની મોટી નાટકશાળા ગણાય છે.

‘પેલે ડી જસ્ટીસ અને કોન્સ્યુર્નરી’, ન્યાયમંદિર. પશ્ચિમે આવેલ છે. ખડુ વિશાળ જમ્યા છે. સમય હોય તો એકવાર જોવા લાયક છે. તેની નીચે કોન્સ્યુર્નરી છે, તેમાં કદખાનું છે. એમાં ઘણા મોટા માણસોને અગાઉ કેદ કરવામાં આવેલા તેથી એ ખડુ સુવિખ્યાત સ્થાન છે.

‘પેનથીઅન’ (Pantheon). અગાઉ એ સેન્ટ જોનીવીવનું દેવળ હતું. અત્યારે અહીં મોટા માણસોને દાટવામાં આવે છે. એ બુલ્લવાર્ડ સેન્ટ માર્કેટની નજીક લક્ષ્મખર્ગ ગાર્ડન્સ પાસે છે. ત્યાં હયુગો, વોલટેઈર વિગેરેને દાટલા છે.

પેરિસથી પચીસ માઇલ દૂર ‘વરસાઈલિ’ના મહેલ છે. એ શહેનશાહોનું સ્થાન છે. ત્યાં છેલ્લા મહાવિગ્રહની સંધિના ફોલકરારપર સહીઓ થઈ. ફ્રાન્સની પાર્લામેન્ટ ત્યાં બેસે છે. તેમાં ૧૫૦ એકર જમીનમાં જે બાગ છે અને તેમાં જે પુવારાઓ છે તેની જોડ આખી દુનિયામાં જોવામાં આવે એમ નથી. સેકડો પુવારા જૂદી જૂદી રીતે હડે છે અને તેમની કારિગરી જોઈને આશ્ચર્ય થાય તેવું છે. બગિચો પણ ઘણો મજાનો છે અને આખો દેખાવ આંખને હંડક આપે તેવો છે. રાત્રીએ અંદરના ભાગના પુવારામાંથી રંગીત

પાણી ઉડે છે જોનો દેખાવ ધણો જોવા લાયક છે. વરસાદનું જવા
પહેલાં તે દિવસે ધ્રુવારા ઉડવાના છે તેની ખાતરી કરવી. દરરોજ
ધ્રુવારા ઉડતા નથી. બાળુમાં ચિત્રકામ પણ જોવાલાયક છે.

‘ઈનપાક્ષીડીસ અને નેપોલીઅન ટુંબ’. ધવાપક્ષા અને ધરડા
લડાવેલાઓ માટે આ મૃદની. સ્થાપના ૧૪ માં લુધરાન્નએ ‘કરી
હતી. હાલતો તે શસ્ત્રાગાર તરીકે વપરાય છે. અનેક જાતના
શસ્ત્રોનો સંગ્રહ સારો છે. ઉપરાંત દુરમનોના પડાવેલા વાવટાઓ
કપડાં વિગેરેનો પણ ત્યાં જમાવ છે અને છેલ્લી મહાન લડાઈના
એવાં સ્મરણો પણ ત્યાં રાખ્યાં છે. એની સાથેજ બાળુમાં
નેપોલીઅન બોનાપાર્ટની કમર નહર જોવા લાયક છે. મરણ પછી
ઓગણીસા વર્ષે એનાં કબરને ફ્રાન્સમાં પાછું લાવી અહીં સ્થાપન
કર્યું છે.

આ તો બહુજ મહત્વની સ્થાપનાં અને ખાસ આકર્ષક
સ્થાપનાનાં નામનો નિર્દેશ માત્ર કર્યો. એ સિવાય અનેક સ્થાનો
જોવા લાયક છે. આખું પેરિસ આખો ઉધાડી રાખી નીકાળવા
લાયક છે. પેરિસમાં જોવા લાયક અનેક દેવજો છે, અનેક બગિચા
છે, બહુ મજાના સંગ્રહસ્થાનો છે અને દરેક સ્થાનને સારી રીતે
રાખવામાં આવે છે. પેરિસનો ‘મ્યુઝે ડેસ કોર્સે યાં એલીસીની ઉપર
લોગદારીપના નામથી નાણુતો છે, બહુ વિરાળ છે અને, બુધોમાં
યજ્ઞનો ત્યાં જવાય છે. તે પણ એક વાર જોવા લાયક છે, રમવા
લાયક નથી.

પેરિસમાં જતાં પેરિસનો એક સારો નકશો જરૂર લઈ લેવો
અને પોતાનું ઠેકાણું બરાબર જાણી લેવું. બાધાની અગવડને અંગે
જોયજો ન થઈ જાય તે માટે આ ખાસ જરૂરી છે.

‘નાટક સીનેમા.’

ફ્રાન્સનાં નાટકોમાં ગીડદીનો પાર નથી. ખેતોમાં લગભગ તદ્દન નાગા થઈ નાચે છે. ત્યાંના લોકોની માન્યતા એવી છે કે એમાં કાંઈ વંધો નથી. કળાની પણ એમાં નજર છે એમ તેઓ માને છે, એથી માણસ મજબૂત વિચારનો થાય છે અને જોને ખરાબ થવું હોય તેને માટે તો ત્યાં રસ્તા ખુલાજ છે. ફ્રાન્સના રહેવાશીઓ વર્તનમાં ધણા સારા છે. કોઈ ખરાબ પણ હોય. નાટકો ધણા થાય છે. સીનેમા સાથે પણ કંઈ રમતમમત અથવા જાદુના ખેતો, નાચરંગ હોય છે. પેરિસમાં એકાદ નાટક જોવું.

પેરિસ સંબંધી અકીર્ણ.

પેરિસના લોકો અને ખાસ કરીને પેરિસની સ્ત્રીઓ વર્તનમાં ખરાબ નથી. પેરિસની કેટલીક ખરાબ વાતો સંબંધાય છે તે પરદેશથી રળવા આવેલી સ્ત્રીઓને અંગે હોય છે. એ રસ્તે ઉતરી જાય તે બહુ હેરાન થાય છે. એ સ્વતંત્રતા પ્રિય દેશ સર્વ પ્રકારની રજા આપે છે. કહે છે કે આવા આકર્ષણથી બહુ પરદેશીઓ પેરિસ આવે છે અને તેથી રાજ્યને અને પ્રજાને મોટી આવક થાય છે. પરદેશ ફરવા કે અભ્યાસ કરવા જનારને આ સંબંધમાં ખાસ ચેતવણી આપવાની જરૂર છે.

પેરિસમાં ડૉ. બોસનું બાપણુ સાંભળ્યું. એમણે પોને કરેલી શોધખોળોનો વિત્રો સાથે પ્રયોગ બતાવ્યો. એમના અંગરેજ બાપણુને એક ફ્રેન્ચ પ્રોફેસર ફ્રેન્ચ ભાષામાં સમજાવતા જાય. એમણે વનસ્પતિના જીવનની વાત બહુ સારી રીતે રચુ કરી.

પેરિસમાં થોડે દૂર વેલોમ નામના ગામડામાં ડૉ. ગેરીનોટ રહે છે. એ ગામ લગભગ બાર માઇલ દૂર છે. ત્યાં સુંદર લાઈ

બ્રેરીની વચ્ચે તે બેસે છે. એને પૈસાનો લેખ નથી. એ પચીસ વર્ષથી સત્ય શોધવાની દૃષ્ટિએ જૈન ધર્મનો અભ્યાસ કરે છે. ફ્રેન્ચ ભાષામાં જૈનનું કાંઈ પુસ્તક નથી તે હાલ એક મોટું પુસ્તક છપાવે છે. એ પુસ્તકમાં શું લખ્યું છે તે તેમણે સમજાવ્યું. તેમની સાથે બે કલાક વાત કરી. બહુ આનંદ થયો. પરદેશમાં પરભાષામાં પણ આવા વિદ્વાનો અચાગ પરિશ્રમ કરી રહ્યા છે એ વિચારથી ધણો આનંદ આવ્યો. પેરિસમાં ડૉ. સીલ્વન લેવી બહુ વિદ્વાન છે. મારે તેમનો પરિચય થયો.

ગાયકવાડ સરકાર સર રાયાજીરાવ બહુ વિદ્વાન અને સમપદ છે. તેમની સાથે એક કલાક બહુ સારી વાતો થઈ, જૈન ધર્મ પર તેમનો ખાસ અતુરાગ જોવામાં આવ્યો. આવતી મુલાકાત વખતે તેમને જરૂર ચાર કલાક મળવાનું તેમણે મારી પાસે વચન લીધું.

પેરિસમાં હાલ પ્રકરના નાયવાનો ઘૂંટો ધણાં છે. મુલપાન અને વ્યભિચારના તે ધામ છે. એ ખાસ કરીને 'મોપેજ' ના રસ્તા પર આવ્યા છે. ત્યાં લોટો લહેર કરવાનું આવે છે. એવા આવનારા ધણા ખરા પરદેશી હોય છે.

'સીઓ' પેરિસમાં ઘણી આગળ વધી છે. લગાઈના વખત પછી સીઓની સ્થિતિ તદ્દન બદલાઈ ગઈ છે. તેઓ પોતાનું સ્થાન હવે છોડે તેમ નથી. બે વર્ષ પહેલાં ચોટલા કાઢી નાખ્યા. અત્યારે દરેક ખાતામાં સીઓનું સ્થાન છે. વેચનાર અને કલ્પક તરીકે તેઓનું કાર્ય સાફ ગણાય છે. તે નિયમસર કામ કરનારી અને ગૃહસસાર ચલાવનારી છે. પેરિસની સીઓનું વર્તન ધણું વખણાય છે. 'ગેલેરી લાફાયત' જેમાં છ હજાર સીઓ કામ કરે

છે અને ત્યાં દરેક વસ્તુ મજા છે ત્યાં સ્ત્રીઓ માટે એક નર્સરી પણ છે, તેનું વર્ણન અગાઉ આવી ગયું છે.

પેરિસમાં મેટ્રા રેલવે છે જે જમીન નીચે આવે છે. આ રેલવે ટ્યુબ જેવી છે પણ કહે છે કે લંડનની ટ્યુબ આના કરતાં વધારે સારી છે.

પેરિસમાં જોવાની ચીજો ઘણી છે. જેટલી દુરસદ હોય તેટલું જોઈ શકાય. મારે કેટલુંક જોવાનું બાકી રહ્યું છે, તે આવતી રખત જોવાશે.

હિંદુસ્થાનના આપણા બાઇઓનો વ્યાપાર સારો છે. જૈનોની સંખ્યા અહીં સારી જોવામાં આવી. ધણા ખરા સુખી છે, પરિચય કરવા લાયક છે અને આતિથ્યપ્રેમવાળા છે. સર્વ પોતપોતાની સગવડ પ્રમાણે રહે છે તેથી હોટેલમાં ઉતરવું અને આમંત્રણ થાય તેને ત્યાં જમવા જવું એજ પેરિસમાં યોગ્ય છે. આપણા દેશની માફક ગમે તે આવે તો તેને તળાઈ નાખી દધએ તેમ એ દેશમાં હવા પાણીને લાઈને જની શકતું નથી. રમો પ્રમાણસર હોય છે તેથી બહારના માણસની સગવડ જની શકતી નથી અને તેવા પ્રકારનો ત્યાં રિવાજ પણ નથી.

પેરિસની વસ્તી અત્યારે ઝોગજુગીશ લાખની ગણાય છે. તેનો કિલ્લો તોડી નાખી તેનો વિસ્તાર વધારતાં વસ્તી સાઠ લાખની ગણાશે એમ લાગે છે. પેરિસની હવા સરેરાશ ૫૧ ડિગ્રીની ગણાય. શિયાળામાં ૩૯ (ફરન) થાય છે, ઉન્હાળામાં ૬૫ ડિગ્રી થાય છે. પેરિસમાં ૨૭૧૬ શેરીઓ છે, ૮૮ બુલ્વાર્ડો છે અને થીએટરો તથા સીનેમાઓનો પાર નથી.

હોટેલો સેંકડો છે. ઊંચી જાતના (ડી લક્સ) હોટેલોમાં બહુ સગવડો હોય છે. એવી હોટેલના દરેક રૂમમાં ટેલીફોન, બાય-રૂમ, ગરમ ઠંડું પાણી વિગેરે સગવડ હોય છે. મોસમમાં આટલી હોટેલ હોય છતાં પણ સગવડ મેળવવામાં મુશ્કેલી પડે છે, તેથી પ્રથમથી સગવડ કરી રાખવી-રખાવવી એ ડહાપણની વાત છે.

પેરિસમાં સરેરાશ મોકલવાની એક બહુ સારી રીત બેઈ. લેખેલો કાગળ આપણે ગાયે પ્યુમેટિક (Pneumatique) એટલે શબ્દ લખી એક ફાંક વધારે આપીએ તો તેને એક જાતની પાઈપ-નળીમાં તુરત મોકલી આપે એટલે તારથી પણ જલદી જાય, પણ તેનો વિસ્તાર પેરિસ અને આસપાસ પચીસેક માઈલ સુધીમાં છે. નળીમાં પત્ર નાખી, અહીંથી પંપ કરે એટલે કાગળ આખો અંદર આંધો જાય છે અને જવાબના પૈસા બર્થ હોય. તો અરધા કલાકમાં જવાબ પણ લખાઈને હાથમાં આવી જાય છે.

પેરિસની મોસમ મે, જુન, જુલાઈ માસની ગણાય છે. તે વખતે પેરિસ એના પુર જહારમાં હોય છે. એ વખતે દર દેશના લોકો પણ મોટી સંખ્યામાં ત્યાં ઉતરી પડે અને એના સર્વથી વધારે આકર્ષક હોય તથા રેસ્ટોરાંઓ ચાલુ થઈ જાય છે. એના અનેક સાંસારિક અને સામાજિક આનંદપ્રસંગો, એ અરસામાં થાય છે. અને સર્વને માથે લોંગ્વે પુર આંખી (Grand Prix) નો બનાવ આવે છે. તે મોટામાં મોટો પેરિસનો ઉત્સવ છે. એ પૂરો ચતા-લોકો, દરિયાની બાજુએ અને પર્વતના હિખરે ભાડ્યા જાય છે.

પેરિસમાં બહુ દળદળાથી રહેનારને દરોજનો ખર્ચ ૨૫૦

ફક આવે પણ અનુભવી મુસાફર ૮૫ ફેક દરરોજના ખરચે તો ધણુંખરું જોઈ શકે અને આનંદથી રહી શકે. એથી ઓછા ખર્ચે પણ આવડત હોય તો રહી શકાય છે.

જવા આવવાનાં સાધનોમાં ટેક્સી, મોટરબસ, અંડરગ્રાઉન્ડ (મેટ્રો) અને ટ્રામકાર્સ છે. ટેક્સીવાળા દસ ટકા ટીપની આશા રાખે. ટ્રામ પ્રથમ અને જીન દરજ્જાની એમ બે પ્રકારની છે. બસમાં કે ટ્રામમાં બેસવા માટે બિમા રહેવાના સ્ટેશન પર નબરની ટીકીટ લટકાવેલી હોય છે તેમાંની એક લઈ લેવી એટલે નબર આવે ત્યારે બસ કે ટ્રામમાં બેસી શકાય. ટેક્સીના બાવ છાપેલા હોય છે. પ્રથમ ૪૦૦ મીટરના (લગભગ ૪૫૦ વાર) નો ગા ફેક હોય છે, પછીના દર ૨૦૦ મીટરે ૨૦ સેન્ટીમ (ફે ફેક) વધે. મેટ્રોના બાવ ધણા નામના હોય છે: ૪૫ સેન્ટીમ સેકન્ડ ક્લાસ અને ૭૫ સેન્ટીમ ફર્સ્ટ ક્લાસ. ગમે તેટલે દૂર જઈએ તો બાવ એજ છે.

પેરિસથી લંડન.

તા. ૧લી જુને સવારે ૧૦ વાગે પેરિસ છોડ્યું. પેરિસથી લંડન આવવા માટે ટ્રેનમાં ફર્સ્ટ અને સેકન્ડ ક્લાસ હોય છે. મેં ફર્સ્ટ ક્લાસની ટીકીટ રિઝર્વ કરાવી હતી. રિઝર્વનું કાંઈ બેસવું નથી. જમ્યા હોય તો મળે. સામાન રજીસ્ટર કરાવવો સારો, કારણકે વચ્ચે બેવાર બદલવું પડે છે ત્યાં મજૂરી ધણી બેસે અથવા સામાન હાથે ઉત્તરવો પડે. વળી માલ બે વખત બતાવવાની અગવડ પણ ઓછી થાય.

‘રસ્તો’. પેરિસથી લંડનનો રસ્તો ધણા રળીઆમણો છે. બંને બાજુએ ખેતરો લીલાકુંબર છે. કોઈ પણ જમ્યા

ખાલી નથી અને કોઈ પણ સ્થળ પછી તે ઊંચુનીચું હોય તોપણ વાવણી વચર રહેવા દીધું નથી. ચારે તરફ આખા ઈરે તેવો દેખાવ છે. વરસાદ અવારનવાર અહીં યામ છે પણ આપણા દેશ જેવો ધોધમાર વરસાદ નહિ પુના જેવો સાધારણ વરસાદ પડ્યા કરે છે. માત્ર ચરદી સામે તેની સભાળ રાખી હરવા દરવાખા વાધો નથી અહીં વરસાદને કારણે કામ ધધો જરા પણ અટકતો નથી. સર્વ કામ ચાલ્યા કરે છે અહીંના લોકો કુદરતની અવકૃપા હોવા છતાં એટલા ઉદ્યોગી છે કે વરસાદમા કે ઠડીમા તેઓ કામ કરતાજ માલુમ પડે.

‘કેલે’. (Calais) ઈરીઆ કાંઠે છે. ઠેક સ્ટીમર સુધી રેલવે જાય છે અહીં પાસપોર્ટ તપાસવાની મોટી ધમાન છે. દરેકને ઉતાવળ અને દરેકને પાસપોર્ટ જતાવવાના પણ અહીંના લોકો પોતાની ઉતાવળ સાથે ખીજના હક્ક ઉપર આક્રમણ કરતા નથી. નિયમસર ન જરવાર ચાલ્યા જાય છે, ઘણાખરા પોતાનો સામાન હાથે ઉચ્ચકી લે છે

સ્ટીમર. ‘કેલે’ ૧૧ વાગે પર્યટ્યા અને સ્ટીમરમા મેકા પછી સ્ટીમર ૨૧ વાગે ઉપડી સ્ટીમરમા બહુ પેસેજરો હતા સ્ટીમરમા બારેક કેબીન હોય છે અને ૩૬૫૨ ખુરશીઓ હોય છે. જે બેસી જાય તેની તે ખુરશી. બાકીના ફર્યા કરે સ્ટીમર નાની પણ માળ ચાર ઉપર અને તેની નીચે બેવડા ૩૬ તેની નીચે ખાવાપીવાનું સલૂન અને તેની નીચે મહો ધોવાની જગ્યા સ્ટીમર નાની પણ સગવડ સારી માત્ર પોણો કલાક બેસવાનું એટલે લોકો ફર્યા કરે, પણ આ સ્ટીમરમા વિચારીને દરવાનું એટલે ફરતાં ટેકા દેવા પડે ઈરિંગો આજે તોફાની નહોતો તોપણ

સ્ટીમર 'રોય' તો થયાજ કરે, એટલે વગર વિચાર્યે ચાલતાં અથડાઇ જવાય, કોઈને અથડાઇએ તો અગ્રિજ રિવાજ પ્રમાણે મારી માગી લેવાની. સ્ટીમરમાં લોકો ખાય, ફરે, બીડી પીએ અને મોજ કરે, પણ ઉતરવાનો વખત ચાલ એટલે બધા જલ્દી ઉતરવાની ઉતાવળમાં.

આ વખતે તો દરિયો શાંત હતો. ઘણીવાર બહુ તોફાની હોય છે ત્યારે લોકોને આ ૧૭ માઇલની ઝુસાફરી આકરી પડી જાય.

'ડોવર'. દરિયા કઠિ છે. ઇંગ્લીશ ચાનલ ત્યાં પૂરી ચાય છે. ત્યાં ઉતરી સામાન ખતાવવો પડે છે. સામાન ખતાવી નખર કરે તે લઇ પાસપોર્ટ ખતાવવો પડે. પછી રેલવેમાં ખેસવાનું. એ બધી જગ્યાએ સામાન ઉપાડી ફરવું પડે તેથી સામાન 'રજીસ્ટર' કર્યો હોયતો સગવડ ઠીક પડે છે. આપણે જોને 'લગેજ' કરવાનું કહીએ છીએ તેને અહીંના લોકો 'રજીસ્ટર' કહે છે. ટ્રેન લાંબી પણ સગવડવાળી. પ્રવેશનકાર લીધી હોય તો કાંઈ ખાસ વધારે સગવડ નહિ. ફર્સ્ટક્લાસ બહુ સારા.

રસ્તો આખો સારો છે, પણ ફાન્સ જેવો લીલો નહિ. ફ્રેન્ચ લોકો ખેડુત કહેવાય છે, અગરેજો વેપારી છે. ઇંગ્લાડમાં લોહું અને કોવસા ચાલ છે તેથી અહીંના લોકો પણ લોહા જેવા મજબૂત હોય છે. આપણા તો એ રાજ્ય રહ્યા એટલે આપણે એને ખરાખરા સમજવા જોઈએ. અંગરેજ ટ્રેનમાં સાથે બેઠો હોય તો તે વાત નહિ કરે, વાત્સ્યા કરશે કે ઉંધરો, પણ નકામા ટાયલામાં વખત કદિ કાઢશે નહિ. એ લોકોની ખાસીઅત અનુભવતો અને રસ્તો જોતો આગળ ચાલ્યો.

ઈંગ્લેન્ડનાં ઘરો પ્રથમ દર્શને તદ્દન જુદાંજુદા પ્રકારનાં દેખાય છે. દરેક ઘરમાંથી બીમની (ધૂમાડિયાં) બહાર નીકળે છે અને ઘરો દરથી બાજુ દેખાય છે. ખરફેને લઈને કાળાં પડી જાય છે. ચાલતી ટ્રેને દેખાતાં ગામો સ્વચ્છ દેખાય છે અને બાકીના રસ્તા પર લીસોતરી આછી દેખાય છે. ડાવરથી ઉપડેલી ટ્રેન વચ્ચે કોઈ સ્ટેશને ઉભી રહેતી નથી એટલે કોઈ સ્ટેશન જોઈ શકાતું નથી. ડાવરથી લંડન પહોંચતાં ૨૧ કલાક લગભગ થાય છે.

સાંજે ૫૫ વાગે લંડનના 'વીક્ટોરીઆ સ્ટેશને' પહોંચ્યો. સ્ટેશન વિશાળ છે. રજીસ્ટર કરેલા સામાનને નંબરવાર ગોઠવે છે અને પછી ડીલીવરી આપે છે. મુખ્ય જોવી જરા પણ ગડબડ થતી નથી, પણ સામાન લેવા માટે પોણા કલાક ઊભું રહેવું પડે છે. વળી કસ્ટમ્સવાળાને રજીસ્ટર કરેલા સામાન બતાવવો પડે છે. કુટલીકવાર ઉઘાડીને પેટીઓ જુએ છે. રેશમ, સીઝાર અને એવી વસ્તુઓ પર જગાત લે છે.

ટેક્સી ક્રી મારી ઉતરવાની જગ્યા પર આવ્યો ત્યારે સાંજના સાત વાગ્યા. લંડનમાં ધણું જોવાનું છે પણ આજે તો મુસાફરીનો થાક લાગ્યો હતો તેથી ઇડીઅન હોટેલ (ક્વીન્સગરી ટેરેસમાં) ગુજરાતી કબજામાં આવ્યું અંગરેજી રીતે ખાઈ સુઈ મથ્યો. રાતના નવ વાગ્યા પછી સૂઈ અસ્ત થયો.

લંડન.

‘ઉતારો.’ લંડનમાં હોટેલોનો પાર નથી. પ્રથમથી કરેલી સગવડ મુજબ મીસીસ નાઇટના હાઇડ પાર્કની બાગીચામાં આવેલા (૨૪ ક્વીન્સવરો ટેરેસમાં) ‘ઇન્ડિઅન હોટેલ’માં ઉતર્યો. આ હોટેલ સાધારણ છે પણ ત્યાં લગભગ બધા ગુજરાતીઓ રહે છે એટલે નવા આવનારને સગવડ થયી પડે છે અને ખોરાક લગભગ ગુજરાતી ઢબનો રાંધવામાં આવે છે અને પોતે વેજિટેરીઅન છે એટલે આપણને સગવડ સારી છે. એનું વર્તન મધ્ય રીતસરનું છે.

તપાસ કરતાં જણાયું કે ‘હાઇલિઆ હાઉસ’ (વીન્ડસર સ્ટ્રીટમાં) છે ત્યાં મધ્ય વેજિટેરીઅન ખોરાક મળે છે તે સંબંધી આગળ લખવાનું થશે. આ સિવાય ચોખું વેજિટેરીઅન હાઉસ લંડનમાં મળતું મુશ્કેલ પડે છે. હું તો જરા અગવડ ભોગવીને મધ્ય એ હોટેલમાં રહ્યો. લંડનમાં આવીને મારે પ્રથમ તો મારા સોલિસીટરને મળતું હતું તેને મળ્યો. અગ્રેક્સ દિવસ સુધી લંડનમાં રહેતું પડશે એટલું નક્કી થયું. બાકી ‘ધધાની’ પરથી વાત થઈ તે સર્વને ઉપયોગી નહિ લાગે.

‘થોમસકુક.’ બાર્કલી સ્ટ્રીટમાં થોમસકુકની ઓફીસમાં ગયો. તેમણે લંડનમાં એ નવી ઓફીસ બંધાવી છે. પોતાનું મકાન છે. ગંજલર ઓફીસ છે. ત્યાં તેમની હેડઓફિસ હાલ છે. યુરોપ, એશીઆ તેમજ અમેરિકાના પ્રવાસની બંધી ખર્ચર એ લોકો ત્યાં આપે છે અને ટીકિટો મળી આપે છે, ટાઇમટેબલ કરી આપી.

મુસાફરી ગોઠવી આપે છે અને હોટેલો પણ ગોઠવી આપે છે. અન્યથા મુસાફરને મોટી સગવડ છે. ખારે તો ત્યાં ખાતું ખોલવાતું હતું તે કામ પ્રથમ દિવસે (તા. ૨-૬-૨૬) કર્યું.

‘ડરખી.’ આજે ડરખીનો જાણીતો દિવસ હતો. ડરખીની સરત જુન માસના પહેલા બુધવારે રમાય છે. ત્રણ વર્ષની વયના ઘોડા તેમાં દોડે છે. તેની ઉપર કરોડોનો જુગાર રમાય છે અને કયો ઘોડો પહેલો આવશે તેની ચર્ચા છાપાઓમાં અને લોકોમાં પંદર દિવસથી ચાલે છે. એમાં એક ઘોડો બેવાર રમી શકતો નથી. ૧૯૨૪ ના કેાઈ પણ દિવસે જન્મેલા ઘોડા ત્રણ વર્ષના આ વર્ષની રમત માટે ગણાય છે અને તેથી એકજવાર ફરેક ઘોડાને આ સરતમાં ઉતરવાનો સંખત છે. તે દિવસે લગભગ ૨૦ લાખ માણસ ડહિન્સ-એપ્સમમાં જાય છે; કમક ધૂતારા પણ લાં આવે છે. આ વર્ષે સવારથી વરસાદ સખત હતો અને ઊભા રહેવાની જગ્યા મળે તેમ નહોતું.

આખો દિવસ ખૂબ વર્ષાદ પડ્યો. હંડી ઘણી, હું ફેટલીક જગ્યાએ બપોરે ફરી આવ્યો. પણ અન્યથો હોવાથી આજે તો ટેક્સીની મદદ લેવી પડી. પેરિસની સૌંધી ટેક્સી પાસે લંડનની ટેક્સી બહુ મોંઘી લાગી.

‘વ્યરહાર’ લંડનના રસ્તા પેરિસના જેવા સુંદર ન લાગ્યા. અહીં જૂના મકાનો પણ ઘણાં છે. બાંધણી સારી તો ખરી પણ સામાન્ય રીતે પારિસ આગળ ટકી શકે નહિ.

લંડન સહેરમાં ટેક્સી ઘણી છે, ટ્રામ મધ્ય સહેરમાં ખી-લકુલ નહિ. લંડનની વસ્તી ૭૨ લાખની એટલે. ટ્રામ રસ્તો રોકે તે બોલે નહિ, તેથી ત્યાં બસ ઘણી છે. ઘણી સગવડવાળી

અને વારંવાર મળે, તેનાથી વ્યવહાર ચાલે છે. તેના રસ્તાના નંબરો અને નકશા આવે છે. ટ્રામ લંડનની બહાર પરામાં માછલો સુધી જાય છે. તે પણ વીજળીથી ચાલે છે.

ટેક્સી અને બસ ઉપરાંત વ્યવહારનું ત્રીજું સાધન જમીનની નીચેની રેલવે છે. એમાં કેટલીક મેટ્રો રેલવે છે તે બહુ જાડી નથી હોતી પણ જમીન નીચે તો ખરી. ટ્યુબ ૮૦ થી ૧૫૦ ફીટ જાડી હોય છે. એમાં નીચે ઉતરવા માટે લીફ્ટ હોય છે તે લગભગ ૭૫ માથુસોને લઈ નીચે ઉતરે છે. હાલમાં ઘણી જગ્યાએ Escalators એસ્કેલેટર્સ ક્યાં છે તે ખરેખર અજબ ચીજ છે. આખા ચાલતા દાદરા. એના ઉપર ઊભા રહીએ એટલે જરા આગળ ચાલી પગથીઆં બની જાય અને આપણે ઊભા ઊભા ઠેઠ નીચે ઉતરી જઈએ. બાજુમાં ચઢવાનો દાદરા હોય છે. આ એસ્કેલેટર અને ટ્યુબ રેલવે એ લંડનની ઘણી નવા-ધની ચીજોમાંની એક ગણાય છે. ઘોડાગાડી નથી, પણ બસ ટેક્સી અને અંડરગ્રાઉન્ડથી ઘણો વ્યવહાર ચાલે છે. કોઈ પણ અંડરગ્રાઉન્ડ સ્ટેશને ગયા પછી ૧૦૦ સેકન્ડથી વધારે ખોટી થવું પડતું નથી એટલે જે મીનિટની અંદર ખીજી ગાડી જરૂર મળે જ. એ ગાડીઓ પણ ઘણી સુંદર હોય છે. તેની શી ૧ થી ૩ પેન્સ હોય છે. બેડકા એવી રીતે ગોઠવેલી હોય છે કે એક બેઠક પર એકજ બેસે. વધારે બીડ ચાપ તો ઊભા રહેવાના આગડા ટાંગેલા હોય છે તે ઝાલી ઊભા રહેવું. સ્ટેશનપર લોકો તૈયાર બિભેલા હોય છે. ગાડી ઊભી રહે ત્યારે જ બારણું ઉઘડે છે. ઉતરનારા ઉતરી જાય અને બેસનારા બેસી જાય તે કામ ૧૫-૨૦ સેકન્ડમાં પતી જાય છે અને ગાડી ચાલે છે. આવડા વ્યવહારને ગોઠવવા માટે સ્ટેશનપર એક પણ રેલવેનો માથુસ

હોતો નથી, માત્ર ડબ્બા વચ્ચે ગારણું ઉઘાડનાર હોય છે. ટિકિટો તો ઉપરના ભાગમાં વેચાય છે.

અડરમાઉન્ડની પાસે લાઇનો છે મેટ્રોપોલીટન, સેન્ટ્રલ લંડન રેલવે, ડિસ્ટ્રીક્ટ રેલવે અને ગ્રેટ નોર્થર્ન અને સીટિ સેક્શન. નકશાનું સ્ટેશનોપર ઉતરી ગાડી બઢી શકાય છે. ક્યાં જવું અને ક્યાંથી બહાર નીકળવું તેના માર્ગદર્શક બોર્ડ હોય છે અને શોકો તે સમજી તેનો ઉપયોગ કરે છે મેટ્રોમાંથી યુનમાં જવાનું હોય તો એસ્કેયેરમાં ઉતરવું પડે છે આ રેલવે ખરેખર જોવા લાયક છે. એનો વહીવટ એટલો લાભો પશુ ચોક્કસ છે કે એનું વર્ણન લખવું મુશ્કેલ છે. સ્ટેશનો ઉપર તોળવાના સચ્ચા, ચોક્કસ સીગારેટ વિગેરેના સચ્ચા (સ્પોટ), પણ કાંઈ મફત નહિ અને કોઈ હાજર પણ નહિ. બહાર અરધી પેની 'કે પેની નાખો એટલે માન મળે અથવા તોલ થઈ જાય અને માન ખનાસ થઈ ગયો હોય તો નાખેલ શીકા પાછો આવે દરેક સ્ટેશને સ્ટેશનના નામના બોર્ડ હોય છે અડર માઉન્ડ તથા બસના નકશા મફત મળે છે તે પાસે રાખવાથી આવી ગાડીમાં મુસાફરી સોધી અને જલ્દી થઈ શકે છે.

બપોરે પીકાડીની સરકસ જોયું એ લંડનનો મધ્યભાગ છે અને વ્યાપારનું મોટું સ્થળ છે ત્યાં ચાર મોટા રસ્તા એકઠા થાય છે અને ધમાત આખો દિવસ ધણી હોય છે.

રેસ્ટોરા—લંડનમાં લાયન અને એ બી સી ના રેસ્ટોરા સેકડા છે, ત્યાં લોકો બપોરે લગ્ન અને ચાલે છે અહીં કામ ધંધો ૬ અને ૬-૩૦ સવારે થઈ થાય છે બપોરે ૧ થી ૨ લાંચનો ટાઇમ સર્વંત્ર હોય છે. આવા મોટા રેસ્ટોરાંમાં હાજરો

માણસ એક માથે ખાઈ છે. આપણે વેજિટેરીઅન ખોરાક જોઈએ તો જરાબર મળી શકે છે. આટલા દિવસમાં વસ્તુનાં નામોથી અમે વાકેફગાર થઈ ગયા હતા એટલે જરા પણ અગવડ વગર લાપન કોરનર લાઉસમાં લઈ લીધું. ત્યાં સેકડો ખાનારા હતા. ત્યાં વાળું (બેન્ડ) વાગતું હોય છે. કોઈપણ ખાનાર પૈમા આપ્યા વગર જતો નથી. ત્યાં 'ટીપ' આપવી નહિ એવો ઉલ્લેખ છે અને તે સાફ તેઓ દરેક ટકા વધારે ચાર્જ કરે છે.

'ઇન્સ' (Inns)

પછી હું લીન્કનઈન જોવા ગયો. અહીં બેરિસ્ટર થવા માટે ચાર ઈન છે: લીન્કન ઈન, ગ્રેઝ ઈન, ઈનર ટેમ્પલ અને મીડલ ટેમ્પલ. ચારે લંડનમાં જ છે અને બાહ્ય બાહ્યમાં છે. બાહ્યો વિગેરે એકજ જગ્યાએ અપાય છે અને તેની તથા પરીક્ષાની ગોઠવણ એક સેન્ટ્રલ બોર્ડ કરે છે. બાકી ચારે ઈનમાં ઢીનર થાય છે તેમાંથી દરેક ટર્મમાં છમાં જરૂર લાગરી આપવી જોઈએ. ઢીનરની શી સાથેજ લઈ લેવામાં આવે છે. બેરિસ્ટર થવા આવનાર એક એક બી ન હોય તો બાર ટર્મ રાખવા પડે છે. એવ એક બી. ને ચાર અથવા છ ટર્મ મળે છે. પણ સર્વેએ એક બેરિસ્ટરના ચેમ્બરમાં છ માસ વાચ્યું છે એવું સર્ટિફિકેટ લેવું પડે છે. બારિસ્ટરની તે માટેની શી ૫૦-૧૦૦ પાઉન્ડ છે. ઈનની શી કુલ ૧૧૦ પાઉન્ડ થાય છે. રહેવાનો ખર્ચ હોટેલને હિસાબે અને પોકેટ ખર્ચ યર્ષ દર માસે ૨૦ પાઉન્ડ ધણા થઈ શકે. આ હિસાબ ખાસ ઉપયોગી છે. બવિધમા કોઈને મોકલતી વખત ધ્યાનમાં રાખવા ચોખ્ખું છે.

મીડલટેમ્પલ ચાન્સરી લેનને છેડે છે. એની લાઇબ્રેરી ધણી

ગંજવર છે. લો લાઇબ્રેરીમાં સર્વથી એ મોટામાં મોટી છે. એમાં વચ્ચે અસ્ક્રીનનું આવડું છે. બહારના બાગમાં બારિસ્ટરના એબરો છે. તે ધણીજ નાના હોય છે.

વરસાદ આવે વરસો હતો તેથી મારે છત્રી ખરીદવી પડી અને હિડુસ્થાનમાં કહેવામાં આવ્યું હતું કે વિચાર્યતમા કાંઈ છત્રીજ રાખતું નથી અને અહીં તો દરેકને રાખતાં જોયા એટલે હું વિચારમાં પડી ગયો. તપાસ કરતા ખબર પડી કે ગર્ષ સાલમાં પ્રીન્સ ઓફ વેલ્સ જે ઈંગ્લાંડના કારલીંગ કહેવાય છે તેમને કાંઈએ છત્રી ભેટ આપી તે તેમણે રાખી એટલે એકદમ આખી પ્રાન્-સી અને પુરૂષો છત્રી રાખવા મંડી ગયા. એક દિવાળ દેવો નીકળે છે અને કેવો ફરી જાય છે તે ખરેખર જાણવા જેવું છે. છત્રી લેવા એક Selfridge & Co. નામના મોટા સ્ટોરમાં ગયો. એ સ્ટોરમાં દરેક વસ્તુ મળે. દરેક પર કિંમત લખેલી હોય છે. સાચી છત્રી લીધી અને એવા સ્ટોરને હવે પછી વધારે વિગતથી જોવાનું મનમાં નહીં કર્યું.

ડરબીનો દિવસ national day વરસાદથી તદ્દન બગડ્યો અને રાત્રે પણ બહાર નીકળાય તેવું સદર કારણે હતુંજ નહિ. પુરી, દૂધ, વટાણા, દાળભાત, શાક ખાંડ સુધ રચ્યા હું કિતર્યો હતો ત્યાં આવી ચીજો જનતી હતી.

‘મેલ.’ શુક્રવારની રાત્રી અને શુક્રવારની સવાર દિલ્લાસી માટે અહીં ‘મેલ ડે’ છે. શુક્રવારે જાણે પાંચ વાગે ટપાલ નીકળી જાય છે એટલે શુક્રવારની રાત્રી અને શુક્રવારની સવાર કાગળ લખવામાં જાય છે. દેશમાં પત્રો લખવા એ ખાસ જરૂરી આવડત છે. એ એક લ્હાવો મણુવામાં આવે છે. પરદેશમાં પત્રો

આવેલા વાચવામાં શો આનંદ થાય છે અને લખતા કેવી મગ્ન આવે છે તે અનુભવ વગર સમજાય નહિ.

એક મિત્રના નિમંત્રણથી બપોરે હાઇજીઆ હાઉસમાં લંચ લેવા ગયો. (37. 9 Warrington Crescent. Maida Hill, W. 9). ત્યાં એકવા વેજિટેરીઅનોજ રહે છે. ધર્મશીશમેનોને બ્યારે કોઈ બ્યાધિ થાય ત્યારે ડાક્ટર માંસ ખાવા ના પાડે છે તે વખતે તેઓ પણ ત્યાં આવે છે. ત્યાં દરેકને રહેવા માટે જૂદો રૂમ અને ખાવાપીવાની પૂરતી સગવડ મળે છે. આપણા કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ પણ ત્યાં રહે છે.

ત્યારમાદ બ્હીટનીનો મોટો સ્ટોર જોયો. એ સેફ્ટીન જોવાનું મોટું સ્ટોર છે.

આવતી કાંચ સવારથી Itinerary No. 1 કુકને ત્યાં ગોકવી અને તેમાં એક અમદાનાદના વકીલ સાથે થયા. એટલે હવે લંડનમાં જોવાજોવી ચીજોની લંકીકત શરૂ થશે.

‘ કુકની મુસાફરી ’ (Itinerary).

બીજો દિવસે સવારે વહેલા ઉઠી, નાસ્તો કરી, કુકની ઓફીસે (બર્કલી સ્ટ્રીટમાં) મિત્ર સાથે ગયો. કુકવાળા આગલે દિવસે ૨૧ શીલીંગ લઈ ટીફ્ટો આપે છે અને તેમને ત્યાં ૯-૪૫ પહોંચવાનું હોય છે. જમને આખો દિવસ સાથે રહેવું હોય તેને કુકવાળા પોતાને ખર્ચે લય આપે છે, જેને અરથો દિવસ રહેવું હોય તેને ૧૦૦ શીલીંગ આપવા પડે છે પણ લય મળતું નથી. કુકની ગાડી લામી, મોટી, ઉઘાડી પુલમેનકાર હોય છે તેમાં ૩૦ પેસેન્જર બેસે છે. કુકનો એક ધણો હુશિયાર માણસ

(ગાઇડ) આખો વખત સાથે રહે છે. રસ્તે ગાડી બેઠી રાખી બાપણુ કરે છે અને જોવાની જગ્યામાં પોતાની પારગીને બધું સમજાવતો જાય છે તેનું ધનિદાસ અને કળાનું જ્ઞાન ઘણું સારું હોય છે.

અમારી પાર્ટી કુકની ઓફિસેથી સવારે ૯-૪૫ ચાલી. આ સહેલગાઈ Itinerary No 1 હતી મોટે રસ્તે જે જે જાણીતા સ્મરણસ્તંભો આવે તે વિષે હકીકત ગાઇડ સમજાવતો જાય, ધનિદાસ કરેનો જાય અને ગાડી આગળ ચાલે તે ગાડીમાં બિંબો થઈ બાપણુ કરે મુજબમાં પણ તે તેમ કરે છે પણ તેમાં કેટલી સગવડ છે તેનો અત્યારસુધી ખ્યાલ નહિ આવી દુરમાં અજાણ્યા માણસને ઘણી સગવડ પડે છે અને તે સોચી છે (જુઓ ઉપોદ્ધાત ૫ ૨૪)

‘ગીલ્ડહોલ્ડ.’ પ્રથમ જગે ગીલ્ડહોલ્ડમાં ગયા આ ઘણી જૂની જગ્યા છે. લોર્ડ મેયર ઓફ લંડનની સુટણી થયા પછી તેને અહીં તા હમી નવેબરે ખાણુ આપવામાં આવે છે એ મેયર એક વર્ષ માટે લંડનનો શેરીફ ગણાય છે એ રાજ્યદારી માખતમાં કશો ભાગ લેતો નથી. લંડન શહેરની બાજતમાં એ કાઉન્ટી કાઉન્સિલનો જે સભ્યમાં ૨૧ છે તેનો ઉપરી ગણાય છે.

આ ‘ગીલ્ડહોલ્ડ’માં અસલ લંડન સિટિના શહેરીઓ એકઠાં મળતા હતા એવી દત્તકથા છે. અમન બાધકામ આગમાં તારાજ થયા પછી તેનો કોઈ કોઈ ભાગ રહ્યો છે કોઈ મોટો માણસ આવે તો તેને અહીં મેયર તરફથી ખાણુ આપવામાં આવે છે લંડન શહેરનું સ્વતંત્રપણુ (Freedom of the City of London) અહીં આપવામાં આવે છે પુરાણી ચીજોના પૂજક

અંગરેજોને આ હોલ જોતાં અનેક ઐતિહાસિક બાબતોનું સ્મરણ થાય છે. એની બાંધણી જૂની પદ્ધતિની છે અને દેખાવ પણ જૂનો લાગે છે. મને એમાં કંઈ ખાસ આકર્ષક લાગ્યું નહિ. એમાં ગોગ અને મેગોગના બે મોટાં પુતળાં છે પણ ખાસ જોવા જેવાં નથી. ગેલેરીમાં ચિત્રો છે તે પણ સાધારણ પ્રકારનાં છે. સાથે નાનું સંગ્રહસ્થાન (મ્યુઝીયમ) રાખ્યું છે તેમાં પુરાણી વસ્તુઓ એકઠી કરી છે. સેકસન અને નોર્મન શહેરનાં કેટલાંક અવશેષો જળજી રાખ્યાં છે. ‘મેન્શન હાઉસ’ નામનું વિશાળ ગૃહ બાજુમાં છે જે એક વર્ષ પર્વત લંડનના મેયરનું નિવાસસ્થાન બને છે. તેમાં મોટો હોલ છે. બહારનો દેખાવ તદ્દન અનાકર્ષક (dull) છે. મેન્શન હાઉસનાં મોટાં મોટાં ફૂડો થયાની હકીકત વાચેલી અને ગીલ્ડહોલનાં બાણો વાચેલાં; પણ અહીં કંઈ અસાધારણ ન દેખાવાથી જરા નાસીપામી થઈ.

‘એક ઓફ ઈંગ્લાંડ’ ‘રોયલ એક્સચેન્જ’. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં બેંક ઓફ ઈંગ્લાંડ અને રોયલ એક્સચેન્જ દૂરથી જોયા. મકાનની બબ્બતા બહુ ન લાગી. તેમાં સોતુ ધણુ છે એ વાતથી ધણાને મોહ થયો. સાધારણ રીતે ત્યાં પાંચ કરોડ પાઉન્ડનું સોતું રહે છે. લંડનમાં સને ૧૬૬૬ માં આગ લાગી તે વાતનું સ્મરણ હજી લોકોને બહુ હોય એમ જણાય છે. એ આગમાં ૮૮ ચર્ચ અને લગભગ આખું લંડન તારાજ થઈ ગયેલું. તે વખતે રહી ગયેલાં કોઈ કોઈ મકાનો હજી દેખાય છે. લંડનનો દેખાવ તેથી એક મરખી રીતે પેરિસના જેવો મોહક લાગતો નથી. એ આગનું એક સ્મારક જીજી કયું છે તે રસ્તે જોવામાં આવ્યું. બારોલોમ્યુ હોસ્પિટલ પણ બહારથી જોઈ.

‘લંડન ટાવર.’ ત્યાંથી અમે લંડન ટાવર જોવા ગયા. ૧૨૫૫ નદીના કાંઠા ઉપર અનેક બપોરે અત્યાચાર, મનુષ્ય દોષ અને ખૂનના સાક્ષી આ ટાવર જોઈ લંડનને જોતાં ત્રાસ થાય તેમ છે. ખ્રીષ્ટિય લોકો અને લોકોનો લગાવક જુરસો જાળવી રાખનાર તરીકે જોળાયે છે. ઇશ્વરીસનના દશમા સૈકાથી એનો ચાતુ ઇતિહાસ છે. અહીં કેટલાયને મારી નાખ્યા, ઘણાને ફેંદા ગામ્યા અને ઠપકના છવ લીધા છે. એની બાંધણી એવા પ્રકારની છે કે એમાં ફેંદા પડે તો કોઈ પથુ ‘માણસ બહાર નીકળી શકે નહિ, છતાં કાચાણવાથી ફેંદાએ બહાર નીકળી ગયા છે તેનો ઇતિહાસ ગાંધડ આપણને કહે છે. અહીં મહારાણી મલીકાએ એક રાખવામાં આવી હતી અગાઉ આ રાખ્યમહેલ હતો અને રાજા ગાદી ઉપર બેસે ત્યારે આ ટાવરમાંથી નીકળી વેસ્ટ-મીનીસ્ટર એખીમા જતા હતા, જ્યાં રાખ્યારોહણની ક્રિયા થતી હતી. અહાર નાના નાના ઓરડાઓ છે તેમાં કેલે કેલે ફેંદા રાખવામાં આવ્યા હતા તે બહુ હોસથી બતાવવામાં આવે છે. એક Bloody Tower કહેવાય છે તેમાં ક્યુક જોઈ નોરધંબરવાડ પોતાને હાથે મરી ગયેન છે. એને બે માળ છે. ચારે તરફ હથિયારો, બખતરો અને નાના મોટા ભાવા તરવાગ ત્રિગેરે આવી રહેલાં છે. અહાર એક નાનું ચેપલ (chapel) છે. એવા નાના દેવળો દરેક મોટા મહેલમાં હોય છે. તે સરદારામર જેવું ખાનગી મિલકતનું ગણાય છે અને તેનો ઉપયોગ મહેલમાં રહેનાર કરે અને ખાસ કરીને તે રાજાની પ્રાર્થના માટે ગણાય છે. વ્હાઈટ ટાવર મોટો છે. ચાર્લ્સ બીજા એ ગાદી ઇષ્ટ જગ્યાએ બેસી છોડી દીધી તે અહીં બતાવવામાં આવે છે. ઉપર ચઢવાનો ઘાટો ગોળ છે. પગથીયા નાનાં નાનાં છે. બહાર દારી દેવાની અચવા મારી નાખવાની જગ્યા છે. લેડી

જેન ગ્રેનો અહીં શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યો હતો. ટાવરમાં નવસો વર્ષના જૂનાં હથિયારો અને જખતરો જાળવી રાખ્યા છે. એક મોટો જમવાનો ખંડ છે. સાથે 'વેક્ષીફ્ડ ટાવર'માં રાજ્યનું ઝંડેરાત ખાસ જોવા જેવું છે. અહીં રાજા રાણીનો મુગટ અને ખાસ કરીને Kohinoor કાહિનૂર જોવા જેવો છે. અત્યારે આફ્રિકાનો મોટો હીરો કુલીનન ડાયમન્ડ (Cullinan) લખ્ય થવાથી કાહિનૂરને શહેનશાહઆનુના મુગટમાં મૂક્યો છે પણ કિમત તો કાહિનૂરનીજ વધારે થાય છે. એ સિવાય રાજદંડ વિગેરે અનેક હીરામાણોની ચીજો સર્વને દ્વરથી બતાવવામાં આવે છે. દરેક જગ્યાએ દાખલ થવાની શી હોય છે. કુકની સડેલગાહમાં જઈએ ત્યારે બધી શી તે લોકો આપે છે. આ બાદશાહી ઝંડેરાત બહુ સારી રીતે જાળવી રાખવામાં આવ્યું છે અને ચોકીપેરો પણ ધસ્યો છે.

ઇતિદાસ પ્રસિદ્ધ કર્ફ્યુ બેલ (Curfew bell) અહીં છે તે રાત્રે વગાડવામાં આવે છે.

અહીંના પુટગાર્ડના અને વારડરના પહેરવેશો જોવાલાયક હોય છે. તેઓ ધણા જૂના વખતનો પોશાક પહેરે છે, અને તે ધણા વિચિત્ર-મૂઠી જાનના લાગે છે. તે બન્નેમાંથી પુટગાર્ડ તો પથ્થરની જેમ સીધા અને લગભગ હાલ્યા ચાલ્યા વગર ઊભા રહે છે. તેઓ બીફ્ષટર્સ કહેવાય છે. છૂંદા એડન જેને 'યોમન ઓફ ગાર્ડ એસ્ટ્રાઓર્ડિનરી'નું નામ આપ્યું. આ મિપાઇઓ અને વારડરોને જોતા પૂર્વ કાળમાં અંગરેજોમાં કેટલી ભયકરતા અને સહનશીલતા હતો તેનો ખ્યાલ આવે છે. એ હાલ્યા ચાલ્યા વગર કેટલાએ વખત સુધી રિયર ઊભા રહી શકે છે.

ઢાવઝ એક લંડન જોતાં મનમાં ખેદ થાય તેવું છે. અહીં અનેક નિર્દોષ પ્રાણીઓનો ઘાત થયો છે. આ જુમિએ કધકને જમીનમરસા કરી દીધા છે, કધકને ફાંખીએ ચઢતાં જોયા છે, માપનો અને મનુષ્યના રક્તનો અહીં ખેસુમાર ઉપયોગ અને નાશ થયો છે. અંગરેજોનો લડાયક જુસ્સો (martial spirit) વધારવા આ ઐતિહાસિક જુમિને ધરામર જાળવી રાખી છે. આ વાતની દરેક વિગત યાદ રાખી તે પર વિવેચન થાય છે તેથી લડાયક જુસ્સો વધે છે એવી તે લોકોની માન્યતા છે. કૂરતાને પણ અમુક અંશે જાળવી રાખે તોજ દેશ ખીજા સામે ટક્કર લઈ શકે એમ લોકો કીચનર તેમને શીખરી ગયો છે અને લડાઈની તૈયારી તે સુવેદનું રણશીગડુ છે એમ મી. રોડ જેવો વિદ્વાન તેમને સમજાવી ગયો છે. આખું કૌટિલ્યશાસ્ત્ર અને વાત્સાનના કામસૂત્રો અહીં અમલમાં મૂકાયાં છે. આપણે તે વાતોને આનંદ પામીએ છીએ, અહીં તે અમલમાં મૂકાય છે. આપણે સાર વાતોએ તો વખાણ કરી બેસી રહીએ છીએ પણ આ લોકો વાચવાથી કદિ સતોષ માનતા નથી. લડાયક પ્રજાએ જુસ્સો મેળવવો યોગ્ય ગણાય કે નહિ તે નિર્માત્ર્ય પ્રજાને ન માન્ય પડે, પણ સોલંકીનો સમય યાદ કરીએ ત્યારે ધરમા પણ હથિયારો રખાતા અને તાલીમ દરેક વાણીઆને લેવી પડતી તે વાત વિચારતાં આ હકીકતનું સાર્થપણ સમજાય છે. હિંદુમહામળા આ દિશાએ જે પ્રયત્ન કરે છે તેમા રહસ્ય થુ છે તે ખરેખર વિચારવા જેવું છે. આ સબધમા ગુનેમાંથી કોઈ પણ બાણુએ નિર્ણય કરતા પહેલાં ઘણો વિચાર કરવો પડે તેમ છે.

સેન્ટપોલ દેથીફલ.

ત્યાંથી સેન્ટપોલનું કેપીફલ (મદીર) જોવા ગયા. મને

આ મદિર જોતા બે કારણે બહુ આનંદ થયો. એક તો અગ્નિને પોતાના જૂના મદિરો માટે બહુ માન ધરાવે છે તે કારણે અને બીજું તેઓએ તેમા દેશના આગેવાનોને આપેલા સ્થાનને કારણે. ઇઝિપ્તનું આ મોટામા મોટું દેવળ છે એનો ઇતિહાસ તો ઘણો જૂનો છે પણ ૧૬૬૬ની મોટી આગમા બળી ગયા પછી કરોડો રૂપિયા ખર્ચી અત્યારે નવું મદિર બનાવ્યું છે. એની નની રચનાની આકૃતિ કરનાર રેન (Wren) નામનો પ્રસિદ્ધ શિલ્પી હતો અને તેના કિરાએ એ કામ પૂરું કર્યું. એમા છ એકર જમીન રોકાયેલી છે. પ્રજાના ચૈમાથીજ એ બધાયલું છે. સને ૧૬૯૭ મા કામ પૂરું થયું ત્યારે તેના પર લગભગ ૭૦ લાખ પાઉન્ડનો ખર્ચ થયેલો એના શિલ્પી રેનને ત્યાજ દાટવામા આવ્યો છે. એમા જે સમગ્રચિહ્નો-સમરથ્વસ્ત્રનો છે તેમા વેલીગટન (ડ્યુક)નું સર્વથી સુંદર ગણાય છે. લોર્ડ રોમ-ફ્રેન્કને પણ ત્યાં સ્થાન મળ્યું છે. એમા લક્ષ્મીમા નામ કાઢનારનેજ સ્થાન મળ્યા હોય એમ લાગે છે. વાટસના બે ચિત્રો બીંતપર બહુ મજાના લાગે છે એકમા ' સમય મરણ અને સુકાદો ' છે અને બીજામા ' સુનેહ અને બહાઈ ' છે. સમગ્ર વિચારીને જોવાલાયક આ ચિત્રો છે.

ગેવેરી પર જવાની શી ૬ પેની છે. ઉપર જઈ જરૂર જોવાલાયક છે એ ' વીરપરીગ ગેવેરી ' અવાજના મિદ્ધાન્તનો ખ્યાલ આપે તેવી છે. એ કુથીડવની લંબાઈ ૫૧૯ ફીટ છે. એનો મોટો ધુમટ (dome) ૨૨૫ ફીટ બહારથી છે અને અંદરનું ડાયમીટર ૧૧૨ ફીટ છે. આ દેવળ ઘણું બચ્ચ છે. અહીં ઘણા મોટા પુરણોને દાટવામા આવ્યા છે પણ તે બે સૈકાના જ છે. અહીં અધધાન વોરનું મેમોરીયલ છે.

એનો પાથો કાચો હોવાથી વારંવાર નુકસાન થાય છે. હમણાં લાખો રૂપીઆ એકઠા કરી આખા બે મોટા પીલરો સમરાવે છે. ઉપરની ગેલેરી ૧૧૨ ફીટને અંતરે છે છતાં એક-બાજુ ખોલે તે સામે સંભળાય છે. અંદરનાં ચિત્રો પણ સારાં છે. હજારો માણસો એક સાથે બેસી શકે એવી એની બબ્બે ગોઠવણ છે.

આ દેવળની બહાર કબૂતર (પારેવો) ઘણાં એકઠાં થાય છે. ઘણા શોપીન પ્રેમાળ આપનારા બે પેન્સના જુવારદાણા ધર્મ કબૂતરને હાથપર બેસાડી ખવરાવે છે. કબૂતરને વિશ્વાસ એટલો બેસી ગયો છે કે તે માણસના હાથપર બેસી તેપરના દાણા ખાય છે. જે પણ બે પેનીનું ઘણાનું પેકેટ ધર્મ કબૂતરોને ઉઠાણી કરાવી. આપણા ગામોમાં કબૂતરને ચણુ નખાય છે તે યાદ આવે તેવું છે.

સેન્ટ પોલના દેવળ ઉપરથી જુની વસ્તુઓ જાળવવા આપણે ફેટલો પ્રયાસ કરવો જોઈએ તે વિચારવા યોગ્ય છે. તીર્થસ્થાનો નવાં બની શકતાં નથી, હોય તેનો નાશ થાય તો ગયાંજ સમજવાં. નીચે ફોટમાં નેક્સન, વેલીંગ્ટન, રેન, રેનોલ્ડસ, ટરનર વિગેરેની કમગે છે અને લોર્ડ ક્રિયનરની યાદગીરી (memorial) છે.

બપોરે સવા વાગે સવારની સહેલ પૂરી થઈ. કુક તરફથી સારા રેસ્ટોરાંમાં (Florence West End) માં લય મળ્યું. આરે તો વેજ્ટેબલ્સ લેવાનાં હતાં, તે પણ સારી રીતે ત્યાં મળ્યાં. પાછા ૨-૨૫ બપોરે બપોરની 'ઇડીનરરી' શરૂ થઈ.

યુરોપનાં સંસ્કરણો.

St Paul's Cathedral, London

સેન્ટ પોલ્સ કેથીડ્રલ. (લંડન)

તેનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ પડે લગભગ દરેક ચિત્ર જોવાવાચક છે પણ અમે તો સારા સારા ચિત્રો વખતના પ્રમાણમાં જોયા ગાઇડ સારા ચિત્રોપર ધ્યાન જોએ, બાકી બધા ઉપર ઉપરથી જોઇને ચાયા જઈએ

બધા મગીને રજા ઓરડા આ નેચનન ગેરેરીમા છે એ શહેરની વચ્ચે ટૂંકાનગર સંવેરમા આવેલ છે એમા ઈટાલીઅન સ્કૂલ ખ્રીટિશ સ્કૂલ, ફ્રેન્ચ સ્કૂલ સ્પેનીશ સ્કૂલ નેધરલેન્ડ સ્કૂલ, જર્મન સ્કૂલ-એમ દરેકના જૂદા જૂદા ઓરડા છે અને સંપૂર્ણ વિગત ક્રેટોગમા મગી આવે છે ચાર હજાર ઉપરાંત ચિત્રો છે નીચેના ચિત્રો ખાસ જોવાવાચક મને લાગ્યા—

- ન ૦૭૫ મેડોના અને પુત્ર (ચિત્રકાર-ભોગિમેરી)
- ન ૭૦ આપણા લોડની કમર (, માઇકલ એન્જેલો)
- ન ૨૦૦ પ્રાર્થના કરતી મેડોના (, સેસોફરેટો)
- ન ૧૨ જમીનનો દેખાવ (, ટરનર)
- ન ૮૪૩ કાઇસ્ટલુ કોસપર ચઢવું (, રોદેન)
- ન. ૧૧૭૨ ઘોડાપર પહેનો આલ્સ (, વાનડીક)
- ન ૩૧૧૧ મેડોના પુત્ર અને એન્જલ (, બોટ્ટાશીઓ)

કાઇસ્ટની માતાના-મેડોનાના ચિત્રો દરેક ચિત્રકારે ચીતર્યા છે બનતા સુધી કુદરતી દેખાવ અને બાઈબિનના પ્રસંગોપર ચિત્રો ચીતરવાનું કામ વધારે જોવામા આવે છે અગરેજોએ કોઈ પણ સ્કૂલ છોડી નથી સર્વ દેશીપરદેશી સ્કૂલનાં ચિત્રોનો મંત્રણ કર્યો છે આ સંગ્રહ ૧૦૦ વર્ષની અદર યયો છે એમા પેસતાન્જ લખ્યું છે કે "જે મહાન પુરુષોના કામો જમા નાની કસોટિમા ઉતરી આવ્યા છે તેના તરફ એવા માન અને

બકિત ઘટે કે જેવાં આધુનિક કોઈ માગી શકે નહિ.” આ ધોરણે પ્રાચીનને અત્ર સ્થાન મળ્યું છે. આખી ગેલેરી જોતાં તો દિવસો થાય અને કળાધારને તો એક ચિત્ર જોતાં પણ કલાકો થાય તેવો સંધન આ વિશ્વસંગ્રહ છે.

હાઈડપાર્ક.

ત્યાંથી હાઈડપાર્ક અને ટેન્સીંગ્ટન ગાર્ડનમાં ફર્યા. આ હાઈડપાર્ક એ લંડનનું લગ્ન (ફેફસું) ગણાય છે. એ ઘણી મોટી જગ્યા રોકે છે. એમાં વચ્ચે નાનું તળાવ જેવું છે. બંને ગાર્ડનની વચ્ચે એક આડોઅવગો ઝરો છે, તે ‘સરપન્ટાઈન’ના નામથી ઓળખાય છે. તેને એક નાકે પ્રીન્સ ટોન્સોર્ટ આશ્પત્રનું બંધ્ય બાવલું છે. અમારી ગાડી એ રસ્તેથી લીધી. અમે આ બાગની નજીકજ ઉતરેલા છીએ એટલે ત્યાં અવારનવાર આવવાનું થશે ત્યારે એની વધારે વિગત મેળવાશે.

સવાપાંચ વાગે અમારી આ નં. ૧ની સહેલગાડ પૂરી થઈ. આજે ઘણું નવું ઉપર ટપકે જોયું. અમે આવતી કાલની નં. ૨ની સહેલગાડની પણ ટીકિટ લીધી હતી તેથી ત્યાં જવાના ઉત્સાહમાં આજે રાત્રે આરામ લીધો.

બીજો દિવસ (તા. ૫-૬-૨૬). ચોમસ કુકની ‘મટીનરરી’ માં ફરવાનો આ બીજો દિવસ હતો. ૯-૪૫ સવારે શરૂ થાય છે. હું અને મારા મિત્ર વખતસર બાર્કલીસ્ટ્રીટની કુકની હેડ ઓફિસમાં ગયા. ત્યાં મોટી બસ તૈયાર હતી. અમારી સાથે બીજા ૨૫ જોનારા હતા. આજે ઘણી અમેરીકન લેડીઝ હતી અને ગાઈડ તરીકે કામ કરનાર ગઈ કાલવાળોજ અંગરેજ ગૃહસ્થ હતો. ગાઈડો બહુ ચતુર હોય છે અને ઇતિહાસ જૂગોળના તો

લંડન મ્યુઝીઅમ.

પ્રથમ લંડન મ્યુઝીયમમાં ગયા. બ્રીટિશ મ્યુઝીઅમ તદ્દન જૂદું છે. તેની બાજન આગળ ઉપર આવશે. લંડન મ્યુઝીઅમમાં ખૂબ લંડનની વસ્તુઓનો સંગ્રહ છે. એમાં લંડનના પહેરવેશો પહેલા સૈકાથી અત્યારસુધીના મુક્યા છે. ચિત્રકામો ઘણાં છે. વિક્ટોરીઆ રાણી તથા અન્બારના ગઢેનશાહ તથા શહેનશાહબાનુના રોમો મુક્યા છે. રાણીએ નાનપણમાં રમવા માટે વાપરેલી ઓળેનો સંગ્રહ છે અને પછવાડે એક જગ્યાએ અસખ રોમના સમયની એક હોડી હાથમાં આવેલી તેને ગોઠવી છે. આ સંગ્રહ સારો છે. કેટલાંક ચિત્રો-પેન્ટીંગો જોવાલાયક છે. એમાં ૧૯ ઓરડા છે. જોતાં બહુ વખત લાગે તેમ નથી. જૂની વસ્તુનો સંગ્રહ કરવાનો શોખ કેવો હોય છે અને તેને કેમ ગોઠવવી તેનો અભ્યાસ કરવા જેવો છે. પુરાણા-કાળથી વેશમાં કેવો કેવો ફેરફાર થયો તેનું દ્રશ્ય છે. લંડનના અનેક રીતે લીધેલાં જુદા જુદા મમયનાં ચિત્રો બહુ મોટી સંખ્યામાં અને દરેક ઓરડો સૈકાવાર ગોઠવ્યો છે.

નેશનલ ગેલેરી.

ત્યાંથી નેશનલ ગેલેરી જોવા ગયા. અહીં ચિત્રોનો પાર નથી. ઘણાં સારાં સેંકડો પેન્ટીંગો અહીં ગોઠવ્યાં છે. બહુ જોવાલાયક આ સંગ્રહ છે. એમાં રેનોલ્ડ, જે-સપ્પરો, રોમની અને હોગાર્થનો સંગ્રહ જોવાલાયક છે. દરેક સંગ્રહ સૈકાવાર ગોઠવેલ છે. આવા સંગ્રહમાં ખૂબી એ છે કે દરેક પીકચરની નીચે તે કોણું છે, કઈ સાલમાં થયેલું છે અને તેનો ચિતરનાર કોણું છે તેનાં નામો આપ્યાં છે. કેટલાંક ચિત્રો તો એવાં સુંદર છે કે

ધણજ નળીના હોય છે બધા સમજે તેવી રીતે અગરેજીમાં જોતે છે

પીકાડેની વિગેરે મોટા રસ્તાઓ ઓળંગી અમે ટેમ્સ નદીપર આન્ના તેનાપર મોગ પુરો છે એક પૂનપર પસાર થઈ સામી બાજુએ ગયા ટેમ્સ નદીનો પ્રભાતનો દેખાવ સુદર વાગે છે અને અન્ને જરા વરસાદ થયો હતો એટલે વધારે રળિયામણો લાગતો હતો.

“નેશનલ ગેલેરી ઓફ આર્ટ્સ” ને Tate Gallery ટેટ ગેલેરીના નામથી ઓળખાય છે ત્યાં પ્રથમ ગયા એક ખાડના દનાન મી ટેટ અથવા ટાટે નામના મૃદસ્થે એ ગેલેરી બંધીત કરી છે અને એની માલેકી પ્રત્યખીય છે એમાં જૂદા જૂદા ૨૬ ઓરડામાં આર્ટ્સના નમુનાના સેકડો ચિત્રો છે એમ વોટ અને રેનો ફ્રાંસ અને મીનેના અદ્ભુત ચિત્રો છે અને દરેકની નીચે તે ચિત્રમાં શાનો દેખાવ કે પેઇન્ટીંગ છે તે બતાવવા સાથે તેના ચિતરનારનું નામ અને સવત કેટરીક વાર ચોક્કસ અને કેટરીક વાર આસરે લખ્યા હોય છે આ અર્વાચીન ચિત્ર સમૃદ્ધ છે ત્યાંની જૂદી ગાઈડ બુક મગે છે પણ મારી પાસે તો કુત્તી લાડનની ગાઈડમાં તેનું વર્ણન હતું અને તે મેં વાચી લીધું હતું તેનાથી જ ચનાવ્યું. આખી ગેલેરી જોવા લાયક છે લાડનનો ચિત્રસમૃદ્ધ પણ ઘણો સારો છે એમ જણાયું પેરિસમાં હુવ્ર જોવા પછી એટલા ચિત્રો અહીં નહિ હોય એમ લાગતું હતું પણ ચિત્રો ઘણા સ્થાનપર વહેચાયલા છે તેથીજ એમ લાગે છે ચિત્રો અહીં British Museum ટેટગેલેરી, વોલેસ કનેકશન વિગેરે ઘણી જગ્યાએ છે દરેક ચિત્ર જોવા લાયક છે અને તો

અંગરેજીમાં જેને 'ફ્લાઈંગ વીમીટ' ઉડતી મુલાકાત કહે છે તેમ ક્યું. આ ચિત્રસંગ્રહને નાકે Mallais નામના મોટા પેઇન્ટરનું સુંદર બાવલું છે અને બહાર ચોગાનમાં Reynolds નું બ્રોઝ બાવલું છે. આ ચિત્રસંગ્રહ ઘણું સારું છે. ધનીક વર્ગ ઉપર દેશનો હક્ક છે એ વાત અંગરેજો બહુ ચારી રીતે સ્વીકારે છે અને એનો આ પુરાવો છે અને એ ખાસ ધડો લેવા લાયક છે. લશ્કરી પદ્ધતિ.

લડાઈના વખતમાં લશ્કરમાં સારું કામ કરનાર એક ડોક્ટર બાળુની હોસ્પીટલમાં ગુજરી ગયો હતો તેને લશ્કરી માન આપવા બાળુમાં લશ્કર અને બેન્ડ ગોઠવાયાં હતા. મરણ પછીની ક્રિયા કેટલી ગંભીરતાથી કરવામાં આવે છે તે જોવા લાયક હતું. ડ્રુટ ગાર્ડોનો અગ્ર્ય પહેરવેશ અને બેન્ડના ગંભીર અવાજોની વચ્ચે ધીમી ચાલે કોર્સીન ચાલે ત્યારે તેની સાથે આપણી અંત્યેશ્વરી દોડા-દોડ જરા ખેદ કરાવે તેવી લાગે છે. બહુ ગંભીરતા-શાંતિ મરણ વખતે અને મરણ પછી અહીં જોવામાં આવી. મરેલાની કબર પર ફૂલ ચઢાવવા, ત્યાં જઈ પ્રાર્થના કરવી, તેને યાદ કરવા અને તેના ગુણગાન કરવા એ બહુ અનુકરણ કરવા યોગ્ય પ્રથા છે. આપણી બળવાની રીત તદુરસ્તીને હિસાબે વખાણવા યોગ્ય છે પણ ચિનામાં વાંસડા ખોસવા એ નિબુરતાનો ભાસ કરાવે છે. એમાં હૃદયની કેમળતાનો નાશ થાય છે. સુવિખ્યાત મૃતના સરમરણો કેવી રીતે રહે છે તે આજેજ આગળ અનુભવ્યું છે ત્યાં એ ઉપર વધારે અવગતન યશી.

હાઉસીસ ઓફ પાર્લામેન્ટ.

દર શનિવારે હાઉસીસ ઓફ પાર્લામેન્ટ ખુલ્યાં રહે છે અને

જોનારા અંદર જઈ શકે છે. કુકવાળાએ એની ગોઠવણ કરી છે કે શનિવારે બન્ને સમાગૃહો બતાવના, બીજા દિવસે કાયદાના ટેમ્પલ્સ (Inns of Court) જ્યાં રહી બારિસ્ટર મવાય છે તે બતાવવા. અમે તેથી આજે પાર્લામેન્ટનાં મકાનો જોવા ગયા.

પાર્લામેન્ટનું મકાન ગમ્ભીર છે. બન્ને સમાગૃહો એક બીજાની માથે છે. પ્રથમ ધણો મોટો ટાવર આવે છે. એની ઉચાઈ ૩૧૬ ફીટ છે. એનું કાયબ ૨૩ ફીટ છે, મીનિટ કોટા ૧૪ ફીટ લાંબો છે અને એનો ઘટ ૧૩૦૦ ટનનો છે નીચેથી તો એ રાજમાર્ગ ટાવર જેટલોજ ઊંચો દેખાય છે. એ ટાવરની બાજુમાં હાઉસ ઓફ સોર્ડ્સ-દીવાને ખાસ છે. એમાં જતા જમણી બાજુએ રાજાનો દરવાજો આવે છે ત્યાંથી મોટા પ્રસંગે રાજા અંદર આવે છે. તેને કપડા પહેરવાની જગ્યા સામે છે ત્યાંથી તે મોટો ઝમો પહોંચે છે. સોર્ડ્સની જગ્યા બહુ નાની છે વચ્ચે રાજા રાણીને બેસવાની જગ્યા ❶ અને તેની અગાડી ઈતિહાસપ્રસિદ્ધ ઉનની કાચળી (wool sack) ઉપર Lord High Chancellor ને બેસવાની ખુરશી છે. ઉમરાવોનો હોલ ૬૦ ફીટ અને ૪૫ ફીટ છે એટલે આપણા મુ. ગાંધીના ટાઉન હોલથી પણ ધણો નાનો ❷ બેસવાની ગેલેરી છે અને પાટલીઓ ઉપર આમકુ મહેલું છે સામે આમચર્ચને બિમા રહેવાની જગ્યા ❸ તેમાં પચીસેક મહાસદ્ બિમા રહી શકે. બાકીના બહારના એની ચેમ્બરમાં બિમા રહે છે. પાર્લામેન્ટ ખુલ્લી મૂકે ત્યારે રાજા બાપણુ કરે તે વખતે કોમન્સ અહીં બિમા બિમા સાબળે છે. આખો હોલ ધણો સાકડો લાગે છે.

સમાગૃહની બાજુમાં પીયર્સ ગેરીડર છે ત્યાં નાના નાના ઓરડાઓ છે. રોય મૂંઝા માટે એક રેટ્ડ છે તેમાં પણ જમ્યાનો

સંક્રાંતિ ધણો છે. કેરીડરમાં ફ્રેસ્કો frescos ચિત્રો છે. કુલ આઠ ચિત્રો છે: પહેલાં ચાર્લ્સનું funeral વિગેરે. ત્યાંથી સીધા આમની સભામાં જવાય છે. વચ્ચે ખીજા ચાર ફેરકો આવે છે. કોમન્સનો રૂમ તો ધણો નાનો છે. એમાં કુલ ૪૭૦ મેંબરો દબાઈને બેસી શકે. કુલ ૬૭૦ મેંબરો છે તે હાજર હોય તો સર્વને બેસવાની જગ્યા નથી. બહાર કેરીડરમાં ઊભા રહે. બાપણ બહારથી થાય નહિ. હ ગેલેરી ઉપરનીએ કરીને ૪૭૦ની ધણી સંક્રાંતિ જગ્યા કરી છે. આવા આખી દુનિયાની કુલ પાર્લામેન્ટની માતા માટે આવો નાનો રૂમ જોઈ ધણી નવાઈ લાગી, કાંઈક નાસીપામી પણ થઈ. હાઉસમાં ખીજા નાના નાના રૂમો તો ધણા છે, પણ ખુદ હાઉસ ધણું જ નાનું દેખાય છે. પ્રમુખને બેસવાની સામી જગ્યાએ 'સ્પીકર' બેસે છે. તેની જમણી બાજુએ જ પાર્ટી સત્તામાં હોય તે બેસે છે અને ડાબી બાજુએ વિરુદ્ધ પક્ષ બેસે છે. આ હોલનો ઇતિહાસ ૧૩૦૦ વર્ષનો છે અને અંગરેજો સ્થિતિચુસ્ત હોવાથી એ હોલને ઝોડતા નથી અને ખીજો બધાવતા નથી. જ્યાં આખી દુનિયાનું રાજકારણ ચરચાય ત્યાં હાલવા આવવાની પૂરતી જગ્યા ન હોય તે આપણી ધરદેશી નજરે તો બહુ નવાઈ જેવું લાગે.

સર્વની ઉપર લોર્ડ્સની નાની ગેલેરી છે. મુવિખ્યાત વીઝીટરોની ગેલેરી છે. અહીં કામ ચાલતું હોય ત્યારે આવવાનો પાસ મેળવવો પડે છે પણ વિઝીટરો માટે જગ્યા ધણી જ યોડી છે તેથી ચીઠ્ઠી નાખી દક્ષ પાર્લામેન્ટના અમુક મેમ્બરને અપાય છે અને તેની બલામણ વાળો વિઝીટર આવી શકે એમ ગોઠવણ છે. આવી ચીઠ્ઠીથી આવનારને ઘખલ કરે ત્યારે તેની સહી લે છે. બેસવાની જગ્યા ચઢી ઉતરતી છે. એક સાથે બસો વિઝીટરો

એમી શકે. વિઝીટરોને અવાજ કરવાની કે ચાળા કરવાની મનાઈ છે. જ્યારે અગત્યનો સવાલ ચર્ચાતો હોય ત્યારે અહીં ધણી ગીચ હાજરી થાય છે.

બહારના ભાગમાં Westminster Hall છે. ત્યાં અગાઉ બંધી કારરો બેસતી. હાલ તે હોય ખાલી છે. તે જવા આવવાના રસ્તા તરીકે વપરાય છે. અગાઉ ચાર્સ પડેવાની, વોરન હેસ્ટીંગ્સની અને બીજી અનેક વપાસો આ હોલમાં થયેલી એમ કહે છે.

જ્યારે મત લેવાના હોય છે ત્યારે 'ડીલીઝન લોબી' (Lobby) માં મેળરો જાય છે. તે ભાગ કોઈને બતાવના નથી. તે વખતે જોમને જગ્યા અંદર ન મળી હોય તે પણ મત આપી શકે છે. રસ્તા ઉપર આવેલા મોટા હોલમાં જ્યાં trials તપાસો અગાઉ થતી ત્યાં તદ્દન ખાલી વિભાગ છે પણ તે નીચેના ભાગમાં છે. એડ્વોકેટન મરી ગયા પછી તેના ચમત્તે લોકો માન આપે તે સાર અહીં બતાવવામાં આવ્યું હતું. આનું નામ Westminster hall છે. આ મોટા હોલમાં વિરાજ છાપડ છે છતાં એક પણ યામતો નથી. હાઉસ ઓફ લોર્ડસમાં અપીલકોર્ટ બેસે છે ત્યારે બારિશ્ટરો હાજર થાય છે. અહીં પ્રિવિ કાઉન્સિલને સ્થાન નથી. તેનું સ્થાન નજીકમાં છે જે હવે પછી જોવાનું છે.

અંગરેજો આ પાર્લામેન્ટ ઉપર બહુ મોહ રાખે છે, પોતાના છૂટાપણાનું એને સ્થાન ગણે છે અને એના કુલ કામકાજમાં ધણો રસ લે છે. પાર્લામેન્ટ ઘણું ખર્ચ બપોરે બે વાગે મળે છે અને અર્ધી રાત સુધી એનું કામકાજ ચાલે છે. બીજા દિવસે સવારે તેના કુલ રિપોર્ટ છપાય છે અને અડરમાઉન્ડ રેવન્યુમાં બસમા અને પોતાને ઘેર હજારો લોકો તે વાંચે છે.

હાઉસનું કામ ચાલતું હોય ત્યારે ફરીયાર જોવા આવવા વિચાર રાખ્યો છે, પણ તે તો સગવડ મળી શક્યા ઉપર-પાસ મળવા ઉપર આધાર છે.

વેસ્ટમીન્સ્ટર એબી.

ત્યાંથી અમે વેસ્ટમીન્સ્ટર એબી જોવા ગયા. અંગ્રેજી ઇતિહાસ વાચનારને આ પ્રસિદ્ધ જગ્યાનું નામ અપરિચિત ન જ હોય. આ જગ્યા ધણી વિશાળ અને અનેક પ્રકારના ઇતિહાસના બનાવોથી ભરપૂર છે. ઈર્ષ્યાંક અથવા ઐર્ષીયના સર્વ રાજ્યોની જીતીના મદતના બે પ્રમોગ અહીં બને છે અને ગાદી અહીં અપાય છે, રાજ્યાગેદલુની ક્રિયા અહીં થાય છે અને એના મરણની ક્રિયા અહીં થાય છે. એમાં કબરો, પુનજાએ અને રમરણુસ્ત્રોનો પાર નથી. એનો ઇતિહાસ ૧૦૦૦ વર્ષનો જૂનો છે. ફેલ્ક વાનો તો તેથી પણ જૂની છે આખા દેશના ઇતિહાસની સાક્ષીજૂત આ એબી હૃદયને અમર દરે તેવી છે અને અંગ્રેજોનાં હૃદયો તેને જોઈ દ્રવે તો તેમાં નવાઈ જેવું નથી. સને ૧૦૬૬ થી અંક સિવાય સર્વ રાજ્યોનો રાજ્યાભિષેક અહીં થયો છે. તેને માટે એક મોટા પથ્થરવાળી તદ્દન જૂની ખુરશી છે. એ પથ્થરને Stone of Destiny કહેવામાં આવે છે અને તેની ઉપર ખુરશી છે. એ જ પથ્થરવાળી ખુરશી ઉપર સર્વ રાજ્યો બેસે છે. ખુરસી તદ્દન ખેડાળ અને જૂની દબની છે અને તે બતાવે છે કે અંગ્રેજો કેટલા સ્થિતિચુસ્ત છે. આ એબીમાં આર્યમીશપ એક કેન્ટરબરીને હાથે રાજ્યારોહણની દબદબાવાળી ક્રિયા થાય છે.

એક ખુલાખા બધા મુત્સદીઓ (Statesmen)ના સ્મરણો મૂક્યા છે તેમા ડીઝરાયવી, ગેડસ્ટન, સોલ્સબરી બન્ને પીટા, મેન્સફીલ્ડ વિગેરેનાં મોટા પુતળાઓ છે ધણા મુત્સદીઓને અહીં દાખલા આપ્યા છે અને ઘણા અન્યત્ર દટાયા હશે તો તેનું સ્મરણ અત્ર રાખ્યું છે પુતળાઓ ધણા મોટા અને દેખાવડા છે એક બાબત ખુલાખા સંગીતકારો Musiciansને મૂક્યા છે. એક ખુલાખા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી Scientistsને મૂક્યા છે ઘણાં કાંઈ જોશી અગત્યવાળા પ્રશ્નોને પણ કાબલ કરી દીધા જણાય છે સારો વારોલીન વગાડનાર પણ અહીં છે ડીકન્સ, બેન બેન્સન, શેક્સપીયર, મીન્ટન, બાયરન વિગેરે લેખકો અને કવિઓ અહીં ધણા છે મેટ્યુઆરનોલ્ડ, વર્ડસવર્થ અહીં દટાયા છે સારા નાટક લખનારા પણ છે ડો બેન્સન પણ અહીં દટાયા છે ગોલ્ડસ્મીથ ટેનીસન, શેગીડન અહીં છે સારો શિસ્તી સારો લેખક, સારા અધિકારી-સર્વને અહીં સ્થાન છે વૈજ્ઞાનિક, સંગીતકાર, કવિ વિગેરેને પણ અહીં સ્થાન છે છેલ્લી લગાઈમા ધણા માણસો મરી ગયા તેનું સ્મરણ રાખવા એક અગત્યવાળા સિપાઈ unknown soldierને અહીં દાટવામા આવ્યો છે નેનાપર હરેરાજ સેક્રેટા ખુબખાળાઓ અને તુરાઓ ચઢે છે જેના સગા લગાઈમા મરી ગયા હોય તે તેને માન આ અગત્યવાળા સિપાઈ મારફત આપે છે એના ઉપર આરમ્બની તપ્તી કરી મોટા લેખ લખ્યો છે રાજા મહારાજાઓના સ્મરણોના તો પાર નથી અહીં જગ્યા બરાબ જવાથી હવે રાજા અને રાજકુટુંબના માણસોને વીન્ડસર કેસલમા દાટવામા આવે છે પણ તેની અત્તેજી ક્રિયા તો અહીં જ થાય છે અદર નાના નાના ચેપરો પણ છે અને તેમા નામો છે

જે પ્રજા પોતાના મરણ પામેના મોટા માણસો તરફ આવે

પૂજ્યભાવ રાખે અને તેની પૂજા કરે તે પ્રજાનો આદર્શ કેટલો ઉચો રહે ! અહીં બાવવાહી ઉચ્ચ આદર્શશાળી વેસ્ટમીનસ્ટર એમીના દયાવાની ભાવના બહુ બાલ્યકાળથી સેવે છે અને આ ધ્યાન મેળવવા યોગ્ય કાર્ય કરવા તે પોતાના કાર્યપ્રદેશમાં મથ્યા કરે છે. એથી પ્રજા સામર્થ્ય અને ઓજસવાળી થાય છે. આપણે મરી ગયેલાનું સ્મારક કરવામાં ઘણા પગલ છીએ અને તેથી આપણા આદર્શો હુમ થતા જાય છે એ બહુ શોકજનક વાત છે. પ્રજાની ઉન્નતિમાં આવા આદર્શો મુખ્ય ભાગ ભજવે છે.

વોલેસ કલેક્શન

બપોરે વોલેસ કલેક્શન Wallace Collection જોયું. થેકરીની વેનિટિ ફરવાથી હશે તે આ સંગ્રહની ખૂબી સમજશે. મારકીસ એફ હર્ટફોર્ડ અને તેના પછીના તેના બે વાગસોએ આ અદ્ભુત સંગ્રહ એકઠો કર્યો છે. એમાં અનેક હથિયારો, સુદર પેઇન્ટિંગો અને વસ્તુઓ પ્રજાને અર્પણ કરી છે. એની એકમ કરવાની તે વખતની કિંમત ૪૦ થી ૭૦ લાખ પાઉન્ડ અઘાય છે આખો સંગ્રહ જરૂર જોવા લાયક છે. એમાં રેનોડ જોવા મોટા ચિત્રાશાના અનેક ચિત્રો છે. કુલ સાતસોથી વધારે પેઇન્ટિંગો છે, લશ્કરી બખતરો, ઘોડાના બખતરો, તેમજ હથિયારોનો પાર નથી. જવાહીર, દામડીઓ નિગેરે અનેક ચીજો નબરવાર ગોઠવી છે અને તેની સામે તેનું વર્ણન છે.

આવા કરોડો રૂપીઆના સંગ્રહ રાષ્ટ્રને વારસામાં મળે અને તે સંગ્રહ નવીન પ્રજા જુએ ત્યારે દેશપ્રત્યેની ભક્તિ અને પોતાનું ગાન વધે. આવા દેશને આગળ વધવાનો કેટલો અવકાશ છે તે બહુ

સમજવા યોગ્ય છે. આખું લાખો રૂપીઆનું મન્ય મકાન પણ બેઠેલા ન આપ્યું છે. ધન્ય છે આવી ઉદારતાને !

બ્રિટિશ મ્યુઝીયમ

વિદ્યાનનો સંગ્રહ અને ગ્રેટબ્રિટનની પ્રમુખતાનું કારણ અને તેની બરાબર ગવાહી આપનાર આ જાનરલસ્ટ સરથા પ્રાચીન શોધખોળના રસિકને અને ઇતિહાસના જિજ્ઞાસુને અદ્ભુત ખોગક પૂરો પાડે તેવી છે. એનો જહાઝનો દેખાવ સારો છે પણ તેની અહર ઠાસી ઠાસીને આટલું જ્ઞાન ભર્યું હશે એવો ખ્યાલ બાગેજ આવે છે. દિવસો સુધી જોતા ન ધગાઇએ એટલા એના ઓરડાઓ છે અને દરેક ઓરડામાં ચીજોનો પાર નથી. નેચરન હીસ્ટરી અને ઈન્ડીઅન મ્યુઝીયમ જૂના છે અહીં મુખ્યત્વે કરીને જૂની પુરાણી ચીજો અને દેશ દેશના રિવાજદર્શક ચીજો, ધરણા અને મમીઝ વિગેરેનો સંગ્રહ છે. સર્વ ચીજોને ઘણી વ્યવસ્થાપૂર્વક ગણવી છે અને દરેક ચીજ વ્યાખ્યા અને સ્થાને આવી તે ખતાવવા માટે વિગતવાર કેટલો મળી શકે છે. કેટલીક સુદર ચીજોની હનિકત નીચે લખી છે તે ઉપરથી તેની વિશાળતાનો માર્ક ખ્યાન આવશે.

‘રોમન ગેનેરી’માં સર્વથી વધારે ધ્યાન ખેંચે તેવા બધા રોમન ચહેનચાહો ઓરેનીયસ અને એન્ટોનીયસના છે. હેડીઅનનું બાવડું અને જુલીયમ સીઝરનું અર્ધ બાવડું સારું છે. સગદાર હેડીઅન પણ જોવાનાયક છે.

‘ગ્રીક અને રોમન’ના એકદર પણ રૂમો છે. તેમાં શ્રીસની કુલ કોશથના નમુના શ્રીસની જહાઝથી મળી આવ્યા હોય તેનો

બહુ ઉપયોગી સંગ્રહ છે. એમાં એપોલોનું પુતળું ખાસ જોવા-
લાયક છે. એ ઉપરાંત પરચુરણ પુતળાં ત્રણે રૂમમાં સારાં છે.
'પુરાણા શ્રીક બાવલાં' વાળા ઝોરડો ત્યાર પછી આવે છે. 'એઝન-
રૂમ'માં સુંદર રોમન કારીગરીના નમુના છે. એમાં મીનરવાનું
મંદિર બહુ બારીકદીથી જોવા યોગ્ય છે. આ આખો સંગ્રહ શ્રીકના
પાર્યાતોના છે અને બહુ પ્રયાસે એને ઇંગ્લાંડમાં સ્થીર કર્યો છે.

જુના વિષયમાં રસ લેનારને શીગાલીઅન રૂમમાં એપો-
લોનું મંદિર જોવા લાયક છે (ઇ. સ. પૂર્વે ૪૩૦ ની કારીગરી).

' મ્યુઝોલીઅમ રૂમ 'માં દુનિયાની સાત આશ્ચર્યકારક ચીજમાં
જે એક ગણાતી હતી તેવા હાલીકારનેસસનું મ્યુઝોલીઅમ હતું,
તેનાં જે અવશેષો મળી આવ્યાં તેનો સંગ્રહ છે. (ઇ. સ.
પૂ. ૩૫૩). જેટલો ભાગ મળી આવ્યો છે તેટલો મળતો છે
અને અસહની કુશળતાનો ખ્યાલ આપે છે.

ત્યારપછી ' એસીરીઅન સલૂન ' આવે છે. આગળ જતાં
' ઇજીપ્શીઅન ગેલેરી ' આવે છે તે ખાસ જોવા જેવી છે. નેપોલી-
અનની સાથે જે વિદ્વાનો ઇજીપ્સમાં ગયા હતા તેમણે કરેલો એ
સંગ્રહ છે અને ત્યારપછી તેમાં વધારો થયો છે. સરઆતમાં 'રોઝેટા
સ્ટોન' (Rosetta Stone) આવે છે. એ શહેનશાહ પાંચમા
ટોલેમી તરફ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૯૫ માં બનાવેલા આભારનો ઉક્તેષ
છે. અશોકના સ્મરણસ્તંભો અને શાસનપત્રો જોવા હિંદમાં
મશહૂર છે તેવાજ આ રોઝેટા પથ્થર યુરોપમાં મુઠ્ઠમશહૂર છે.
સદર શહેનશાહે મંદિરોને બહુ દ્રવ્ય આપ્યું તેથી મહાધિકારીઓએ
દરેક મંદિરમાં એવા પથ્થર મૂકવાનું ફરમાન કર્યું હતું. આ
ગેલેરીમાં પુરાણા અનેક બાવલાં આદિ છે જેના ઉપર એકવાર નજર

ફેરવી જવા લાયક છે. ખાસ કરીને બીજા રામેસીસનું નમન કરતું પુતળું (નં. ૫૮૪), અને સાધુ અને તેની પત્નીનું પુતળું (નં. ૫૬૫) સુંદર છે.

ઉપરને માળે ચાર ઈજિપ્શીઅન રૂમો છે. એમાં રાગ અને ઉમરાવનાં રમોને (mummies) ખુશખોદર પદાર્થ બરીને બહુ સારી રીતે જાળવી રાખ્યા છે. સૈકાવાર એ કળા ધીમે ધીમે ફેટલી ઝાઝી થતી ગઈ તે તેમાં માલુમ પડી આવે છે. ફેટલીક બિલાડીઓના મમીઓ પણ ત્યાં દેખાય છે. કોઇ કોઇ તો ઇ. સ. પૂર્વે છ હજાર વર્ષનાં જૂનાં છે. બાજુમાં ઇજિપ્તના બીજા બે ખડો છે તેમાં ઈટ ઉપર રાજાઓનાં નામો લખેલાં છે. ઉત્તર ગેલેરીમાં સીપ્રીઅન અને શીનીશીઅન પુરાણી ચીજોનો સંગ્રહ છે.

વાઝ રૂમો (Vase rooms). ગ્રીક લોકો માટીનું વાસણ કામ બહુ જિયા પ્રકારનું કરતા હતા તેના ઘણા ઝોરડા છે. તેમાં માટીનાં વાસણોને સંવનવાર ગોઠવ્યા છે, તે બહુ જોવાલાયક છે. એ ઘણાખરાં કચરોમાંથી મળી આવેલાં છે અને કળાનો બહુ સારી રીતે ખ્યાલ આપે છે. એમાં રક્ષખી, ચક્ષાણુ વિગેરે અનેક ચીજો મુકવામાં આવે છે. પછી પીતલકામનો રૂમ આવે ■ એમાં ઓગળના ઐતિહાસિક વાસણો અને ચીજોનો સંગ્રહ છે. એમાં પુતળાં પણ છે.

રોમન અને ગ્રીકજીવનના પ્રત્યેક પ્રમંગમાં વપરાતી ચીજોનો સંગ્રહ ત્યારપછી આવે છે અને પછીના રૂમમાં સોના તથા હીરામાણેકના દાગીનાનો સંગ્રહ છે. ફેટલીક ઝીણવટથી દરેક પ્રજાનાં ઘરેણાં દરેક સૈકાના અહીં ગોઠવ્યાં છે તે આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવું છે અને દરેકની પાસે નાની ચીજીમાં તેનું વર્ણન, પ્રગતિ

નામ, લગભગનો સંવત વિગેરે વિગત આપ્યા છે. એમાં ગ્રીકોના, ઇટ્સકન પ્રજાનાં, ઇજિપ્તની પ્રજાના અને બીજા એશીયાની પ્રજાના ઉપયોગનાં ઘરેણાં મૂક્યાં છે. આખો સંગ્રહ મનન કરીને દિવસો મુધી જોવાલાયક છે.

‘ સીક્રાતું ’ ખાતું ’ પછી આવે છે. ઘણા સીક્રા અને ચાંદો જોવાલાયક છે. ‘ એશીઆટીક રમ ’ નાં જાપાન ચીન વિગેરેને સાઈ સ્થાન મળ્યું છે. જોદ અને બ્રાહ્મણ સમય પણ આડી છે અને જૈનોની પ્રતિમાનો સંગ્રહ પણ સારો છે.

આવી રીતે પુરાણી ચીજોનો સંગ્રહ જોવાલાયક છે. એ ઉપરાંત મ્યુઝીઅમમાં મોટામાં મોટી લાઇબ્રેરી છે. સેકડો પુસ્તકો છે, લાખો પુસ્તકો છે, પણ સર્વથી વધારે ખેંચાણકારક તો અનેક પુસ્તકોની પ્રથમ આવૃત્તિઓ જાળવી રાખી છે તે છે. ‘ રોમીન-સન કુઝો ’ અને ‘ બનીઅન્સ પીસ્ત્રીમ્સ ગ્રોગ્રેસ ’ ની પ્રથમ આવૃત્તિઓ છે; કેકસટને પુસ્તક છાપવાનું શરૂ કર્યું ત્યારથી ઉત્તરોત્તર છાપાકળામાં દર દસ વર્ષે કેટલો સુધારો વધારો થયો તે બતાવવા અથ છાપણી-મુદ્રણનો અહીં શાસવાર સંગ્રહ બતાવ્યો છે. પુસ્તક ઉપરની બાંધણી (બાઈન્ડીંગ) ની કળામાં કેટલો સુધારો થતો જાય છે તે બતાવે તેનું જાયામાં જાયું બાઈન્ડીંગ પણ અહીં ક્રમવાર-શાસવાર બતાવ્યું છે અને જાયામાં જાયું રામલ બાઈન્ડીંગ કેનું યાપ તેના નમુના પણ બતાવ્યા છે. એ ઉપરાંત રોકમપીપર, મીસ્ટન, બેકન, ચેકરી વિગેરે મોટા કવિયો તથા લેખકોના હસ્તાક્ષરમાં અસલ પાનાં અહીં મેંકડો હજારોની મંખ્યામાં કાચના કપાટો અને કેસોમાં મૂક્યાં છે અને જાણુમાં તેનું વર્ધન આપ્યું છે. જુના વખતનાં વેશમ ઉપર લખેલાં પુસ્તકોનો પણ સંગ્રહ

કર્ષો છે બાઈબલને તો એવા સારા ચીનરેતા છે અને લખેલા છે કે એનો સોનેરી મગફળાં એનું કદ અને એનો વિન્નાર જોના આનંદ થાય. ઇટાલીઅન મુદ્રણ, જર્મન મુદ્રણ સ્પેનીશ મુદ્રણના નમુનાઓ આ મુકયા છે અબ્યાગીઓને માટે વાંચવાનો રૂમ પણ અસગ રાખ્યો છે. રમ મેળની ત્યાં વાચના આવી શકાય છે. આનો ઘોટોગ મ્યુઝીઅમની અડુ ઉપર ટપકેની વાન થઈ બાકી આખો સમય જોના કે તેની હકીકત વાંચના દિવસો જાય તેમ છે. બ્રીટિશ પ્રમ્સ દુનિયાપર કેમ સામ્રાજ્ય મેળની રાકી છે, તેઓની ચીજ અને ધીંગલ ફેટવી છે, તેઓ આપગાપર રાજ્ય કરવા કેમ યોગ્ય છે એનો ખ્યાલ અહીં જરૂર આવે તેમ છે. વ્યવસ્થા અને ચીજટૂંકા કરેલો અને જાળવેલો સમય જોવા અનેક લોકો આવે છે.

ડીકન્સે પ્રખ્યાત બનાવેલી ઓલ્ડ ક્યુરીઓઝિટી શોપ

Old Curiosity Shop. લીકન્સ ઇન્સ શીડસની બાજુમા અમને એક દુકાન જાત રવામા આવી. ડીકન્સના નોંધેન વાચનારને આ નામ ઘણું પરિચિત છે. તદ્દન જૂની દુકાન છે કેઈ પણ લિસ પાડી નાખશે એની એની બાધણી ૩૫૫ સિધતિયુક્ત ઇતિહાસમયિક અગરજો ડીકન્સની આ માદગીરી બરાબર જાળવી રાખી છે. અત્યારે ત્યાં કાંઈ પુરાણી આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે તેવી ચીજ વેચાતી નથી પણ એજ સ્થાનને ડીકન્સે પ્રસિદ્ધ કર્યું છે એમ કહેવામા આવે ૩૫૫

બપોરના ટાઇમે વોતેમ કનેક્શન જોવા પછી મોગર હેમ્પસ્ટેડ હીથ Hampstead Heath તરફ લીડી એ લડનનો ઉત્તર ભાગ છે. એની ઉચાઈ ૩૨૫ ફીટ છે માથે બનાવટો

નાનું સરોવર છે. તેમાં છોકરાંઓ વહાણ તરાવે છે. બાજુના રસ્તાપર સેકડો બંગલા villas or parishes છે. આ ઘણા સારા અને તંદુરસ્ત બાગ ગણાય છે. પ્રત્યેક બંગલા સુંદર અને ઘણીઆંત હોય છે અને આખી હીચનો દેખાવ મળતો છે. અહીંથી આખું લંડન જો ધ્રુમય ન હોય તો જોઈ શકાય છે. આ રસ્તે ચા'યા પછી બ્રીટિશ મ્યુઝીઅમમાં ગયા હતા.

કુકની બીજા નબરની 'સહેલગાહ' પૂરી કરી હોટેલપર આવી ખાઈ પી સુઈ ગયા. આ બન્ને દિવસમાં ઘણું જોવા-જાણવાનું ગળ્યું.

ગાવર સ્ટ્રીટમાં હિંદી નાટક.

તેજ રાત્રે લંડનમાં વસતા હિંદી વિદ્યાર્થીઓનું યુનીઅન ગાવર સ્ટ્રીટમાં છે ત્યાં ગયો. ત્યાં રાત્રે તે દિવસે વિદ્યાર્થીઓ 'ધ્રુમસુરત બવા' નો હિંંદુસ્થાનીમાં ખેલ કરવાના હતા. અહીં અભ્યાસ કરવા આવતા વિદ્યાર્થીઓ અત્ર ક્રેમ રહે છે તે જાણવાની મને ખાસ અભિલાષા હતી તેથી ત્યાં ગયો. ખેલ તો તદ્દન જાણીનો હતો. ત્યાં લગભગ ૫૦-૬૦ વિદ્યાર્થીઓ સાથે રહે છે. મોટે ભાગે બંગાળી અને મદરાસી છે. જેને વેજીટેરીઅન રહેવું હોય તેને યોગ્ય ખોરાક મળી શકે છે. જાડ રોટલા જેવી રોટલી જેને 'ચપાટી' કહે છે તે પણ મળે છે.

વિદ્યાર્થીઓનો અંદર અંદર પ્રેમ માધારણ હોય છે. અભ્યાસ કરવા આવનાર સૌ પોતપોતાના કામગ્ય મગણુગ ગ્રહે છે. દરેકને એક એક રૂમ મળે છે. આ હાકમ સીનેલીઝ કંપની ચલાવે છે આ સગવડ મારી ગણાય.

વિદ્યાર્થીઓમાના કેટલાક અંગરેજ છોકરીઓ સાથે ખાતા હતા. નાટક જોના સાથે જોદા હતા આ છોકરીઓ તેઓની સદાધ્યાયિની દરે જોમ લાગે છે. સર્વના મુખપર અનદ દેખાતો હતો. નાટક દા ગતે શરૂ થઈ ૧૧મી સુધી ચાલુ ઘણાખરા એક્ટરોએ સારૂ ભૂમ કરી બતાવ્યું. એને માટે વખતનો જોમ પણ ઘણો આરો દરે જોમ લાગ્યું સંગીત અને પહેરવેશ હિંદુસ્થાની હતો સ્ત્રી પાર્ટ પણ વિદ્યાર્થીઓ કરના હતા જોવા આવનાર ઘણા ખરા હિંદુસ્થાનનાજ વતની હતા વિદ્યાર્થીઓ અવકાશે આવો આનંદ કરે તેમા વાંધો ન લઈ શકાય પણ પ્રેક્ષાકો આવાપીવામા મર્યાદા મુકે તે જોઈ મને ખેદ થયો બંગાળી મદરાસીને તો અમરૂપ ખોરાકનો હિંદુસ્થાનમા પણ વાંધો નથી પણ ગુજરાતી એમા જમે તે મને ઠીક ન લાગ્યું. અહીં બહુતા હિંદી વિદ્યાર્થીઓ માટે બહુ વિચાર કરવાની અને તેમને માટે રીતસરની વ્યવસ્થાની બહુ જરૂર છે. જો કે આ સ્વતંત્રતાપ્રિય જમાનામા અને ખાસ કરીને આ દેશમા કાંઈ બનવું શક્ય નથી અને કદાચ કોઈ એ વાત શક્ય કરે તો તેને તામે થાય તેવી અત્રેના વિદ્યાર્થીઓની માન સિક પરિસ્થિતિ પણ જણાતી નથી આ વાત માત્ર ખોરાકને અંગેજ નથી. એની સાથે અહીં હિંદુસ્થાનના વિદ્યાર્થીઓએ જે નામના (૧) મેળવી છે તે ખરેખર ખેદ કરાવે તેવી છે અત્યારે સારો અંગરેજ હિંદુસ્થાનના વતનીને પોતાના ધરમા રાખતો નથી, તે હિંદુસ્થાનના કાળા લોકોની સુગને લાંબને નહિ પણ ચારિત્રકીનતાને લાંબને છે. આ હકીકત સત્ય છે એમ અહીંના લોકો કહે છે અને તે સાબળતા આપણને ખેદ થાય છે આ બાબતમા પબ્લિસી અને બંગાળી વિદ્યાર્થીઓ વધારે જવામદાર છે એમ મને કહેવામા આવ્યું ગુજરાતી વિદ્યાર્થીની સંખ્યા ઘણી

ઓછી છે અને તેમણે ખાસ નામના મેળવી હોય તેમ, છૂટાં છવાયા કેસો બાદ કરીએ તો, જણાવું નથી. વિદ્યાર્થીઓની પરિસ્થિતિ પર હજુ ઘણું જાણવાનું હોવાથી હું કોઈ પણ પ્રકારના છેવટના મત ઉપર આવી શક્યો નથી.

લંચમાં શિક્ષાચાર.

બીજો દિવસે રવિવાર હતો. મી. વીલ્સન સેવિસિટરને ત્યાં બપોરે મારે લચ લેવા જવાનું આમંત્રણ હતું. તેઓ ડૉ. જોન વીલ્સન જેણે પહેલી સંસ્કૃત ડીક્શનેરી બનાવી અને જેણે કવિ કાળીદાસને જગન્નહેર ક્યાં તેના પૌત્ર થાય છે. તેમને ત્યાં સંસ્કૃત ગ્રંથોનો સંગ્રહ ઠીક દેખાયો. પોતાને સંસ્કૃત ગાન નથી પણ શોખ ખરો. તેમણે મને પૂછીને એક સિવિલિયન વાનપ્રસ્થ ગૃહસ્થ અને તેમની સ્ત્રીને લચ માટે આમંત્રણ આપ્યું હતું. વિવામતમાં એવો શિક્ષાચાર છે કે કોઈને પાસે સિવાય ધરે આમંત્રણ આપવું હોય તો તેની સાથે બીજા કોને આમંત્રણ કરવું છે તે તેને જણાવવું જોઈએ. જેમને મેળ ન ખાય તેવાને એકલા કરવાથી બધાની મજામાં ભંગ પડે છે. આપણે અસ્પર્શ વિરૂદ્ધ વિચાર વાળાને જમવા માટે સાથે બોલાવીએ તેવો વ્યવહાર અહીં નથી.

લચમાં મારે માટે ખાસ વેજીટેબલ ફોડાઈ કર્યાં હતાં. સિવિલિયન ગૃહસ્થ બહુ વૃદ્ધ હતા. તેમણે મદરાસ બાગુનો સારો અનુભવ લીધો હતો. તેમની સાથે દિંદુરયાન સબથી બહુ આનંદદાયક વાતો થઈ. તેમના વૃદ્ધ પત્ની પણ બહુ આનંદી હતા. તેઓને પેન્શન મળે છે. આપરવાડમાં એસ્ટેટ લઈ મજા કરે છે અને આનંદમાં જીવન વ્યતીત કરે છે. તેમને વૃદ્ધ તરીકે

ખરૂ જીવતાં આવડે છે અને તે બાળક પણ આપણા દેશમાં બહુ વિચારના યોગ્ય છે. ધડપણ નકામું નથી, તેમ ફેફડા દેશ યોગ્ય નથી. યોગ્ય રીતે ઝેની તૈયારી કરી તોય તો જીવનના ઉત્તમ લ્હાવા અનુભવ સાથે સારી રીતે સર્જ શકાય છે અને આ દેશમાં તેના ધણા દાખલા બને છે. અહીં કાઠને 'ધરડો' કહીએ તો અપમાન લાગે છે. દરેક યુવાન રહેવા પ્રયત્ન કરે છે અને રહી શકે છે. અહીંની હવા વિષયવાસનાને બહુ ઓછી ભગત કરનાર તેથી અનેક પ્રમત્તની મગવડ કરી આપે છે જેનો ખ્યાલ અહીં આઘ્યાત્મી બરાબર આવે છે. એ બંને વૃદ્ધ સિવિલિયન દેશોને જોતા મને ધણો આનંદ થયો. તેમણે જે વાતચીત કરી તે પણ બહુ આનંદદાયક હતી

કેન્સીગ્ટન ગાર્ડન્સ. રવિવાર.

રવિવારે સાંજે અમે કેન્સીગ્ટન ગાર્ડન અને હાઈડપાર્કમાં ફરવા ગયા. એ બાગ અમારા ઉતરવાના મક્કનની સામે જ આવેલ છે. ધણો વિશાળ છે. ત્યાં લોકો બહુ સંખ્યામાં આવે છે અને રવિવારે તો બહુ જ મોટી સંખ્યા હોય છે. રવિવારે ખાસ કરીને ઉધાડ હોય એટલે વરસાદ ન હોય ત્યારે તો પુષ્કળ બાલુઓ અને ગૃહસ્થો ત્યાં આવે છે. કોઈ દડા ઉછાગે છે, કોઈ વાતો કરે છે, કોઈ ખામ છે, કોઈ અદ્ધર સરોવર છે તેમાં હોડીઓ તગવે છે, કોઈ કાંડે ઊભા ઊભા જોયા કરે છે, કોઈ ન્હાય છે, કોઈ સરખન્દાઈનમાં હોડીમાં બેસે છે, કોઈ હોડી તરાવે છે, કોઈ બેન્ડ પાસે ઉભા રહી લટાર મારે છે અને વાળાં સાંભળે છે. આવી રીતે પૂરતી છૂટથી સર્વ અહીં વર્તે છે અને પોતપોતાના સ્નેહી સાથે આનંદ કરે છે. ખાસ વચ્ચેના નાના સરોવરની

પાળ ઉપર અને જન્ને બાગને જૂદા પાડનાર સરપન્ટાઇન (Serpentine) ની અંદર અને કિનારાપર લોઝે બહુ મજા કરે છે જેન્ડ ચાલતુ રોય ત્યારે ખુરશીપર બેસવાની શી ઝણુ પેની પડે છે મનુષ્ય સ્વભાવનુ બારીક અવગત કરવાનુ આ રચના છે. અમરેન્ને ઝોળખાણુ વગર વાતચીત કરતા નથી પણ આપણે મર્યાદિત રીતે તેમની હીલચાન જોઈ શકીએ છીએ. ચારે તરફ હીનોતગી અને બાળકોનો આનંદ, પાસે સર્પાકાર નદી જેવા સરોવર વચ્ચે સેકડો હોડીઓ અને ચારે તરફ પ્રુષ્પો સ્ત્રીઓ— એક વખત આ આનંદનુ દર્શન કરવા યોગ્ય છે.

હાઇડપાર્કમા ખરાબ સ્ત્રીઓ આવે છે એમ સામળ્યુ હતુ રાત્રે આઠ વાગ્યા પછી મોડી રાત્રે સાગ માણસો ત્યા જતા નથી જાય તો કાંઈ વાધો નહિ, પણ એવા સસર્ગથી દૂર રહેનારે મોડી રાતના એકના જણુ ઠીક નહિ હાઇડપાર્કમા સાત્રે ધણીનાર ધણુ સુર જેન્ડ વાગે છે.

કેન્સિંગ્ટન ચેલેન્સ

હાઇડપાર્કની સામે કેન્સિંગ્ટન ગાર્ડન છે તેમા કેન્સિંગ્ટન ચેલેન્સ છે ત્યા નિશ્ચિતરિઆ રાણી જન્મ્યા હતા અને ગાદી મળી ત્યા સુધી ત્યા રહેતા હતા મહેલ સારો છે પણ મોગન શહેન શાહના મહેલો જેવો વૈભવ ત્યા નથી સાત્ર પેઇન્ટિંગિ અહીં પણ છે. એની સામે એક સુદર નાનો બગિચો છે તે બહુ ચારો છે વિવિધ પ્રુષ્પો એમા એવી સારી ગીતે ગોસ્વાયવા છે કે જોતા સૃષ્ટિસાદર્યનુ જાન થાય વચ્ચે પ્રુષ્પો અને ચોત્ર લીલોતરી આનંદ આપે તેવી છે.

આ સમજદેવ ઘણાં વર્ષો સુધી રાજ્ય રાણીને રહેવા માટે વપરાનો હતો. એનું ચિત્રકામ બહુ જોવા લાયક છે. એના દરેક ખંડમાં દરતાં અનેક વાનો યાદ આવે છે. અહીં સ્વીફ્ટ, પોપ, કોન્ગ્રેવ, એડીસન-વિગેરે આવી ગયા હતા અને આ મહેલનું વર્ણન જૂની જૂની રીતે કરી ગયા છે. એથો વિલિયમ મરી ગયો ત્યારે વિક્ટોરીયા રાણીને આ મહેલમાં તેણીને માદી મળવાના સમાચાર આર્ચબીશપ ઓફ કેન્ટર્બરીએ રાત્રે બે વાગે આપ્યા હતા. આદ્યર્થ મેમોરીઅલ.

એ મહેલની નજીકમાં પ્રિન્સ કેન્સોર્ટનું બાવલું પાંચ લાખ રૂપીયા ખર્ચીને બનાવ્યું છે તે બહુ જોવાલાયક છે. એમાં એક બાજુ વ્યાપાર, Commerce, બીજી બાજુ ઇજનેરી Engineering, ત્રીજી બાજુ યંત્ર કામ Manufacture અને ચોથી બાજુ ખેતીવાડી Agriculture નાં રૂપકો (Personifications) માથે તે દરેક લાઇનમાં કામ કરનાર-નામ કાઢનારના પથ્થરનાં બાવલાં મૂક્યા છે તે ખરેખર જોવા લાયક છે. એક દેશ પોતાના આગેવાનેશું કબ્બ કબ્બ રીતે સ્મરણ કરે છે તેનો ખ્યાલ આવે તેવું છે. એમાં સારા ગાયક, કવિ, શીર્ષી, પુતળાં બનાવનાર અને ચિત્રકારને સ્થાન મળ્યાં છે. એનું નામ 'આ'નર્થ મેમોરીયલ' કહેવાય છે. આ યાદગિરી મહારાણી વિક્ટોરીયાના પતિ પ્રિન્સ કેન્સોર્ટની છે અને મોટે ભાગે ફંડ કરીને એકઠી કરેલ રકમનું પરિણામ છે. એમાં બ્રોઝનું પૂતળું આદ્યર્થનું છે તે જરા માપમાં ઠીક લાગતું નથી પણ દરેક વિજ્ઞાન વ્યાપારાદિના આગેવાન ક્ષીટિશને એમાં દેવ સ્થાન મળ્યું છે તે જોવા લાયક છે. લડત જનારે આ મેમોરીઅલ જરૂર જોવું.

બ્રિટિશ મ્યુઝીયમ.

એક દિવસ જ્યોરે બ્રિટિશ મ્યુઝીયમમાં માનવવંશવિદ્યા (ethnology)ના વિભાગમાં ગયો. ત્યાં દરેક દેશના રાંધવાનાં પહેરવાના સામાનો ધરેણાંઓ અને દરેક જૂદી પડતી ચીજો ગોઠવેલી છે. તેમાં સીઆમ, ચીન, હિંદુસ્થાન, મેક્સિકો, ઇજીપ્ટ, આઝીઝ, પેરુ, ખરમા વિગેરે અનેક દેશવાર વિભાગો છે અને દરેક વસ્તુ કૃત્રી રીતે પહેરવામાં આવે છે, ક્યાં પહેરવામાં આવે છે અને તેનો ઉપયોગ શો છે તેની કુલ વિગત છાપેલી હોય છે. આ વિભાગ જોતાં દિવસો થાય પણ પૂરું થાય તેમ નથી. વાંચવા બેસીએ તો થાકી જઈએ. દરેક દેશના અવનવા પોશાક ધરેણાં વિગેરે જોતાં બહુ મજા આવે છે. શરીરને સુંદર દેખાડવા લોકો કેવા કેવા પ્રયત્નો કરે છે તે ખરેખર જોવા જેવું છે. કેટલાંક ધરેણાં તો આપણને વિચિત્ર લાગે, કેટલાંક પહેરવેશો આપણને જંગલી જોવા લાગે-પણ એ સર્વનો સમૂહ અહીં બહુ સુંદર રીતે કર્યો છે. એના પુતળાંઓ પણ સાથે રાખી તેને પોશાક પહેરાવી કેટલીક જગ્યાએ બનાવ્યાં છે. આ વિભાગ જોતાં તો દિવસો થાય તેમ છે. તેના બાર ચોરસ છે તેમાંથી મેં બે જોયા. બ્રિટિશ મ્યુઝીયમમાં તો હજુ ઘણું જોવાનું છે. વખત ચર્ધ જવાથી ફરીવાર આવવાનો વિચાર રાખી આજનું કામ પૂર્ણ કર્યું.

નાટક.

આજે રાત્રે No No Nenetto નો નો નેનેટનો બહુ પ્રસિદ્ધ ખેલ જોવા ગયો. એ ખેલ સદા વર્ષથી ચાલે છે. રવિવાર સિવાય દર રાત્રીએ થાય છે. બુધ અને શનિવારે જ્યોરે અને રાત્રે બે ખેલ હોય છે. અઠવાડિયા પહેલાથી ટિકિટ મળતી નથી.

એ ખેલ તૈયાર કરવામા તેર હજાર પૌડ ખર્ચ્યા, અત્યાર સુધીમાં તેના માનેકોને એક લાખ દશ હજાર પાઉન્ડ મેળવ્યા છે એમ તેણે પોને જ હમણા એક લાખખંડના કેસમા કહ્યું છે. દર ગત્રે જોનારાની ધમાધ પડે છે. એક સાથે આઠ દશ હજાર પ્રેક્ષકો ખેતી શકે તેવું થીયેટર છે. આ મ્યુઝીકલ ડ્રામેડી છે એટલે એમા ગાયન અને સંવાદ આવ્યા કરે છે. દરેક પાત્રોના અભિનય બહુ સુંદર અને જોષએ નેવા હોય છે. અહીંનું સંગીત તો અગત્ય છે, આપણે સમજીએ નહિ તો પણ કાનને સારૂ લાગે તેવું હોય છે અને સંગીત વગાડનારા લગભગ પોણોસો હોય છે. એના દરેક નાયક તો કમાય કરે છે. અહીં ફ્રાન્સ જેવું જરાપણ ઉધારું શરીર નહિ અને છતાં મર્યાદામા રહી નાયકનું કામ કરાની દૃષ્ટિએ બહુ ઉત્તમ પ્રકારનું કરે છે. એમા થયું જ્યારે ગાયન ગાવાનું અને સાથે નાય રોય છે ત્યારે વધારે સુંદર લાગે છે. આ આખા ખેલમા એક ગાયન આખા યુરોપમા પ્રસિદ્ધ થયું છે.

I want to be happy,
But I cannot be happy;
Unless I make you happy—too.

એ ગાયન એવી સરસ પદ્ધતિથી જૂદી જૂદી રીતે ગાય છે અને એટલી વખત આખા નાટકમા આવે છે કે આખું યુરોપ એની પછવાડે ઘેરું થયું છે દરેક પાત્રોનું કામ કરાની નજરે બહુ ઊંચા પ્રકારનું છે. કમગતી શરીર બહુ મગ્નનું કામ કરે છે, આ નાટક અત્યારે પહેલા નજરનું મળ્યાય છે. ફ્રાન્સમા ઉધાડી રીતે જે બીજાસપણુ દેખાયુ—જો કે તેમના મત પ્રમાણે એમા વાધો નહિ, તેવું-ઈત્યાદિમા જરા થયું નહિ. નાટકને કળા

તરીકે જોવું હોય તો ઇંગ્લાંડમાં જોવું. કળાવિધાનમાં તો ફ્રાન્સ પણ એટલું જ સુંદર છે પણ તે મર્યાદા ઝાળંગી જાય છે એમ આપણી પૌર્વાત્ય આંખને લાગે છે.

નાટકની દીક્રીના બાવો પણ ધણા આકરા છે. ઓરચે-રૂઝની દીક્રીના શી. ૧૪ પેન્સ ૬ છે અને બે શિલ્પીગ તેના ઉપર સરકારનો કર છે. પીટનો બાવ બે શિલ્પીગ હોય છે તેમાં જલ્દી ખેસવા માટે જ વાગ્યાથી સાંજે લોકો ક્યુ (હાર) માં ઊભા રહે છે. એક બીજાની અગાડી ધક્કામુક્કી કરીને તો કોઈ જાય જ નહિ. અહીં કેટલીક નાટકશાળામાં બીડી પીવા દેવામાં આવે છે. એ બહુ ખરાબ છે; કારણ કે એક તો અહીં કંડી દવાને કારણે બધું બધું હોય છે અને તેમાં દુઝપાનના ગોટગોટા નીકળે તે ઠીક લાગતું નથી. અમેરિકાનો આ નાટક બહુ જુએ છે.

નાટકમાં સીનસીનેરી સારા હોય છે પણ તે કરતાં પાત્રના એકટીંગ (અભિનય) ઉપર અહીં વધારે ધ્યાન અપાય છે. સારા એક્ટરના ફાટા આવે, તે વધારે વખણાય તો મોટા ઉમરાવ કુટુંબમાં પરણી જાય અને મરે ત્યારે વેસ્ટમીન્સ્ટર એબીમાં સ્થાન મળે એટલું અહીં વીરપૂજન છે. ગમે તે કાર્યપ્રદેશમાં કોઈ સારો થાય તેની અહીં જાહેર રીતે કીમત થાય છે અને તે વાત આપણા દેશમાં ખાસ અતુકરણ યોગ્ય છે. લંડનમાં કોઈ પણ નાટક કે ડાન્સીંગ હોલ ૧૧૦ પછી ઉઘાડો રહી ચકતો નથી. જ્યાં નાટકો તે પહેલાં પૂરાં ચવાં જ જોઈએ અને લંડનની પોલિસ જે આખી દુનિયામાં વખણાય છે તે આ નિયમેનો જરાખર અમલ કરે છે. એમાં કાંઈ ગદ્ગલત આવતી નથી. અહીં દરેક માણસ પોતાના

હકો સમજે છે અને સાથે પોતાની ફરજ પણ સમજે છે અને પોલિસની નક્રમી દરમ્યાનગિરિ વચર ધણાં કામો સરળતાથી થાય છે. લંડનની વસ્તી ૭૦-૭૨ લાખ મનુષ્યની છે છતાં કાંઈ અડચણ આવતી નથી તેનું કારણ હોકોનો નિયમને અનુસરવાનો સ્વભાવ છે.

નાટકના અંતરમાં (મ્યુઝિક) સંગીત થાય છે તે પણ બહુ સાંમળવા લાયક હોય છે. સાઈ ગાયન ગાય કે સાઈ વગાડે તેને શ્રાવણી મળે છે. વન્સમોરનો રિવાજ નથી પણ તાળીઓ પડે તો એકર વીંગમાંથી પાછો આવી નમન કરી અંદર આવ્યો જાય છે. એ નમન પણ પદ્ધતિસર અને સારી રીતે artistically કરે છે. આકબર્ટ કોન્સર્ટ હોલ.

એક દિવસ બપોરે કોન્સર્ટના ગાર્ડનની સામે આવેલો Albert Concert Hall જોયો. એ હોલમાં ઉપર નીચે ગોળ બેઠકો ગોઠવી છે. એમાં લગભગ દર હમ્બર માણસો એક સાથે બેસી શકે અને બધાં સાંમળી શકે તેવી રીતે એ હોલ બાંધ્યો છે. ત્યાં કાંઈ વાર કોન્સર્ટ થાય છે તે બહુ જોવા જેવા-સાંમળવા જેવા હોય છે એમ મને કહેવામાં આવ્યું, શીષાળાના કોન્સર્ટ બહુ વખણાય છે. એમાં પૈમા બરનાર હમેશને માટે બેસવાની જગ્યા ખરીદી શકે છે. એનો ગોળ વિષ્કંબ ૮૧૦ ફીટ છે. એમાં જે વાગિત્ર (ઓર્ગન) છે તેમાં ૯૦૦૦ પાત્રો છે. હોલની રચના જોવા લાયક છે.

ઇન્ડીઅન મ્યુઝીઅમ.

એની સાથે નજીકમાં Albert Museum છે તે ધણું મોટું છે અને એના ધણા વિભાગ છે. એમાંનાં India Mus-

seum વાળા વિભાગમાં હું ગયો. એને જોતા પણ દિવસો થાય એવું છે. અદર દાખન થતા પ્રથમ પાર્શ્વનાયની કાગી સુદર (જૈન) પ્રતિમા છે. પછી મુખર્ધના ધરના નમુના, તાજમહાનનો નાનો ઘાટ અને બીજી સુંદર ચીજો ગોઠરી છે. દરેક વસ્તુ હિંદુ-સ્થાનનીજ ત્યાં ગોઠવી છે અને એ જોતા આપણે હિંદુમાં હોયએ તેવું આખો વખત લાગ્યા કરે છે. ભીંતપર અજાંટાના ફેસ્કો સખ્યામધ ચીતરેલા છે મોગવ સમયની કળાના સેકડો અસલ ચિત્રો બહુ સારી રીતે જાળવી રાખ્યા છે. દેવ દેનાયો ના સંગ્રહનો પાર નથી એકજ જગ્યાએ ત્રણ જૈન મૂર્તિઓ જોવામાં આવી ઉપરને માગે હિંદુસ્થાનના હથિયારોનો મંગ્રહ છે. અનેક જરીપુરાણ હથિયારો, ઢાનો, તરવારો, બખતરો, બહુક વિગેરે સેકડોની સખ્યામાં ગોઠવ્યા છે. પછી હિંદુસ્થાનના નકશી કામ, હાથીઘાતનું કામ, ચિત્રો, રંગો વિગેરેનો પાર નથી એક વિભાગમાં શેતરજીઓ ગોઠવી છે, લખનૌના દરેક ધંધાદારીના રમકડા ગોઠવ્યા છે, એક ધમણ સાથે લુહારને જામો ખરી દીધો છે હિંદુસ્થાનની અત્યારની અને પૂર્વ કાળની બધી કળાઓને અત્ર રથાન આપવામાં આવ્યું છે નાની મોટી એટની વસ્તુઓ છે કે એનું વર્ણન કરી શકાય નહિ કેટલી ચીવટથી અને ક્યા ક્યાથી લાવીને આ મંગ્રહ કર્યો હશે તેનો ખ્યાલ કરીએ ત્યારે અગરેજોની ચીવટ અને આપણી વર્તમાન અધોદશા માટે આનંદ અને શોક માથ તેવી આ જાગત છે.

સાયન્સ મ્યુઝીઅમ.

સાઉન્થ કેન્સીઝનમાં આ બહુ જોવા લાયક મંગ્રહ છે. એ નેચરલ હીસ્ટરી મ્યુઝીઅમ અને ઈમ્પીરીયલ ઈન્સ્ટિટ્યુટની વચ્ચે

આવેલું છે. એના બે મોટા વિભાગ છે: એકને 'દક્ષિણ ગેલેરી (સધન ગેલેરીઝ)' કહેવામાં આવે છે. અને બીજાને 'પાશ્ચાત્ય ગેલેરીઝ' કહેવામાં આવે છે.

પ્રથમ વિભાગમાં 'સાંચાક્રમ અને શોધખોળ' (Machinery and Inventions) આવે છે. હાઇડ્રોલીક પાવર કેવી રીતે કામમાં આવે છે તે અહીં જતાવવામાં આવ્યું છે. એક બટન દાખતાં અંદર કેસમાં રહેલ (યત્રો) કામ કરવા માડે છે અને વિગતો જોઈ શકાય છે. શોધખોળમાં, સર હંફી ડેવીનો કાલસાની ખાણમાં ઉપયોગી સલામતીનો દીવો (સેફ્ટી લેંપ) અહીં રાખી મૂક્યો છે. એ સિવાય સીવવાનાં સાંચા, ટાઇપ રાઇટર અને ટાઇપ વણાટ કામનાં જૂનાં યત્રોના નમુના અહીં રાખ્યા છે. મોટાં ઈંછનોના નમુના પણ જોવા લાયક છે. એમાંથી ઈંછનનો પ્રતિદાસ કમવાર સમજાઈ જાય છે. અસલ બોટન અને વોટ રટીમ ખાવર ઈંછન બનાવ્યાં તે પણ અહીં જાણી રાખ્યાં છે. અનેક જાનનાં ઈંછનો જોતાં અમરેજોની ઝીણી બુદ્ધિ અને પ્રગતિના શક્તિ દાખવા નજરે દેખાય છે. ઈંછનો પણ જોવા લાયક છે. વહાણોના નમુના ખાસ જોવા લાયક છે. એમાં અસલી ઢબના વહાણથી માંડીને છેલ્લામાં છેલ્લી મોટી લાઇનર કેમ થવા પામી તે બરાબર જોઈ શકાય છે. આકાશનાં વિમાનોના નમુના 'એકઝી-બીશન રોડ' પર હાલમાં નવા મકાનમાં ગોઠવ્યા છે તે પણ જોવા લાયક છે.

ઉપરના માળમાં કાલસાની ખાણ અને ધાતુની ખાણનાં ઓખર કામ જતાવ્યાં છે અને બીજા માળમાં ગણિતનાં ઓખરો, ગણતરીનાં ઓખરો, વીજળીનાં યત્રો અને દરિયાઈ ગણતરીનાં

અનેક યત્રોની રચના બતાવી છે. એ ઉપરાંત પહેલા માળમાં દરેક પ્રગ્નની જૂદા જૂદા કાળની વહાણુ રચના બતાવી છે.

પશ્ચિમની ગેલેરીમાં ધડિયાળો અને કોનેમીટરનો ઉત્તમ સંગ્રહ છે. હાથ આ આખો વિભાગ રીવાર ગોઠવાય છે. અગરેજ પ્રગ્ન અત્યારની સ્થિતિએ ફરી રીતે આવી છે તેનો ઉડિ અભ્યાસ આ સંગ્રહસ્થાન જોતા થાય છે. એમાં દૂરમિનો અને વિજ્ઞાન તથા ખગોળ વિદ્યાના યત્રો, સાધનો અને હથિપારોનો અપૂર્વ સંગ્રહ પણ સામેલ છે.

ધર્મીરીયલ વોર ઝયુજીઅમ.

છેલ્લા મહાવિગ્રહની અનેક પ્રકારની વિગતોવાળા ચિત્રોથી ભરપૂર આ સંગ્રહસ્થાન ફીસ્ટલ પેનેસમાંથી સાઉથ કેન્સીગ્ટન રોડ પર લાવવામાં આવ્યું છે. લગભગ દરમ્યાન લીધેલા અનેક ફોટોગ્રાફોનો અહીં મોટા સંગ્રહ છે અને વહાણોના, ૧૮૬૦ થી અત્યાર સુધીના ફોટોઓ છે.

નેથરલ હીસ્ટરી ઝયુજીઅમ.

વિજ્ઞાનના શોખીન માટે આ સંગ્રહ અદ્વિતીય છે. એ શોખ ન ધરાવનારને એ નકમો છે. એ સંગ્રહસ્થાન આખી દુનિયામાં વિજ્ઞાનની નજરે પ્રથમ પંક્તિ ધરાવે છે. એમાં પ્રાણીવિદ્યાનો અભ્યાસ કરાય તેવાં અનેક પક્ષીઓ છે, એમાં માછલી, વહેલ જાતની માછલીઓ, સર્પો, જીવડાઓ અને શખના સમૂહનો પાર નથી. એક વિભાગમાં હાથીઘતનો સંગ્રહ છે. એક સ્થાને આકાશમાંથી પડેલા પથ્થરોનો સંગ્રહ છે. જાંટનીનો વનસ્પતિશાસ્ત્રનો વર્ગી જૂદો વિભાગ છે.

લંડનમાં જનારે આ સર્વ મ્યુઝીઅમો જરૂર જોવા જેવાં છે. એનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. બાકી જેને જે વિષયનો શોખ વધારે હોય તેને તેનો રસ વધારે પડે એ ઉઘાડી વાત છે. એકંદરે આ સર્વ સંગ્રહસ્થાનો જરૂર મુલાકાત લેવા લાયક છે.

કોમવેલથેડ સ્કુલન્ટસ હોમ.

ત્યાંથી આગળ ચાલી કોમવેલ રોડપર ગયા. ત્યાં સરકાર તરફથી, હિંદુસ્થાનથી જે વિદ્યાર્થી પ્રથમ આવે તેને સગવડ કરી દેવાનું રથાન છે. 21 Cromwell Road, South Kensington S. W. 7 ના ઠેકણે પ્રથમ ખજર આપીને ત્યાં વિદ્યાર્થીથી એક માસ રહી શકાય છે. હાલ બે પાઉન્ડ દર અઠવાડિયે આપવા પડે છે. ત્યાં સગવડ સારી છે. સરકાર તરફથી એક Warden ત્યાં રહે છે. બેનરજી નામના વાઈન હાલ છે તેમની સાથે બહુ આનંદથી મેં કલાક સુધી વાત કરી. તે કોઈ પણ વિદ્યાર્થી માટે બનતું કરવા તૈયાર છે. અહીં વિદ્યાર્થીઓને ખાતગી કુટુંબમાં રહેવાનું હોય છે અને તેવી રીતે વિદ્યાર્થીઓને રાખનારા સારા કુટુંબોનું તે લીસ્ટ રાખે છે અને વિદ્યાર્થીઓને ત્યાં બક્ષામણ્ય કરી મોકલી આપે છે. તેમના કહેવા પ્રમાણે તો, સરકારે સારા ધરાદારી આ ખાતું સ્થાપ્યું છે પણ વિદ્યાર્થીઓ એ ખાતાને નમુસ તરીકે ગણે છે અને ઈંડીઅન વિદ્યાર્થીઓ ઉપર નજર રાખવા સરકારની આ યુક્તિ છે એમ માને છે. તેમની સાથે મારે ઘણી વાત થઈ. વિદ્યાર્થીઓ કેમ ખરાબ લતમાં પડે છે તે તેમણે સમજાવ્યું. અભ્યાસ માટેની સગવડ કરવાનું કાર્ય હાઇકમીશનરની ઓફીસમાંનું કેળવણીખાતું કરે છે. હાલ એ ખાતાના ઉપરિ મી. સેન છે અને તેમને જરૂર મળવા મને કહ્યું.

મોટા સ્ટોરો. સફરીજ.

લંડનમાં ત્રણ મોટાં સ્ટોરો છે: હેરડ્સનો, સફરીજનો અને વ્હાઇટલીનો. છેલ્લા બે મેં જોયાં. selfridge સફરીજના સ્ટોરમાં ઉપર પાંચ માળ અને નીચે એક માળ વધારે છે. મકાન રસ્તા ઉપર આવેલું છે અને તે બે હજાર વારથી વધારે લાંબું છે. તેમાં પાંચ હજારથી વધારે માલ વેચનારા છે. દરેક ખાતાવાર માણસો બેસે છે. આપણે ત્રણ પેનીની ચીજ લેવી હોય તો અમુક ખાતાનું નામ અથવા ચીજનું નામ આપીએ, એટલે ગમે તે ખાતાવાળો માણસ હશે તે આપણને, સાથે આવી તે ખાતું ખતાવી જશે અને પોતે બહુ કામમાં હશે તો માળનો નંબર અને સ્ટોક્સનો નંબર આપશે. એ મકાનમાં ઉપર જવા માટે બાર તો લીફ્ટો છે. અમુક ખાતામાં જઈ તમે અરધો કલાક ચીજો જુઓ અને કાંઈ ન લો તો જરા પણ વાંધો નહિ. અહીં ટાંચણી કે સોઈથી માંડીને નાની મોટી સેંકડો-હજારો ચીજો મળી શકે છે. છાકરાંઓનાં રમકડાં, ખાવાની ચીજો, સ્ત્રીઓને પહેરવાની ચીજો, ઓઢવાની ચીજો, કોકરી, કેળવણીની ચીજો, રેશમી ચીજો, રૂમાલ, કોથર, નેકટાઇ, પાકીટ, તકીઆ, ગાદી-કેટલી ચીજોનાં નામ લખવાં ? નાની કે મોટી કોઇ પણ ચીજ અહીં મળતી નથી એવું નથી. છેતરાવાનો પણ એમાં પ્રસંગ નથી. ભાવ લખેલા હોય છે તે તમને કહે, લેવી હોય તો લો અને ન લેવી હોય તો તમારી મરજી. ન લો તો કોઈ જરા પણ શરસે ન યાય. ખરીદેલી ચીજ તમને સારી રીતે પેક કરીને આપે છે જેના તમને પૈસા આપી દેવાના હોય છે. તમારે સાથે ન લઇ જવી હોય તો તમારા ઠેકાણાનું કાર્ડ આપો ત્યાં તે ચીજ તે ગમે તેટલી ઓછી કિંમતની હશે તો પણ

મોકલી આપશે. તમે મકાને પહોંચો ત્યાં તો ચીજ આવીને પડેલી હોય. આતું અસાધારણ ‘ઓરગેનીઝેશન’ અને વ્યવસ્થા છે. ત્યાં આહકોને ખાવા પીવા માટે મોટું રેસ્ટોરાં ખોલેલું છે. નીચે આઈસ્ક્રીમ અને તાણ કરેલી અને ચની મીઠાઈઓ મળે છે. રેસ્ટોરાંમાં ‘મંગીત’ પણ ચાલતું હોય છે. આ મોટા રેસ્ટોરાંના ખરીદીખાતું અને ખનાવવાતું ખાતું પણ પોતેજ રાખે છે; એટલે અહીં જે જે વસ્તુ વેચાય છે તેમાંની ઘણીખરી પોતેજ જનારે છે અને કાર ખાનાને ઓરડર આપે છે તોપણ તે ઉપર તેનુંજ નામ હોય છે. આ ખરીદનાર ખાતું તદ્દન જૂઠું છે. તેનો ઉપરના પાચહજાર વેચનારમાં સમાવેશ થતો નથી. દર અઠવાડિયે નોકરના પગારનો ખર્ચ લગભગ ત્રીશ હજાર પાઉન્ડનો છે એટલે લગભગ ચારદાખ રૂપીઆનો પગાર દર અઠવાડિયે નોકરનો ચાલે છે. બારે હપ્તાં સર્વ જાતના કપડાં તથા મશીનરી-સાંધાકામ અહીં મળે છે. છોકરાઓની ગાડી, રમાલ વિગેરે જે લેવું હોય તે ખાતાવાર મળી આવે છે. ઘડિયાળ વેચે છે એટલુંજ નહિ પણ તેને રિપેર કરવાતું કામ પણ હાથમાં લે છે અને નોટપેપર કે કવર લેવા હોય તો તે પણ મળી શકે છે. નાની કોઈપણ ચીજ મળી શકે છે.

આ રેસ્ટોર કાઢનાર માણસે અઠવાડિયાના બે સિવીંગના પગારથી જીંદગી શરૂ કરી હતી. અત્યારે એ મકાન પણ હજી વધારે મોટું કરતો જાય છે અને જો ત્યાં ખરીદનારની સંખ્યા જોઈએ તો અત્યવ કામ કરે તેમ નથી. બ્યારે જઈએ ત્યારે હજારો ભોકા ખરીદવા માટે આવતાં દેખાય છે. જપોરના સ્ત્રીઓની મોટી મેદની જામે છે અને તે વખતે જસનાં બાઈ પણ અરધા લેવાય છે, કારણ જપોરના ટાઈમે પુરવો તો કામપર

હોય છે અને શોપીંગ કરનારને સગવડ પડે તેથી બાડાં ઓછાં રાખે છે. અહીંના લોકો વહેવાર practical ધણા. એમને એમ લાગે કે અમુક વખતે વધારે લોકોને લક્ષ્યાવવાની જરૂર છે તો દુરત બાડાં ઓછાં કરી નાખે, એક સરખો નિયમ અનુસરવામાં પણ અક્ષતનો ધણો ઉપયોગ કરે છે.

અમે ત્યાં તપાસ કરી તો જણાયું કે લોકો પૈસા આપ્યા વગર માલ લઈ જવાની રૂઠિ રાખતા નથી. તેમનામાં ધણો મોટો વિશ્વાસ રાખવામાં આવે છે. તેઓ ખાનગી ડિટીક્ટીવ રાખે છે એમ પણ જણાયું. પણ એકંદરે લોકોમાં પોતાની ફરજનો ખ્યાલ જોયો એટલે કેાઈ બદ્ધનતવાળા ચોડાજ હશે એમ જણાય છે. બ્હાઈટલી સ્ટોર, (ક્વીન્સરોડ).

ઓક્સફર્ડ સ્ટ્રીટ પર એ સ્ટોર બરખબરમાં આવેલો છે. તેનાથી ઉતરતો સ્ટોર 'બ્હાઈટલી' નો ક્વીન્સ રોડ ઉપર છે. અમારા મુકામથી તે નજીક હતો. મેં તે બે ત્રણ વાર જોયો. આખી વ્યવસ્થા બહુ જોવા લાયક છે. મોટા પાયા ઉપર વેપાર કેમ ચાલે શકે, ખરીદનારનો વિશ્વાસ કેમ સંપાદન કરી શકાય અને વ્યવસ્થાસર મોટાં કામો કેમ હાથ ધરી શકાય તેનો જીવંત દાખલો આ સ્ટોરો છે. એમાં વેચનારાની નમ્રતા, પોતાના વ્યાપારમાં કુશળતા, બોલવાનું ચાતુર્ય, ધરાકને સમજાવવાની પદ્ધતિ, માલ ગોડવવાનો યુક્તિ, ખતાવવાની ચપળતા વિગેરે અનેક બાબતો જોવા જેવી છે.

નાના હુકાનદારો.

જે પદ્ધતિ મોટા સ્ટોરોમાં જોઈ તેવીજ પદ્ધતિ નાની

દુકાનોમાં છે. ત્યાં પણ આવ તો એકજ. માલ બતાવવાનો ઉત્સાહ,
 વેચવાની કુશળતા, બોલવાની ચાલાકી વિગેરે બહુ સુંદર હોય છે અને
 ધરાકનો પ્રેમ અને વિશ્વાસ એવો તો જમાવી શકે કે ધરાકને દુકાને
 ચક્રવા પછી ઉતરવાનું મન ચાલ નહિ. અહીંની નાની દુકાનોમાં
 window-dressing માલને રસ્તા ઉપર બતાવવાની
 પદ્ધતિ બહુ સારી છે. દુકાનમાં કંઈ ચીજ મળે છે તે રસ્તા
 ઉપરથી જ જોઈ શકાય. આપણે હોર્નબી રોડ ઉપર યોડી
 દુકાનમાં રસ્તાની બારીનો ચણુગાર જોઈએ છીએ એવો અહીં
 પ્રત્યેક દુકાને સાધારણ છે. અદર ગયા પછી તમે માથ જુઓ
 ત્યારે એક ભાગો તો પચીસ ચીજ રજુ કરે. નાના દુકાનદાર તરફથી
 પણ આવમાં ફેરફાર તો નજ ચાલ, પણ તમે વ્યાપારી હો તો
 કમીશન લઈ શકો. આ કમીશનમાં વધઘટ થઈ શકે છે એટલા
 પૂરતી જૂદી વાત, બાકી ત્રણ પાઉન્ડની ચીજ બતાવી તેના બે
 પાઉન્ડ એગ્રેશીસ શીવીંગ લે નહિ. તમને પાકવે તો લો,
 નહિતો ચાલ્યા જાઓ; પણ એ બોલેલ બાવમાં ફેરફાર કરશે
 નહિ. અંગરેજો મોટા પાયા ઉપર વેપાર કરી શકે છે તે તેનું
 આ બ્યવહારકુશળપણું છે. એ ઉપરાંત એક બીજી એટલીજ
 અગત્યની વાત એ છે કે તમે માથ લઈ તમારો કાર્ડ આપી
 પૈસા ચૂકવી ચાલ્યા જાઓ અને ઘેર આવી બારેબાર આવેલો માલ
 મેળવી જુઓ તો કદિ ત્રણ એક ચીજ ઘટશે નહિ અથવા બળતી
 આવી ગઈ છે એમ જણાશે નહિ. આ પ્રમાણિકપણુ આખા
 દેશમાં પ્રવર્તે છે. અહીં ધરાકને ચીરવાની શક્તિ નથી જણાતી
 પણ ધરાકી જમાવવાની આવડતના પદાર્થપાડો દેખાય છે. રાજ
 ચએલો ધરાક બીજા ધણુ ધરાક મેળવી આપ છે એ સૂત્ર
 તેઓ સમજે છે અને નફો મમે તેટલા ટકા ખાશે પણ પુકો.

ધા મારવાની વૃત્તિ કદિ નહિ કરે. અહીંના નાનો વેપારી વીશ ટકાથી ઓછે નફે વેપાર કરતો નથી અને કરે તો તેને પાલવે પણ નહિ. અહીં ભાડા અને નોકરનો ખર્ચ ખાઉંડમાં અને દર અઠવાડિયે અપાય છે એટલે નાને નફે વેપાર બોલે જ નહિ.

લગાઇ પછી વેચનાર તરીકે ઘણી ખરી જગ્યાએ હવે સ્ત્રીઓ કામ કરે છે. તેઓ બોલવામાં કુશળ હોય છે. તેમનો શરૂઆતનો ખર્ચ અઠવાડિયે બે પાઉંડ હોય છે, છ માસે પાંચ શિલીંગ વધતો જાય છે. આ કેટલું ઊંચું ધીરણ છે તે વિચારવાનું છે. જ્યાંના મજૂર પણ દર અઠવાડિયે ત્રણ પાઉંડ રજે તે દેશ કેમ ઊંચો આવ્યા વગર રહે. મજૂર કે કામ કરનારી બાઇ પણ ખર્ચ લે તેટલુંજ કામ આપે છે. આપણે ઘેર બે ધાટી, રસોયો, માળી અને લાવનાર ચૂકનાર એમ પાંચ માણસ રાખીએ અને છતાં જરૂર વખતે એક પણ સ્ત્રીજ વ્યવસ્થિત હોતી નથી એમ અહીં ખનણ નથી. પાંચે માણસનું કામ એક 'મેડ' માંદ કરે છે, પણ એની ફરજમાં વાધો આવતો નથી. વખતસર હાજર થાય અને ઠરાવ પ્રમાણે વખત પૂરો થાય એટલે ચાલવા માડે; નોકરીના વખત દરમ્યાન બીજી પચાત નહિ. એની વ્યવસ્થાની વાત લખી જાય તેમ નથી. સર્વ બાબત નિયમસર કરે છે અને તમે જે હુકમ કર્યો હોય તેનો જરાજર અમલ થાય છે. બેતવામાં વિનય અને પ્રેમ દેખાય છે અને 'ચેક્યુ' કે 'સેરી' નો ખર્ચ નહિ. આ સર્વ વિચારવા—અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે.

લંડનનાં પરંચો.

તા. ૧૬ મીએ ક્રિસ્ટલ પેલેસ Crystal Palace કાયનો મહેલ બનેલો ગયો એ લગભગ સાત માઈલ દૂર છે. જસમાં અને

અંડરગ્રાઉન્ડમાં ત્યાં જવાય છે. એ સ્થાન Sydenham ના નામે ઓળખાય છે. એ પેલેસમાં અમે ગસમાં ગયા હતા. રસ્તે નાના નાના એક સરખા બંગલાની દ્વારો આવી રહેલી છે. આ બંગલા તે લંડનની કંટ્રી લાઈફ છે. એ બહુ સુંદર અને એક સરખા દેખાવવાળા હોય છે. અદર જઈએ તો પ્રથમ નાનો સુંદર બગિચો, દાખલ થતાં એક સારો ફોલ્ગિ રમ, રસોડું અને સ્ટોર રમ, બાજુમાં નોકરને રહેવાની જગ્યા, ઉપર બે સુવાના રમ, નીચે ઉપર પાયખાના, એક બાળકને સુવાનો રમ, એ સર્વ સગવડવાળા બંગલાનું બાકું દર અંકવાડિયે બેધી ત્રણુ મીની હોય છે. પછવાડે સારો બગિચો હોય છે. બીલ્ડીંગ સોસાયટી એવા બંગલા બાંધે છે. દરેક બંગલાને સડક હોય છે. વચ્ચે ચાર પાંચ ટેનીસકોર્ટ અને ક્રીકેટગ્રાઉન્ડ તથા મોટો બગિચો હોય છે. રહેવાનું બહુ સુંદર અને વીજળી, ગેસ અને પાણી તથા ગટરની પૂરતી સગવડ હોય છે. ગરમ પાણી માટે દરેક બંગલામાં સગવડ હોય છે. અહીંની હવા તદ્દન સ્વચ્છ હોય છે અને બધા બંગલા બરેલા હોય છે. પોતાનો બગચો પશુ નખર વગર જડે નહિ એટલા એકસરખા દેખાવમાં હોય છે. લંડનની કંટ્રી લાઈફ ધણી વખણાય છે. ચારે તરફ શાંતિનું સામ્રાજ્ય હોય છે અને દરેક ઘરમાં પિયાનો જરૂર હોય છે.

ક્રીસ્ટલ પેલેસ. (Crystal palace).

આવા અનેક બગલા વટાવી અમે સીડનહામમાં આવેલા ક્રીસ્ટલ પેલેસ આગળ આવી પહોંચ્યા. એની બાહ્યણીમાં માત્ર કાચ અને લોહનો ઉપયોગ કર્યો છે. બંગલો ધણે ઉંચો અને મોટો છે. અદર પાંચ હજાર માણસો બેસે એવો ઇન્સર્ટ હોલ છે અને ચારે તરફ રાખનાં પુતળાં અને ચિત્રો છે. સરવારે ધણા વિદ્યાર્થીઓ આવે છે.

તેમને મફત દાખલ કરે છે. અમે જ્યાં ત્યારે ત્રણેક હજાર વિદ્યાર્થી હતા. તેઓના શિક્ષકો તેમની સાથે રહે, ફરે, કામ દોડાદોડી કરે—અમે તેમ કરે અને ચારે બાજુનું સૌદર્ય એવું કે મગજને શાત કરી નાખે મેળો હતો, તેમાં અનેક ચીજો મળે. છોકરાઓને કેળવણી આપવાની પદ્ધતિ તદ્દન જૂઠા પ્રકારની છે. વાતોમાં જ જ્ઞાન મળે.

ક્રીસ્ટલ પેલેસ બાંધવા પાછળ ૧૫ લાખ પાઉન્ડનો ખર્ચ થયો છે તેની આજુબાજુ ૨૦૦ એકર જમીનપર વિદ્યાના અનેક સાધનો છે. જાંચાઇ પણ મળી છે. બાજુમાં બે મોટા મિનારા છે. અંદર એક જખરજસ્ત ધડિયાળ છે. વચ્ચે એક સુદર થીએટર (નાટ્યગૃહ) છે આખો પેલેસ જોતાં ઘણું જાણવા જેવું મળે તેવું લાગ્યું અહીંના વિદ્યાર્થીઓની તદ્દરસ્તી અને રમતો જોઈ ત્યારે તે બાબતમાં આપણે હજી કેટલા પછાત છીએ તેનો કાંઈક ખ્યાલ થયો. અહીં પક્ષીઓના, ફૂલોના અને કુતરાના પ્રદર્શનો થાય છે ત્યારે બહુ જોવા જેવું હોય છે ક્રીસ્ટલ પેલેસ તો ચમકતો બિનોરી કાયનો મહેન છે અને ઘણો વિશાળ અને કારીગરીનો નમુનો છે. એ લંડનની દક્ષિણે આવેલો છે

દાખલ થવાની રી એક શિલીગ ત્રણ પેન્સ છે ગુરવારે બે શિલીગ અને છ પેન્સ હોય છે કોઈપણ મકાન જાહેર હોય છે તેમાં દાખલ થવાની રી જરૂર રાખે છ મોટા બગિચામાં કેટલીક વાર નથી હોતી. રીની આવક ઘણી મોટી થાય છે અને તેમાં તેના રક્ષણ રિપેરનો ખર્ચ નીકળી આવે છે. લગાઇના વખતમાં અહીં સિપાઇઓને રાખવામાં આવ્યા હતા લંડન આવનારે આ મહાનય જરૂર જોવા જેવો છે જતા આવતા પરાઓના મકાનોની ગોઠવણ પણ જરૂર નીહાળી લેવી. બસમાં

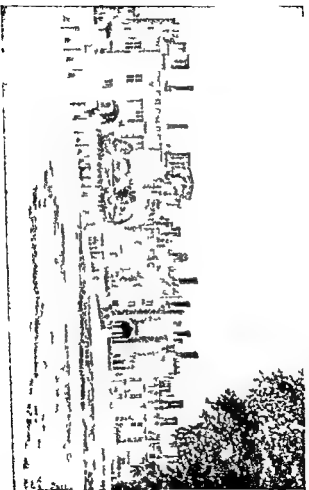
જવાની એનો ખ્યાલ આવશે. હું વીચ્છેદનમાં એવાં મકાન
જેમ આજે હોય એટલે અને તેનો કંઈક ખ્યાલ આવશે.

હેમ્પ્ટન કોર્ટ.

એક દિવસે અમે હેમ્પ્ટન કોર્ટ જોવા ગયા. એ લંડનની
તદન પશ્ચિમે લગભગ બાર માઇલ દૂર છે. બસમાં અને
અડરમાઉન્ડમાં ત્યાં જઈ શકાય છે. રસ્તો ઘણો સારો છે.
ઉપાડો દિવસ હોય તો બસમાં જવાની ઘણી મજા આવે
છે. રસ્તે પરાઓનાં ઘરાની હારોની હારો ચાલી આવે અને બસ
પૂરબેસમાં આગળ વધી જાય. રસ્તે ઓર્ધીપીયા પર ઘોડાનો
show હતો તેથી મોટરગાડીનો ધસારો ઘણો હતો. હેમ્પ્ટનકોર્ટ
પહોંચતાં લગભગ સવા ૪લાક થાય છે.

ઈ. સ. ૧૫૧૫માં ઈંગ્લાંડના ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ પુરુષ કાર્ડિ-
નલ વુલ્ફિસ Wolsey એ તંદુરસ્તી માટે આ કોર્ટને પોતાના
મકાન માટે ટેમ્સ નદીના કિનારા ઉપર બંધાવી. બંધાવતાં
પહેલાં લંડનની આસપાસ બહુ તંદુરસ્તીવાળી જગ્યાની એણે
ઘણી તપાસ કરાવી અને ત્યાર પછી એણે આ જગ્યા પસંદ કરી,
બહુ મોટો ખર્ચ કરી આ જગ્યા બંધાવી અને તેની આગુબાગો
ઘણો મોટો બગિચો બાંધ્યો. એ બગિચો આજે પણ આંખને
હારે તેવો છે. તેની ગોંદરી લીલી હરિયાળી અને મખમલનો
ગાલિયો પાયર્થો હોય તેવી અને વચ્ચેનો દુવારો ઘણો આકર્ષક
જણાય છે. એ વુલ્ફિસએ આવો સારો બગીચો બાંધ્યો, ત્યાં રાજાને
ઘણીવાર નોતર્યા અને અતે રાજાએ તેની પાસેથી એ બગિચો
લઈ લીધો સારે અને કહેવું પડેલું કે ‘જે બકિતથી રાજાને મળ્યો
તેની અર્ધી પણ બકિતથી જો મેં મારા ઇશ્વરને બજાવ્યો હોત

ॐ बुद्धिमानां संस्मरणम् ॐ

જવાથી એનો ખ્યાલ આવશે. હું વીમ્બલ્ડનમાં એવાં મકાન
જોઈ આગ્યો હતો એટલે મને તેનો કાંઈક ખ્યાલ આવ્યો.

હેમ્પ્ટન કોર્ટ.

એક દિવસે અમે હેમ્પ્ટન કોર્ટ જોવા ગયાં. એ લંડનની
તદ્દન પશ્ચિમે લગભગ બાર માઇલ દૂર છે. બસમાં અને
અડરગ્રાઉન્ડમાં ત્યાં જઈ શકાય છે. રસ્તો ધણે સારો છે.
ઉધાડો દિવસ હોય તો બસમાં જવાની ધણી મજા આવે
છે. રસ્તે પરાઓનાં ઘરોની હારોની હારો ચાલી આવે અને બસ
પૂરજોસમાં આગળ વધી જાય. રસ્તે ઓલીવીયા પર ઘોડાનો
show હતો તેથી મોટરગાડીનો ધસારો ધણે હતો. હેમ્પ્ટનકોર્ટ
પહોંચતાં લગભગ સવા કલાક થાય છે.

પ્ર. સ. ૧૫૧૫માં ઈંગ્લાંડના ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ પુરુષ કાર્ડિ-
નલ સુલ્સિ Wolsey એ તંદુરસ્તી મોટે આ કોર્ટને પોતાના
મકાન માટે ટેન્ડર નદીના કિનારા ઉપર બંધાવી, બંધાવતાં
પહેલાં લંડનની આસપાસ બહુ તંદુરસ્તીવાળી જગ્યાની એણે
ધણી તપાસ કરાવી અને ત્યાર પછી એણે આ જગ્યા પસંદ કરી,
બહુ મોટો ખર્ચ કરી આ જગ્યા બંધાવી અને તેની આજુબાજુ
ધણે મોટા બગિચો બાંધ્યો. એ બગિચો આજે પણ આંખને
હારે તેવો છે. તેની ગોંદરી લીલી હરિયાળી અને મખમલનો
ગાલિયો પાથર્યો હોય તેવી અને વચ્ચેનો ફુવારો ધણે આકર્ષક
જણાય છે. એ વુલ્સિએ આવો સારો બગિચો બાંધ્યો, ત્યાં રાખને
ઘણીવાર નોતર્યા અને અતે રાખએ તેની પાસેથી એ બગિચો
લઈ લીધો ત્યારે એને કહેવું પડેલું કે 'જે ભક્તિથી રાખને લખ્યો
તેની અર્ધા પણ ભક્તિથી જો મેં મારા ઇશ્વરને લખ્યા હોત

પણ અધખોણાં પણ રાખી શકાય નહિ. શરદી લાગી જવાનો ઉનાળામાં પણ ભય રહે છે અને શિયાળામાં તો અંદર ગરમી રાખવી જ પડે એટલે ઘરમાં ગુંચાચલા લોકોને ચોખી હવાનાં સાધનો લોહએ. કુદરતની આ વિરહતાથી એ લોકો કરી ગયા નથી. શિયાળામાં ઠંડી વધારે હોય, વરસાદ અને બરફ પડે તો હોય ત્યારે વધારે કામ કરે છે, કામ કરે એટલે શરીરમાંથી ગરમી નીકળે છે અને જ્યારે જરા ઉધાડ નીકળે ત્યારે ખુલ્લી હવામાં જઈ પ્રકાશનો લાભ લે છે. ઠંડાણે ઠંડાણે નાના બગિચાઓ તો હોય જ છે અને આવા મોટા બગિચા પણ ઘણા છે. કેન્સોંગ્ટન ગાર્ડન્સ, નેમ્સીસ પાર્ક, રીજન્ટ પાર્ક, હાઇડ પાર્ક વિગેરે મોટા બગિચાઓ પણ છે. ક્યુ ગાર્ડન્સ એ જાહેર બાગ છે, અંદર જવાની શી છે, બોટનીના અભ્યાસીને તો એ બહુ ઉપયોગી છે પણ સામાન્ય રીતે પણ એકવાર તો જરૂર જોવા લાયક છે.

અહીંના બગિચાઓમાં ખુરશીઓ ઝોકવેલી હોય છે. તે પર બેસવાની શી હોય છે. કોઈ ઠંડાણે એક પેની અને કોઈ ઠંડાણે એ પેન્સ હોય છે. હાઇડપાર્ક જોવામાં દરેક હામર ખુરશીઓ હશે. બેન્ડ હોય ત્યારે અને ખાસ કરીને રાત્રિવારે ત્યાં બેસવાની જગ્યા મુશ્કેલીએ મળે છે એટલે લોકો ખુલ્લી હવાનો લાભ લે છે. ઘણા ખરા ફરતાં જ જોવામાં આવે છે.

જૂ. (Zoological Gardens).

અમે ઝૂલોજિકલ ગાર્ડન્સ જોવા ગયા. આને ટુંકમાં 'જૂ' ના નામથી લોકો ઓળખે છે. ઝોકસફ્ટ રટ્ટીટની નજીકમાં—શહેરના મધ્યમાં એ બાગ છે. અંદર દાખલ થવાની શી એક શિલ્ડોંગ પણ આજે સોમવારે છ પેની છે. અમે અહીં ઘણું જોવાની આશા

રીયમંડ અને કીમ્બટન સહેરમાં થઈને આવ્યા. એ સર્વ લંડનનાં પરાં છે. અહીંથી પાછા જતા ટેમ્સ નદીમાં થઈને જવાનો વિચાર કર્યો. અમે ત્રણ જણ સાથે હતા. નાની બોટ મોટરવાળી હતી તેની રીયમંડની ટીકિટ લીધી. બોટમાં બેઠા પછી જે દેખાવ જોયો તેનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. ત્યાં નાની બધામડી જેવી ઘણી બોટો ભાડે મળે છે. સનિવારનો દિવસ હતો એટલે બપોરના રજા હતી. આવી સેંકડો બોટો અંદર ફરતી હતી. અંદર બે કે ત્રણ માણસો હોય. ઘણું ભાગે ઓપરશન હશે. તેઓ ખાવાનું સાથે રાખે. બોટમાં બેસી ખાય, કોઈ આમેડિયન વગાડે, કોઈ વાયોલીન વગાડે, કોઈ અંદર કાંઈ ઉપર પડ્યા રહે અને કોઈ સુતા હોય. જેને જેમ કહે તેમ આનંદ કરે. આવી સેંકડો બોટો હતી. બંને બાજુએ મોટી રેરોમાં બોટો પણ ખરી, અને કેટલીક હરવા ફરવાની પણ બોટો હતી. નદીમાં પણ ખાવા પીવાની સગવડ તો ખરીજ.

આ દેખાવ જોતા હતા ત્યાં અમારી બોટ ઉપડી. બંને બાજુએ એવો સુંદર દેખાવ કર્યો છે કે ત્યાં સ્વર્ગનો ખ્યાલ આવે. લીસો પ્રદેશ અને કાંઠા ઉપર મકાનો-નાનાં લોકડાંનાં કે મોટાં હોય છે. બંને બાજુએ લોકો રમે નાચે કુદે અને કુતરાઓ સાથે ગેલ કરે. એવા અનેક દેખાવો જોતાં જઈએ અને સ્ટીમર આગળ ચાલી જાય. આખી નદીની બંને બાજુએ અનેક ક્લબો અને પાર્કો તથા ફરવાની જગ્યા છે અને અહીંના લોકો એનો પૂરતો લાભ લે છે. તેઓ કુદરતની પ્રતિકૂળતાનો પણ ઘણો સારો ઉપયોગ કરી રહ્યા છે અને કુદરતના વખતમાં આનંદ કરે છે. ધધા વખતે ધધાનીજ વાત અને અવધાનતા

વખતમાં જીંદગી વધારવાનાં બાલ સાધનોનો પૂરતો લાભ લેવો એ એમનું જીવનસૂત્ર છે. અત્યારે બિનાબો હતો એટલે આખી કુદરત હસી રહી હોય એમ દેખાતું હતું. અમને પાંચસેક હોડીઓ આવાં યુગલોની મળી હશે અને સર્વના આનંદી અહેરા બેઠા અમને જોવાની ધણી મજા આવતી હતી.

રસ્તા ઉપર અનેક હોટેલો અને હોડીઓ બાંહે લેવાની જગ્યા પણ આવે. એમ કરતાં અમે કીંગ્સ્ટન નજીક આવ્યા. ત્યાંથી રીચમંડ જતાં ઢોળાવ જળરો આવે છે તેથી ત્યાં બોટને સંભાળથી લેવી પડે છે. બોટ એક બધે પાસે આવી અંદર ગઈ, પછી ઊભી રહી. ધીમે ધીમે બધું પાણી ખસાસ કરી તેને છ શીટ ઉતારી દીધી. પછી સામેનું બારણું બોલ્યું એટલે બોટ નવી નીચી સપાટી પર આવી. આને Peddington lock કહેવામાં આવે છે. જે ધોરણ ઉપર પનામા કેનલ બાંધી છે તેનો પ્રીન્સિપલ નજરે જોયો. સ્ટીમર ચઢીકતરી શકે નહિ પણ દરવાજા બંધ કરી, પાણી એકજ લેવજ રાખે છે. તે ધોરણે કામ લઇ સાયન્સના જ્ઞાનનો લાભ લેવામાં આવે છે. આ વૈજ્ઞાનિક કળા વિભાગ બહુ જોવા જેવો લાગ્યો. વખત હોય તો ટેમ્સ નદીમાં એક વખત જરૂર જવા જેવું છે. કેટલીક સરસિસ તો વેસ્ટમીન્સ્ટરથી માંડીને હેમ્પ્ટનકોર્ટ સુધીની પણ હોય છે. આખે રસ્તે અનેક નાની બોટો બલામડીઓ અને મછવા સામે મળ્યાજ કરે અને બન્ને બાજુનો રસ્તો કુદરત અને મનુષ્યકૃતિથી ઘણો સુંદર લાગે. જીવતી કવિતા અહીં જોઇ શકાય છે, સ્થૂળ ઊંચા પ્રકારનું સુખ કેવું હોઈ શકે તેનો અહીં ખ્યાલ થાય છે અને સ્વર્ગીય સ્થૂળ સુખની ઝાંખી થાય છે. અહીં અધ્યાત્મને અવકાશજ નથી,

તો ઘડપણમાં એ મારો ત્યાગ ન કરત.' ત્યાર પછી ત્યાં ધણી રામઓ આવ્યા અને ગયા. ત્યાં આઠમા હેત્રીનો ચેંબર, રામનો ઘાટો King's Staircase, રામનો દરબાર હોલ, સુવાનો હોલ, જમવાનો હોલ, વિગેરે ધણી જગ્યાઓ છે. સર્વ જગ્યા સાથે ઇતિહાસ જોડાયેલો છે. હાલ તો ત્યાં રામનાં પેઇન્ટિંગો ગોઠવેલાં છે. તે બહુ સારાં છે એમાં ઇલીઝાબેથનાં ચિત્રો ધણાં છે. આવા સર્વ રાજમહાલયોમાં ચર્ચ-મદિર, નાનું ચેપલ જરૂર સાથે હોય છેજ અને રવિવારે ત્યાં રામઓ પ્રાયના કરતા એમ કહેવાય છે. આખા મહેલમાં ચિત્રો-પેઇન્ટિંગો ખાસ જોવા લાયક છે.

એની બાજુમાં મોટા બગિચામાં એક 'લાયનગેટ' છે તેની અંદર ખાવા પીવાનું રેસ્ટોરાં છે. ઉધાડ હોય ત્યારે લોકો અહીં બેસી આ વિગેરે લે છે. ખાવા પીવાનું તો દરેક સ્થાન સાથે જરૂર હોય છે.

એની બાજુમાં maze બુલ્લભૂલામણી છે. એ નાના છોડવાની બનાવેલી છે. એમાં જવાની શી એક પેની છે. અંદર ગયા પછી ફર્યાજ કરીએ, પણ પત્તો લાગે નહિ. અમે બહુ વિચાર કરી વીશ મીનિટ ફર્યા પણ બહાર નીકળી શકીએજ નહિ. ધણી સાહેબો અને મડો સામે મગે, અમને રસ્તો પૂછે, પણ બધા હસ્યાજ કરે. કોઈને બહાર નીકળવાનો રસ્તો જડે જ નહિ. અંતે એક છોકરાએ અમને રસ્તો બતાવ્યો. આ મેઝમાં ફરવાની ધણી મન પડે છે.

ટેઇમ્સમાં સહેલ-(એક્સકર્ઝન).

ત્યાંથી બહાર આવ્યા. હેમ્પનકોર્ટ આવતાં રસ્તે હેમરસીય,

રીયમડ અને કીમ્પ્ટન શહેરમાં થઈને આવ્યા. એ સર્વ લડનનાં પરા છે. અહીંથી પાછા જતા ટેમ્સ નદીમાં થઈને જવાનો વિચાર કર્યો. અમે ત્રણ જણ સાથે હતા. નાની બોટ મોટરવાળી હતી તેની રીયમડની ટીકિટ લીધી. બોટમાં બેઠા પછી જે દેખાવ જોયો તેનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. સા નાની બધામડી જેવી ધણી બોટો ભાડે મળે છે. યનિવારનો દિવસ હતો એટલે બપોરના રજા હતી. આવી સેંકડો બોટો અંદર ફરતી હતી. અંદર બે કે ત્રણ માણસો હોય. ધણે ભાગે સ્ત્રીપુરુષ હશે. તેઓ ખાવાનું સાથે રાખે. બોટમાં બેસી ખાય, કોઈ આમોદિન વગાડે, કોઈ વાયોલીન વગાડે, કોઈ અંદર કાફા ઉપર પડયા રહે અને કોઈ સુતા હોય. જેને જેમ ફાવે તેમ આનંદ કરે. આવી સેંકડો બોટો હતી. બન્ને બાજુએ મોટી રેસ્ટોરા બોટો પણ ખરી, અને કેટલીકે હરવા ફરવાની પણ બોટો હતી. નદીમાં ધણુ ખાવા પીવાની સગવડ તો ખરીજ.

આ દેખાવ જોતા હતા ત્યાં અમારી બોટ ઉપડી. બન્ને બાજુએ એવો સુંદર દેખાવ કર્યો છે કે ત્યાં સ્વર્ગનો ખ્યાલ આવે. લીંગ પ્રદેશ અને કાફા ઉપર મકાનો-નાના લાકડાના કે મોટા હોય છે. બન્ને બાજુએ લોકો રમે નાચે કુદે અને કુતરાઓ સાથે ગેવ કરે. એવા અનેક દેખાવો જોતા જઈએ અને રીમર આગળ આવી જાય. આખી નદીની બન્ને બાજુએ અનેક ઠંભો અને પોર્કો તથા ફરવાની જગ્યા છે અને અહીંના લોકો એનો પૂરતો લાભ લે છે. તેઓ કુદરતની પ્રતિકૂળતાનો પણ ધણો સારો ઉપયોગ કરી રહ્યા છે અને કુદરતના વખતમાં આનંદ કરે છે. ધન્ય વખતે ધધાનીજ વાત અને અવકાશના

વખતમાં જીંદગી વધારવાનાં બાહ્ય સાધનોનો પૂરતો લાભ લેવો એ એમનું જીવનસૂત્ર છે. અત્યારે ઉનાળો હતો એટલે આખી કુદરત હળી રહી હોય એમ દેખાતું હતું. અમને પાચસેક હોડીઓ આવા યુગળોની મળી હશે અને સર્વના આનંદી ચહેરા જોઈ અમને જોવાની ધણી મજા આવતી હતી.

રસ્તા ઉપર અનેક હોટેલો અને હોડીઓ બાંડે લેવાની જગ્યા પણ આવે. એમ કરતા અમે ફીંગ્ટન નજીક આવ્યા. ત્યાંથી રીયમંડ જતાં ઢોળાવ જખરો આવે છે તેથી ત્યાં બોટને સમાજથી લેની પડે છે. બોટ એક બંધ પાસે આવી અંદર ગઈ, પછી ઊભી રહી. ધીમે ધીમે બધું પાણી ખસાસ કરી તેને છ શીટ ઉતારી દીધી. પછી સામેનું બારણું ખોલ્યું એટલે બોટ નવી નીચી સપાટી પર આવી. આને Peddington lock કહેવામાં આવે છે. જે ધોરણ ઉપર પનામા કેનલ બાંધી છે તેનો પ્રિન્સીપલ નજરે જાયો. સ્ટીમર ચઢીઊતરી શકે નહિ પણ દરવાજા બંધ કરી, પાણી એકજ લેવલ રાખે છે. તે ધોરણે કામ લઈ સાયન્સના જ્ઞાનનો લાભ લેવામાં આવે છે આ વૈજ્ઞાનિક કળા વિભાગ બહુ જોવા જેવો લાગ્યો. વખત હોય તો ટેમ્સ નદીમાં એક વખત જરૂર જવા જેવું છે. કેટલીક સરનીમ તો વેસ્ટમીનસ્ટરથી માંડીને હેમ્પ્ટનકોર્ટ સુધીની પણ હોય છે. આખે રસ્તે અનેક નાની બોટો બનામડીઓ અને મઠવા સામે મળ્યાજ કરે અને બન્ને બાજુનો રસ્તો કુદરત અને મનુષ્યકૃતિથી ધણો સુંદર લાગે. જીવતી કવિતા અહીં જોઈ શકાય છે, રથૂળ જીંદગી પ્રકારનું સુખ કેવું હોઈ શકે તેનો અહીં ખ્યાલ થાય છે અને સ્વર્ગીય રથૂળ સુખની ઝાંખી થાય છે. અહીં અધ્યાત્મને અવકાશજ નથી,

તેમજ અધ્યાત્મની વાછામા જન્મેને ગુમાવવાનો દંભ પણ નથી; એટલે આ દેશમાં સ્થૂળ આધેનોનો ફેટો લાભ આ ભવમાં લઈ શકાય છે તેજ જોવાનું છે. આ દેશમાં આત્મા તો ખોવાઈ ગયો છે અને શોધ્યો જડે તેમ નથી, પણ સ્થૂળ સપત્તિની વિપુળતામાં આ દેશ એટલો જધો વિલાસ અને આનંદ કરે છે કે તેનો ખ્યાલ આપવો મુશ્કેલ પડે તેમ છે.

સ્વીમર આવા અનેક દૃશ્યો જોતી રીચમંડ આવી. ત્યાંથી જસમાં ખેસી અમે મુકામ પર આવ્યા. રીચમંડ પણ નાનું ગામ છે, બધી વસ્તુઓ મગે છે અને તેની બાજુમાં મોટો બાગ છે તે જોવા આવતી કાંયે જવાનું છે.

કયુ ગાર્ડન્સ. Kew Gardens.

રીચમંડ પાસે આ જોટેનીકલ ગાર્ડન્સ છે. જસમાં ત્યાં જઈ શકાય છે. છ સાત પેનીમાં જસ ત્યા પહોચાડે છે. એ બગિચો ટેઈમ્સ નદીના કિનારા પર છે અને ઘણો વિશાળ છે. એમાં અનેક જાતના છોડવાઓ અને જાડો છે. એમાં જાપાનીઝ પેગોડા ખામ જોવા લાયક છે. એ આખા બાગમાં ફરતા બે ક્યાક લાગે છે. દરેક જાતના છોડ કે જાડ પામે તેનું વર્ણન લખેલું હોય છે અને અંદરની અગત્યની ચીજોમાં ચિત્રોની યુક્ત પણ મળી શકે છે. બગિચાઓનો શોખ હોય તેણે આ બગિચો જરૂર જોવા લાયક છે. લડનમાં બગિચાઓનો પાર નથી. આટલું મોટું સહેર છતાં તેમાં મોટા મધ્ય ભાગમાં પણ ઠામ ઠામ બગિચાઓ ધણા રાખ્યા છે. ત્યા બાજકો રમે છે અને અવકાશે માણસો દવા ખાય છે. અહીં ઘરો તો એવી રીતે રાખવામાં આવે છે કે બહારની હવા અંદર આવવા દઈ શકાય નહિ. બારી બારણાં હોય ધણ,

પણ અધખોલાં પણ રાખી શકાય નહિ. શરદી લાગી જવાનો ઉનાળામાં પણ ભય રહે છે અને શિયાળામાં તો અંદર ગરમી રાખવી જ પડે એટલે ઘરમાં ગુંચાયણ લોકોને ચોખી હવાનાં સાધનો જોઈએ. કુદરતની આ વિરદ્ધતાથી એ લોકો ડરી ગયા નથી. શિયાળામાં ઠંડી વધારે હોય, વરસાદ અને બરફ પડતો હોય ત્યારે વધારે કામ કરે છે, કામ કરે એટલે શરીરમાંથી ગરમી નીકળે છે અને જ્યારે જરા ઉધાડ નીકળે ત્યારે ખુલ્લી હવામાં જઈ પ્રકાશનો લાભ લે છે. ઠંડાણે ઠંડાણે નાના બગિચાઓ તો હોય જ છે અને આવા મોટા બગિચા પણ ધણા છે. કેન્સીંગ્ટન ગાર્ડન્સ, જેમ્સીસ પાર્ક, રીમન્ટ પાર્ક, હાઈડ પાર્ક વિગેરે મોટા બગિચાઓ પણ છે. સુ ગાર્ડન્સ એ જાહેર બાગ છે, અંદર જવાની શી છે, બોટનીના અબ્યાસીને તો એ બહુ ઉપયોગી છે પણ સામાન્ય રીતે પણ એકવાર તો જરૂર જોવા લાયક છે.

અહીંના બગિચાઓમાં ખુરશીઓ ગોઠવેલી હોય છે. તે પર બેસવાની શી હોય છે. કોઈ ઠંડાણે એક પેની અને કોઈ ઠંડાણે બે પેન્સ હોય છે. હાઈડપાર્ક જેવામાં દરેક હમ્મર ખુરશીઓ હશે. બેન્ડ હોય ત્યારે અને ખાસ કરીને શનિવારે ત્યાં બેસવાની જગ્યા સુરેલીએ બને છે એટલે લોકો ખુલ્લી હવાનો લાભ લે છે. ધણા ખરા ફરતાં જ જેવામાં આવે છે.

ઝૂ. (Zoological Gardens).

અમે ઝૂલોજીકલ ગાર્ડન્સ જોવા ગયા. આને ટુંકમાં 'ઝૂ'ના નામથી લોકો ઓળખે છે. એકસરૂં રૂટીટની નજીકમાં—ચહેરના મધ્યમાં એ બાગ છે. અંદર દાખલ થવાની શી એક શિર્ડોંગ પણ આજે સોમવારે છ પેની છે. અમે અહીં ધણું જોવાની આશા

રાખી હતી પણ બહુ વિશેષતા લાગી નહિ. આપણે ત્યાં બગિચા ઘણા છે અને તેમાં જનાવરોનો સંગ્રહ હોય તેવો આ બગિચો છે. અહીં સિંહ, વાઘ, વર, રીંછ-ઘણાં છે તેમાં ખાસ નવીનતા લાગી તે નીચે પ્રમાણે છે. એક સફેદ હાથી જોયો, વાંચ્યો હતો પણ જોયેયો નહિ. ચામડી તદ્દન સફેદ, બીજા ચાર હાથી કાળા રંગના તેના ઉપર ત્રણ પેની લાઈ બેસાડે છે. ગોરાં છોકરાંઓ બહુ બેસતાં હતાં. ઊરાંગહટાંગ વાંદરા જોયો. બીજા દક્ષિણ અમેરિકાના ઘણી જાતના વાંદરા જોયા. સર્પગૃહમાં મોટા સર્પો અને તેની જાતો છે. પક્ષીગૃહમાં અનેક જાતનાં પક્ષીઓ છે. દરેકની બહાર તેનું વર્ણન લખેલું હોય છે. એ મિવાય શહામૃગ અને અનેક જાતનાં જનાવરો જેનાં નામ વાંચેલાં પણ જોયેલાં નહિ તે જોયાં.

આજે સોમવાર હતો તેથી લગભગ ચાર પાંચ હજાર માણસ જોવા આવેલું હશે. એ લોકો વાંદરાને જોઈને કે હાથીને ડોલતો જોઈ ગાંઠાયેલા થઈ જાય છે, ખાવાનું ખવરાવે છે અને જ્યાં ખાવાનું આપશો નહિ એમ લખ્યું હોય ત્યાં લુકમ બરાબર પામે છે. અહીંના લોકોનું નિયંત્રણ (ડિસ્ટ્રીક્શન) તો અજબ છે. દરેક પોતાની ફરજ સમજે છે. માથે સિંચાઈના લુકમની જરૂર રહેતી નથી.

બાગમાં વચ્ચે ખાવાની જગ્યા તો ખરી જ. ચાનો ટાઇમ (૪ વાગે) હતો એટલે લગભગ સાતસો માણસો આ પીવા બેસી ગયા હતા. દરેકને માગેલ વસ્તુ મળે અને ટેરીફ (ભાવતાન) લાપેવ જ હોય છે એટલે એમાં વરવાધો કે ગોટાળો હોય જ નહિ. ત્યારપછી ત્યાં એક ઘણી નવીન મીઝ જોઈ. એને aquarium કહે છે. એમાં દરેક જાતની માછલીઓ હોય છે. એને રાખવા માટે બિંચા કાચનાં પોન્ડ બનાવ્યા છે—માછલીઓ

ક્યા પ્રદેશની છે તે લખેલું હોય છે-તેમાં ઉપરથી પાણી આવે છે અને નીચેથી ચાલ્યું જાય છે. અંદર એ જ પ્રદેશની હોય ત્યાંની રેતી, પથ્થર અને હોડવા હોય છે અને માછલીઓ ગેલ કરતી ક્રયા કરે છે. એ અનેક રંગની અને રંગબેરંગી હોય છે-કોઇ નાની અને કોઇ ઘણી મોટી. એના રંગો અને શરીર જોતાં માછલી નળીઆ અને વળીઆ સિવાય સર્વ આકારની હોય છે એ વાતની પ્રતીતિ થઇ. એના દેખાવ અતિ મનમોહક છે અને જોતાં જરા પણ કંટાળો આવે તેવું નથી. એ એકવેરીયમમાં દાખલ થવાની શી એક શિર્શાંગ પણ સોમવારે જ પેની છે. એ જોતાં કલાકેક થાય એટલી તેમાં માછલીઓ છે. માછલીઓની ઉપર નીચે જવાની રીત પણ જોવા જેવી લાગી. એક ઇલેક્ટ્રીક માછલી છે તેની નીચે લખ્યું છે કે એ સપાટો લગાવે ત્યારે પાંચસે વોલ્ટના પાવરના વીજળીનો ઝાટકો લાગે છે. પાર વગરની માછલીઓ જોઇ, લેપ્સ્ટર જાતની પણ અનેક જોઈ અને બીજાં તો નામો એટલાં કે યાદ પણ રહે નહિ.

ઝૂમાં જિંટ પણ છે. તેના ઉપર પણ છોકરાઓ સ્વારી કરી અંદર દૂરે છે. બેસવા માટે ખુરશીઓ ગોઠવી છે. જ્યાં સંભાળ રાખવાનું હોય ત્યાં રેલ્વીંગ-કહેરા કરેલો હોય છે એટલે કોઇને જોખમ થાય નહિ. ક્યું જનાવર કોણે અને ક્યારે બેટ આપ્યું, ખરીદ્યું ક્યારે-તેના પણ લેખિત ઇતિહાસ આપેલો હોય છે.

અંગરેજ પ્રજા સાધારણ રીતે વ્યાપારી પ્રજા કહેવાય છે. તેઓને વેપાર સિવાય બીજો રસ નથી એવો તેમના ઉપર આલોપ છે; છતાં તેઓએ પણ અદ્દળક પૈસા એકઠા કરી આનં-

દના અનેક સાધનો ગોઠવા છે અને તે દરેકમા ઓછુ વધતું કળાવિધાન તો જરૂર જ રાખ છે આ જૂ બગિચામા ધોગુ રીંછ Polar bear પણ જોવામા આવ્યુ. એમેરીયમના દરેક પોન્ડમા જોધએ તોટવી ગરમી કૃત્રિમ સાધનોથી રાખવામા આવે છે તેથી માછલી મરતી નથી આ મર્વની રક્ષા માટે મોટા ખર્ચ થાય છે, તેને માટે એક સોસાયટી છે અને તેના મેમ્બરો તે નભાવે છે.

ઓક્સફર્ડ.

તા ૨૫-૬-૨૬ ને ગેજ ઓક્સફર્ડ જવાની ગોડવલુ મ્હરી હતી. વિધાના ધામ અને દેવી સરસ્વતીના ઉપામકોના આ માલીતા સ્થાનને જોવાની ધણુ વખતથી ઉત્કંઠ થયા કરતી તે એક વિદ્યાર્થી મિત્રનો પરિચય થતા પૂર્ણ ચર્ચ. જોકે આ સમયે કોનેજો બધે હતી છતાં અન્ય ધણુ જોવાનું છે અને મુનાકાત નિષ્ફળ નહિ જાય એમ કહેવાથી ત્યાં જવા ફરાવ્યુ. પેડીંગ્ટન સ્ટેશને ગયા તો ત્યાં પ્રથમે આસે મક્સિકા જેવુ થયુ ઓક્સફર્ડની ટ્રેન સવારે ૮-૩૫ ઉપડતી હતી પણ હું જે ટ્રેનમાં બેઠો તે ૯-૧૫ ઉપડી એટલે લાગ્યુ કે ઠાઈ જૂલ થઈ અહીં ઓળખાણુ વગર પેસેજરો સાથે વાત થાય નહિ, પણ એ શિટાચારને આ મુશ્કેલીમા બાગ્યુએ મૂકી બાગ્યુવાળાને પૂછ્યુ કે આ ગાડી ઓક્સફર્ડ જશે ? તેણે જવાબ આપ્યો કે આ ગાડી તો બ્રિસ્ટલ (Bristol) ની છે પણ (Didcot) ડીકટ સુધી રસ્તો એકજ છે. ગાડી ઉપડી ચૂકી હતી એટલે ઉતરાય એમ તો હતુ જ નહિ. એટલે ધીમી ગાડીમા આસપાસના પ્રદેશનું અવલોકન કરતા અને વારનવાર કાંઈક વાચના ડીકટ પહોંચ્યો. સ્ટેશને ઉતરીને

પૂછનાં જણાવું કે બીજી ગાડી આવતાં સુધી ૧૧ કલાક બેસી રહેવું પડશે. ઝોક્સફર્ડ જવાની ફાસ્ટ ગાડી તો હું જોઈ રહ્યો ને ચાક્રી ગઈ અને મારો મિત્ર મળશે નહિ તો મને બારે અગવડ થશે એમ ચિંતા કરતો ડોકકટ સ્ટેશને વેઈટીંગરૂમમાં બેઠો. સ્ટ્રેન્ડ મેગેઝીન ખરીદી બેચાર વાર્તાઓ ઉપર નજર નાખી ગયો. ૧૧-૪૫ ની ગાડી મળી, તેમાં બેસીને ઝોક્સફર્ડ પહોંચ્યો. સામે આવનાર આટલો વખત કાંઈ બેસી રહે નહિ એમ ધારી સ્ટેશન બહાર નીકળી ગયો. તેનું ઠેકાણું મારી પાસે હતું તેથી ગાડી કરી સીધો તેને ત્યાં ગયો. તેની રહેવાની જગ્યા સ્ટેશનથી ચાર માઈલ દૂર હતી. ત્યાં જઈને પૂછ્યું તો ઘરની માલિકે કહ્યું કે તમારા મિત્ર તો તમને લેવા સ્ટેશને ગયા છે, હજુ આવ્યા નથી. ત્યારે મેં કરેલી બીજી ભૂલ ધ્યાનમાં આવી.

પા કલાક રાહ જોઈ એટલામાં તે મિત્ર આવ્યા. તે સ્ટેશને રાહ જોતાં બે ગાડી આવી ગઈ ત્યાંસુધી બેસી રહેલા હતા. આખરે મળ્યા એટલે આનંદ થયો.

‘ખાનગી વાસગૃહો.’ મારા એ મિત્રનો નિવાસ એક ખાનગી ગૃહમાં હતો. ઝોક્સફર્ડ યુનિવર્સિટીને અગે એવા ખાનગી આખરદાર ધરાવું સીસ્ટ રાખવામાં આવે છે અને (યુનિવર્સિટી) જે ધરામાં રહેવાની રૂઝ આવે તે ઘેર જ વિદ્યાર્થી રહી શકાય છે. કેઈ લેન્ડલેડી બરાબર મંબાળ ન રાખતી હોય અને તેને વિરે ફરિયાદ જાય તો પછી તેનું ઘર નામાવવામાંથી કાઢી નાંખવામાં આવે છે અને તેને ત્યાં કેઈ વિદ્યાર્થી જઈ શકે નથી. આવાં ખાનગી ગૃહમાં વિદ્યાર્થી રહેવા મારે બે ઝોરડા આપવામાં આવે છે, જેમાં એકનો ઉપયોગ સુવા માટે અને બીજોનો

ઉપયોગ વાંચના કે મળવા માટે કરવામા આવે છે. બન્નેમાં જરૂરી પણ બહુ સારું ફરનીયર હોય છે. ગરમીના ગોખો તો અહીં દરેક ઓરડામાં હોય જ, તેનો ઉપયોગ મુખ્યત્વે શિયાળામાં થાય છે. આવી રીતે લેન્ડવેડીને ત્યાં રહેવાનો ખર્ચ અડવાડિયે અઢી પાઉન્ડ આવે છે તેમાં મવારનો નાસ્તો (એક ફાર્ટ) બપોરનું બોજન (ફાંચ) અને રાતના જમણુ (ડીનર)નો સમાવેશ થાય છે. કપડાં ધોવરાવવાનું બીજા આપણે ચૂકવવાનું હોય છે.

હું જે મિત્રને ત્યાં ગયો તેની લેન્ડવેડી બહુ બધી બાધ હતી. એક માતા જેટલી માયા તેનામાં જોવામાં આવી. પેનો વિદ્યાર્થી જે રોશને રાહ જોવા કરતો હતો તેને તેડવા પોતે સાપ્તક્ય પર જવાની તૈયારી કરવા માંડી. જમાડવામાં તે આનંદ લેતી, ઓછું ખાવ કે બેચેન જણાય તો પોને અધીરી પડી બણી ચિંતા કરે. જે વિદ્યાર્થી પોનાને ઘેર રહે તેમાં તેના ઘણો ખર્ચ નીકળી આવતો.

‘કોલેજ.’ ઓક્સફર્ડમાં ૨૨ કોલેજો છે. દરેક કોલેજમાં પ્રથમ મોટો દરવાજો, અંદર મોટો લીનેતરીથી બરપર ચોક, આરે બાજુ રૂમો અને તેની પછવાડે તેવોજ બીજો ચોક અને રૂમો, આ બધામાં તે કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ રહે છે. વિદ્યાર્થી ૨૨ કોલેજમાંથી ગમે તે કોલેજમાં દાખલ થાય એટલે તે યુનિવર્સિટીનો ‘અંડર ગ્રેજ્યુએટ’ અને મેંબર-સભ્ય ગણાય છે. સૌ વિદ્યાર્થી પણ અંડર ગ્રેજ્યુએટ કહેવાય છે પણ તેની જોડણી Graduate લખાય છે. અત્ર કોલેજમાં આપણા હિન્દુસ્તાનની જેમ ભાષણ સંમળવાનાં નહિ, માત્ર રહેવાનું અને જમવાનુંજ હોય છે. બાવણુ યુનિવર્સિટિ તરફથી થાય છે અને જેને

વિષયમાં જોને શોખ હોય તે તે ભાષણો સાંભળે. ફરજિયાત ટર્મ ભરવાનું કે હાજરી નોંધવવાની હોતી નથી. દરેક કોલેજનો પોતાનો ઇતિહાસ હોય છે. કેટલીકમાં ઓછો ખર્ચે નહોતો અને કેટલીકમાં ભારે ખર્ચ આવે છે. દર અડવાડિયે રહેવાનો અને ખાવાનો ખર્ચ ૨-૩ પાઉન્ડ આવે છે, જે પાઉન્ડથી ઓછો ખર્ચ થતો નથી અને ત્રણથી વધારે થતો નથી. એ ઉપરાંત લોડી-(ધોવાઈ)નું ખીસ થાય તે આખું ટર્મ પૂરું થયે આપવાનું હોય છે. શી વિગેરે સર્વ, ટર્મ પૂરી થાય ત્યારેજ વસુલ કરવામાં આવે છે.

‘યુનિવર્સિટી.’ કોલેજનું કામ વિદ્યાર્થીઓપર દેખરેખ રાખવાનું અને તેમને માટે રહેવાની તેમજ જમવાની ગોઠવણ કરવાનું હોય છે. આ સર્વ residential colleges કહેવાય છે. અભ્યાસ કરાવવાનું કાર્ય યુનિવર્સિટી કરે છે. તેનાં ભાષણો બહુજ ઊંચા પ્રકારના હોય છે અને તે દરેક ભાષણમાં ઊંડા અભ્યાસ તરી આવે છે. એ ઉપરાંત વિદ્યાર્થીને મુશ્કેલી પડે, સલાહ જોઈએ-તે સર્વ પ્રોફેસરો આપે છે. તેઓ મર્વ યુનિવર્સિટી સાથે જોડાયેલા હોય છે. વિદ્યાર્થીઓ સાથે જમે, સાથે ફરે, સાથે રમે અને વાતચીત કરે તેમાં ઘણું ગ્લાન મેળવે છે અને પરસ્પર સંબંધ પણ સારો કેળવાય છે. એક રીતે વિદ્યાર્થીઓને બહુ છૂટ હોય છે અને બીજી રીતે નિયંત્રણ પણ આકર્ષે છે. તેઓએ અમુક જાતનો ફ્રેસ પહેરવોજ જોઈએ, દરેક કોલેજના ફેસ્ટ અથવા બેન્ડ હોય છે તે લગાડવાં જોઈએ અને અમુક વખતે ફરવા નીકળે તો માથે અંડર ગ્રેન્યુએટની ચોરસ ટોપી પહેરવીજ પડે. તેના ઉપર કાચુ રાખવા માટે ત્યાં proctors હોય છે, તેઓ ગમે ત્યારે ફરવા નીકળે. તેઓ તો વૃદ્ધ હોય છે

પણ સાથે જો મજબૂત bulls ને રાખે છે. આ યુન-મજબૂત માણસો વિદ્યાર્થીને પકડી શકે છે, દોડીને અટકાવી શકે છે અને પછી તે વિદ્યાર્થીની તપાસ થાય છે અને મજબૂત થાય છે. A student is liable to be procted આ પ્રોક્ટરો ધણા મજબૂત મનના મજબૂત અને માથાગુ હોય છે અને વિદ્યાર્થીવર્ગ પર તેમની ધાક પણ ધળી હોય છે. ઓગસ્ટમાં છ માત હમર વિદ્યાર્થીઓ છે તેમને આ નિયંત્રણમાંથી બરાબર પસાર થવું પડે છે લડનમાં કેળવણી તો ઘણી છે પણ રખડતા વિદ્યાર્થીઓ ઉપર અકુશ રાખે તેવું કાઈ ખાતું ત્યાં નથી અને લડનનો મોટો વ્યવહાર અને મોટી વસતી હોવાને કારણે તેવું બની શકે તેમ પણ નથી.

‘રમતો-મોટીંગ’ અહીં વિદ્યાર્થીઓ ક્રીકેટ, ટેનીસ અને ગોલ્ફ બંદુ રમે છે અને તેમાં ખાસ પ્રવીણ થાય છે જેને જેનો ગોખ હોય તે તે રમે, પણ તેમનો સર્વથી વધારે આનંદ તો નદીમાં ‘બોટીંગ’-હોડી ચલાવવાનો છે. દરેક કોલેજની બાર્જ Barge નદીમાં હોય છે બાર્જ એટલે કાણ ઉપર તરતું રેસ્ટોરા તેમાં ખાવા પીવાનું મળે છે. બારીશ કોલેજની બાર્જો નદીમાં હોય છે. નાની નાની બોટોમાં વિદ્યાર્થીઓ દાથે હલેસા ચલાવી કસરત કરે છે એના punting, paddling અને rowing એમ ત્રણ પ્રકાર હોય છે. પન્ટીંગમાં મોટા વાસણને રેતીમાં દબાવી મઠવો ચલાવવો, પેડલીંગમાં ચાટવા નાના હોય છે અને રોઈંગમાં મોટા હોય છે જ્યાં મઠેજો વચ્ચે બોર્ડોની હરીફાઈ થાય છે એક દિવસ ઓગસ્ટ અને કેપ્ટીન વચ્ચે લડનમાં બોર્ડોની રેસ થાય છે તેમાં માત્ર બેજ હોડીઓ હોય છે, દોડ

માઈલની રેસ હોય છે, પણ લંડન ક્રીક્કી દોઢ માઈલ સુધીમાં નદીની બંને બાજુએ જિભા રહેવાની પણ જગ્યા મળતી નથી એટલા લોકો તે જોવા જાય છે. બોટીંગમાં તેમને કાંઈક અનેરો આનંદ થાય છે. દરેક વિદ્યાર્થી બોટીંગ તો કરવાનો જ. લંડનની રેસમાં જે ચુટણી થાય છે તે યુનિવર્સિટી કરે છે. તેમાં ઓક્સફર્ડના આઠ અને કેમ્બ્રીજના આઠ હોય છે. કોલેજોની અંદર અંદરની હરિફાટ થાય છે તેની પસંદગી કોલેજો કરે છે. આ બોટીંગ ઉપરથી જણાય છે કે નાની નદીનો પણ તેઓ ધણો લાભ લે છે. મુંબઈ જેવો સુંદર દરિયો હોય તો તેનો બહુ લાભ લે. આપણે ત્યાં કુદરતની અનુકૂળતાનો જોઈએ તેટલો લાભ લેવાતો નથી, બહુકે આપણને સેતાં આવડતું નથી.

‘ડિનર’

દરેક કોલેજમાં વિદ્યાર્થીઓ સાંજે સાડાસાત વાગે સાથે જમવા બેસે છે. ટેબલ ઉપર કોલેજની, અભ્યાસની કે પુસ્તકની વાત કરવાની મનાઈ છે. જો કોઈ વિદ્યાર્થી જૂલથી એ વાત છેડે તો તે ટેબલ પરના સર્વ વિદ્યાર્થીનું તે દિવસનું ડીન્ક (પીણા) નું ખીલ તેને ચુકવતું પડે છે અને આ નિયમનો જરાબર અમલ થાય છે. જમવા વખતે જમવાની વાત, તે વખતે અભ્યાસની વાત નહિ—એ વાતનો આ અમલ જણાય છે. જમતી વખત ચિંતા કરાવે તેવી કોઈ વાત દોષ કરતાજ નથી અને તેટલા માટે આનંદની વાતો કરતાં તો ખાસ શીખવું પડે છે. કોઈ પરોણો આવે તો તેની સાથે વાત કરવીજ પડે, એટલે વાત કરતાં આવડવી એ એક હોંશિયારી ગણાય છે અને અભ્યાસ કાળથી એ ગુણની ખીલવણી થાય છે. કોઈ ટેબલ ઉપર અતડો બેસી રહેતો નથી,

તેને બોલતાં શીખવુંજ પડે છે, કેમકે નહિ તો તેની હાંપી થાય છે અને તેને બોલતાં શીખવાની ફરજ પડે છે.

‘સમગ્ર’

વાંચવાની સમગ્ર દરેક રૂબમાં પૂરતી હોય છે. ડાક્ટરી મઠ બરાબર મળે છે. કોલેજમાં કોઈ વિદ્યાર્થીને પરદેશમાં છીએ એમ લાગતું નથી, અરરપરમ બાધ્યારો ધમ્મો રહે છે, જેઓ અંડર ગ્રેજ્યુએટ ન હોય અને ત્યાં અભ્યાસ કરતા હોય તેમને જ ખ્યાનગી ધરોમાં રહેવા જવું પડે છે. બાકી જેટલી જગ્યા હોય તેટલાનેજ કોલેજમાં લે છે. આપણા ધણા વિદ્યાર્થીઓને ત્યાં એક વર્ષ રહે તોપણ કોલેજમાં જગ્યા મળતી નથી એટલી ત્યાં અભ્યાસ કરનારની ભરતી છે. કોઈ પણ કોલેજમાં દાખલ ન થાય ત્યાં મુખી તે અંડર ગ્રેજ્યુએટ ગણાતો નથી. જો મુંમાઈનો ગ્રેજ્યુએટ ન હોય તો અહીં તેને મેટ્રીકુલેશનની પરીક્ષા આપવી પડે છે જેની તૈયારી કરતાં જી આસ ભય છે.

‘કોલેજ’

દરેક કોલેજના મહાન પર તેના Crest નિશાની હોય છે, અને તેજ બેજને નાના આકારમાં છાતી ઉપર વિદ્યાર્થીઓ પહેરે છે. આવા બેજ બજારમાં વેચાતી મળી શકે છે. બેજના કેટલાક નમુના મે લીધા છે તે કાર્ડો જેવા લાયક છે. કેટલીક કોલેજ ૮૦૦ થી હજાર વર્ષની જૂની છે. દરેક કોલેજ ક્ષેત્ર શાળામાં સ્થપાઈ વિગેરેનો ઇતિહાસ હોય છે અને ખાસ કરીને તે કોલેજમાંથી બણી ગએલામાથી જેઓએ જીવનના જૂદા જૂદા પ્રદેશમાં નામના મેળવી હોય એવા મહાન પુરુષોની યાદગીરિ તે જાહુ સારી રીતે

રાખે છે. મોટામાં મોટી કોલેજ ક્રિસ્ટ ચર્ચ કોલેજ (Christ Church College) છે. તેનો quadrangle અંદરનો ચોક્કસ ધણો વિશાળ છે. તે ઉપરાંત જૂનામાં જૂની કોલેજ બીજી પણ છે. Oriel ઓરીઅલ કોલેજમાં રાગઓ અને ખાનદાનના નખીરાઓ આવે છે અને ખર્ચ પણ તે પ્રમાણમાં જ આવે છે. તે ઉપરાંત All souls College, Trinity College, University College, Brasenose College, Corpus Christe College, New College, St. Hughes College, Queen's College, Magdalen College, વિગેરે ઘણી કોલેજો છે. કુલ ૨૨ છે. મે ઘણીખરી કોલેજ જોઈ, પણ અત્યારે તે વિદ્યાર્થીઓ વગરની હતી. બધા હાજર હોય ત્યારે આવવાનું થયું હોત તો વધારે જોવાનું બની શકત. અહીં College એટલે રહેવા ખાવાની જગ્યા એ વાન ખામ લક્ષમાં રાખવાની છે.

‘લાઇબ્રેરી’

એક બોક્સીન લાઇબ્રેરી નામની Oxford માં લાઇબ્રેરી છે. તેમાં એટલાં પુસ્તકો છે કે તેના વેન્સ્ટર ડીકેશનેરી જેવડાં, એન્થી એડ સુધીના, લીસ્ટનાં ૪૨ વોલ્યુમ છે. કહે છે કે આખી દુનિયામાં પ્રિન્ટિશ મ્યુઝીઅમથી બીજી નંબરે આ લાઇબ્રેરી છે. અગાઉથી પરવાનગી મેળવી ત્યાં વાંચવા જઈ શકાય છે, પુસ્તકનું નામ નંબર આપે તે લાવી આપે છે, પુસ્તક ધરે લઈ જઈ શકાતું નથી. એ લાઇબ્રેરી જોઈએ ત્યારે સરસ્વતીનો ખજાનો કેટલો મોટો છે તેનો સહજ ખ્યાલ આવે એમ છે. વાંચવા માટે લાઇબ્રેરીથી જરા દૂર સામે એક મોટો વિશાળ હોલ છે. જેવા

જનાર (વીઝીટર) ને માત્ર અંદર પ્રવેશજ દરાવવામાં આવે છે. વાંચનારાઓને અડચણ ન પડે માટે તેમને અંદર દરવા ફરવા કે વાત કરવા દેતા નથી. લાઇબ્રેરીનું મકાન ઘણું વિશાળ છે.

‘વીરપૂજન.’

કેપેજનેના બહારના દેખાવ સામાન્ય હોય છે. મકાનની વિશાળતા સિવાય ખીણું કંઈ ખાસ અસાધારણ જણાયું નહિ. દરેક કેમેજમા ક્યા વિદ્યાર્થી નામાકિત થયા, કેલો નામ કાઢ્યા, તેને ઇતિહાસ રહે છે અને જોતપર તખ્તી પણ લગાવે છે. અહીં Lord Curzon બેસ્યા હતા, અહીં Birkenhead બેસ્યા હતા, અહીં Prince of Wales-એમ બતાવે. કેમેજના ઇતિહાસ લખેલા-છાપેલા હોય છે. સો વરથી-છસો વરથી એમ ઉજવાય છે. ઓરીઅવ કેપેજની છસેમી વરથી હમથાં ઉજવવામાં આવી હતી ત્યારે શહેનશાહ જર્મનકા નહોત્યા પણ સદેશો મોકલ્યો હતો.

‘નાની પાર્લામેન્ટ.’

અહીંની ડીમેટીંગ સોસાયટી એ નાની પાર્લામેન્ટ ગણાય છે. ત્યાં ચર્ચામાં ઘણો ભાગ લેવાય છે અને પાર્લામેન્ટની ચર્ચાનાં તરત્વો અહીંથીજ વિદ્યાર્થી શીખે છે. ઠરાવો મુક્તાં, સુધારા મુક્તાં, ઓરડરના, કાનુનના સવાલ ઉઠાવતા તેઓ અહીંથી શીખે છે. શહેરમાં પેમતાં Martyr's Memorial આવે છે. અહીં સાત ખીણપને ફાંખીએ ચઢાવેલા તેનું સ્મારક છે. આખા શહેરમા મોટર બસ ટેક્સી અને ગાડીઓ ફરે છે. મોટી મોટી દુકાનો ઘણી છે. ખાવાની જગ્યાઓ પાર નથી, છતાં અહીં લગ્ન જેવી ધમાયકડી

નથી, ચારે તરફ શાંતિ દેખાય છે. અંડર ગ્રેજ્યુએટને યુનિફોર્મમાં ટોપી સાથે જોતાં આનંદ આવે છે. લેડી અંડરગ્રેજ્યુએટની ટોપીએ! બહુ સુંદર હોય છે.

‘યુનિવર્સિટિ.’

ઝોક્સફ્ડમાં માત્ર પાંચ કક્ષાક રહ્યો. ધણું જોયું અને બહુ સાંભળ્યું. જ્યાં સધળો સમય સરસ્વતીની સફળ સાધના થતી હોય તે રથળમાં કેમ આનંદ ન આવે? લંડન કરતાં હવા પાણી મારાં અને લાલચના પ્રસંગે ઝોછા. ઝોક્સફ્ડમાં ખાસ કરીને બાળ સાહિત્ય (લીટરચર) અને વિજ્ઞાન (સાયન્સ) નો અભ્યાસ વખણાય છે. બાપણે તો બધા વિષયનાં થાય છે પણ ઉક્ત ત્રિપય ઉપર અહીંનાં બાપણે હવે પ્રકારનાં ગણાય છે, જ્યારે કેન્દ્રીય ગણીત અને ઇજનેરી માટે પ્રખ્યાત છે. લંડનમાં ઇજનેરી, કાયદો અને ડાક્ટરી માટે વધારે સારો અભ્યાસ છે. બાકી ઈંગ્લાંડ રોકેટ-લાંડમાં મેંકડો યુનિવર્સિટિઓ છે. દરેક મોટા ગામની યુનિવર્સિટિ જૂદી હોય છે. અને તે દરેકમાં કંઈક કાંઈ વિશિષ્ટતા (Speciality) રહેલી હોય છે. કોઈ કોઈ યુનિવર્સિટિ પરીક્ષા લેવાનું જ કાર્ય કરે છે, તેમાંની એક લંડન યુનિ. છે; બાકી ખીજે તો residen-
tial Uni. હોય છે. આપણે ત્યાં હવે આવી શરૂઆત કરવાનો વિચાર આવે છે તે ખરેખર બહુ ઇચ્છવા જોગ છે. હિંદુસ્થાનના પ્રમાણમાં ઝોછામાં ઝોછી એક હજાર યુનિ. જોઈએ. કહે છે કે યુનાઈટેડ કીંગડમમાં ૨૦૦-૨૫૦ યુનિવર્સિટિઓ છે. યુનિ. કાઢવા પહેલાં તેની રચના કેવા પ્રકારની જોઈએ અને તેનો ઉદ્દેશ શો છે તે નક્કી કરવા માટે અહીં આવી યુનિ. નો અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે.

‘શારદાનું કાવ્ય.’

મોટી નદીના સુંદર કિનારા પર આવી રહેલાં આ શારદા-
સ્થાનને જોતાં નેનને કે હૃદયને તૃપ્તિ નજ થઈ. એની વિશાળ વન-
વાટિકાઓ, સુરભ્ય મેદાનો, રમવાની વિશાળ જગ્યાઓ નદીની
બાજી અને શહેરની મનોહર સડકો ઉપર આવેલી કાલેજો જોતાં
ન લાગ્યો યાક કે ન જણાયો સમય, એને છોડતાં હિંદુસ્થાનને
એ સ્થિતિએ પહોંચતાં કેટલાં વર્ષો થયે એ વિચારથી હોમ થયો.
અને આપણે કેટલાં પાછળ છીએ એનું દુઃખદ જ્ઞાન થયું. ઓસ-
હડંપી લંડન સુધીનો પ્રદેશ ઉનાળાની ઋતુમાં લીયોફુન્ટર દેખાય
છે. રમ્ય તીરપ્રાંતમાં આવેલા એ સુંદર પ્રદેશની તાજી સુવાસમાં
તરબોળ થનો સાંજે પાખો નીકળ્યો અને ૧ કલાક ૨૦ મિ. માં
લંડનમાં પેડીઝન સ્ટેશને આપ્યો. જન્મે વચ્ચેનો અંતર ૭૨
મીલિસ લગભગ છે. રિટર્ન ટીકીટનો ભાવ ૬૫૫ સિલિંગ છે.

અહીંની રેલ્વેમાં ફર્સ્ટ ક્લાસ અને થર્ડ ક્લાસ વચ્ચે બહુ
મોટો તફાવત નથી અને સેકન્ડ ક્લાસ તો છેજ નહિ. અંડર-
ગ્રાઉન્ડ રેલ્વેમાં ટયુબમાં તો એકજ ક્લાસ અને બસમાં પણ
એકજ ક્લાસ, માત્ર રેલ્વે ડિસ્ટ્રીક્ટની હોય તેમાં ફર્સ્ટ અને થર્ડ
એવા બે ક્લાસ હોય છે.

કેન્ટરબરી.

તા. ૨૯ મીએ બસ (સારાખેન્ક-મોટી ઉધાડી ગાડી)માં
મેસી કેન્ટરબરી ગયો. એ ધર્મ ભાવનાનું ધામ છે. ઓક્સફર્ડમાં
પુલ્કિની અધિષ્ઠાત્રી સરસ્વતી દેવીનું ધામ જોયું તો અહીં હૃદયની
અધિષ્ઠાત્રી ધર્મ ભાવનાનાં સ્થૂળ સ્વરૂપભાષી કાંઈ જાણુવા જેવું

મળશે એમ ધારી ખાસ જોવા ગયો. રસ્તો રળિયામણો હતો. વચ્ચે નાનાં મોટાં ગામો નજરે પડતાં હતાં. લંડનથી ૬૧ માઈલ દૂર આ પવિત્ર ધામ આવેલું છે. મોટર સુંદર હતી રસ્તે રાચે. સ્ટર નામનું શહેર આવે છે તે ધણું મોટું છે અને કુંગર પર ઉપર નીચે બાંધ્યું છે. દરેક નાના ગામમાં પણ વીજળી, ગેસ, ગટર, તો ખરીજ. રાચેસ્ટરમાં તો દ્રુમ તથા ટ્રેડીશિન પણ હતા. કેન્ટરબરી ઉતરી સહેજ નાસ્તો કરી ત્યાંનું સુવિખ્યાત (ચર્ચ) દેવળ જોવા ગયો એ દેવળ ધણું બબ્બ છે. એમાં વિજેતાઓનાં સ્મારકો છે અને મોટા આર્યબીશપોની યાદગીરિ છે. થોમસ-એ-એકેટને અહીં જે સ્થળે મારી નાખવામાં આવ્યો હતો તે અતાવવામાં આવે છે. મંદીર દેખાવમાં ધણું પુરાતન લાગે છે.

પ્રજુના ધામમાં, પ્રજુના સંતાનોનો ઘેર સંહાર કરનારને સ્થાન મળે એ ઘટના પણ કેવી વિચિત્ર! આવો અન્યાય, જેને તેઓ સ્વર્ગમાં રહી ન્યાય કરનાર પિતા માને છે તે સહન કરી શકતા હશે કે કેમ તેનો ખ્યાલ આ લોકોને બાગ્યેજ થતો હશે. પણ એતો તત્ત્વજ્ઞાનની વાતો થઈ. હાલ તો જે જોયું તે લખી લેવું, તે પર વિચાર આગળ ઉપર થઈ શકશે, એવો તુરતજ વિચાર આવ્યો. વખત થોડો હોય ત્યાં તત્ત્વજ્ઞાનની ચર્ચા કરવા બેસાય નહિ. મને આ મંદિર વિશાળતા અને કારિગીરિની દૃષ્ટિએ હીક લાગ્યું, બાકી સેંટ પૉલ જોયેલ હોય તેને અહીં આવવાની ખાસ જરૂર ન લાગી.

મારગેટ

અહીંથી પંદર માઈલ દૂર મારગેટ Margate નામે એક હવા ખાવાનું સ્થાન છે. એ એક બંદર છે. ત્યાં જવા માટે બસ

લીધી. કેટરબરીથી ધણે સ્થાને જવાની જૂદી જૂદી બસ ગાડીઓ મળે છે અને બાકું સાધારણ હોય છે. બે સિટીંગની બસમાં બેઠા અને મારગેટ (Murgate) ગયા. ત્યાં જે જોયું તે આ જાંઘળીમાં જૂલી શકારો નહિ. અમારે અહીં માત્ર બે કબાક રહેવાનું હતું અને તેમાં બધું જોઈ લેવાનું હતું; ધારણ અમારી બસ સાંજે ૫-૧૫ ઉપડવાની હતી.

આજે દિવસ ધણો ખુશનુમા હતો. સૂર્યનો પ્રકાશ સારો પડતો હતો અને રાનિવાર હોવાથી લોક દરિયાપર નીકળી પડ્યું હતું. દરિયાપર જુદાંદરિયા જેવી મોટી ખીચ (સુંદર કિનારો) છે. ત્યાં હજારો લોકો ન્હાતા હતા, ખાતા હતા, રમતા હતા, ફરતા હતા, પાણીમાં ડુબકી મારતા હતા અને વિવિધ પ્રકારનો આનંદ સ્વચ્છંદપણે કરતા હતા. ખાવાની ચીજો પોતાની સાથે લાવેલા હોય તેમથી ખાય, નહિ તો સામેની સડક મૂક્યા પછી અનેક દુકાનો હતી ત્યાંથી ખરીદીને ખાય.

દરિયો ધણો વિશાળ અને બરપૂર હતો. કેટલાક છોકરાઓ ગધેડા ઉપર બેસી આનંદથી ફરતા હતા. કિનારાની લંબાઈ લગભગ ટોઢ માઇલ હશે. તેની ઉપર બાજુમાં નીચે સડક અને તે પર ટ્રામ અને મોટરો ફર્યા કરતી હતી. દરિયામાં જેને હોડીમાં ફરતું હોય તેને તે બાકે મળી શકતી હતી. તેની આમળ સરઆતમાં promanade હતું. તે દરિયામાં બાધેલ લાકડાનો મહેવ, ઊંચાઈમાં ચાલીશ શીટ હશે. તેમાં ખાવાની ચીજો મળે છે. એની લંબાઈ ૧૦૦ શીટ અને પહોળાઈ પચાસ શીટની છે. અંદર જવાની શી નથી. અહર જઈને બેસવાની, તેમજ હરવા ફરવાની કે ગાવાની છૂટ હોય છે.

ત્યાથી આગળ જતા ખીચ પૂરી થઇ અને ખાધેલો દરિયો આગ્યો. તેમા લગભગ ૪૦૦ શીટ અદર પાયર Pier કરી છે. તે દરિયાપર ખાધેલો પૂલનો રસ્તો છે. તેમા ટ્રામ પણ જઇ શકે. તે પૂરી થવા આવે તેની અદર જવાની શી-૨ પેની છે. અદર શી ખરચી સેકડો લોકો આવેલા હતા. વચ્ચે મળનુ બેન્ડ વાગે અને પડખે સારૂ રેસ્ટોરા આવેલું છે ત્યા ખાના પીવાનુ મગે. દરિયાપર હવા ખાવામા મજા ઓરજ છે સેંકડો લોકો આન-દથી ફરે અને જેને સામળવુ હોય તે બેન્ડ સામગ્રે. આ પાય-રની રચના અને તેમા આવેલા સેકડો લોકોનો આનંદ નિહાળવા જેવો છે પાયરમાથી આખું ગામ દેખાય છે. ત્યા સેકડો ભેટીએ છે. એક રાત રહેવુ હોય તો સુવાના દશ શિર્વીંગ પડે છે. ઘણા માણસો અહીં દિવસો સુધી રહે છે અને વીકએન્ડ-શનિ રવિવારે તો ઘણા મોગે મેળો થાય છે. વરસાદ ન હોવાથી આખો દેખાવ ઘણો રમણીય લાગતો હતો. લોકોનો દેખાવ તદુરસ્તીથી ભરપૂર અને ચહેરા આનંદમય લાગતા હતા. અહીં મેઇના ચહેરામા શીમશ તો દેખાતીજ નથી. આપણે જેને ખુમસુરત મુખાકૃતિ કહીએ તે ઇન્કડમા લગભગ છેજ નહિ, હોય તો બહુજ થોડી છે, પણ તેઓમા તદુરસ્તી ધણી દેખાય છે. અગરજ સ્ત્રીઓના પગ ચાંમવા જેવા હોય છે અને મણુ મજબૂત દેખાય છે. (અંગ્રેજ સ્ત્રીઓ રબોર થોડી પણ સ્તબોર વિશેષ હોય છે.)

ઉપરાંત એ પાયરમા ફોટો પડાની શકાય, ચિત્ર કોરાવી (હાથનું ફોઇમ કરાવી) શકાય અને કેટલાક મોનો છે તેમા નસીમ જેવુ હોય તો તે પણ અજમાવી શકાય એક પેની નાખીએ એટલે નસીમનો લખેલો ટીકિટ જેવો કાગળ નીકળે.

આ તો અમા પૈસા કમાવાના ધંધા છે ખાસ તો આરે તરફનું નૈમર્ગિક સાધ્ય, ગભીર ગર્જન કરતા ઉદ્ધિની અનતના, ત્યા દૃષ્ટિગોચર થને। જીવનનો જ આસ અને મનુષ્યકૃત પ્રભાવેષન જોવા લાયક છે અહીંની આહારનિવારની સમગ્રતા પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેની છે અહીંના સુંદર ખેતર સામળના અને હસતા ચહેરા જોતા માણસ ક્ષણભર પોતાનું દુઃખ ભૂતી ભય તેમ છે આપણે ત્યા જુદા ઉપર આથી પણ વધારે રાગનડ થઈ શકે તેમ છે એ કિનારાનો લાભ લેવાનો નથી, એમાં સરખરની સદાય અને લોકોના ઉત્સાહની ખામી છે કુદરતની અનુકૂળતાનો આપણે તો વિનાયત કરતા પણ વધારે લાભ લઈ શકીએ અને તેમાં બધા કે અગવડ કાર્ત પણ ન થાય એ આર્થભૂમિની વિશેષતા છે, પરંતુ વિનાયતના ભોક્ષ જીવનનો ઉલ્લાસ મેળવવા પ્રતિકુળ કુદરતને પણ અનુકૂળ બનાવવા સતત પ્રયત્નશીલ રહે છે જ્યારે તત્વજ્ઞાનમાં જર્જર થઈ જાય તો આપણે અનુકૂળ કુદરતની પણ ઉપેક્ષા કરીએ છીએ પાપરની બહાર અને ખીચ ઉપર સેકડો કુખનોમા જાનજાનની ચીજો વેચાય છે નાના રમકડાંથી માડીને મોટી જે ચીજો જોઈએ તે મળી શકે છે અને સારી રીતે શણગારેલી દુકાનો જોઈ આનંદ થાય છે અહીં ભોક્ષ હમરાની સંખ્યામાં ઉતરી પડે છે અનેક ખસો અને ગાડીઓ ભરીને રેવેની ખાસ ગાડીઓ (સ્પેશીયલ) અહીં આવે છે આવા રથાનમાં લગભગ વખત રહેવામાં આવે તે। શારીરિક તદુરસ્તી ઉપરાંત મગજની શાંતિ પણ વિશેષ મળે

પાપરમાં અમે દોઢ કલાક રહ્યા અને સર્વ સારી રીતે જોયું, જોવા કરતા અન્યથો આનંદ જોઈ આનંદ પામ્યા અને આર્થદેશ આ સ્થિતિએ જઈએ આવે એવી ઉત્કટ ભાવના થઈ આવી.

અહીં અકસ્માત આવવું થયું હતું અને કેન્ટરબરીની નાસીપાત્રીનો ખદનો મળતો હતો એટલે વધારે આનંદ થયો.

૫-૧૫ સાંજે અમે ઉપડ્યા. પાઞ આનંદી વખત ઢાળ ધણી ચઢવાના હતા. આજે આખો વખત થઈ ૧૫૦ માઇનની બસમા મુસાફરી કરી અને તેમા બહુ આનંદ થયો. ઘડિઆલમા માત્ર પડી પણ આકાશમા માત્ર ન હતી હાલમા અહીં સવારે ૪-૪૫ સુર્ય ઉગે છે અને રાત્રે ૯-૩૦ ની લગભગ અસ્ત થાય છે એટલે રસ્તે આખો વખત સૂર્ય નો હતોજ. અત્યારે લગભગ માડા સોળ કલાકનો દિવસ છે, પણ કામધંધાનો આધાર સૂર્યના ઉંચાસત ઉપર હોતો નથી, લોકો તો વખતસર કામ પર ચડે અને વખત પૂરો થાય એટલે ઓફીસ બંધ થાય. દિવસ બ્યારે છ કલાકનો થઈ જાય છે ત્યારે પણ એમજ. હિન્દુ લોકો શિયાળાની અગવડમા વધારે કામ કરે છે, કારણ કે તે વખતે બહાર જવાનું ઓછું થાય છે. ઘરમા બેઠી રહેવું તો ગમેજ નહિ અને વગી નવા હુન્નરો શોધવામા, અને વાચવામા વખત પમાર થાય. બ્યાપારી અને ઉદ્યમી પ્રજા રહી એટલે એ તો વ્યવસાય કેમ વધે એનીજ ઘટના કરે છે દિવસ નાનો મોટો થાય તે પ્રમાણે જાહેર રસ્તા ઉપર દીવા (લાઇટ) કરવાનો ટાઇમ ફરે છે, બાકી જીવનની ઘટમાળનો એક સરખી ફર્યાજ કરે છે હવામા થતા ફેરફારની અમર પણ તેમના ધધાદરી કાર્યક્રમને લાગતી નથી, દર મીનિટ વરમાદ પડે ત્યારે જગ બિમા રહે, પણ વરમાદ બંધ થતા પાઞ ફરી અસનની ઘટમાળા રહે થઈ જાય છે.

અમે રાત્રે મવા નવ વાગે લડન પહોંચ્યા આજનો આખો દિવસ ધણું નવું જોયું જાણ્યું.

હેન્ડન.

Royal Air Force Display

ખાદશાહી વાયુયાન દર્શન.

તા. ૩-૭-૨૬ ને રોજ હેન્ડન ઉપર એરોપ્લેનના-વિમાનોના સખધમા ચાતુ વર્ષમાં ફેટલી પ્રગતિ ચર્ચ છે તે જાહેર પ્રજાને બતાવવાનું કાર્ય કરવા મોટા જલસો હતો. એ જલસામાં દોઢ લાખ માણસો બેસે તેવી સગવડ કરી હતી. શી બે, પાંચ અને દશ શિલોંગ રાખી હતી ચારે તરફથી જાણી કરી લઈ અહર અનેક એરોપ્લેનો (વિમાનો) ગોઠવ્યા હતા.

હેન્ડનનું સ્ટેશન લાડનના મધ્યભાગથી લગભગ ૨૫ માઈન દૂર છે. ત્યાં અડરમાઉન્ડ અને બસ જાય છે. સેકડો સ્ટોકો ત્યાં જતા હતા મે ધણી દિવસ અગાઉથી જલસાની ટીકિટ ખરીદી હતી. આજે સદ્માએ ઉધાડ અને તડકો હતો, નહિ તો કીવેથી ટીકિટ નકામી થાત.

હમરો લોકો માટે બધી સગવડ હતી પોલીસનો બટોબસના ધણે સારો હતો એટલા લોકો આવે તેને માટે ખાવાના રેસ્ટોરા વિગેરે સગવડો હમણે મુજબ બહુ ઊંચા પ્રકારની કરેલી હતી.

તમાસો (દિખાવ કરવાનો કાર્યક્રમ) બાર વાગ્યે શરૂ થવાનો હતો તેથી સારી જગ્યા લેવા અમે વહેલા ગયા હતા. છોટા હામરી કરીને ગયા હતા. અહીં એક્સપ્ટ બહુ સારો લેવાય છે, એમાં

દૂધ સાથે Shredded wheat અથવા force લઈએ તો બરાબર દૂધખાખરા જેવાજ લાગે છે અને તે ચીંત્રે બને છે પણ ઘઉંનીજ. સાથે ચા અને શેડ, કાંઈક શાખ લઈએ એટલે સવારથીજ પેટ ઉણું રહેતું નથી અને ખોરાક હળવો એટલે તાંદુરસ્તીને ઠીક પડે છે. નાસ્તાનો ટાઇમ સર્વત્ર ટાળવાખાનો હોય છે. નાસ્તો લઈને લોકો તુરત કામપર ચઢી જાય છે.

એરોપ્લેનો લગભગ ૨૫૦ હતા. પ્રથમ નવ નવના મુખમાં ૫૪ એરોપ્લેનો હતા. તેમની ૩૫૦ માઇનની શરત હતી અને સાજના સાડા છ વાગ્યે પાછા આવવાના હતા. બધા થઈને જુદા જુદા ૧૧ દેખાવો હતા. દરેકનો ટાઇમ લખેલો હતો અને તે ટાઇમેજ તેનું કાર્ય જરાબર ચર થતું હતું. સમયપાલકતા રાખવામાં અંગરેજો સૌથી ચઢીઆતા ગણાય છે.

એરોપ્લેનો ધણી જાતનાં હતાં કોઈ ધણું મોટાં, તો કોઈ તદ્દન નાનાં હતાં. એરોપ્લેનને ઉંચાં ચતાં પણ કરી શકાય છે. એને સાથે રાખી શકે, આગળપાછળ કરી શકે અને અંદર બેઠા બેઠા વાપરેલેસથી જમીન સાથે સંદેશાવધાવી શકે; જમીન સુધી આવી સંદેશાના કાગળો લઈ જઈ શકે, દુરંમનની હીનઆજ્ઞા બતાવી શકે, સીગ્નલથી સમાચાર આપી શકે.

ખોટી લગાઈ પણ જતાવી. ઉપરથી તોપો મારી એક આખો એરોડ્રોમ (વિમાનોનું ઘર) તોડી નાખવાની રીત જતાવી. નીચેથી મશીનગનો ચાવતી હોય ત્યારે દિશા ફેરવી નીચેની ગણુનરી ખોટી પાડવાની યુક્તિઓ જતાવી. આકાશમાં સ્થિર રહેવાના પ્રયોગો કર્યા અને હવા ઉપર કેટલો વધારે અંકુશ મેળવી શકાયો

છે તેના પ્રત્યક્ષ પુરાવો આપ્યો. એરોપ્લેન સાથે ઉડવાના, સામ-સામી ઉડવાના અને ચરત કરવાના પ્રયોગો બતાવ્યા. દરેક પ્રયોગમાં જૂદી જૂદી સંખ્યામાં એરોપ્લેનો હતાં.

ખીન્ને પ્રયોગ ચરતનો એક વાગ્યે થયો, ત્યારપછી દોઢ કલાક બંધ રહ્યું. જોતે જોમ ફાલે તેમ ખાવા ગયા. ખાવાની સમયક એવી કે દરેક જાણુ હારમાં ચાલી પાંચ શિર્ષોગની ટીકિટ લઈ અંદર ગય. એમાં પણ ગડબડ નહિ. લોકો નિયંત્રણમાં ટેવાયલા એટલે કાબજે કહેવું પડે નહિ. અમારે તો કાંઈ ખાતું નહોતું એટલે ફર્પા અને એક છૂટા રેસ્ટોરાંમાં ચા પીધી. મારી સાથે મુંબઈના પ્રેસિડેન્સી માશરૂટ્ટેટ મી. પી. એસ. ફક્કર હતા.

નં. ૩ માં રેક્સી આયેના એરોપ્લેનો ઓરડરમાં ફર્પા અને પ્રયોગો કર્યા. નં. ૪ માં બોબો ફ્રેંકવાના પ્રયોગો બતાવ્યા. રેડીઓ ટેલીગ્રાફીથી એરોપ્લેનમાં કેટલું કામ થઈ શકે છે તેના પ્રયોગ નં. ૫ માં બતાવ્યા. રિઝર્વ એરોપ્લેનો ઓર્ચીતા આવી કેવી રીતે મજબૂતી આપે છે તેના પ્રયોગ નં. ૬ માં બતાવ્યો. હિવસના બોંબ ફ્રેંકનારાનો પ્રયોગ નં. ૭ માં અને નં. ૮ આકાશમાં લાકાઈના પ્રયોગો બતાવ્યા.

આ બધાનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. વિગત શું કરી શકે છે તે જોયું અને વિગતનો મનુષ્યના સંહારમાં તેમજ મનુષ્યના રક્ષણમાં કેવો ઉપયોગ થઈ શકે છે તેનાં જ્વલંત દર્શનો જોયાં.

બપોરે ૨૧ વાગે રાજરાણી આવ્યા. લોકોએ તેમને વધારી લીધા. તેમણે કેટલાકને ઇનામો વિગેરે આપ્યાં. એરોપ્લેનોના આકાર, રંગ, ગતિ, ઉડવાની રીત વિગેરે અનેક ચીજો જોઈ.

વર્ષો સુધીમા ન જોઈ શકાય તે થોડા કલાકમાં જોયુ. વિજ્ઞાનનો એ લોકો એટલો લાભ લે છે કે એગેમ્પેનની અદરના યંત્ર સંબંધી વિશેષ શોધ કરનારને ૭૦૦૦૦ પાઉન્ડ હમણા ભેટ આપ્યા. કેટલીક ખાનગી બાબતો તો જાહેરમાં બતાવતા પણ નથી એમ કહેવામાં આવતુ હતુ.

ક્યો પ્રયોગ થાય છે, તે બતાવવા પ્રોગ્રામો ઘડેલા હતાં તે પૈસા ખર્ચીને લેવાના હોય છે. ઉપરાંત ઓડકાર્ટીંગથી વખતોવખત જણાવ્યા કરે. શરૂઆતમા નીકળેલો રેમવાગો ઝકવોડૂન ડયા પહોંચ્યો છે તેના સમાચાર પણ જણાવ્યા કરે.

બપોરે આ પીવી હોય તો બે શિર્વીંગ પડે છે. તેની ટીકિટ પણ હારમા ઊભા રહીને લેવાની. અદર ગયા પછી ગમે તેટલુ ખાઓ. ત્યાં જોઈએ તેની ખીરકીટ, કેક અને ચા મળે. આ પીનાની બે ગિર્વીંગ ઘણી આકરી ગણાય. ઈંગ્લાડ એકંદરે ઘણુ 'મોઘુ' છે તેનો આ દાખલો છે. પાછા ફરવામાં સાડા છ વાગે મર્વ લોકો સાથે ચાવવાને તૈયાર થાય. રેલ્વે ગાડીનું સ્ટેશન એકજ, પણ લોકો કયુ (quay) હારમાં ગોઠવાઈ જાય. લાખ માણસની ડયુ એટલે થુ તેનો ખ્યાલ કરવા જોવો છે. પણ પા ક્યાકમાં વગર ગીરદીએ બધા લોકો વારાફરતી ટીકિટ લઈ ટ્રેનમાં બેસી ચાલ્યા ગયા. પોલીસ, ટ્રેન, ટીકિટ આપનાર-એની સગવડનુ વર્ચુન થાય નહિ અને એ દેખાવ જોયા વગર એનો ખ્યાલ આવે પણ નહિ. ગાડીમાં ઊભા રહેતુ પડે તો પણ ઓઈ દોષનો વિનય ન ચૂકે અને કોઈની સાથે, ગાડીની ભેક ચડના, અચડાજ નવાય તો મારી દસને મુખે નાગે. અરસપગમનો વિવેક અને ઊંચા વર્ગનો સમય સર્વંત્ર બહુ સારો જોવામા આવે છે.

આવે ઠેકાણે આપણી પછાત સ્થિતિની યાદ ધણો ખેદ કરાવે છે. વિજ્ઞાનમાં શોધખોળને માટે આપણે ત્યાં હજી સ્થાન નથી બચાવતી તૈયારી મોટા પાયા ઉપર હોય તે લડાઈને અટકાવનાર અદ્ભુત યત્ર છે એ વાત આપણે સમજ્યા નથી. અહીં તો વિજ્ઞાન-સ્થળના ઉપર આખો કારભાર ચાલે છે પ્રાપ્ત્યનો ત્યાગ એજ સાચો સયમ છે, અપ્રાપ્ત્યનો ત્યાગ એ અશક્તિમાનનો ત્યાગ છે અને તે માત્ર જડતા લાવે છે

વાયુયાનના આ અમાધારણ મોટા જનસામા અમને જે સર્વથી વધારે આકર્ષક તત્ત્વ દેખાયુ તે આ પાશ્ચાત્ય પ્રગતી ચીવટ હતી વાયુયાનમાં અનેકનો ભોગ યથો, દવાપર અકુરા આવતા અનેક પ્રગ્નજનો મરણ પામ્યા, છતાં એ પ્રગ્ન એવાં હતાં ન થઈ ગઈ એમણે આગળ પ્રગતિ ચાહુ રાખી અને હજી એમાં દીનપ્રતિદીન ઘણો વધારો કરતાજ જાય છે આનંદમાં મગ્ન રહેનાર અને આનંદના પ્રસંગો ન ચૂકનાર એ પ્રગ્નના સયમ અને નિયંત્રણ અસાધારણ જોવામાં આવ્યા અને તે ઉપરાંત આનંદનો પ્રસંગ આવે ત્યારે ધીનજરૂરી ગંભીરતાનો સરલ સાગ જોવામાં આવ્યો આખા મહાજનમાં જન્ય આનંદ અને ઉત્સવની રેલમહેલ ચારે તરફ દેખાતી હતી. એ પ્રગ્નના ક્યા ગુણો અને દુનિયાપર સર્વોપરી બનાવે છે તે આવે પ્રસંગે જોવામાં આવે છે. એ પ્રગ્નના લાક્ષણિક ગુણો સમજવા-વિચારવા જેવા છે

સ્કોટલાંડ.

એડીન્બરોને માર્ગે

લંડનથી એડીન્બરો જવાના ત્રણ માર્ગો છે, પણ બાકુ ત્રણે રસ્તે સરખું છે એડીન્બરો ૩૮૩ માઇલ થાય છે તેની ફી થર્ડ ક્લાસના (અહીં સેકન્ડ ક્લાસ છે જ નહિ) ૪૯ શિર્ડિંગ થાય છે એટલે માત્ર ૧૫૫ પેની થઇ એન્ડ્રુ હિડુસ્થાન કરતા અહીં બાકુ વધારે છે એલ એમ. એસ (London Midland & Scottish Railway) ને બે રસ્તા છે એક ગ્રેસ્ટન માર્ગે પશ્ચિમ તરફથી જાય છે ત્યાંથી જમ્પએ તો તે રસ્તે બુડુજ થોડે દૂર માનચેસ્ટર તથા લીવરપુલ આવે ત્યાં જવાને લંડનના Euston સ્ટેશનેથી બેસવું પડે છે એ સ્ટેશન પર ૧૭ પ્લાટફોર્મ છે એ લાઇનનો બીજો રસ્તો ઇંગ્લેન્ડની વચ્ચેથી જાય છે તેમા માર્ગમા ઈર્લિશ લેક્સ-ઈન્ડના સરોવરો આવે છે ત્રીજો રસ્તો એલ એન. આર (London North Eastern Ry.) નો છે તે ન્યુકેસન રસ્તે પૂર્વમા થઇને આખા કોનસાની આયુના મુલ-કમા થઇને જાય છે ૮ પ્રથમ માર્ગે ગયો અને ત્રીજો માર્ગે પાછો આ ગો. એડીન્બરોની ગાડીઓ મેન જેવી હોય છે રસ્તે ઘણું ઓછું સ્ટેશને ઊભી રહે છે થડ ક્યામમા મેમવાની જગ્યા આપણા સેકન્ડ ક્લાસથી ઘણી સારી હોય છે અને એક સીટ ઉપર ત્રણ બેસે

એટલે ફરવાની જગ્યા બધી રહે છે. આખી લાઇન દોરીડરની હોય છે અને ડાઇનીંગ કાર સાથે દોય છે એટલે પેમેન્ટોની આવ-જમ થયા કરે છે ગાડીમાં સામાન નાની સુટ કેસ કે એવર કેસ કે બેગ રહે, બીન્ને સામાન ‘રજીસ્ટર’ કરી દઈ ગાર્ડને સોંપી દેવાનો રિવાજ છે. પાખી પેસાનની જગ્યા આપણા સેકન્ડ ક્લાસમાં હોય છે તેવી હોય છે પણ સાત્રુ અને દુવાય વધારામાં દોય છે. દરેક ક્લાસમાં ગરમીના સાધનો દોય છે પણ ઉન્દાળામાં તેનો ઉપયોગ કરવો પડતો નથી.

રવિવારે સવારે (તા. ૪-૭-૨૬) અગીઆર વાગે ઉપડી ગાડીમાં આગળ વંચો. ઉપડતી વખતે માગ એક રનેડીને એડીન્બરો તાર કરના માટે પૈમા આપી દીધા હતા. આખો રસ્તો ધડો રળીઆમણો છે રવિવારને દિવસે ખાવાની ચીજ કે છાપા વેચનારા સ્ટેશને બહુ ઓછા હોય છે, પણ જરૂરી ચીજ સાથે લઈ લીધી હોય તેને અગવડ પડતી નથી અને ડાઇનીંગકારમાં ખાવાનું બધું મળી શકે છે. આપણે વેજીટેબલ ડોસ્ટ બટર લઈ શકીએ એને જરૂરી ચીજ મળી શકે છે અને આવ ઓઝો પડે છે. રીતસર ખાધને બેઘ હોઘએ તો તો પછી માત્ર આ બીરકીટ લેવાનીજ જરૂર પડે છે. રવિવારે બધો વ્યવહાર બંધ રહે છે, માત્ર સીગારેટવાળાની દુકાનો અને અન્નમુદો (રિસ્ટોરાં)જ ખુલ્લા રહે છે રવિવારે નાટકસિનેમા પણ બંધ હોય છે વ્યાપાર રવિવારે કરતા નથી અને રવિવારે સોદો કર્યો હોય તો તે ગેર કાયદાસર ગણાય છે.

‘તારનો ગોટાગો.’ હજુ કાલસાની ખાલુના મજુરોની હડ-

તાજ આપે છે તેથી ગાડીઓ ધણી ઓછી છે અને વખત વધારે થાય છે તેથી કાંઈ વાત ચોક્કસ નહિ એમ પ્રથમથી ખબર હતી. એડીન્બરોમાં તાર કરવા પૈસા આપેલા તે માણસે ગોટાળો કર્યો. તેણે તારઓથીસે તપાસ કરી તો તેને જણાયું કે રવિવારે તાર પહોંચ્યાકે નહિ એટલે એણે તાર કર્યોજ નહિ. હું એડીન્બરો રાત્રે ૯:૧૦ વાગે ઉતર્યો. ગાડી એક કલાક મોડી હતી. મેં મારા સ્નેહીને સ્ટેશને શોધ્યો પણ કાંઈ પત્તો નહિ. તેને મેં પત્ર લખ્યો હતો, પણ તાર કરીશ એમ લખ્યું હતું એટલે તે સ્ટેશને આવેલ નહિ.

ટેક્સીમાં સામાન મૂકી તેને મોકલે ગયો. તે સ્ટેશનથી પાંચ માઈલ દૂર બદર ઉપર Porto Bello માં રહેતા હતા એટલે આ ગયો તે ઘેર હતા એટલે સુખાગ્યે તેઓ મળ્યા. હવે રાત્રે ૯:૨૦ વાગ્યે હોટેલ શોધવા નીકળ્યા. મારો તાર મળ્યો નહિ એટલે હોટેલની સગવડ તેણે કરેલી નહિ અને સ્વિચાર અને મોડી રાત એટલે કાંઈ પત્તો લાગે નહિ દશ બાર જગ્યાએ તપાસ કરી તો ઉંઢાળાને લખેને બંધી હોતો ચીકાર હતો. પાંચ વાગી તેની લેન્ડલેડીની હાકરીને લઈ એક જગ્યા શોધી હતી. રાત્રે સાડા બાર વાગ્યે ઠેકાણે પડ્યો. જગ્યા ખાનગી હતી પણ બહુ સારી મળી.

એડીન્બરો.

સવારે ઉઠી કુકનું ઠેકાણું ગ્રાંધી કાઢ્યું અને તેની સહેલ-ગાહમાં એડીન્બરો જોવા નીકળ્યો. કુકની એડીન્બરોની સહેલ-ગાહના ૧૭૧ શીર્ષાંગ કે તેમાં લંચનો સમાવેશ થઈ ગય છે.

એડિન્બરો મોટું બદર છે. એની વસ્તી સુમારે ચાર લાખ મનુષ્યની ગણાય છે. એ ધણુ ઐતિહાસિક શહેર છે અને સ્કોટલાંડની રાજધાની છે. ત્યાં ડામ્ટરી લાઇનનો સારો અભ્યાસ થાય છે. હિંદુસ્થાનના ત્યાં ૩૦૦ ઉપરાત વિદ્યાર્થીઓ છે. કેઈ પણ હિંદુસ્થાની મળી જાય ત્યારે તેને બહુ પ્રેમ આવે છે અને આપણને આનંદ થાય છે આસગો Glasgow વેપારી શહેર છે. તેની વસ્તી દસ લાખ છે. ત્યાં ખાસ જોવાનું નથી પણ તે શહેર બહુ મોટું છે એડિન્બરોમાં બહુ સ્ત્રીજો અને મકાનો જોવા લાયક છે તેથી હું ત્યાં ગયો અને આસગો પણ રસ્તે આવ્યું તે જોયું. તેનું વર્ણન ચોગ્ય રચાને અનુક્રમ પ્રમાણે યશે.

મોની સેરામેન્ટ ગાડીમાં એડિન્બરો જોવા ઉપડ્યા. સાથે ધણા અમેરિકન ટુરિસ્ટો—મુસાફરો હતા અને બધા નવું જોવા જાણુવાજ આવ્યા હતા. મેં પણ એડિન્બરો માટેની જરૂરી હકીકત વાંચી રાખી હતી. એડિન્બરોમાં નીચેની જગ્યાઓ જોઈ.

ટાવર ઓફ એડિન્બરો. Edinburgh Tower.

આ કિંગો ધણો પુરાણો છે. જમીનથી ૩૫૦ ફીટ જાયો છે. અદર મેરી ક્વીન ઓફ સ્કોટ્સ રહેતી હતી તે જગ્યા છે. એમાં ધણા હોલો છે. જૂના હથિયારો બહુ છે. એક જગ્યાએ રાણી મેરીનું ખાનગી ખાસલું છે. એના વખતમાં બહુ ખટપટો ચર્ચ હતી. એનો દિકરો ઈંગ્લાંડની ગાદીએ આવ્યો ત્યારથી ઈંગ્લાંડ તથા સ્કોટલાંડનો એક રાજ થયો. ઈ. સ. ૧૭૦૭ માં સ્કોટલાંડ ઈંગ્લાંડ સાથે જોડાઈ ગયું.

ઘવરનો દરેક વિભાગ ઇતિહાસથી બરેતો છે. આપણે

સ્કોટલાંડનો ખાસ ઇતિહાસ જાણીએ નહિ એટલે ત્યાં ઇંગ્લાંડના જેટલો રસ ન પડે પણ સ્કોટલેન્ડ પશુ અંગરેજ લોકોના જેટલાજ રસથી પોતાનો ઇતિહાસ યાદ રાખે છે. અંદર એક મોટો બેન્કવેટ હોલ (જમણુવાર માટેનો ખડ) છે. ત્યાં અસલ મિજબાનીઓ થતી. એ ઉપરાંત સ્કોટલાંડનો રાજમુગટ તરવાર વગેરે જાળવી રાખ્યા છે અને આગળ ચોક્કી મૂકી છે. એ ટાવર ઉપરથી એડીન્બરો આખું જોઈ શકાય છે. દેખાવમાં એ શહેર સાફ દેખાય છે. અહીં દરેક ધરોને ઇંગ્લાંડની માફક ધુમાડની ચીમની હોય છે. શિયાળામાં ધુમાડો વધારે નીકળે છે. હવે તો ગરમીના સુલા પશુ ગેસથીજ સળગાવાય છે એટલે અગાઉ જેટલો ધુમાડો નથી ચતો એમ કહેતા હતા. ટાવરમાં તોપો ગોઠવી રાખી છે. એક તોપ બપોરે એક વાગે ફૂટે છે તેને ધડિયાળ સાથે એવી રીતે ગોઠવી છે કે બરાબર એક વાગે એટલે તોપ સ્વતઃ ફૂટે. પાછો તેનો માથુસ તેમાં ડાહ ગોળો બરી રાખે છે, પણ બીજો દિવસે ફૂટે તો ચંત્રના પ્રયોગથીજ. ટાવરમાં સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓ-કન્યાઓ જોવા આવી હતી, તેને શિક્ષકો પોતાના દેશનો ઇતિહાસ પ્રત્યેક સ્થાન બતાવી બહુ રસથી સમજાવતા હતા. બાળકોનો સ્વદેશ-પ્રેમ આવી રીતે જાગ્રત રહે તે માટે સર્વ સંસ્કાર નાનપણથીજ નાંખવામાં આવે છે.

ટાવરમાં એક Norman chapel છે. તે એક નાનું દેવળ છે. ત્યાં રાજાઓ પ્રાર્થના કરતા. એની બારીઓમાં ઐતિહાસિક ઘટનાઓ સારી રીતે બતાવી છે. ટાવરમાં દેખાડનારા ત્યાંના ધણુ કુશળ માથુસો હોય છે તે બધી વાત અંગરેજીમાં સમજાવે છે એટલે ધણી વિગતો માલૂમ પડે છે.

ત્યાંથી થોડે દૂર નીચેના ભાગમાં St. Giles Cathedral સેંટ ગિલ્ડસ કેથીક્રુથ આવે છે. એ દેવળ ધણું વિશાળ છે, જોકે સેંટપૌલ જટલું મોટું તો નથીજ. એના વિશાળ રંગમંડપની અંદર દબ્બરો લોકોને પ્રાર્થના માટે બેસવાની જગ્યા છે. સર્વત્ર પ્રાર્થના ખુરશી ઉપર બેસીને કરે છે. ઘમ પણુ અહીંજ થાય છે. વરવાળાને તથા કન્યાવાળાને આવવાના જુદા જુદા માર્ગો હોય છે. દેવળની બાજુમાં ૨૧ નાંધટને-સરદારોને-બેસવાની ઉચી જગ્યા છે. અસત્ત રાજા ગાદીપર બેસે ત્યારે નાંધટો બાજુમાં બેમતા. એ નાંધટોને બેસવાની જગ્યા ઘણી સુંદર છે. તેમના ઊંકરાઓ જે જગ્યાએ નીચે બેસે છે તે જગ્યા પણુ જોઈ. નાનો રૂમ ઘણો ભવ્ય દેખાય છે. કેથીક્રુથમાં ભીંત સાથે કાચ ઉપર સ્કોટલેન્ડના નાના મોટા બનાવો બહુ સારા આકારમાં દેખા છે. એ કાચ આરખાર હોય છે તેમાં બનાવો દેખાય છે અને આખી શોભામાં ઘણો વધારો કરે છે. આ પ્રાર્થનારમાનની ઉચ્ચાઈ પણુ ઘણી છે.

John Knox's house. જોન નોક્સનું ઘર.

જોન નોક્સનું રહેવાનું નાનું ઘર જોયું. એજે ધણું પુસ્તકો અને કવિતાઓ લખ્યાં છે. સર વો'ટર સ્કોટ પછી સ્કોટલેન્ડમાં એનો બીજો નંબર આવે છે. એના ઘરમાં એ ક્યાં બેસતો, ક્યાં લખતો-વિગેરે સ્થળો અને વસ્તુઓ જાળવી રાખ્યાં છે. એની બેસવાની ખુરશી પણુ જાળવી રાખી છે. નાનું ઘર મગનું છે. એક વચ્ચેની એક ભીંત તો સાડચાર ફીટ જાડી છે.

મકીલ્ડ સ્થાનો.

ત્યાંથી પાર્લામેન્ટ હાલ વાળું સ્થાન જોયું. બાજુમાં

રામઝોને દાટવાની જગ્યા Abbey બેઠ. જે કે એ બીરમાર હાલતમાં છે છતાં એને બહુ રસથી બતાવવામાં આવે છે. બાગુમાં રાણીનો બાગ (Queen's Garden) છે તે ધણો ભવ્ય છે, મુંદર છે; એમાં અમુક દિવસે પાંચ હજાર માણસોનું સંમેલન થાય છે ત્યારે સ્કોટલેન્ડના સર્વ આગેવાન ઉમરાવ વર્ગના માણસોને બોલાવવામાં આવે છે. એ જગ્યાને બહુ સંબાળી લીધેા ગમ્મતમાં આવે છે. સ્કોટલેન્ડના લોકો પોતાના મોટા માણસોને બહુ બાવધી યાદ રાખે છે. લોર્ડ રાજગરી સ્કોટલેન્ડના હતા. છેલ્લા પચાસ વર્ષમાં તેના ત્રણ મોટા માણસો થઈ ગયા. સર વોલ્ટર સ્કોટનું નામ આવે ત્યાં તો તેઓ શિર ઝુકાવે છે. વોલ્ટર સ્કોટ ઉપર લોકો ખરેખર મુગ્ધ થઈ જાય છે.

આ સિવાય વોલ્ટરૂથ્રેસ, પોસ્ટ ઓફિસ વિગેરે રસ્તે મોટાં ભવ્ય મકાનો આવે છે.

બપોરના ખાણા (લંચ) પછી કુકની સહેલગાહ શરૂ થાય છે.

National Gallery of Paintings. રાષ્ટ્રીય ચિત્રાલય.

અનેક ચિત્રોથી ભરેલી આ ગેલેરી ઇંગ્લાંડની ટેટ ગેલેરી (૫. ૧૦૮) ના નમુના ઉપર છે. ચિત્રો સારા છે. દુરસદ હોય તો કલ્પકો તેમાં ગાળી શકાય તેવી એ ગેલેરી છે. પેરિસના લુવ્ર જેની ગેલેરી તો ખીજી જોઈ નહિ, પણ આ પણ સારી છે, પ્રમાણમાં નાની તો ધણી. એ ગેલેરીમાં કેટલાંક ચિત્રો બહુ સુંદર હતાં. બધાં ચિત્રોની નીચે તેની વિગત અને તેના ચિત્રકારનું નામ તો હોયજ.

Gray friar's Churchyard. મહાન કબ્રસ્થાન.

આ કબ્રસ્થાનમાં દેશના આગેવાન પુરુષોને દાટેલા છે. સર

વોલ્ટર સ્કોટની કબર અહીં છે ખીજા ઘણા મંદિરો, મોટા માણસો અને ચિત્રકરોને અહીં સ્થાન મળેલ છે એક ધણી સરસ વાત અહીં સામળી એક કુતરાનું સમાધિસ્થાન ત્યાં છે એક ગરીબ માણસનો નીમકઢલાલ કુતરો તેના શેઠ મુજરી ગયા પછી તેની મર આસપાસ સાત વર્ષ રવા ઉત્તરીન ચહેરે કબર પાસે બેસી રહે અને બપોરે અરધો કલાક ખાવા જઈ આવે સાત વર્ષ એ મરી ગયો તેને ત્યાં દાટ્યો છે અને તેના પર પ્રમાણિક જનાવ રના ચિત્ર સાથે એની નીમકઢવાનીની સ્તુતિ કરી છે આ કબર સ્થાન ધણુ વિશાળ છે, અનેકનાં સ્મરણસ્તંભો તેમાં આવ્યા છે

પછી જમમા બારમાઈનની મોગી સહેલ (જેમ રાષ્ટ્ર) કરી એડીન્બરોની બકારની લીવીઝમ ધરતી બેઠ એ પ્રદેશ પેરિસના મુલવાઈ જેવો લાગે છે બન્ને બાજુની વૃક્ષવટામાંથી ગાડી પસાર થાય અને સૂય પ્રકાશી રલો દોય ત્યારે તેને દેખાવ આ દેશમાં અદ્ભુત લાગે છે

ફોર્થ નદીનેઃ જાહેર પુલ

ફોર્થ નદી ઉપર એક મજબૂત પુલ બાંધ્યો છે પાણીની સખા ત્રિધી એની ઉંચાઈ ૨૦૦ ફીટથી વધારે છે એ પુલની લંબાઈ દોઢ માઈલ છે એ પુલ બાંધતા ૨૫ કરોડ રૂપિયાનો ખચ ચર્ચો કહેવાય છે પાંચ હજાર માણસોએ સાત વર્ષ કામ કર્યું ત્યારે એ બંધાયો એમાં પચાસ લાખ બોટ વપરાયા છે અને પચાસ હજાર ટન લોહુ વપરાય છે એ પુલ એટલો લાંબો અને મોટો છે કે એક બાજુ રંગવાનું કામ શરૂ કરે તે બીજી બાજુએ પહોંચે એટલામાં ત્રણ વર્ષ ચર્ચ જાય છે અને પાછા આમલી બાજુએ રંગ શરૂ કરવો પડે છે દુનિયાની એ નવાઈ જેવો આ પુલ ગણાય છે

ગમે તેવું લગાયક કે વેપારી બારકસ એની નીચેથી પસાર થઈ શકે એટલી તેની ઊંચાઈ છે. લગાઈના વખતમાં બહુ સમાજથી એની ચોટી રાખવામાં આવી હતી. છેલ્લા મહાવિગ્રહ પછી જર્મનીએ, વરસાઈના મુલેડનામાની રૂએ અંગરેજોને પોતાનાં બારકસો આજબ્યાએજ સોંપ્યાં હતાં.

આ પુલનો ફોટો પણ જોવા લાયક છે. વચ્ચે Kirkliston and Corstorphine ને રસ્તે બે મોડી નિશાળો આવે છે. તે લડનની છાત્ર અને હોરોની નિશાળો જોટલી વખણાય છે.

એડીન્બરોમાં ડાક્ટરી લાઈનનો અભ્યાસ સારો થાય છે. ત્યાંના ડાક્ટરો વખણાય છે. આખું એડીન્બરો શહેર જોવા લાયક છે. નાની મુનર્થ જેવી ડ્રમગાડીઓ પુષ્કળ આવે છે. ટેકસી પણ ઘણી મળે છે. પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટનો લંતો ધણો વખણાય છે અને તે સ્ટેશનની નજીક છે. પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ અને વેવરથી સ્ટેશનથી જૂદે જૂદે રસ્તે લંડન જવાની ગાડીઓ ઉપડે છે. એડીન્બરો દરિયાને કાંઠે આવેલું છે. તેની હવા ઠીક ગણાય છે. લોકો ઉધમી છે પણ લડન જેવી ધમાલ અહીં દેખાતી નથી. પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટના વિશાળ રસ્તાની બરાબર વચ્ચે બાવુમાં સગ વોલ્ટર સ્કોટનું ઘણું બચ્ચ બાંધ્યું મુક્યું છે, એ સ્કોટ લોકો પોતાના દેશના અમલ લેખક અને કવિને કેવું માન આપે છે તેની જનનંત માફી આપી રહ્યું છે કેટલીક નાની નાની ચીજો અને મળનો જોવા પણ તેનું વર્ણન લખવું આવશ્યક નથી ધાર્યું.

સ્ટ્રોટવાડમાં મર્વથી વધારે જોવા લાયક જગ્યા ને તેના સરોવરોનો પ્રદેશ છે તે આવની કાને જોવાનું નક્કી કર્યું હતું. આજની સહેનગાદ પૂરી કરી મારા ઉનારાના સ્થાને આવી નિદ્રાવીન થયો.

સરોવરનો પ્રદેશ.

લેડી ઓફ ધી લેક્ની ભૂમિકા.

ફાઈરીંગ ધૂનું સ્મરણસ્થાન

Scottish Lakes. સ્કોટલેન્ડનાં સરોવરો.

ઝેડીન્બરોના પ્રીન્સેસરૂટ્ટ સ્ટેશનેથી સવારે ૯-૨૫ ગાડી ઉપડી. આખી કુકની પાર્ટી સાથે હતી. આજની શી પા. ૧-૧૩ શી. ૮. પે. હતી. નીચેનું વર્ણન વાચ્યા પછી એ રકમ વ્યાજબી હતી એમ લાગશે. એમા રેલવેની ટીકિટ, મોટરનું બાકું, ગાડીનું બાકું, સ્ટીમરનું બાકું તથા હોટેલના લયના બીક્કનો સમાવેશ થાય છે.

દોઢ કલાકે સ્ટર્લીંગ Stirlingનું સ્ટેશન આન્યુ. એ સ્ટર્લીંગ શહેર અને તેના કિલ્લે લડાઈના અદ્ભુત ધ્વનાવેથી ભરપૂર છે. કિલ્લે ધણો મોટો છે. તેની મામે બીજી બાજુએ સ્ટર્લીંગ સ્ટેશન આન્યુ છે તે સ્કોટલેન્ડની ચાલી ગણાય છે અને તે પણ ધણુ વિશાળ છે. અહીં આજની સહેલગાડનો પ્રથમ તગડો પૂરો થયો. એક વિચિત્રમારકસ્તબ (Warrick Memorial) ૧૫૦ ફીટ ઊંચો છે, ધણો પુરાણો છે. સ્ટર્લીંગ સ્ટેશને ઉતર્યા એટલે સ્ટેશનની સામે મોગી સારામેન્ક-ઉધાડી મોટર ગાડીઓ ઊભી હતી. લાથી અમે ટ્રોસાક્સ (Trossachs) ના મુન્કમાં

આત્મા. આજે આકાશ ઘેરાયેલું હતું પણ વરસાદ નહતો. મોટી ગાડીઓ પાંચ હતી તેમાં લગભગ ૭૫ મુસાફરો હશે. ધણુ અમેરિકનો તથા ઇંગ્લીશીઓ હતા. ધણુને હિંદુસ્તાનની વાતો સાંભળવી બહુ ગમતી હતી અને કોઈ સાંભળનાર હોય તો કેવી વાતો કરવી તેની મારી તૈયારી હતી. બહુ વાનો કરી, સાત માઈલ પર એક મોટું મરોવર આવ્યું. તેનું નામ લોક કેટ્રીન (Loch Katrine) છે. એનાથી જરા પહેલાં ટ્રોસાકસ હોટેલ (Trossachs Hotel) આવી. એ જંગલમાં આવી રહેલી હતી. હોટેલનું મકાન ઘણું વિચાળ છે. ત્યાં રહેવું હોય તો દિવસો સુધી પૂરતી સગવડ સાથે રહી શકાય. એ હોટેલમાં સર્વેએ લંચ લીધું. લંચમાં જેને જે અનુકૂળ હોય તે તે ગે. આપણને શાકભાજી, ફળો, રોટી અને માખણ મળે એટલે કોઈ જગ્યાએ વાંધો આવતો નથી. વળી આપણે મછી કે માંસ ખાધા સિવાય કેમ જીવી શકીએ છીએ એમ સર્વે પૂછે ત્યારે હિંદના કરોડો માણસો તે વગર આખી જીંદગી રહી શકે છે તે, તેમનો ખોરાક, તેમની સાદાઈ અને તેમની ધર્મ ભાવનાની વાત કરીએ ત્યારે સર્વેને બહુ માનંદાશ્વર્ય થાય છે. ટ્રોસેક્સ હોટેલમાં ખાણ લીધું. ખાવાનો અને ચાનો ટાકમ તો મુસાફરીમાં પણ એ સેક્સ બગડવા દેજ નહિ અને ખાવામાં ઉનાવળ કે ધમાલ પણ નહિ.

ટ્રોસેક્સ હોટેલમાંથી પાછા સારાએન્ક ગાડીમાં બેઠા. એક માઇલ ગયા ત્યાં લોક કેટ્રીન આવ્યું. Lock શબ્દનો અર્થ મરોવર થાય છે. આ આખો વિભાગ મર વોલ્ટર સ્કોટના મુપ્રસિદ્ધ ગ્રાન્ડ લેડી ઓફ ધી લેક (Lady of the Lake) મા વર્ણવેલો પ્રદેશ છે. એને કહિં આત્મી, ગાડીમાંથી કિતરી સ્ટીમરમાં

બેકા. સ્ટીમર તુરત ચાલી. આખા સરોવરમાં આ નાકાથી સામા નાકા સુધી સ્ટીમરમાં ગયા. સરોવર લગભગ આઠ માઇલ લાંબુ છે અને સર્પાકાર છે. સ્ટીમર પર બેસવાની પૂરતી સગવડ છે. એમાં લેડી ઝોફ ધી લેકમાં વર્ષેવેના એકે એક દેખાવો (સીનો) આવે છે. બન્ને બાજુએ હરિયાળા પર્વતો લીલાકુંજર અને વચ્ચે રુટિક સરખું નીતરું સરોવર આવી રહેલું છે અને એના અગાધ જળમાં અસંખ્ય તરંગો થયા કરે છે. એ સરોવરમાં સામેથી સ્ટીમરો આવતી દેખાય છે બન્ને કાનારા વચ્ચેનું અંતર ઘણું સ્થાને ૧૦૦૦ ફીટ અને કોઈ સ્થાને તેથી જમાણુ ત્રણગણુ દેખાય છે. જામી નીચી ટેકરીઓ દેખાયા કરે છે. આ સ્થળે રોડ્રીગ ધૂ (Rodrigue Dhu) અને શ્રીદ્રઝ જોમ્સ વચ્ચે રોમાંચ ઉત્પન્ન કરે એવું યુદ્ધ થયું હતું. એના ટેકરે ટેકાનું વર્ષુન સર વોલ્ટર સ્ટોટની સદર કવિતામાં છે. કુદરતનો આ રમ્ય દેખાવ અભ્યાસ-કાળને સારી રીતે યાદ કરાવે તેવો છે. આખી કુદરત હસતી દેખાય છે અને મૂન બહેલાવી નાખે તેવું આ આનંદજનક સ્થાન છે એમ આખો વખત લાગતું હતું. સાથેના દૂર દૂરના સુમાફરોની મીઠાશ અને વાતો કરવાની અને સાંભળવાની વૃત્તિ બહુ આનંદપ્રદ લાગતી હતી. બાથે સૂર્ય વાદળામાં હતો, નીચે પાણી અને જે બાજુ કુગરની નાની નાની ટેકરીઓ. એવું વર્ષુન કોઈ કવિ જરાજર કરી શકે સદર કાવ્યનો અભ્યાસકાળ યાદ આવે, તે વખતે બાધેલી કલ્પિત ઘટનાઓ અવનવા રૂપે તરંગો આપ્યા કરે અને કદ્યના અને વસ્તુસ્થિતિમાં તકાવનો કેટલા છે તેની અંદર વાટાઘાટ ચાલે.

લગભગ એક કલાક સ્ટીમરમાં બેસી 'લોક કેટ્ટીન' જોયું અને

લેડી ઓફ ધ લેકનાં સંસ્મરણો તાજાં કર્યા. પછી સ્તંભરમાંથી ઉતર્યાં. ત્યાં ચાર ઘોડાની ગાડીઓ તૈયાર હતી. ઘોડા ધણી મજબૂત હતા. ગાડી એક માળવાળી હોય છે અને જમીનથી ખાર શીટ ઊંચે ખેંસવાનું હોય છે. ઉપર વીસ માણસ બેસી શકે અને ચારે તરફ જોતા જાય. ગાડી ઉપર ચઢવાને દાઢર હોય છે. હાંકનાર “લીવરી” પહેરીને બેસે છે.

લોક એચરે Loch Achray ની બાજુમાં ઘણે ગાડી ચાલી જાય છે. એક બાજુ સરોવર, વચ્ચે સડક અને બીજી બાજુ ટેકરી આવી રહેલાં છે. સરોવરની સામે પણ ટેકરી છે. આ અદ્ભુત સૃષ્ટિસૌંદર્યની વચ્ચે ઘણે ગાડીઓ ચાલી. રસ્તો એવો સારો કે ધૂળનું નામજ નહિ મળે.

કવિ લખે છે કે—

At the head of Loch Achray commences
that unrivalled mingling of purple crag, sil-
very-grey birch, oak coppice and green
herbage, known as the Trossachs,—

So wondrous wild the whole might seem,
The Scenery of a fairy dream.

આમાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી. સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં વિદુ-
રતા હોય એ તેવો આ દેખાવ છે. ઉપર નિરશ શાન્ત આકાશ,
મંદ મંદ શીંગડા વાવુ લક્કરીઓ અને ચોતરફની નીરવ શાંતિ
બહુ હૃદયંગમ થાય તેવાં છે અને સૃષ્ટિની અનંતતા અને
બલ્યતાનું જ્ઞાન કરાવે છે.

પાંચ માઈલ ચાર ઘોડાની ગાડીમાં ગયા પછી ઈન્વર્સ-
નેડ હોટેલ (Invernaid Hotel) આવી. ગાડીમાં એક
કલાક નોટ્સો વખત આનંદમાં પસાર કર્યો. આ આખા પ્રદેશમાં
Rob Roy રોય રોયના અનેક પરાક્રમે ગવાય છે. હોટેલમાં
આ લીધી. ચાના બે શીર્ષાંગ આપવા પડે છે, બાકી કોઈ પણ
ખર્ચ કરવાનો નથી. રેલવે ગાડી, બસ, સ્ટીમર-બધાનાં ભાડાં કુક
ચુકવે છે. આ હોટેલ પણ બહુ સારી અને સગવડવાળી છે,
સ્કોટલેન્ડના સર્વથી મોટા લોક લોમોની એક બાજુના કાંઠાપર આવેલી
છે. એ સરોવરનું વર્ણન હવે આવશે. હોટેલમાં આ સાથે
બીસ્મીટ વિગેરે જે લેવું હોય તે લઈ શકાય છે.

હોટેલની બાજુમાં મોટો પાણીનો ધોધ પડે છે. તે નોતા
નાશિકની ગોદાવરીના ગંગાફાલ્સ બરાબર યાદ આવે તેમ છે એ
ધોધ જોઈ થોડો વખત ર્ધ્યા. સ્ટીમરનો ટાકમ બપોરના ૪-૪૫ નો
હતો. સ્ટીમર વખતસર આવી. સર્વ તેમાં બેઠા અને લોક લોમો
(Loch Lomond) માં ઘખવ થયા. સ્કોટલેન્ડનું આ સર્વથી
મોટું સરોવર છે. સ્ટીમર ઘણી ઝુંદર છે. તેમાં બેસી સરોવરમાં
આંખા, દેખાવ અત્યંત મનોહર છે. ચારે બાજુ ટેકરીઓ અને
માથે વાઢાં આવી રહ્યાં હતાં અને એ સ્થિતિમાં અમે આગળ
વધ્યા. સ્ટીમરમાં બેસી પોસ્ટાર્ડ લખ્યાં અને દેખાવો વારંવાર
જોયાં. નેત્રનું સુખ મળ્યું. સ્કોટલેન્ડના સર્વ સરોવરોનો આ
epitome કહેવાય છે. જ્યાં સરોવરે ન જઈ રોકે તે આ
એક સરોવર જુએ તો તેને સર્વ જરૂરી બાજુતો સમજાઈ જાય
છે. એમાં વચ્ચે ઘણા ટાપુઓ આવે છે, ચારે તરફ લીંગાતરી
અને ઝાડો ઉગેલાં હોય છે અને સહિસંદર્ભ એના પૂર બહારમાં

પૂરતા દમામ સાથે હોય છે. અહીં કહેવામાં આવ્યું કે સ્વીટ્ઝર્-
લૅન્ડમાં આથી પણ વધારે સારા સરોવરો છે એટલે તે જોવા
જવાનું છે તે વાતનું સ્મરણ થયું. એ સરોવરમાં વચ્ચે વચ્ચે
સ્ટેશનો આવે છે ત્યાંથી પેસેન્જરો ચડે ઉતરે છે, એવા છ સ્ટે-
શનો આવ્યા. હવા ખાવા આવનારને હોટેલની પૂરતી મગવડ
હોય છે. મારે તો ગમે ત્યારે લડન (અપીલ માટે) દોડવાનું હતું
એટલે ખોળી થઈ શકવાનો મવાન જ નહોતો.

સરોવરની બાજુમાં દૂર સ્તોત્ર દેખાય છે તે પર ગાડી
તથા મોટર ચાને છે તે ઉપર પર્વતની ગાડી અને ટેકરીમાં રેતવે
ચાને છે. કાંઈને એમ ફીને આનંદ મેળવવો હોય તો તે રીતે
મેળવે છે સ્કીમર પર ચઢવા ઉતરવાનો નિયમ એવો છે કે પ્રથમ
ઉતરનારા ઉતરી રહે, પછી જ નીચેથી ચઢાય. એજ પ્રમાણે
બમ અને ત્રામમાં પણ નિયમ હોય છે. ખોળી ધમાધમ અહીં
ટાઈ જમ્પોએ છે જ નહિ. સ્કીમરમાં લગભગ અગીઆર માઈન
ફૂર્યા અને કુદરતનું અવતોકન કર્યું. બેલોચ (Balloch) ફીને
સ્ટેશન આવે છે ત્યાંથી રેતવેમાં બેઠા તે વખતે લગભગ સાજના
છ વાગ્યા હતા.

ટ્રેનમાં બેસી ગ્લાસગો Glasgow આવ્યા. ગ્લાસગોમાં
દશ વાખતી વસ્તી છે. સ્કોટલૅન્ડનું પાટનગર તો એડીન્બરો છે,
પણ વ્યાપારનું સ્થાન ગ્લાસગો છે. અહીં વહાણો બાંધવાનો મોટો
ધંધો છે નેના શીપયાર્ડ ટ્રેનમાં બેઠા બેઠા જોવા લોખંડ અને
પ્રકારે આનંદ મેળવતા હોય એમ બિંચા દીંચકા અને રમનગમ
તના સુધનો પગથી જણાયું.

ગ્લાસગોમાં એ સ્ટેશનથી બીજા સ્ટેશને જતા દસ

મીનિટ ચાલ છે. તેમાં શહેરનો મોટો રસ્તો આવી જાય છે. એટલે આસગોમાં જોવા જેવું સ્થાન આવી ગયું. સ્ટેશનપર ૪૦ મીનિટ ખોટી ચવાનું હતું. તેમાં હોટેલ અને શહેર ઉપર ઉપરથી જોઈ લીધું.

ટ્રેનમાં બેસી રાત્રે માફા નવ વાગે એકીન્ધરો આવ્યો ગસ્તામાં મુસાફરોએ અનેક વાત હિંદુસ્થાન સંબંધી બોલી. તેમની પાસેથી અમેરિકા તથા ઈજિપ્તની ઘણી વાતો સાંભળી ખાસ કરીને એક ડાક્ટર હતા તેણે હિંદીવાનો અમેરિકામાં ડાક્ટરી લાઈનનો અભ્યાસ કરના આવે એમ ઇચ્છા જતાં હિંદુસ્તાનની હવાના વ્યાધિઓ (tropical diseases) નો અભ્યાસ અમેરિકામાં જ થઈ શકે તેમ છે એમ તેનો મત હતો. ખીજા અનેક વાતો થઈ હિંદુસ્તાનના તત્ત્વજ્ઞાનનું શુ સ્થાન છે તે સંબંધી તેની સાથે ચર્ચા વાર્તા કરી આખો દિવસ આનંદમાં વ્યતીત કર્યો.

ખીજે દિનસે ખાણેવાળા જીંદગીઓમાંથી પસાર થઈ એન એન ઈ આર લાઈનમાં લંડન આવ્યો.

રસ્તે કાંઈ ખાસ નોંધવા લાયક હતું નહિ. મારે હાઇનેન્ડ અને બે શહેરો જોવા જવાનો વિચાર હતો અને પાછા ફરતા, ઇંગ્લીશ સરોવરો અને લીવરપુલ તથા માન્ચેસ્ટર જવું હતું. પણ અપીલ બોર્ડ પર આવી ગયો. તાર આવવાથી તુરત લંડન જવાનું થયું.

લંડન-મટીર્ણ

લંડનમાં કેટલુંક ખામ જોવા લાયક છે તે આ દિવસોમાં જોયું.

પાર્લામેન્ટ:—

હાઉસ ઓફ કોમન્સમાં પ્રેક્ષક તરીકે દાખલ થવા માટે પાસ મેળવવો પડે છે. કામ ચાલતું હોય ત્યારે જવા માટે ઇડીઆ ઓફિસમાંથી પાસ મેળવી શકાય છે અથવા કોઈ મેમ્બર સાથે ઓળખાણ હોય તો તે મેળવી આપે છે. મેમ્બરો ઘણા અને બેસવાની જગ્યા થોડી એટલે ચીઠ્ઠી નાખી અમુક મેમ્બરને અમુક દિવસ માટે બે પાસ મળે છે. પાસ લઈને જઈએ ત્યારે પ્રથમ ક્યુમાં-હરોળમાં-થોડો વખત બેસવું પડે. બપોરે સાડા ત્રણ વાગે દાખલ કરે. અંદર પાસ તપાસે. બાજુની ગેલેરીમાં ચર્ચ ઉપર ચક્રવાનું. ઉપર પાછું ક્યુમાં બિમા રહેવું પડે. દરેકને ત્યાં રાખેલ રજીસ્ટરમાં મહી કરવાની હોય છે અને પોતાનું લંડનનું ઠેકાણું લખી આપવું પડે છે. મોટા અક્ષરે બોર્ડ મારેલું હોય છે કે demonstrations by visitors are prohibited પ્રેક્ષકોને કોઈ જાતના દેખાવો-એનચાળા કરવાની મનાઈ છે. અમુક તકરારી મવાલ ચર્ચાનો હોય ત્યારે કોઈ જાતના અવાજ થાય નહિ એ ઉદ્દેશથી આ છુકમ ચર્ચો લાગે છે.

એક એક વિઝિટર સહી કરી દાખલ થતો જાય તેમ ક્યુમાં આપણે આગળ વધતા જઈએ. સહી કર્યા પછી લામી ગેલેરીમાં જવાય છે. અંદર સુદર બાકડાઓ ઉપર ચમકાતી ગાદી ઘણી સારી મટેલી હોય છે. ઉપર બેસી પાર્લામેન્ટનું કામ જોવાની

ધણી મળ આવે છે રપીકર-ચેરમેન વચ્ચે બેસે છે તેની જમણી માણુ આમની સમામા ને પ્રધાનો (મીનીસ્ટરો) હોય તે મેસે છે તેની પછવાડે લગભગ દસ દારો ચઢી ઉતરતી હોય છે તેની ઉપર તેના પક્ષના સભ્યો મેસે છે ડાબી બાજુ વિરુદ્ધ પક્ષ બેસે છે બોનનાર રપીકરની બાજુએ અગાડી આવી બોતે છે અને તેની મામે ટેમનપર ડેસ્ક હોય છે તે ઉપર જરૂરી કાગળો, બુકો 'રેકૉર્ડ્સ' માટેના હોય છે તે મૂકે છે પછવાડેની દારમા મેબરો બેસે છે મિનિસ્ટરો પૈકી ને ચોઈસમા હોય તેને બેસવાની જૂદી જગ્યા નીચેજ હોય છે ઉપર માનવતા પરોણાની ઉમરાવોની, છાપાના ખચરખત્રીઓની અને ઉમરાવળદીઓની ગેતેરીઓ જૂદી હોય છે એ સર્વ ધણુ જોવા જેતુ છે

પાર્લામેન્ટ જરૂર જોવા જેવી જગ્યા છે ઝોઝી જગ્યામા ધણી સગવડ કરી છે અને આખો દેખાવ નજરને તૃપ્ત કરે તેવો છે જ્યારે કોઈ મહત્વનો પ્રશ્ન ચર્ચાિતો હોય ત્યારે જ સમાગૃહ ચીકાર હોય છે, બાકી તો મરબો છૂટા છૂટા બેસે છે કોઈ ઉધતા પણ હોય છે એ મર આસ્ટીન ચેબરટેનને બોનતા સામન્યા એ મહુ સારી રીતે બોલે છે, અચ્છો વક્તા છે

જેશનલ લિબરલ ક્લબ

આ ક્લબમા આફ્રિકાના મી પોપોક મોલીસીટરના આ મત્રણથી લય નેવા ગયો હતો તાખો રપીઆ ખરચીને કનમનું મકાન બાધ્યુ છે એને ત્રણ માળ છે મોટા હોતો છે તેમા ખાવણો યામ અને જમણવાર થાય ધૂખપાન કરવાનો ખડ તથા દીવાનખાનું પણ અત્રે છે ઓઓનો રમોક રમ જૂદો છે એક ધણી સારી લાઇબ્રેરી પણ છે આ ક્લબમા ૭૦૦૦ હજાર સભ્યો છે

એ રોનકદાર મકાન દ્રશ્યગર સ્કવેર પાસે આવેલું છે. હાલમાં લીબરલ પક્ષના જે મહાન નેતાઓ લોર્ડડિન્વોર્થ અને લોર્ડ ઓક્સફર્ડ (એસ્કવીથ) વચ્ચે જે મોટી ઝુલ્મેશ ચાલી રહી છે તેમાં લીબરલોની આ મોટામાં મોટી કલ્પ તદ્દન તટસ્થ રહી છે. અહીં એમ મનાય છે કે લોર્ડડિન્વોર્થમાં જેનું dynamic force (પ્રેરકશક્તિ) છે. ધમાલ કરવાની આવડત છે તેવી અન્યત્ર અથબળ છે. આ કલ્પનુ આખું મકાન જોવા જેનું છે. કોઈ મેંબર સાથે પરિચય હોય તોજ ત્યાં જવાનું બને છે અને સમજવાનું કાવે છે. કલ્પનુ મકાન અને વ્યવસ્થા બહુ મારા અને સમજવા યોગ્ય છે.

ત્રિવિ કાઉન્સિલ.

જ્યુડિશિયલ કમિટી. હિંદુસ્થાન, ઓસ્ટ્રેલીયા, કેનેડા, અને બીજાં સંસ્થાનો અને ડોમીનીયન્સ એ સર્વની છેવટની દિવાની નેમજ ફ્રેન્ચદારી અદાલત આ છે. એમા હાલિય ઓફ લોર્ડસના-અમીર-સખાના જે મેંબરો જ્યુડિશિયલ કમિટીમાં નિમાય તે બેસે છે. ઇંગ્લાંડ, તથા સ્કોટલેન્ડની અપીલો હાલિય ઓફ લોર્ડ્સ સાંજગે છે તેમાં પણ આ જ્યુડિશિયલ કમિટીના મેંબરોજ બેસે છે. તેઓ રાજની Conscience ન્યાયવૃત્તિના જાળવનારા ગણાય છે અને તેઓને હુકમ રાજને બલામણરૂપે હોય છે અને તે રાજએ કરેલ કાર્ય ગણાય છે. આ જ્યુડિશિયલ કમિટીનું સ્થાન વ્હાઇટ હોલની સામે છે. ત્યાં એક સેટલ હોલ છે અને એક બોર્ડ રૂમ છે. તેમાં બે કમિટીઓ બેસે છે. સેટલ હોલ ઘણો ભરાય છે. અદરના બાગમાં ત્રણથી સાત અમીરો બેસે છે. તે દરેક વૃદ્ધ હોય છે. સાઠ વર્ષથી ઝાઝી વયનો કેઈ ન્યુ. કમિટીમાં આવતો નથી. લોર્ડ હો'ડેન કે લોર્ડ શીલીમોર કે લોર્ડ ગરલોગને જોયા હોય

તો ન્યાયમૂર્તિના યાગે બોર્ડના રમમા ધર્મ ખર હીન્દની અપીલો સેવાય છે જારની સામે-દોરની સામે-જારીસ્ટર જીમા રહીબોયે છે, તેને ચોપડી વિગેરે મકવા નાનું ટેમપ તેની સામે હોય છે સામળવાની મજબબુ આવે છે. જન્મે પક્ષના સોનિસિટરને બેસવા બાકડા હોય છે. બાકીના શ્રોતા માટે વિષ્કભની બહાર બાકડા હોય છે.

બારિસ્ટરો વીગ (બાનની કુનની બોયવા જેવી ટાપી) પહેરે છે એટલે ધણી ગભીર દેખાય છે. સેન્ટ્રલ હોન બહુ મજબોત બાગે છે. બોર્ડ રમ નાનો છે. બારિસ્ટરોને માટે જુદો રમ હોય છે જન્મે આરીને બેસી જાય પત્રી બારિસ્ટરોને બોનાવે છે તેઓ બહારથી આવે છે ગ્લુસ્ટરની ઓશીસ નીચે છે

જે સોનિમિટરો પ્રીવી ક્રક્ટ-સીનનું કામ કરનારા હોય છે તેમની ઓફિસો ઘણી નાની હોય છે. ફક્ત એક બે ટાઇપીસ્ટ અને બે ત્રણ કારકુનથી ચલાવે છે બાકી સ્થાનિક મમ કરનાર માનિસિટરોની ઓફિસો ઘણી બોગી હોય છે અને ત્યાં ધમાય પણ જમરી હોય છે

સેવન ઓફિસ

હા ધોમમને વેર જમવાનું મને નિમનણુ હતું તે 'સેવન ઓફિસ' નામના સ્ટેશનથી છ મિનિટને રસ્તે રહે છે એ સ્ટેશન લડનથી લગભગ ૨૬ માઇલ દૂર છે ચેર્મિંગફોસ સ્ટેશનથી જવાય છે ફાસ્ટ ટ્રેન ચાનીસ મિનિટમા લર્ધ જાય છે જમવા બેસવામા ગૃહસ્વામિની hostess ને મુખ્ય સ્થાન હોય છે તેની સામે host ગૃહસ્વામી બેસે છે વચ્ચેની માણુમા મેમાનને બેસાડે છે તેમા

પણ ધણ ખર્ચ એક સ્ત્રી અને એક પુરુષ એમ બેસાય છે. સર્વથી માનવંત પરાણને ગૃહસ્વામિનીની જન્મણી બાણુએ સ્થાન આપે છે. ખાતા ખાતા વાતો કરતા આવડવીજ જોઈએ. ગૃહસ્વામિની વાતો કર્યા કરે છે અને જન્મવા આવનારે પણ દક્ત હા ના જ કરવાની નહિ, પણ નવી નવી વાતો ઉપાડવી જોઈએ એમ આશા રાખવામા આવે છે. ડૉ. થોમસને લા મારા ઉપરાત એક ખીન્ન પરાણા અને તેમના પોતાના પુત્ર તથા પુત્રી હતી. ખાતા ખાતા કંઈક વાતો કરી. પોતાને ઘેર ઘણી મુંઝવણ લાગેલી છે તે બતાવી અને અગ્નિગૃહ (કાપર ખેસ) ઉપર નૂતન ચીજો (કપડીઓ) મૂકી રાખી હતી તે બતાવી. આપણે જે ચીજોને નકામી ધારી કાઢી નાખીએ છીએ તે ચીજો ધણુ ખર્ચ અહીં બહુ ઉપયોગી થઈ પડે છે. નાનો તાજાંમદાય મોકલીએ તો ગાડા થઈ જાય ઇંટોણી, મોતીની રચના, ગણેચા, આખ્યા અને એવી ટાઈ પણ કળાવાળી ચીજ તેઓ સમઠી રાખે છે અને ટાઈ મહેમાન આગે ત્યારે બહુ રમથી બતાવે છે. અગરને માથે મુગધ વધારવા માટે આવી ચીજો બહુ કામમા આવે છે.

વિચારસિક ડૉ. થોમસ ઈડીઆ લાઇબ્રેરીના લાઇબ્રેરીઅન છે. તેઓ બહુ માયાળુ છે. ધરમા ઘણી સ્વચ્છતા અને માદાઈથી રહે છે અને મરણ જીવન ગુજારે છે. ઘેર લાઇબ્રેરી ઘણી સારી છે અને તેમના કુટુંબીજનો તેમના વિચારમના કોડ પૂરે તેવા છે.

સંકેતનાં નાટકો.

સંકેતના નાટકોમાં જે વિશિષ્ટ તત્ત્વ મેં જોયું તે તેમની જાણ છે. એમનો પ્રત્યેક નટ બહુ કુશળ હોય છે. પોતાનો પાત્ર બહુ ઉત્તમ રીતે ભજવે છે. નીચ સૃગાર કે અસમ્ય રચિને તે

જરા પણ મચક આવતો નથી અને પોતાની ક્ષાતો ખાસ શોખીન હોય છે. એના નાટકોમાં Musical Comedy મુખ્ય ભાગ બજાવે છે એના લગભગ ત્રીશ યીએટરો છે. એમાં વસ્તુ-મક્યના કરતા શન્દરચનાનો મોહ, અને નાચ તથા ગાયનની વિશિષ્ટતા વધારે હોય છે. એના પ્રત્યેક નાચ મુખ્ય કરે તેવા હોય છે અને સાથે સંગીતની લય તો અદ્ભુત હોય છે. એકટરને પ્રશ્ન માની તાળીઓ મળે ત્યારે ફક્ત આવીને નમન કરીને ચાલ્યો જાય. વધારે તાળીઓ મળે તો ખીજવાર આવે પણ એકની એક ચીજ ફરીવાર આવતો નથી.

સીનેમાને અહીં પીકચર્સ કહે છે. તેમાં વચ્ચે નાચ, નાંડ તથા ખીજસીનો પણ આવે છે. સીનેમા જપોરે ૧ વાગ્યાથી શરૂ થાય છે તે રાતના ૧૧ વાગ્યા સુધી ચાલુ રહે છે અદ્દ આખા પછી ગમે તેટલો વખત બેસો તેમાં વાધો નહિ પ્રેમીમ ૨૫ મ્થાકનુ હોય છે. સીનેમાની શીનઓ જલુ સારી હોય છે ફરે નાટ્યગાણામાં ખાવા પીવાની અને કુદરતી હાજતની પૂરતી સગવડ હોય છે

નાટકોમાં છ પેની ખરચીએ તો પ્રેમીમ મળે છે. પણ તે નકામા હોય છે ગાયનની છુક કે નાટકનો ટુક સાર મળતા નથી. નાટકમાં સીન સીનેરીવાળા નાટકો હોય તેમાં મગ્ન ધણી આવે છે કેટલાક સાદા પણ હોય છે. ડુરીનેન યીએટર એવું મોડું છે કે એક પાક આવતો હોય ત્યા ખાણુમાં ખીજો સીન ગોઠવાઈ જાય અને એક પડદો પડતા ખીજો ઉચકાય ત્યા તદ્દન નવોજ સીન હોય તે નીચે વીજળીથી ચક્કર ફેરવી નવો સીન રજુ કરે છે કેટલાક નાટકો સેકકો રાતો સુધી એક સરખા આવે છે. જપોરે ૨-૧૫

થી છ વાગ્યા સુધી 'મેટીની' હોય છે. તેમાં જઈએ તો પણ રાત જેવુંજ લાગે છે.

કીનોટાફ (Cenotaph)

હોમ ઓફિસની બરાબર સામે, પ્રિન્સિપાલિટી પાસે, વેસ્ટમીન્સ્ટરની નજીક વીરપૂજનું આ ઉત્તમ દૃશ્ય છે. આખા રમતાની બરાબર વચ્ચે એક તદ્દન સારો સ્મરણસ્તંભ કયો છે, મથાળે કોરીન (Sarcophagus) નો આકાર છે અને છેલ્લા મહાન વિગ્રહના અજાણ્યા સિપાઈ (Unknown Soldier) ની એ વાદળીરિ છે. એના ઉપર દરરોજ સેકડો પુષ્પહાર અને ગજરા ચઢે છે અને ગમે તે માણસ ગાડીમાં, મોટરમાં કે ચાલતા એ રસ્તે નીકળે તે ત્યાં પોતાની હેટ (ટાપી) ઉતારી, નમન કરી આગળ વધે છે. લડવા જતા ત્યારે માન મળતું, મરી ગયા તેને મળ્યા કરે છે. આ વીરપૂજન ધણી ધડો લેવા લાયક છે. એ મહા વિગ્રહના સ્મરણસ્તંભનું સ્થાન પસંદ કરવામાં પણ ડહાપણ વાપર્યું છે. એ બહુ સુંદર અને જાણીતી જગ્યા છે. ૧૧ નવેમ્બર ૧૯૨૦ ને રોજ એને પવન જોર્જે ખુલ્લું મૂક્યું છે. આ કીનોટાફ જોતાં દેશ કંઈ સ્થિતિ તરફ દોરવાય છે એનો કેળોક ખ્યાલ આવે છે.

લંડન સંબંધી સામાન્ય

અનેક બનાવોથી ભરપૂર, અનેક પ્રકારના લોકોથી વસાયેલા અને મોટી ધમાયવાળા લંડન શહેરનું સપૂર્ણ નિરીક્ષણ કરવા માટે નીચેની બાબતો લક્ષમાં રાખવા ગોચર છે —

લંડનને જોવા માટે ઓમ્નીયમને માથે બેસવાથી બહુ આનંદ આવે તેમ છે. ઓમ્નીયસમાં બેસી લંડનની વિશાળતા જરૂર જોવી.

હતાવળથી એક હોડી બીજે હોડે અમુક સ્થાનેજ જવુકોય
તો અડરમાઉન્ડ રેલવેમાં ઓઠો સમય લાગશે, પણ તેમાં સડન
જોવાશે નહિ ધણીવાર વ્યવહાર અટકી પડે તો ઓખીમસ ખૂબ
ઠાઠમિ લે છે પણ અડરમાઉન્ડમાં ધારેત વખતે પહોંચાય છે

સડનમાં ઓકસફર્ડ સ્ટ્રીટ, રીજન્ટ સ્ટ્રીટ, પીકાડીલી, ટ્રફ
લગર સ્કવર, સ્ટ્રાન્ડ, વિક્ટોરીઆ સ્ટ્રીટ અને હોનર્ન-એટલા લતા
એકવાર જોઈ લેવા, બનતા સુધી કર્યા હોય વગર આ લતાઓ
ઉપર એકવાર રખડવું એટલે અનેક વિચિત્ર વ્યક્તિઓ અને બધા
પારના પ્રદેશો અને પદ્ધતિનો ખ્યાન આવશે અને સડનની મહત્તા,
વિશાળતા અને વિશિષ્ટતાનો આજો પણ પાકો ખ્યાલ આવશે

સડન જોવા માટે ઓઠમાં ઓઠા દસ દિવસ તો જરૂર
રાખવા અને ક્યા જવું છે અને જઈવું જોઈ છે તેનો પ્રથમથી
નિર્ણય કરી રાખવો સારી માહડ છુક સડન જોવા માટે જરૂર
પાસે રાખવી, સડનનો નકશો જરૂર પાસે રાખવો અને બમના
તથા અડરમાઉન્ડના નકશા મફત મળે છે તે જરૂર રાખી
લેવા, એટલે ક્યાથી ક્યા જવાય છે તેનો ખ્યાલ આવે છે સડનમાં
જૂના પડ્યા હોઈએ તો પોનિસને પૂછવું તે તુરત તમને કહેશે
કે-એ ગ નીઓ મૂકી જમણે રસ્તે જઈ ચાર ગઈ મૂકી કામે જવું-
પગી વિગેરે વિગેરે. આટલી લાગી વાત યાદ ન રહે, તો પ્રથમ
કહે તે યાદ રાખી લેવી, પગી બીજા પોનિસને પૂછવું સડનની
પોનિસ ઘણી ચાલાક અને અત્યંત મજબૂત છે અને અમલદાર
માથુસને પૂરતી મદદ કરે છે વાહનોનો અસાધારણ મોટો
વ્યવહાર અકુશમાં રાખી જે યુક્તિથી તે ચલાવે છે તે ખરેખર
જોવા લાયક છે

લંડનમાં ખાવા પીવાનાં રેસ્ટોરાં પાર વગરનાં છે અને દરેક લતામાં છે. જયેરનું લય લેવા પોતાના સ્થાન પર જવાનું બનવું મુશ્કેલ છે. આરા લામનના ટ્રે એ. ખી. સી. ના રેસ્ટોરામાં ખાઈ લેવું.

લંડનથી એકાદ રાત્રિવારે કે રવિવારે, બ્રાઈટન જેના બદરે જરૂર જઈ આવવું. એ જીવન અવનવું હોઈ એક વખત જરૂર જોવા લાયક છે. કામકાજ કરનારા માણસો રવિવાર કેવી રીતે ગાગે છે તે જરૂર અવ્યાસ કરીને જોવા લાયક છે. આઈવિ ઓફ વાઈટ, મારગેટ વિગેરે બંદરના સ્થાનો ધણાં જોવા અને રહેના લાયક છે. એની ગાઈડ બુકો વિના મૂંઝવે થોમસ કુકને ત્યાં મળે છે આ સર્વ ઉન્હાળાના સ્થળો છે, શિયાળામાં ત્યાં જનુ આકર છે અને ત્યાં લોકોની હાજરી અને બીજા આકર્ષક તત્ત્વો પણ હોતા નથી. શિયાળામાં લોકો ફ્રાન્સના રીડીંગેરાના વિભાગમાં અથવા ઇટાલીઅન રીડીંગેરામાં જાય છે. ફ્રાન્સની ઉત્તરે અને પશ્ચિમે પણ ડોનીસ વિગેરે ઉન્હાળાના સ્થળો છે તે પણ એકાદ વખત જરૂર જોવા લાયક છે.

લંડનની ગાઈડ બુકો ધણી આવે છે. થોમસ કુકની ઓફી ક્રિમતની માગી ડે. મ પૂર્ણ વિગતવાળી ગાઈડ બુકો મરે (Murray) ની ૧૨ શિ. બેડેકર (Baedekar's) ૧૨ શિ. અથવા મ્યુરહેડની (Muirhead's) ૧૨ શિર્વીંગની મળે છે.

લંડનથી એકાદ વખત ટેમ્સ નદીમાં નાની રીમરમાં ફરવા જવા જોવું છે. એમાં ઓનીય સુધી અથવા ચેન્સરી સુધી જવામાં એક જુદાજ પ્રકરના જીવનનો ખ્યાલ આવે છે અને પાર્લામેન્ટના હાઉસનો બીજા બાજુનો દેખાવ રીમરમાંથીજ જોઈ શકાય છે.

લંડનમાં નાના મોટા સેક્ટો બગિચાઓ છે આ બગિચા-ઓમાંના સેક્ટ જેમ્સીસ પાર્ક, હાઈડ પાર્ક, રીજન્ટ પાર્ક, બેટરસી પાર્ક અને વીક્ટોરીયા પાર્ક ખાસ જોવા લાયક છે

લંડન નજીક આવેલી ઇટન (Eton) અને હેરો (Harrow) ની નિશાળોની પણ એક વખત જરૂર મુલાકાત લેવી. એ નિશા-લોની પછવાડે લામો ઇતિહાસ છે ખાનદાન ગૃહસ્થના છોકરાઓને ત્યાં શિક્ષણ આપવામાં આવે છે એવી રીતે ગૃહસ્થો મધ્યમ વર્ગ કે મજૂર વર્ગથી જૂદા પડે એ ઇચ્છવા જોગ છે કે નહિ એ સવાન બાજુ ઉપર રાખી ત્યાં ફેવી રીતે શિક્ષણ અપાય છે તે જરૂર જોવા લાયક છે.

બર્કિંગહામ મેનેસ બહારથી જરૂર જોવા લાયક છે. વીન્ડ-સર કેસલ પણ એકવાર જોઈ આવવો. સાંથી ઇટનની કોતેજ નદીની સામી બાજુએજ આવેલ છે.

લંડનમાં ઐતિહાસિક અગત્યની ચીજો જોવાની છે તેવીજ રીતે જનસમાજનું વર્તન, વ્યવહાર પદ્ધતિ વગેરે પણ જોવાના છે. લંડનનો પૂર્વનો વિભાગ ગરીબોથી વસાવેલો છે ત્યાં એક વખત હું કુકની સહેલગાહમાં ગયો હતો તેમાં ખાસ ગરીબ વર્ગ ત્યાં કેટલી કંગાળ દશામાં છે તે દેખાય છે આગળ જતાં ત્યાં ટેમ્સ નદીની મોટી ટનલ આવે છે નદીની નીચે મોટર ચાલી જાય છે માથે પાણી અને નીચે ઊંડાઈએ મોટર જાય-એ કંપના પણ ભલ્ય છે.

લંડન આવ્યો ખુબી રાખીને જોવા જેવું છે આપણે અંગ્રેજી ભાષા સમજીએ એટલે પ્રકૃતિનો અભ્યાસ અને અવલોકન

આપણે ઈંગ્લાંડમાં સર્વથી વધારે કરી શકીએ છીએ. બીજા જગ્યાએ જોવા સમજવા લાયક હોય, પણ આપણે તો પારકા ઉપર આધાર રાખવો પડે છે અને આપણે પૂરતો અભ્યાસ કરી શકતા નથી એમ ભાષાના અનુભવથી આપણને લાગ્યા વગર રહેતું નથી. આથી મુસાફરીનો મારો વિભાગ લંડન અને ઈંગ્લાંડને આપવામાં મુસાફરીના જ્ઞાન મેળવવાનો ઉદ્દેશ પાર પડે છે એમ માફ માનવું છે. મારા કેટલાક મિત્રો પેરિસ રહેવાનું વધારે પસંદ કરે છે. તેમનું ગમે ને દૃષ્ટિબિન્દુ હોય, મને લંડનનો વસવાટ વધારે ઉપયોગી સર કાળે લાગ્યો છે.

પેરિસને રસ્તે.

લંડન ગયો ત્યારે કેલ્ડે-ડોવર (Calais-Dover) ને માર્ગે ગયો હતો. એ રસ્તે પેરિસથી ડોવર ૧૮૫ માઈલ થાય છે. લંડન જવાનો એ હુંકમાં હુંકો અને મોઢામાં મોઢો રસ્તો છે. એમાં ૨૧ માઈલની ચેનલ એળંગવી પડે છે. મેં લંડન તા. ૧૭-૭-૨૬ ને રોજ છોડ્યું લંડનથી પાછા ફરતાં હું બુલોગ-ફોલ્કસ્ટન (Boulogne-folkestone) ને રસ્તે ગયો. બુલોગથી પેરિસ ૧૫૮ માઈલ થાય છે પણ ચેનલમાં વધારે વખત લાગે છે.

આ રસ્તો પણ સાચો છે. કેલ્ડેડોવરને માર્ગે ચેનલ એળંગતાં ૪૫ મીનિટ થાય છે, આ રસ્તે ૭૦ મીનિટ થાય છે. મને સ્ટીમર વધારે મારી મળી હતી. લંડનના વીક્ટોરીઆ સ્ટેશનથી ઉપડેલી ગાડી ફોલ્કસ્ટન બીચી રહે છે અને સ્ટીમરમાંથી ડનરી બુલોગ આવીએ સાંચી ઉપડેલી ગાડી પેરિસ જોઈ રહે છે. આ રસ્તે પારિસ આવતાં જરાજર ૭ કલાક થાય છે.

પેરિસ. (૫. ૮૭ થી ૯૫).

પેરિસમાં અગાઉ કેટલુંક જોયું હતું. આ વખતે કેટલુંક નવું જોયું તે લખી નાખું છું.

વરસાદલ, Versailles, એ પેરિસથી દક્ષિણે લગભગ ૧૧ માઈલ દૂર છે. ત્યાં મોટો રાજમહેલ છે, જે અનેક ઔરડાવાળો છે અને ચિત્રખોથી ભરપૂર છે. અહીંની ખાસ વિશિષ્ટતા તો કુવારા અને બાગની છે. ઉંદાળામાં દર માસના ત્રીજા રવિવારે કુવારા ઉડે છે અને બીજા દિવસોએ ઉડવાના હોય તેની જાહેરાત થાય છે. એ કુવારાના રંગમેરંગી દેખાવો તદ્દન અવનવા છે. કુવારાને એવી સુન્દર રીતે ઉડાડવામાં આવે છે કે તેનું વર્ણન થઈ શકે નહિ. એના ચિત્રો જરૂર જોવા લાયક છે. કળાવાન પુરુષો ચુ ચુ કરી શકે તેનો આ છવનો પુરાવો છે. એ કુવારા જૂના છે અને જરૂર જોવા લાયક છે કુવારા મોટી સંખ્યામાં છે. લગભગ ૧૦૦ જેટલા હશે. દરેકની વિશિષ્ટતા અને વિચિત્રતા અનેરો પ્રકારની જ હોય છે. બાગ ખૂબ ધણો સુધદ હોય એના પ્રત્યેક ઝાડ અને ગોંદરીની રચના આકર્ષક અને આનંદપ્રદ છે. એ જોતાં તૃપ્તિ થાય નહિ. સર્વ હજારો સ્ત્રીપુરુષો દ્વરતાં હોય છે અને મનને ગમે તેવો આનંદ કરતા હોય છે. એની સુધદ યોજના, બાગીચી સુન્દર નદી, પડખે સુંદર સરોવર અને એક બાગીચી ખાસ વિશિષ્ટ રંગીન કુવારા અને વચ્ચે વચ્ચે લીલોતરી જોતા અનુપમ આનંદ આવે તેવી આ ઘટના છે. કુવારાની ચોળના કરતા કેટલું પાણી વપરાશે તેનો ખ્યાલ નહિ જ આવ્યો હોય, પણ એ પાણી પણ ગણતરી

પૂર્વક ચાલુ જાય અને ઉપરથી પડે ત્યારે અવનવા આકારે પડે આખો દેખાવ સુરમ્ય, મધુર, શાન અને અવનવો હોઈ મનુષ્ય-ગતિમા દેવગતિનું જ્ઞાન કરાવે તેવો છે એવું લખવામા જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી.

વરસાઈનનો પાદશાહી મહેલ (State Apartments) ખરેખર બંન છે અને અનેક ઐતિહાસિક ખનાવોથી ભરપૂર છે. તેટલીજ મહત્વની 'ગેનેરીઆ ડે ગ્રાસીઝ' છે એનું કદ ૨૪૦'x૩૫' ફીટ છે અને લંબાઈ ૪૨ ફીટ છે. ૧૮૭૧ ના ૧૮ મી જાન્યુઆરીને રોજ આ સ્થાનપર વીનિયમ ઑફ નુશીઆને 'શહેનશાહ' તરીકે જાહેર કરવામા આવ્યા હતા અને છેલ્લા મહાવિગ્રહને અંતે એજ સ્થાને ૨૮ મી જુન ૧૯૧૯ ને રોજ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ 'વરસાઈનનું તહનામું' (Treaty of Versailles) તૈયાર થયું તે પર સહીઓ કરવામા આવી હતી. વરસાઈનથી પાછા વળતા સાં ક્લૉડ (St. Cloud) જરૂર જવા જેવું છે. એની સામેનો હરિયાળો પ્રદેશ મનમોહક છે. બાજુમા સેવ્રમા ચીનીકામ જેવા જેવું છે વરસાઈન માટે કેપમેનનું પુસ્તક 'વરસાઈન એન્ડ ઓલ એબાઉટ ઇટ' જોઈ જવા જેવું છે. આપણે એનો ઉચ્ચાર 'વરસેલ્સ' કરીએ છીએ તે સાચો નથી. નોટ્રેડામનું દેવળ

આ મોટું દેવળ ઘણું બધું છે એમા રવિવારે પ્રાર્થના થાય છે (જુઓ પૃ ૮૦) અમે જપોરે ગયા ત્યારે સગીત સાથે પ્રાર્થના થતી હતી એની શાંતિ અને દેવરચાનનું ગાભીર્ય જોઈએ તો દ્રવ્યના ચાકી જાય. હજારો લોકો હાજર છતાં અવાજ નહિ, ઊભા થવાનું હોય ત્યારે બધા ઊભા થાય, ચહેરા પર વિશિષ્ટ

તેજ ચમકે અને ગંભીર શાંતિનો પાર નહિ. રોમન કેથલીક મૂર્તિપૂજક છે એટલે આપણને જોવામાં ખુબ રસ પડે. એનાં ગંભીર અવાજમાં રહેલી શાંતિ અને મોટા વાજિત્ર (ઓર્ગન) ના શાંત સૂર જડ હૃદયને પથ ડાલાવે તેવા હોય છે, પ્રભુસ્થાન ફેરું હોવું જોઈએ તેના ખ્યાલ આપે તેવા હોય છે, શાંતિની હૃદયપર શી ભાવના થાય છે તે સમજાવે તેવા હોય છે, અસ્ખ-ક્ષિત વૃત્તિને મોપણ આપે તેવા હોય છે. એનાં બજનો (હીમ્સ) અંદરનો પાદરી વર્ગ વારાફરતી બોલે છે અને પછવાડે ઓર્ગન હોય તેમાંથી પ્રતિધ્વનિ ઉછળે છે. બહુ વિચારવા જેવો-અતુકરણ કરવા જેવો આ પ્રસંગ જોયો. આપણી ધર્માત્મ એકામતા થવા દેતી નથી તેનો બરાબર ખ્યાલ આગ્યો. મંદિરની બાંધણી, ચિત્રકામ, પુતળાં વિગેરેનું વર્ણન કરવાની જરૂર રહેતી નથી. એ સર્વ તો હિન્દમાં 'શીમ'માં Hunchback of Notre Dam માં જોયાં હતાં. આ દેવળમાં ફરી ફરીને જોવાનું મન થવા કરે છે. પ્રાર્થના ચાલતી હોય ત્યારે ખાસ જોવા જવા જેવું છે. રવિવારે એની બખ્તવા હૃદયંગમ યાત્રા તેવી હોય છે. કીમેટોરીયમ.

પેરિસનું સ્મશાન લગભગ નવ માઈલ દૂર છે. એક સંબંધીના મરણને અંગે લાં જવાનું થયું. તે સ્થાન ઘણું ગંભીર છે. ત્યાં અંદર દાખલ થતાં કુટુંબનાર દાટવાની સેકડો જગ્યાઓ છે, તે પર તે કુટુંબનાં નામો લખેલાં હોય છે. એ જગ્યાના હજારો ફાંક આપેલા હોય છે. એની અંદર ચાલે મોટર પસાર થઈ. સર્વથી અગાઉ મરનારના રાજને લઈ જનાર મોટર આવે અને પછવાડે બીજા સંબંધીઓની મોટર આવે. એની જન્મે બાળુએ સેકડો કોટુંબિક

કબો અને સ્મરણસ્તબો હોય છે. ઉપર નાની દેરીઓ અને અંદર દાટવાની જગ્યા હોય છે. છેવટે બાળવાની જગ્યા (સ્મશાન) આવે છે. બધા નીચે મુખે ટોપી ઉતારી બિભા રહે છે મોટર-માથી કોશીન ચાર જણા ઉતારી અંદર લઈ જાય છે. એ મર્વ બાનતોની શી પ્રથમથીજ આપેન હોય છે અંદર લઈ જઈ કોશીન ઉઘાડી મરનારના ધરના ચાર માણસને અંદર બોલાવે છે અને શબને ઓળખાવી રજા મેળવે છે. પછી એક બહુ પગ તેને મૂકે છે ૪૫ મીનિટમા તદ્દન રાખ થઈ જાય છે. ગેસથી શબને કોશીન સાથે બાળી નામે છે.

દરમ્યાન મર્વ સળધીઓ બહાર બેસે છે તેમની નજરે ગેસ દેખાય નહિ કે ગંધ આવે નહિ બહાર બાકડા સ્કૂલની જેમ ગોઠવેલા હોય છે. ગભીર શાતિથી નીચે મુખે સર્વ બહાર બેસે છે યોજા ક્યાકે અંદર બે મગાને બોનાવી અવશ્ય હકીઓ આપે છે. સામે યાદગીરીના ગોખમા તે મૂકે છે અને ત્યાં એક વર્ષ રાખે છે વધારે વખત રાખવા માટે અથવા સ્મારકની પતરી મૂકવા માટે શી ભે છે. ગોખની લાખાઈ પહોળાઈ એક એક ફીટની હોય છે. બાળવા માટે લઈ જવાથી માડી ટેક સુધીનો ખર્ચ લગભગ ૩૦૦૦ ફાક થાય છે. આ કિંમતની ગભીરતાનો પાર નથી સર્વ હિંદુસાની વતનીઓ આવે પ્રસંગે બનતા સુધી જરૂર આવે છે અને પરદેશમા કેટલો બ્રાનુભાવ રહે છે તે બતાવે છે શાકનો દેખાવ ગભીરતાથી બરપૂર હોય છે. રડવા કુટવાની તો વાત જ નહિ. આ દેખાવ આખી શુદ્ધીમા ન બુલાય તેવો છે.

સાધારણ રીતે મરણ થયા પછી શબને ૪૮ કલાક ધરમા રાખે છે. રજા મળે અને વાગે આવે ત્યારે અગ્નિસસ્કાર થાય છે.

અમિ સરેમરની સવ સગવડો પેરિસમાં છે અગવડ માત્ર એક જ
 ૬ એ રીતિ અતિ ખરચાળ છે

૨૨મ્મ સુસાફરીની ગોઠવણ

અહીંથી અમે યોમસકુક મારફતે દર દિવસની સ્વીટ્ઝર
 લાડની દુર ગોઠવી. દોડે ન અને રેલવેની ટીક્ટિટ કુમ્મળા આપે
 છે ફ્રાન્કના ભાર બહુ અનુકૂળ હતો અમને એક પાઉડના ૨૨૪
 નો ભાર મળ્યો અને મીનાન સુધીની મુમાફરી મુકરર શ્રી સર્વ
 ટીકિટો અને કુપનો અમે લઈ રીધા

સ્વીઝરલેન્ડને મોઝે.

સવારે આઠ વાગે (તા ૨૨-૭-૨૬) માર ૩^૦ લીગે સ્ટેશ
 ચનેથી દુ અને મારા મિત્ર મીયુલ ન દના ના અમરશી ટ્રેનમાં
 મેં આ ગાડી જીનેવ (Geneva-સ્વીટ્ઝરલાંડ)ની હતી અને
 એ કુદરતના સૌદર્યથી ભરપૂર પ્રદેશ જોવાની અમારી ધણી વખ
 તની મુશ્કેલ આજે બર આવશે એ વિચારથી હૃદયમાં આનંદ
 થતો હતો ફ્રાન્સની ગાડીમાં સેક ૩ ક્લાસમાં મુસાફરી કરવી ધણી
 રીતે અનુકૂળ પડે છે ઈંગ્લાંડની માફક અહીં પહેલે અને ત્રીજે
 એમ વર્ગ નથી પણ હિંદુસ્થાનની માફક ત્રણે વર્ગ છે ગાડીઓ
 ધણી સારી અને રેસ્ટોરાંનાર સાથે હોય એટલે ખાવા પીવાની
 પણ સગવડ પૂરતી હોય છે ફ્રાન્સના લગભગ દરેક સ્ટેશન
 સૌદર્યથી ભરપૂર હોય છે એક તો લીગેતરીવાળા પ્રદેશ અને
 વળી તેને કળાથી સુરમ્ય બનાવેલા એટલે દરેક સ્થાને જુદા વેળી
 વનઘટા, અને કાપેના ચાસો આખને ઠંડક આપે છે આજે તદ્દન
 ઉધાડ હતો એને શાંતિથી આનંદ અનુભવતા અમે આગળ
 વધ્યા ફ્રાન્સના લીગેતરીવાળા મખમલ પાયરી દીધી હોય

તેવા રમ્ય ખેતરો અને નદીનાળાંઓ ઓળંગતા આખો દિવસ આગળ વધ્યા. ટ્રેનમાં અમેરિકન સહેલાણીઓ હોય ત્યારે બહુ મજા આવે છે. તેઓ અગરજની જેમ ચૂપ બેસી રહેતારા હોતા નથી. દક્ષિણમાં જે રેલવે જાય છે, તેનું નામ પેરિસ-લીયોં રેલવે છે. સરહદ ઉપર હેરાનગતિ.

અહીં જ્યાં એક રાજ્યની હદ મૂકી બીજા રાજ્યમાં જવાનું હોય છે ત્યાં ધણું હેરાન થવું પડે છે. વીરમ-ગામમાં જેવા સરકાર અગાઉ ચતા હતા તેનાથી પણ વધારે અઘરો અહીં થાય છે. ફ્રાન્સનું છેલ્લું મરદદતું સ્ટેશન 'બેલગાર્ડ' Belligarde આવ્યું એટલે, આખી ગાડી ખાલી કરાવે છે. પછી બધો સામાન ઉચકી અથવા ઉચકાવી કેટલેક દૂર કસ્ટમ્સ જકાતની ઑફિસ હોય ત્યાં લઈ જવો પડે છે અને ત્યાં પાસપોર્ટ બતાવી તે પર સીકકો મરાવવો પડે છે. સામાન બધો તપાસી જુએ, પણ ફ્રાન્સવાળા તો માત્ર એટલું જ જુએ છે કે કાંઈ સોનું બહારના પ્રદેશમાં જતું નથી. ચાકથી સુદાઓ ઉપર નિશાની કરી આપે, એટલે સામાન પાછો ગાડીમાં લઈ જવો. લગભગ પા માઇલની આ પ્રમાણે હલામણુ કરવાની અને પાછો ગાડીમાં તેજ સ્થાને સામાન ગોઠવાવવો. સામાન લગેજમાં રજીસ્ટર કરાવ્યો હોય તે પણ બતાવવાનો હોય છે. બેલગાર્ડ સાંજે ૭ વાગે આવે છે. ટ્રેનમાં રેસ્ટોરાંખરમાં જઈ ખાવાનું મગે. આપણે વેજીટેરીઅન છીએ એમ દોષ અંગરેજી જાણનાર મારફત જણાવીએ એટલે પૂરતા ફળ, શાકભાજી, પાઉ, બ્રેડ, તથા મરકો મળે. આ પ્રદેશમાં ચા કરતા કોફીનો વધારો ઉપયોગ થાય છે. ખાવાની જરા પણ અગવડ પડતી નથી.

સ્વીટઝરલેન્ડ.

એલ્ઝાર્ડનું સ્ટેશન છોડ્યું એટલે સ્વીટઝરલેન્ડનો રમ્ય પ્રદેશ શરૂ થયો. નાના મોટા ડુંગરો, નદી, નાળાં અને કુદરતની વિવિધ રમ્યાની એકદમ શરૂઆત થઈ ગઈ. આ પ્રદેશનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. એકદમ લીવો પ્રદેશ અને તેમાં વચ્ચે ગાડી ચાલી જાય, બાજુમાં ધોધમાર નદી જોસથી વચ્ચા કરે અને માથાનો સુધી એક બાજુ ખીણ અને બીજી બાજુ લીસો ડુંગર દેખાયાં કરે. આ નદી તે પ્રખ્યાત રોન (Rhône) નદી હતી અને તે ખડુ જોસથી વહેતી હતી, કારણકે જાણે ગાડીમાં એકા એકા પણ તેનાં શીથિલ દેખાતા હતાં. એ નદી એક મોટા લેમન નામના સરોવરમાથી નીકળે છે તે જોવે સુધી ચાલે છે. તેનું આગળ વર્ણન આવશે. એ નદીમાં એક જગ્યાએ બધે બાધી વીજળી ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. એ વીજળીનું સ્ટેશન પણ ચાલની ગાડીએ જોવામાં આવ્યું.

લગભગ એક કલાક સુધી નદીને કાંઠે લીંતોતરી વચ્ચે ગાડી ચાલી, વચ્ચે જે ઘણી મોટી ટોચ (મુન્ડાઓ) આવી અને આખરે લગભગ છા વાગે રાત્રે જોવે (Geneva) આવી પહોંચ્યા. જોવે એ સ્વીટઝરલેન્ડનું ક્ષેત્રની બાજુનું મુખ છે અને અહીં લીમ ઓફ નેશન્સ જેસે છે તે વાચુ હજી તેથી આ પ્રદેશમાં ઘણો આનંદ પડશે એમ પ્રયત્નથી જ ધાર્યું.

જીનેવ (Geneva).

કુકનો માણસ રેશને આવ્યો હતો. અહીં પાછી સ્વીટઝર-લાંડની કસ્ટમ્સ (જકત) આવી. જ્યાં ઉતારઓનો સામાન જોવાનો તેને હક છે. કેટલીકવાર મોઢું જોઈને પણ સામાન વગર જોયે પાસ કરી આપે. હાંદવાસીને કદિ સામાન ઉધાડવાનું કહેતા નથી, બાકી તો એ ખાતાના માણસની મીઠી મહેરબાની ઉપર આધાર રહે છે. સામાનપર ચાકનાં નિશાનો કરાવ્યાં. ગાડીઓ-મોટરો તૈયાર હતી. સામાનનો કબજો કુકના માણસે લીધો અને અમે ગાડીમાં બેઠા. મુસાફરીમાં સામાન ઘણો ઓછો રાખવો અનુકૂળ પડે છે. એક વધારાનો સુટ, ચાર પાંચ ખમીસ, ફરીક કોલર અને ટાઇ અને હળમત તથા ફાતણનો સામાન અને બે ઓવરકોટ અને પાછળમાં સુટ બે હોય એટલે એક નાની સુટ કેસ અને વાંચવાની ચોપડીઓ વિગેરે પરચુરણ ચીજો માટે એક નાની હેન્ડબેગ બસ થઈ પડે છે. આવી મુસાફરીમાં દુવાલ, બેડીંગ, ખાવાનું કે કુટના કરંડીયા કાંઈ પણ સાથે લેવું પડતું નથી. સર્વ ચીજો જ્યારે જોઈએ ત્યારે મળે છે અને ખર્ચ પૂરો થાય ત્યારે લઈ જાય છે. જીનેવના રેશનનું નામ ગાર ડી કોરનેવીન (Gare de Cornavin) છે અને તેનો સાચો રયાનીક જિઆર જીનેવ છે. Geneve અથવા Geneva લખાય છે. જૂમધ્ય સમુદ્રમાં જીનોઆ (Genoa) જંદર છે તે તદ્દન જૂદું છે અને તે ઇટલીમાં આવ્યું છે. તેને આની સાથે સેળભેળ કરવું નહિ.

પાંચ મીનિટમાં હોટલ ડ' એંગ્લીટર (Hotel D' Angleterre)માં આવ્યા. એ હોટલમાં અંગ્રેજી ભાષા જાણનારા અને જોડનારા ધણા હોય છે. એ હોટલ સુપ્રસિદ્ધ લેક

લેમન (Lake Lemman) ની જરાજર ઉપર આવેલ છે. લેકલેમન અથવા લેક જોફ જીનેવ સ્વીટઝરલંડના બધા સરોવરોમાં સાથી મોટામાં મોટું છે. એ જીનેવથી શરૂ થાય છે.

એ સરોવરને પશ્ચિમ કાંઠે જીનેવ આવેલું છે. એ ધણું મોટું શહેર છે. એમાં દોઢ લાખ માણસની વસ્તી છે અને સ્વીટઝરલંડમાં ઝુરીચથી બીજો નંબરે એ આવે છે. સરોવરના કાંઠાને ધણો રમણીય બનાવ્યો છે; એમાં હોટલો આલા કરે છે અને નાની સ્ટીમરો પણ ધણી ચાલે છે. કાંઠા ઉપર હોટેલોની હાર આવી રહી છે. એ હોટેલો છેઃજામાં છેલ્લી ઢબની અને ધણી સુંદર હોય છે. આ આસ્ટોર હોટેલ ફર્સ્ટ ક્લાસ હોટેલ છે. એમાં સગવડ સપૂર્ણ પ્રકારની છે. અમને જૂદો બાય—હાવાનો ઝોરડો આપ્યો હતો. ફરનીયર, દુવાલ, લાઇટ બધું જિંયા પ્રકારનું પૂરું પાડવામાં આવે છે. અમે થોમસ કુકવાળા સ્થાયે જે ગોડવથુ કરી હતી તેમાં આ હોટેલનો સમાવેશ થતો હતો એટલે અમારે તો માત્ર વેશ્ટેરીઅન તરીકેની મગવડો મેળવવાનું જ કહેવાનું હતું. અમે પહોંચ્યા એટલે તુરત અન્નદાન માગ્યું બધી સગવડ કરી આપી. અમને બે ઝોરડાઓ આપ્યા. ઉપરાંત બાય વિગેરેનો ઝોરડો જૂદો. અમારા કુશદે ઝોરડામાં બેઠા બેઠા મો. બ્લાં (Mount Blanc) પરનો બરફ લોહ શક્તો હતો અને આજે દિવસ યુશતુમાં હતો એટલે બરફના ડુંગર બહુ સારી રીતે દેખાતા હતા. એ દેખાવ જોવા હજારો લોકો કિનારા ઉપર ઉતરી પડ્યા હતા અને અમે તો રમમાં બેઠા બેઠા જ એ અનુપમ દેખાવ નિહાળી રહ્યા હતા. રાત્રે સરોવર ઉપર લટાર મારી. અનેક હોટેલો અને નેની આસપાસની કુદરતની શોભા લોહ. આ સરોવરની ખૂબી એ છે કે તે અહીં જીનેવમાં પૂરું થાય છે અને

પછી તેમાંથી Rhone રૂહોન નદી દક્ષિણ તરફ વહે છે. રેલવેમાંથી જે નદીનાં જળ પૂરજોસમાં વહેતા દેખાતા હતાં તે આ રૂહોન નદીજ હતી એમ જીનેવ આવ્યા પછી ખમર પડી. આખા સરોવરને કિનારે બત્તીઓ ચૂકીને અને સુદર કિનારો બાંધીને સુશોભિત કર્યું છે. એને છેડે જ્યાં નદી શરૂ થાય છે ત્યાંથી તેના ઉપર પુલ બાંધી દીધો છે અને તે ઉપર ચઢીને જીનેવ શહેરમાં જવાય છે. હોટેલો ઘણીખરી આ બાબતે આવેલી છે જ્યારે શહેર સામે બાબતે છે.

આ હોટેલમાં ચાર માળ છે, લીફ્ટ છે અને મોટો જમવાનો ઓરડો છે. અમને ૫૬-૫૮ નંબરના જે ઘણા વિશાળ ખડો મળ્યા હતા. રૂમમાં એ ટેબલ, કમ્પાટ, સુદર પનગ, ટ્રક મૂકવાની ચારપાઈ, ખુશીઓ વિગેરે ઘણી જાતની જાતનું ફરનીયર હતું અને ત્રણ વીજળીની લાઇટો હતી.

જીનેવમાં મવારે કુકની મહેલમાં હમાં દાખલ થયા. સ્વીટઝરલેન્ડમાં નાણાનું ચલણ ફ્રાન્ક છે. સ્વીટઝરલેન્ડના ફ્રાન્ક એક પાઉન્ડ (ઇંગ્લીશ સ્ટર્લીંગ) ના પચીસ મળે છે એટલે એક શિર્લીંગનો સ્વીસ સવા ફ્રાન્ક થયો. અહીંના ચલણમાં મોટી વધઘટ નથી. પેરિસમાં જેવી દરરોજ વધઘટ થતી હતી એવું અહીં કશું નથી. અમે પહેલીવાર ફ્રાન્સમાં ગયા ત્યારે એક પાઉન્ડના ફ્રાન્ક ૧૪૫ નો ભાવ હતો અને બીજીવાર ૨૩૭ફ્રે થઈ ૨૨૪ રહ્યા હતા. તેવી ઘર્ષ ગડમડ અહીં નથી. કુકની સવારની સહેલની શી ૧૦ સ્વીમ ફ્રાન્ક હતી.

મોટી ગાડીમાં બેસી શહેર નેવા નીકળ્યા. જીનેવ અથવા જીનીવ અથવા જીનીવા ઘણું સ્વચ્છ શહેર છે. એમાં ડ્રોઈ

જગ્યાએ કચરો કે ગંદકી તો જોવામાંજ આવ્યાં નહિ. અહીં પ્રગતિશીલ રાજ્ય છે અને આ સ્થાનમાં League of Nations-પ્રગતિશીલની મીટિંગો બરાબ છે તેનું વર્ણન આગળ આવશે. મજુરોની પરિષદ (Labour conference) પણ અહીંજ બરાબ છે. મોટાં મકાનો અને બજારો જોતાં અમે આગળ ચાલ્યા. ઘણી જગ્યાએ જોઇ, તેમાં ધ્યાન ખેંચનારી જગ્યા નીચે પ્રમાણે જોવામાં આવી.

‘ મોન્ટ્રે-ટ ઓફ રેફરેન્સન. ’ આ મને પ્રભુનું છે, International આંતરરાષ્ટ્રીય છે. સા ફરેલ Farel, કાલ્વીન Calvin, બેઝા Beza અને નોક્સ Knox નાં પુતળાં છે. તેમનાં જીવનનાં બનાવોની યાદગીરિના લેખ માથે નીચે પાણીનો ઝરો છે. આ યાદગીરિનું સ્થાન તૈયાર કરવા પાછળ લાખો રૂપિયા ખર્ચાયા છે.

ઘોડેક દૂર રૂહોલ નદીનો આરવે (Arve) નદી સાથે સંગમ થાય છે. લેક્યેમનમાંથી નીકળતી રૂહોલ નદીનું પાણી આસમાની છે જ્યારે આરવેનું પાણી તદ્દન મજેલ છે. એ ડુંગર ઉપરથી આવે છે અને એ જ જમીન પરથી પમાર થાય છે તેમાં માદી ચુનો છે તેથી તેનું પાણી ડોળાયેલું છે. એ એકદમ આસમાની ખુલુ, અને સફેદ પાણી મળે છે ત્યાં દેખાવ મળતો બની રહે છે. પાણીના રંગ બિજ હોવાથી અલ્લાહામાદનો ત્રિવેણી સંગમ બરાબર યાદ કરાવે છે. બન્ને નદીઓમાં પાણી ઘણું અને ૫૮ વિશાળ હોર્ઈ દેખાવ દરિયા જેવો લાગે છે અને ખાસ જોવા લાયક છે. એ સંગમના સ્થાનની સામે મો બ્લાં પર્વત દેખાય છે અને તેના પરનો બરફ બહુ સુંદર દ્રશ્ય રજુ કરે છે. આ મો બ્લાં અલ્પસનો વિભાગ છે અને ઊંચાઈમાં ૩૮૦૦ ફીટ છે.

જીનેવમાં યુનિવર્સિટી અને યુગીયમના મકાનો મળના છે. જીનેવના બંધ્ય મરોવરના કાદા ઉપર લીગ ઓફ નેશન્સનું ગ્રાન છે. હાલ જ મોગી સત્તાઓ (Powers) તેમાં ભાગ લે છે તેનું સેક્રેટરીઅટ અહીં છે. તેમાં ચારસો કારકુનો છે. અગરેન્ને અને ફ્રેન્ચ તેમાં આગળ પડતો ભાગ લે છે અમેરિકાનું યુ રેટસ તેમાં દાખલ થઈ શકે પણ મનરો ડોક્ટ્રીનને લઈને થતું નથી. આવન પ્રજાઓ, આ સંઘમાં સમામદ તરીકે દાખલ થઈ છે. મોટા મેળાવડા વખતે સર્વ મેજરપ્રજાના પ્રતિનિધિઓ હાજર થાય છે. એની કાઉન્સીલમાં દસ મેજરો છે. એનો મેળાવડો ચાલ્ય ત્યારે બહુ મનોહર દેખાવ થાય છે, પણ અત્યારે તેવી મીટિંગ ચાલતી નહોતી એ મીટિંગને બેસવાની જગ્યા તથા કાઉન્સીલ હોલ વિગેરે અમને એક ખામ માણસે બતાવ્યા અને લીગ ઓફ નેશન્સનો ખરો આશય શા છે તેનું વર્ણન અરધા કલાક કર્યું એના કુદર પ્રદેશની મામેનું સરોવર અને તે પછી પર્વતની હારાવળી તપેલા મગજને પણ શાત કરે તેવા છે એનો ખર્ચ તેના મેજરો ઉપાડે છે. મજૂરમંડળમાં આ લીગમાં મેજર ન હોય તે પણ ભાગ લે છે. લીગનું કામ સર્વાનુમતે હોય તોજ હાથ ધરવામાં આવે છે. મજૂરમંડળ તેની ચાખા જેવું છે પણ કેટલીક રીતે સ્વતંત્ર છે. એના મેળાવડાનો આખો હેતુ વિગત વાર છપાઈ બહાર પડે છે. આ લીગવાળું મકાન ઘણું મજબૂત અને આકર્ષક છે અને તેનું સ્થાન જીનેવ પસંદ કરવામાં ઘણું ડહાપણ વાપર્યું છે. કુલ કામકાજ (પ્રિસીડિંગ) ફ્રેન્ચ અને અગરેન્ન બાપામાં છપાઈ બહાર પડે છે ચુલ્સદી વગમાં અગરેન્ન બાપા આ મોગી લડાઈ પછી પહેલીજ વાર ઘખન થઈ છે

અહીં એક દેવળ-કેથીડ્રલ સાઈ છે, તેનું નામ St. Pierre છે. હજુ ધણું કેથીડ્રલ બેવાના છે તેથી તેનું વર્ણન લખવું ખીનજરૂરી છે. એ Romanesque cathedral છે, અદરનું એપલ Chapell ગોથીક સ્ટાઈલ પર છે. સાધારણ રીતે સાઈ છે.

નાની મોટી ખીજ કટલીક ચીજો ભેઠ, જીનેવનું બજાર પણ ભેયુ.

અહીં એક સુદર પર્વત છે તે બેવા બપેરે ગયા. એનું નામ Petit Saleve and Grand Saleve છે. બન્નેની ઉંચાઈ અનુક્રમે ૨૬૫૦ અને ૪૨૬૦ ફીટ કહેવાય છે. ટ્રામમા બેસી તથા માઇલ જમણે ત્યાં એ પર્વત આવે છે. વચ્ચે ફ્રેન્ચ સર હદ આવે છે એટલે વગી પાસપોર્ટ બતાવવાનો વિધિ કરવો પડે છે. એ પર્વત ઉપર phonicular Railway જાય છે. એ ગાડી વીજળીથી ચાલે છે. એના બે પાટા વચ્ચે આવા અર્ધ ચક્રાકાર કટ કરેલ એક પાટો હોય છે તેના ઉપર એક એવી રીતે લાગે છે કે ગાડીને પાછી હલવા ન દે અને એ રીતે એ ગાડી આગળ ચાલે છે. આવી ફ્રેન્ચીયુનર રેનવે ઘણી છે તેથી તેનું વર્ણન ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે. આ 'સાલીવ'ના બે શિખરોની વચ્ચે મોનીટીઅર (Mounetier) ની ખીજ છે. ગાડી ધીમી ગતિએ ઉપર ચઢે છે. ઉપર ચઢ્યા પછી જીનેવ સરોવર આખું દેખાય છે. જીનેવ પણ દેખાય છે અને એરોપે નમાથી જીનેવ ફેરુ લાગતું હશે તેનો ખ્યાલ આવે છે આ બન્ને ટકરી ફ્રેન્ચ લેમના તાજામાં છે. અમે ત્યાં ગયા ત્યારે ઉપર એક એરોપ્લેન ઉડતું દેખાયું હતું બાઈનાસુલરથી ચારે તરફનો

કુદરતી દેખાવ જોવા લાયક છે. આ ટેકરીની સામે મોં બ્લાંક (Blanc) બરાબર દેખાય છે અને તે બરફથી આચ્છાદિત અને બહુ સુંદર લાગે છે આજે સૂર્ય પૂર જહારમાં પ્રકાશનો હોવાથી આખો દેખાવ બહુ સારી રીતે દેખાયો. આવો સંપૂર્ણ દેખાવ જોવાનું જવલેજળ બને છે.

રાત્રે હોટલમાં આવી પહોંચ્યા. રાત તો નામની કહેવાય, કારણ કે રાત્રે ૬-૩૦ સુધી તો સૂર્ય પૂર જહારમાં પ્રકાશે છે અને જમવાનું તો ૭-૩૦ વાગે હોય છે.

સ્વીટઝરલૅન્ડ આખા યુરોપનો જગિયો કહેવાય છે તે તદ્દન ચોખ્ખું છે. એમાં લીસોતરી ધણી છે અને આખો પ્રદેશ પર્વત નદી, અને લીસોતરીથી ભરેલો છે. દક્ષિણ પશ્ચિમનો આ જીનેવનો પ્રદેશ રમ્ય છે પણ અદરનો ભાગ વધારે રમ્ય છે એમ કહે છે. સ્વીટઝરલૅન્ડ લગ્ગર્ધના વખતમાં તટસ્થ રહ્યું હતું. આખું સ્વીટઝરલૅન્ડ કાઠિયાવાડથી વધારે મોટું નથી અને ધણુ ફળદ્રુપ છે. વળી હવે તો લીગ ઓફ નેશન્સને બારણે બાધેય છે એટલે દુનિયાના મોટા કારસ્તાની મુત્સદીઓ એને આંગણે વારવાર આવે છે એટલે તદુરસ્તીને અંગે તેની ઉપયોગિતા હતી તેથી પણ વધારે રાજ્યદારી અગત્ય અસારે તેની થઈ ગઈ છે. એનો આંતરપ્રદેશ જોતાં જોતાં આગળ વધીએ. અહીં ચોરનો બચ જરા પણ નથી. ઇટલીમાં એ બચ છે એમ પ્રથમથી અમને કહેવામાં આવ્યું છે.

ખૂદ જીનેવ શહેરની અગત્ય ઇતિહાસની નજરે ધણી કહેવાય છે. એને 'કાલ્વીનનું શહેર' કહેવામાં આવે છે. સ્વીટઝરલૅન્ડના ત્રણ વિભાગો છે અને ત્રણેની યુનિવર્સિટીઓ જૂની જૂદી

છે. ફ્રાન્સને લગતો પ્રદેશ છે ત્યાં ફ્રેન્ચ ભાષા બોલાય છે, જર્મનીને લગતો નજીકનો પ્રદેશ છે (લુરિક વિગેરે) ત્યાં જર્મન ભાષા બોલાય છે અને ઈટલીની નજીક લેક કોમોની આસપાસનો પ્રદેશ છે ત્યાં ઈટાલીયન ભાષા બોલાય છે. એક નાના દેશમાં ત્રણ જૂદી જૂદી ભાષા બોલાય અને તેની યુનિવર્સિટિઓ જૂદી હોય છતાં પ્રજાની એકતા અને સ્વદેશદાઝ જરા પણ ઓછા કે ખામીવાળા નથી.

લેક લેમન (લેક ઓ, જીનેવ)

શનિવારે સવારે (તા. ૨૪-૭-૨૬) વહેવા ઉઠી જીનેવમાં એ એટર હોટેલની સામે આવેલા લેક ઓફ જીનેવ અથવા લેક લેમનને કાઢી આંખા. યોમસ કુકનો માલુસ વખતસર આવી ગયો હતો. તેણે સામાન સ્ટીમર ઉપર મોકલવાની ગોઠવણ કરી. આજે આ રીમરમાં બેસી ૪૨ માઈલ દૂર સરોવરના સામા કાંઠા ઉપર છેડે મોન્ટ્રે (Montreux) ચહેર જવાનું હતું. મુસાફરીની સગવડ અહીં ઘણી સારી છે. હજારો ટુરિસ્ટો (મુસાફરો) આવે તેમને માટે બંધી સગવડ તુરત થઈ જાય છે. સ્વીટઝરલૅન્ડ કાઢિયાવાડથી નાનો દેશ છે છતાં તેના સેકડો નમ્શા અને માર્ગદર્શક ઓપડીઓ (ગાઈડ બુક્સ) મળે છે, ગામેમામના નકશાઓ, રસ્તાના નમ્શા, પ્રત્યેક ગામથી જોવા જવાની જગ્યાની વિમો, તેની

સહેલગાહની વિગતો—સર્વ છાપેલ તૈયાર હોય છે. ગાંધી બુકો અને નકશા તો એટલા મળે છે કે વાત નહિ. ઘણાખરા મફત મળે છે. હોટેલો તથા કુક જેવી એજન્સીઓ તરફથી સ્થાનિક સહેલગાહો થાય છે એટલે એક ગામ ગયા પછી શું કરવું કે ક્યાં જવું તેની તપાસની કડાકૂટ પડતી નથી કે તે માટે વખત જતો નથી. ફટલીક વેળા તો અમે અમુક રાહર પહોંચ્યા પછી દુન હા ભીનિદમાં દેખાવો જોવા નીકળ્યા છીએ. આપણા તીર્થસ્થાનોમાં આવા ઇતિહાસ, પ્લાનો, નકશા અને જતાવનારાની યોજનાની ઘણી જરૂર જણાય છે. કોઈ પણ આવનારને રસ પડે એવી વિગતો સચ્ચાઈની હદમાં રહીને અતિશયોક્તિ વિના આપવાની ઘણી જરૂર છે. સ્ટીટસ્લાંડની નમુનેદાર સમવડનો ખ્યાલ આપે એવા અનેક નાના નકશા તથા પુસ્તકો હું લાગ્યો છું જે જોવાથી અત્રે મુસાફરોની સમવડ કેવી સુંદર રીતે સમવાય છે તેના સહજ ખ્યાલ આવે તેમ છે. અહીં યુરોપમાં તો એકજ વાત છે: પૈસા પાસે હોય તો જેવી જોઈએ તેવી સાહેબી ભોગવી શકાય છે. મને તો ફ્રેંચ ભાષા પણ આવડે નહિ એટલે એમ લાગતું હતું કે અગવડ ઘણી પડશે, પણ અસાર સુધી તો દરેક હોટેલમાં અંગરેજી જાણનાર મળ્યા છે અને તેનું કારણ એ છે કે અમેરિકનો મુસાફરી માટે મોટી સંખ્યામાં આવે છે અને તેઓ ઘણે ભાગે માત્ર અંગરેજી ભાષા જાણનારા હોય છે; આથી પ્રવાસનું ધણું સાહિત્ય અંગરેજીમાં મળે છે અને ખાવા પીવાની આપણ પણ ભોગવવી પડતી નથી. હોટેલમાં દાખલ થતાંની માથે આપણે શાકાહારી છીએ અને મચ્છી કે ઈંડા પણ આપણને ખપતા નથી એમ જાણવીએ એટલે બધી સમવડ યથ જાય છે.

સમય થોડો હોવાથી મારે સ્વીટઝરલૅન્ડમાં ધણી દોડધામ કરવી પડી.

અમે સવારે ૯-૨૦ વાગે છોનેવથી સ્ટીમરમાં બેઠા. સ્ટીમર હમબર્ગ ત્રણસો પેસેન્જરો બેસે તેવી અને સગવડવાળી હતી. સામાન રાખવાની જગ્યા અબાહેદી હોય છે. બેસવા માટે સુંદર બેન્ચો હતા અને જમવાનું સલૂન તો સ્ટીમર રજપુતાનાના સ્લૂનને ટકર મારે તેવું સારું હતું. ફર્સ્ટ અને સેકન્ડ એવા બે ક્લાસ હતા. ઉપર બેઠીએ તો સરોવરનો અને આગુબાગુનો દેખાવ દેખાયા કરે અને તેમા બહુ આનંદ થાય તેવું છે.

લેક લેમન. સ્વીટઝરલૅન્ડનું આ મોટામાં મોટું સરોવર છે. એની લંબાઈ ૪૧ માઈલની અને કોઈ કોઈ જગ્યાએ પહોળાઈ આઠ માઈલ છે. એની ઉંડાઈ સરેરાશ ૧૧૦૦ ફીટ છે. એના પાણીનો રંગ આકાશના રંગ જેવો બૂરો છે. એકતાળીશ માઈલની સરોવરની મુસાફરી એટલે રોકાટલાંડના લેઅલોમોનને વીસરાવે એવી વાત થઈ. સ્ટીમર બરાબર વખતસર ઉપડી. આગુબાગુ છોનેવ શહેર અને પુષ્પળ ગાડોની વચ્ચે આ રમણીય સરોવર આવી રહેલું છે. એ જળમય પ્રદેશમાં જરા આમળ જમ્મએ એટલે બન્ને બાગુ પર્વતની હાર અને વચ્ચે નિર્મળ જળપ્રવાહ, પર્વત ઉપર બેતી, ઝાડો અને ચારે તરફ લીલોતરી-આ કુદરતનું સૌંદર્ય જોતાં આખો યાકેજ નહિ અને મનને તૃપ્તિ થાય નહિ એવી કુદરતની આ માયા હતી. કુદરતની અનંતતામાં સમાઈ જનાર એ સરોવરે બાઈરન, વોલ્ટર, રસો તથા ડુમા જેવા અનેક કવિઓને અને લેખકોને પ્રેરણા અર્પી કવ્યપ્રતિમા પ્રાપ્ત કરવાના પ્રસંગો આપ્યા છે. એક બાગુના બિયા કુમરો અને બીજા બાગુનો હરિયાગો

પ્રદેશ જોતાં હીરાના કે હીરો જેમાં મળ્યો હોય તેવા ક્યનમય કારકેટના વખાણ કરવા એમાં જેમ જીવ બ્રમણમાં પડી જાય તેમ બ્રમણા ઉપન કરે એવો આ દેખાવ હતો, એક વિદ્વાને આ સરોવરનું અદ્ભુત વર્ણન કરતા લખ્યું છે કે—

The natural features of the Lake's setting-in turn smiling, alluring, coquettish, wild, majestic-add still to its charms.

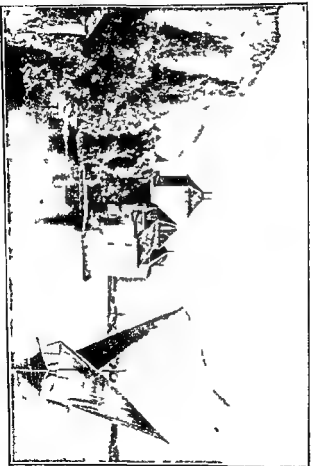
રસ્તે ધણી ચડઉતર કરવાનાં બહરો આવે છે. ખેસનારા ખેસવા તૈયાર થઈ જોવા હોય છે, ઉતરનારા પ્રથમ ઉતરી જાય છે અને જે મીનિટમા ૭૫-૧૦૦ માણસોની ચઢ ઉતર થાય છે અને સ્ટીમર ચાલના માંડે છે. આ ફાસ્ટ સ્ટીમર હતી તેથી સાતજ ઠેકાણે જોમી રહી. એમા નીઓ (nyon) અને Lusanne (લુસાન)ના જાણીતા સ્થળો આવ્યાં. લુસાન તો જાણીતું સ્થળ છે. આખે રસ્તે ઘણું જોવા જાણુવા જેવું દેખાયું. દૂરથી પર્વતના ગગનચુખી શ્વેત શિખરો અને તે ઉપરનો ખરદ, ચારે તરફ હીરો પ્રદેશ અને શાત વહેતું જળ-એમા સ્ટીમર ચાલી જાય અને પછવાડે જળહંસો (grallions) હડયાં કરે-આ સર્વ મુગાને પશુ ખોવતો કરી દે તેવા નિર્દોષ અને નિરવધિ આનંદનો પ્રસંગ છે. આ અતિ વિશાળ સરોવર અવર્ણનીય છે. વચ્ચે વચ્ચે શહેરો આવે ત્યારે તે શહેરોની બાધણી, તેની ચોખ્ખાઈ અને તેનો દમામ અને દેખાવ સીસિલીના નગરોને બુલાવે તેવો દૂરથી લાગે છે. કેટલાક નાના મકાનો પર્વતની અંદર દૂર દૂર હોય તેની મોહકતા વધારે લાગે અને કાઠા ઉપર રેલવે ચાલતી દેખાય ત્યારે સ્ટીમરના ઉતાડ્યો તેને જોવા લાગી જાય. અને વહી

કુદરતી રચના આગળ મનુષ્યકૃત શોભાની કુદરતી જરૂર દેખાય
આ સરોવરનાં સૌંદર્યનું વર્ણન કરવા કવિ પણ અશક્ત છે
એમાં ટેકરી અને લીના ઝાડોના ઝોળા પડે છે ત્યાં નવનર
રંગ દેખાય છે અને આપસમાં રાત્રે અદ્ર પૂર્ણ ક્યાંથી પ્રકાશતો
હાય સ્વારે તેનું પ્રતિબિંબ પાણીમાં પડતા નવા રંગ દેખાય છે
આ દેખાન મેન્ડ્રેમાં અને જીનેવમાં અમે જ્યારે જોયો ત્યારે
અમને અપૂર્વ આનંદ થયો અને જગ્યા પર હોટેલ સરોવરના
કાંડા ઉપરજ આવેલ છે અને આપણે કોલામાં મજલેના, કે
ચોપાનીના બગનામાંથી દરિયો જોઈએ તેવી રીતે સરોવર ઓર
કામાં બેઠા બેઠા દેખાય છે મોગ પર્વત સરોવરની ચારે બાજુએ
આવેલા છે અને ઉત્તરમાં ખાસ કરીને વિશેષ હોય છે તેથી
શિયાળામાં પણ મહુ ઢાંડી રહેતી નથી ઉત્તરના સખ્ત પર્વત
સામે એ પર્વતો બચાવ કરે છે

દરેક શહેર આવે ત્યારે સ્તીમરમાંથી દેખાવ જોવા જેવો
હાલે પર્વત ઉપર પસેલ શહેર દેખાય, મહુક જઈએ ત્યારે તેના
હોંચા નીચા પણ સ્વચ્છ રસ્તા દેખાય અને સીમનાનો દેખાન
યાદ આવે, સરોવર જોતા રોકાટલાડનું લોક લેમન યાદ આવે અને
રાત્રે અદ્રર્શન થતા મુનહર્ના બારામાં આદનીમાં થતા વિહારો
(મુનહર્ના એક્સકર્જનો) યાદ આવે

લોસાન ધણુ મોટું શહેર છે એમાં ૮૦૦૦૦ ની વસ્તી
છે પણ અમારા હાથમાં વખત ઓછો હતો તેથી સ્તીમરમાંથીજ
તેને જોયું એક પછી એક બદરો છોડી છેવટે બરાનર લોમાં
નની સામે અબ્બા લોસાનને નીહાળી સ્તીમરમાં લય લેવા ગયા
સગવડનું પૂજીનું નહિ અમારે માટે વચણાં કૃષ્ણમી વિગેરે ખાસ

શુદેખનાં સ્મરણો.

લેક લેમનનું દૃશ્ય (અનેવા સ્વીટઝર્લેન્ડ)

[૫૨૧૬]

તૈયાર કર્યા હતાં કારણકે અમે જ્યાં જઈએ ત્યાં પ્રથમથી ઓર-
ડર આપતા હતા અને તે માટે કાંઈ ખાસ આપતું પડતું નહોતું.
ખાઈ રહ્યા ત્યાં ટાઈમટેબલના ટાઈમ પ્રમાણે ક. ૧-૨૮ બપોરે
મોંટ્રે આવ્યું. હોટેલની ગાડી સ્ટેશને તૈયાર હતી. ગાડીમાં બેસી
હોટલમાં આવ્યા. પૂછ્યું તો તુરતજ હુંગર ઉપર જવાની ગાડીનો
ટાઈમ હતો. દોશી પી અમે ચામતા સ્ટેશન ઉપર ગયા.

મોંટ્રે (Montreux)

આ શહેરની વસ્તી ૨૦૦૦૦ ની છે. કુલ સ્વીટઝરલૅન્ડની
વસ્તી ૪૦ લાખની પૂરી નથી. એ શહેર દરિયાની સપાટીથી
૧૪૮૪ ફીટ ઉંચું છે અને લેકેબેમનની સામી બાજુએ આવેલું છે.
એટલે જીનેવ તેની એક બાજુએ અને બીજી બાજુને છેડે મોંટ્રે
આવેલું છે. આગળ ત્રણ ચાર છૂટાં ગામો હતાં તે જોડાઈને એક
થવાથી આ શહેર થયેલું છે. એમાં દ્રાક્ષના વેલા પુષ્કળ છે લેટીન
શબ્દ Monasterium ઉપરથી મોંટ્રે નામ થયેલું છે એમ માન્યતા
છે. અહીં અસલ પાદરીઓનો મોટો મઠ હતો અને તે પરથી
નામ પડેલ હશે એમ કલ્પના છે. અહીં હોટેલો ત્રણ માઈલ સુધી
સરોવરના કિનારા ઉપર છે અને જરૂરીઆતની બધી ગીન્ને અહીં
મળી શકે છે. અહીં alkaline વાળા સુદર ઝરાઓ છે અને
તેનું પાણી મોટા બાટવાઓમા બરીને પરદેશ ચડે છે. કહે છે કે

અપચા અથવા પેટના વ્યાધિ માટે અને હીવર તેમજ કીડનીના વ્યાધિ ઉપર એ પાણી ધણુ અકસીર છે અને ડાકતરો The alkaline mineral waters of montreux નામથી એને દવા તરીકે પણ પીવાનું ફરમાવે છે. આપ્પુ શહેર તંદુરસ્તીનો નમુનો છે અને ખાસ જોવા લાયક છે.

અમે 'ગોલ્ડ હોટેલ'માં ઉતર્યા હતા. ત્યાં જઈ દોશી પી અમે દુરતજ ૧. ૫૫ ની ગાડી પકડી. સામાન કરો લેવાનો હતો નહિ. અમે જોવા નીકળ્યા હતા.

ટોગીટ્ટના સ્ટેશને ગયા. ત્યાં પ્રથમ રોપરોવે અથવા ટ્રમવેરેલવે જેમ્. એમાં એ ડબ્બા ઉપર નીચે હોય છે. એક ઉતરે એટલે બીજો ચઢે. પાણીના જોરથી અને લોઢાના દોરડા હોય છે તેનાથી એ ચાલે છે. એનું લેવલ ૫૭ ૧૦૦ એટલે લગભગ ૫૦ કીમીના ખૂણે (એંગલે) છે. આપણને તો એ લગભગ સીવીજ ઉપર જતી લાગે દોરડું વઢકું હોય તો બાર વાગી જાય, પણ એમ બનતું નથી. બેસવાનો ડોઝ બરાબર ખૂણાનો હિસાબ ગણીને આડે જનાવેનો હોય છે એટલે આપણને ડોઝ દૂરથી આડે દેખાય પણ અંદર આપણે સીધા બેસી ચકીએ. બેસનાર પૂરતી સગવડથી બેસી શકે છે અને ડોઝ ઉપર ચઢવા માટે ત્યારે આપણે આડા ચઢતા જઈએ છીએ પણ અગવડ લાગતી નથી.

ગ્લીયોન સ્ટેશન (Glion) ૭૪૩ વાર દૂર છે. ત્યાં પાંચ મીનિટમાં ગાડી લઈ જાય છે. તેની ઉંચાઈ ૨૨૭૦ ફીટ છે. નકશામાં લખેલ હોય તે મીટર સમજવા. ડાહ્યા ઈંગ્લેન્ડ મીટર થાય દરેક શહેરની વિગતવાળા નકશાઓ દરેક હોટેલમાં ધણું ખર્ચ મળે છે.

ઝલીઓંથી rack & Penion રેલવે આવે છે. એના ઇજનને અગાડી પછડાં નથી હોતાં. વચ્ચેના દાંતાવાળા પાટાને ડાખતું એ ઇજન ઉપર ચડે. ચઢતી વખતે એ પછવાડે રહે છે અને ઉતરતા અગાડી રહે છે. એક કરતું એ ચાલે છે. જીવેવમાં સેલીવ પર્વતે ગયા ત્યાં તે વીજળીથી ચાલતું હતું અહીં સ્ટીમથી ચાલે છે. એ ગાડીમાંએસી આગળ વધ્યા. કોક્સનું સ્ટેશન ૩૪૫૮ ફીટ ઉંચાઈએ, જામન ૫૭૧૫ ફીટ અને છેલ્લું રોચેર ડી નાથી Rochers de Naye ૬૪૭૩ ફીટ છે. ટ્રેકન જોમ જોમ ચઢતી ગઈ તેમ તેમ આખો દેખાવ નજરે પડતો ગયો. કેટલીક જગ્યાએ જોગજેલ જરફનાં અવશેષો દેખાયાં. આજે તો કિવસ ઉધાડવાળો હતો એટલે વાંધો નહોતો. અવાજ કરતી ગાડી સેંકડો ઉતારાઓને ધસડી લઈ જાય અને અંદર બેઠા બેઠા આપણે દેખાવો જોયા ફરીએ અથવા પ્રવાસનું સાહિત્ય વાંચી લઈએ. એમ કરતાં છેવટે રોચેર ડી નાથી પહોંચ્યા. એ ધણું ઉંચું છે. બપોરે ૩-૨૦ ત્યાં પહોંચ્યા. આશરે બસે વાર જોટલું ચાલીને ઉપરને પોઈટ (શિખર) ગયા. સાંધી દૂરનાં આકૃષ્ટનાં ખીખાં પોઈટો જોયાં. ત્યાં દુરખીન મળતું હતું તેનાથી ધણું ઉંચાં પોઈન્ટો જોયાં. મોંજલાં વિગેરે અનેક પોઈટો જોયાં. ખીજી બાજુએ આખું સરોવર-ત્રેક લેમન દેખાય છે અને મેત્રિ સહેર નાનું ગામડું-રમકડા જેવું દેખાય છે તે જોયું.

‘એશિયર’ એટલે જરફથી આકૃષ્ટિત પર્વતનું શિખર. એ જોગમે ત્યારે એમાંથી નદીઓ નીકળે. એવાં ધણું એશીયરો દૂરથી જોયાં, દુરખીનથી જોયાં અને આગળ ત્યાં જવું છે તેની જોખખાણુ કરી લીધી.

અરે તરફ લીંગોતરી, પહાડ, પાણી, જખીન અને આખી

કુદરતનું અનુપમ સૌંદર્ય નીહાળતાં એ શિખર ઉપર અરધો ક્યાક ગાળ્યો. બહુ વિસ્તારથી આખો દેખાવ દુરબીન અને બાયોસ્કોપથી જોયો અને પછી ઘુરત રેલવે સ્ટેશન ‘રૌચર ડી નાથી’ આવ્યા.

સ્ટેશન ઉપર ઘણી સારી હોટેલ છે. રાત રહેવું હોય તો ફ્રી શકાય, પણ અમારે તો યોડા વખતમાં ધણું ઉકેલવાનું હતું, નહિતો અહીંના સર્પોરન અને સર્પોદય જોવા લાયક છે એમ ગાંઠડ પુકમાં લખ્યું હતું. હોટલ ઘણી સમવડ વાળી છે. આ પીને અમે તો ગાડીમાં બેઠા. ઉતરતી વખત એંજીન અગાડી ચાલે છે. ચઢતી વખત પછવાડે રહે. ઠબ ઠમ કરતી ગાડી ચાલી. ધીમે ધીમે નીચે ઉતર્યા. ૪-૨૩ ગાડીમાં બેઠા તે ૫-૪૫ સાંજે ટેરીટને સ્ટેશને આવી પહોંચ્યા.

ઉપર જે દેખાવ જોયો તેનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. આખી સૃષ્ટિ આનંદમાં આવી હસતી હોય, લીલીછમ હોય અને કુદરતની ચારે તરફ બધીહારી હોય ત્યાં પછી બીજી વાત શી હોય ! આ દરેક જગ્યાના સ્થાનિક નકશા અને ચિત્રો તથા અલ્બમો ધણું મોઢે છે. ખાસ કરીને સ્થાનિક નકશાઓ તે વખતે બહુ ઉપયોગમાં આવે છે અને દરેકનાં ચિત્રો સંસ્મરણને સચેત કરે છે, ઝોગળી ગયેલાં બરફનાં અવશેષો સ્મૃતિપર જડાઈ રહે તેવાં હોય છે અને દૂરથી દેખાતા આલ્પસનો મહિમા વર્ણવેલો મુશ્કેલ છે. સીમનામા બિલા રહી દૂરથી હિમાલય જોયો હોય તો કમકમ ખ્યાલ આવે. અહીંથી આલ્પસની ધારો ઘણી લાંબી દેખાય છે અને બરફ તો જાણે સફેદ સુનાનો મોટો ઢગલો પડ્યો હોય તેવો જણાય છે. આખું દૃશ્ય મનોહર, બલ્લ અને આકર્ષક છે.

આજે સવારે હડી નિત્ય કર્મથી પરવારી નારનો લઈ 'શીલોન'નો કીલ્લો બેવા ગયા. પ્રથમ ખાલ નહિ કે આ તો જે શીલોન Chillonને કવિ બાયરને સુપ્રસિદ્ધ કરેલ છે તેજ છે. હું અગ્રેજ પાંચમી ચોપડીમાં Prisoner of Chillon ની કવિતા શીખ્યો હતો તેને સ્મરણ પટપટ તાજ કરવાનો સમય આવ્યો. સ્કોટલેન્ડમાં, છઠ્ઠી ચોપડીમાં બહેન Lady of the Lake યાદ કરી, લોક લેમાનમાં તેના સંસ્મરણો જગ્યાં, તો અહીં પાંચમી ચોપડીનાં સ્મરણો તાજ થયાં. તેની માથે અભ્યાસકાળનાં અનેક સ્મરણો થયાં.

Eternal Spirit of the Chainless Mind.

Brightest in dungeons, Liberty, thou art,

અને

My hair is grey, but not with years,

Nor grew it white.

In single night &c.

આ સર્વ યાદ આવ્યું. નિર્દોષ વયના આનંદી દિવસો ! તે દિ નો દિવસા ગતાઃ ગયા દિવસો તો ફરીવાર આવેજ નહિ ! ઉનવાળા માસ્તર તે વખતે તેની કિમત અંકાવના હતા; પણ કયા વિદ્યાર્થીને તે દિવસોમાં તેની ખરી કિમત આવે છે ?

બાયરનના કવિત્વને જાત્રત કરે એવીજ આ ભૂમિ છે ! આ કુદખ્યાનાનો પ્રસંગ તો આકરો છે પણ લોક લેમાનને કડિ આવેલ. એ દિલ્લાને બેઠને બાયરને એને અમર કર્યો ! એના ફેદી-બોનીવાર્ડ Bonivardને અમર કર્યો અને જે સ્ટ્રીટઝરલેંડે શેલી વોલ્ટર અને બીજા અનેક મહા પુરુષોને કુદરત.

સાથે રમવાને યોગ કરી આપ્યો તેણે બાયરનને પણ ઉચ્ચ સ્થાન અપાવ્યું.

ક્રામમાં બેસી કિલ્લા તરફ ગયા. કિલ્લે ઘણો જૂનો છે. એક ગાદડ ને સી દતી તેણે આપ્યો કિલ્લો બતાવ્યો. અમારી સાથે ૩૦-૪૦ જોનારા હતા એટલે એ સી ગાદડની કવિત્વ-શક્તિ પણ ઉછળી અને એણે 'સોનેટ' ગાદ માં રમણો બન્યું. પછી તો કવિતાનું પુસ્તક ખરીદ્યું, વાંચ્યું અને બાળવયનાં મીઠાં પ્રસંગો સંભારી ખૂબ આનંદ અનુભવ્યો.

આ કિલ્લામાં સેવોય (Savoy) રાજ્યો અને ડ્યુકે રહેતા હતા અને Burnese નાતિ પર ઘણું વેર રાખતા હતા. બોનીવાર્ડ અને તેના ભાઈઓએ ધર્મયુદ્ધ કર્યું અને ધર્મની ખાતર દેદ પડ્યા. એ ભાઈઓ મરી ગયા અને બોનીવાર્ડ ધણી વર્ષ કેદમાં રહ્યો. ત્યાં એણે જે વિચારો કર્યા તે બાયરને ગાદ દેખાડ્યા છે. કવિતા અદ્ભુત છે અને અહીં એ રચના જોયા પછી તો સાનંદાશ્વર્ય ઉત્પન્ન કરે તેવી છે.

કિલ્લામાં ૪૨ ઓરડાઓ છે. સેવોય રાજ્યોના વખતનાં કપાટો, હથિયારો, રાંધવાનાં ઠાંમે અને એવી એવી અનેક સ્મારક ચીજો જળવી રાખેલ છે અને દરેક વિભાગનો એ વખતમાં શો ઉપયોગ થતો હતો તે બતાવવામાં આવે છે અને તેનો ઇતિહાસ પણ કહેવામાં આવે છે. બહાદુર પ્રજાને બહાદુર રાખવા દરેક રાજ્યમાં આવાં ઐતિહાસિક સંગ્રહને તથા ઘટનાને મુખ્ય સ્થાન આપવામાં આવે છે અને જર્જરિત સ્થાનોને ગમે તે બોગે સુરક્ષિત કરવામાં આવે છે. લેક લેમનમાં કેદીને તો પાણીની અવાજ જ આવે, કઈકને એ કિલ્લામાં ૬૨ ભાસ્વામાં આવ્યા છે. વચ્ચે Gothic સ્ટાઇલનું

વજ્રકેદખાનું છે, કામી દેવાની જગ્યા છે, દેવળ પણ છે અને બીતપર ૧૪ મી અને ૧૫ મી મદીનાં ચિત્રો frescos છે. ક્રિસ્તિયાની બહાર કેટલીક ચીજો મળે છે તે સુવીનીર-સ્મારક તરીકે લોકો ખરીદે છે. અમે પણ કેટલીક ચીજો લીધી.

ક્રિનો જોઈ હોટેલ ગોલ્ડમાં આવ્યા. લગ્ન લઈ તૈયારી કરી. હોટેલમાં પૂરતી સગવડ હતી. ખાવા પીવાની તો અમને કાંઈ જગ્યાએ અડચણ પડીજ નહિ, કારણ કે બે ત્રણ શાક-ખાસ કરીને વઢાણા સારાં તાજાં મળે, બેડમટર મળે અને-કુદ્દમ મળે એટલે નિર્વાહ સારી રીતે થઈ શકતો હતો. મુસાફરીની સગવડ તો એટલી બધી છે કે ખાવાની કાંઈ ચીજ લાવવી પડે નહિ અને રાજા મહારાજા જેવી સાહેબી બોગવાય. મુસાફરીમાં દુવાય, નેપ ઠીન, બેડીંગ, બાતાનો ડબો, કુતો કરદીઓ કે પાણીનું વાસણુ-કાંઈ પણ સાથે રાખવું પડતું નથી.

બપોરે બે વાગે અમારે ટ્રેનમાં બેસી ઈન્ટરનેશનલ જવાનું હતું. આખી સીટઝરલાડની મુસાફરીમાં, એ અમારી નજરે અમ-સ્થાને હતું, પણ આજે બપોરે વરસાદ થવા માડ્યો, બે દિવસની મજા હતી જતી લાગી. ટાઇમે ટાઇમિનું પત્રક હતું તે પ્રમાણે મુસાફરી કરવાની હતી. મુસાફરી (દુર)ની ગોઠવણ એવી મજાની હોય છે કે હોટલની ટીકિટો, રેનવેની ટીકિટો, જવાના ટાઇમ વિગેરે સર્વ ગોડવી લખી આપે છે અને તે પ્રમાણે આપણે આલવાનું હોય છે. રેલવે તથા હોટેલની ટીકિટો એક એક ફાડી આપવાની હોય છે. એને ‘કુકનું વાઉચર’ કહેવામાં આવે છે.

ઇન્ટરલાકેન Interlaken.

એ વાગે બપોરે (તા. ૨૫) મોન્ટ્રેથી ટ્રેનમાં બેઠા લમમગ સાડા ત્રણ કલાક ગાડીમાં બેસવાનું હતું. રસ્તે જે કુદરતનું દૃશ્ય જોયું તેનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. ટ્રેન પ્રથમ લેક લેમનની બાજુએ ચાલી, જોયે ચઢવા લાગી. ચારે તરફ સૈંદર્ય, લીધાં ઝાડો, ખેતરો, જાણે મખમલ બીછાવેલ હોય તેવી લીલી હરીઆવી જમીન, પહાડો, પાર્શ્વનાં સેંકડો ઝાડો અને તેની પડખે નદી. નદીની બાજુમાં ગાડી આલે, જોયે ચઢે, નીચે ઉતરે અને લાગે દેખાવ દેખાવ એટલામાં બુગડામાં પેસે; આખો પ્રદેશ લીધોતરથી બરેથો અને શ્વેતો, વનરાજીની વાટિકા અને વૃક્ષની ઘટ્ટા, ખેતરની સપાટી અને કુચર પરની ઢોળાવ પડતી ખેતી, વ્રક્ષના વેલા અને પીચના ઝાડો; ફૂલના જથ્થા અને મુખમાખના ગુન્નરવો જોતાં અને સાંમળતાં આગળ વધ્યા.

ગાડી એક વખત બદલી અને આગળ વધ્યા. પછી તો પૂર જોસમાં નદી વહેતી ચાલી, ઉપરથી ચાલી આવે અને ઝરણાંમાં બગી જાય. તેમા વળી એશિવરના ધોળાં પાણી દેખાય, તે પથ્થર સાથે અથડાય એટલે બાગે અને ઉવટાં થઈ સુલટા થતા વધારે જોર પકડે—એમ કરતાં આગળ ચાલ્યા જાય. બે મોટાં સરોવર આવ્યાં. ચાલતી ગાડીએ જોયા. રસ્તામાં સાથેના અનેક મુસાફરોની બોલચાલ ચાલવાની રીતમાતથી વાકેફ થયા. અગરેજ સિવાય બીજી સર્વ પ્રજા મુસાફરીમાં ગુરત હળી જાય છે અને વાતે

લાગી જાય છે. તેની માપા ન સમજાય તો ઉપાય નહિ, બાકી મુસાફરી પૂરતો મંબંધ તો બહુ જલ્દી થઈ જાય છે. આવી રીતે અનેક પ્રસંગોએ ઘણી વાત બાજુવા સમજવાની મળી આવે છે.

ઈન્ટરલાકન. આખા સ્વીટ્ઝરલાંડના મધ્ય પ્રદેશમાં આવેલ નાનું ગામ છે અને સ્વીટ્ઝરલાંડ આવનાર દરેક સહેલાણી મુસાફર અહીં આખા વગર રહેતો નથી. મેં મુજબથી નીકળ્યા પછી તુરતમાંજ સ્ટીમરમાં એના પ્રદેશનું વર્ણન સાંભળી લખી લીધું હતું એટલે ત્યાં જવા ખાસ મનોરથ પ્રથમથી હતો, પણ આજે વાહનો વરસાદ આવતી કાલની મળ જુલાવી દેશે એવો ભય હતો. એનું તો જે યામ તે ખરું.

ઈન્ટરલાકન એટલે સરોવરની વચ્ચે. inter=વચ્ચે lake= સરોવર. જે મોટાં જળરાં સરોવરની વચ્ચે એ ગામ આવેલું છે. એની વસ્તી આઠ હજાર માણસની છે. પણ હોટેલોની હારમાળા લગભગ ત્રણ માઈલની છે. એનાં સૌંદર્ય અને સગવડો પાર નથી. એક એક હોટેલ ૮૦૦ માણસોની સગવડ કરે તેવી હોય છે અને અનેક દરજ્જાની છે. સરોવરોનો પ્રદેશ જોતાં સરોવરને કડિ કડિ ટ્રેન ધમ ધમ આવતી હતી. આજે સરોવર પણ ધ્રુવોએ ચડેલ હતું. સાંજે સવા છ વાગે ઈન્ટરલાકનનું બાહનોફ (Bahnhof—હુંકામાં Bhf.) સ્ટેશન છે ત્યાં ઉતર્યા. કુકની ટાઇપના લગભગ આવીશ ટોપીવાળા ઊમા હતા. અમે કુકના માણસને શોધી માવ જતાથી તેને તેનો હવાથો આપી હોટેલમાં ગયા.

અમે બે રિવાજ શ્રાંડ હોટેલ (Beau Rivage Grand Hotel)માં ઉતર્યા. એ ઘણી મોટી ફર્સ્ટ ક્લાસ હોટેલ છે. રીતસર ખજર આપી શાકભાજી માટે સચના કરી ખાઈ પી

સુધ્ધ ગયા. આવતી કાલે હવા કેવી રહેશે તે સમજાતું નહોતું પણ બેરોમિટર સામાન્ય સારી હવા તરફ આવતું જતું હતું એટલે આશા સારી હતી. અહીં જણાવતું જોઈએ કે યુરોપમાં દરેક હોટેલમાં અને સારાં ઘરોમાં થર્મોમિટર અને બેરોમિટર હોય છે. બેરોમિટરથી હવાનું દબાણ જણાય છે એટલે ચોવીસ કલાક આગ-મચ્છી વરસાદ વાદળો કે તોફાનની કાવ્વી આગાહી થાય છે. છાપામાં વધારે આધારભૂત સરકારી આગાહી પણ બહાર પડ્યા કરે છે.

આખા સ્વીટઝરલૅન્ડની વસ્તી ૩૫ થી ૪૦ લાખની ગણાય છે. એ નાનકડી પ્રજાએ આખા સ્વીટઝરલૅન્ડને વીજળાથી ઘેરી લીધું છે, સૃષ્ટિ સૈદ્ધર્થ જાળવી રાખ્યું છે અને હોટેલ વિગેરેની એવી સગવડ કરી છે કે મુસાફરો પાસેથી રેલવેની ટી, પુસ્તકો, નકશા, હોટેલની ટી અને માવનાં વેચાણ વિગેરે દ્વારા કરોડો રૂપિયા મેળવે છે અને તેને તે પોતાની પુછ ગણે છે. મુસાફરોને રીઝવી લાખો કરોડો રૂપિયા કળથી લઈ રાખ્યું છે એ સત્ત આપણા પાલીતાણાના દિવાન સમજ્યા હોત તો જૈન કોમને શાંતિ થાત અને ગાળતું ધર બરી શકાત. આપણા લોકો પરદેશ કરે તો ઘણું નવું સમજે અને અનેક નવાં દૃષ્ટિબિન્દુ તેમના સમ-જવામાં આવે.

અહીં કેટલાક લાકડાનાં ઘરો જોયાં. આ પ્રદેશમાં લાકડાની છત ઘણી એટલે બહુ લોકો માત્ર લાકડાનાંજ સુદર ઘરો કરે છે અને બધી ઝાતુમાં તે બહુ સાફ કામ આપે છે. રેલવેની કળા અને ધડિયાળની કળા તો સ્વીસ લોકોના આપનીજ છે અને તેમાં ઝોગશાહની રેલવે કરીને તો તેમણે અવધિ કરી છે. નાનામાં નાના ગામમાં વીજળી હોય છે અને ઝરા એટલા છે કે એને વીજ-

ળીનો ખર્ચ પડતો નથી; માત્ર એકવાર ગોઠવણી કરી એટલે કામ ચાલ્યાં કરે છે; પાણીના વહેતા ઝરા એનું સાંચાકામ ચલાવ્યા કરે છે.

બે મોટા સરોવરની વચ્ચે આવેલું આ ઈન્ટરલાકન નામનું શહેર ધણું શોભાયમાન છે. એમાં કામ કામ હોટેલો છે અને દુકાનો છે. અહીંથી ઘણી જગ્યાએ જવાય છે. અમે તો મુદાની જગ્યા માટેજ આવ્યા હતા એટલે તે જોવા ગયા.

સોમવારે સવારે ઉઠ્યા. હવા સારી લાગી. બેરોમિટર રીન-સર સારી હવા (ફિરવધર)નું ચક્ર ગયું એટલે જવાની તૈયારી કરી.

આજે જે જગ્યા જોઈ તે સમજવા માટે નકશો જોવો.

ઈન્ટરલાકન	Interlaken	૫૯૦ metre	મિટર ઉંચાઈ.
લુટરબ્રુનન	Lauterbrunnen	૭૧૧	"
શેડેગ	Sheidegg	૨૦૬૪	"
ઝોંગફ્રાઉ	Jungfrau	૪૧૬૬	"
ગ્રીન્ડલવાલ્ડ	Grindelwald	૧૦૩૮	"

ઈન્ટરલાકનની સપાટી ૧૮૬૬ ફીટ છે. ત્યાંથી ઉચ્ચ રેલવેની થી ગાડીમાં બેસવાનું. ત્યાંથી એક બાજુ ગ્રીન્ડલવાલ્ડ ૩૪૦૨' છે (૧' આ નિશાની ફીટની છે) અને બીજી બાજુ લુટરબ્રુનન ૨૬૧૫' છે. એક બાજુ જવાનું અને બીજે રસ્તેથી પાછા આવવાનું. જ'કશન રેલવેન શેડેગનું છે જેની ઉંચાઈ ૬૭૭૦' છે. ઉપર ઝોંગફ્રાઉનું આદ્યક્ષનું ચિખર છે તેની ઉંચાઈ ૧૧૩૪૦' છે. બનતા સુધી એનું રકેચ ડ્રોઈંગ આપવામાં આવશે.

આ સમજવા માટે નકશાની જરૂર છે. સામાન્ય ખ્યાલ ડ્રોઈંગ પરથી આવશે. મીટર એટલે ૩૯.૬૬ ઈંચ. ત્રણ ફીટ અને ત્રણ ઈંચ ઉપર. નકશામાં મીટર લખ્યા હોય ત્યાં ત્રણગણા કરવા.

અદ્ભુત નવાઈ ઉત્પન્ન કરે તેવો આ પ્રદેશ આજે જોયો. તેનું જે કોઈ ખ્યાલમાં રહ્યું તેનું વર્ણન નીચે કર્યું છે. એનું ખરું વર્ણન તો કોઈ રસાત્મા હોય તે કરી શકે. મેં તો માત્ર ખ્યાલ આવે તેવી થોડી વાજતો લખી છે. ઈન્ટરલાકનનું ઉચ્ચ સ્ટેશન કાંચે રાત્રે જે સ્ટેશને ઉતર્યા, હતા ત્યાંથી ધણું દૂર છે, લગભગ બે માઇલથી વધારે હશે; પણ અમારી હોટેલ (રિવાઝ)થી ધણું નજીક હતું. ટ્રેનનો ટાઇમ ૮-૪૩ સવારનો હતો. નિલકર્મ કરી, નાસ્તો લઈ વખતસર સ્ટેશનપર ગયા અને ગાડીમાં બેઠા.

ગાડી પ્રથમથીજ ડુંગર ચઢવા લાગી. શરૂઆતથીજ કુદર-સતની અદ્ભુત સીનેરી શરૂ થઈ. અનેક પાણીનાં ઝરણો પૂર જોરથી વહી રહ્યાં હતાં, લીલી ઝાડી અને મોટાં ઝાડો ચારે તરફ દેખાતાં હતા અને દૂર એશીઅર, વાલ્ડા અને આલ્પ્સ પૂર બહારમા પ્રકાશી રહ્યાં હતાં. નદી તેના વિશાળ પટમાં આઠ દશ વખત આડી ઉતરી. નદી બહુ જોસમાં વહેતી હતી. ખળખળાટ વહેતાં ઝરણાંનો અવાજ અને ચારે તરફની વનરાજીની શાંતિ મઠ પવન અને સામે જોગફાઉના એશીઅર પર બરફ અને નીચે વાલ્ડા; વાલ્ડાની ઉપર તડકો; દૂરબીનમાંથી જોતાં પ્રકાશ ઓછો લાગે. પછી તો એક પછી એક ઝરણો આવવા લાગ્યાં. ચારે તરફ ઝરણાં અને રેલવે ઉપર ચઢતી ગાય, ગમે કંટા બાંધેલી ગાયોનું મુંદર સુપ્રુષ્ટ શરીર, નેનો તદ્દન જૂદી જ જાતનો ઘાટ અને મરોડધર શીંગડાં. ગાડી નોન સ્ટોપ ટ્રેન હતી એટલે વચ્ચેના કોઈ પણ સ્ટેશને અટક્યા વગર લુટરજુનન આવી પહોંચી.

(૯-૨૫ સવાર). ‘લુટર જુનન’ એ જર્મન શબ્દ

છે. એનો અર્થ nothing but springs ઝરાઓ સિવાય બીજુ કાંઈ નહિ, અથવા વસંત ઋતુ સિવાય બીજુ કાંઈ નહિ અનેક ઝરણોમા આ ગાળી બહુ લીની સુવાસિત અને કુદગતનો મહોત્સવ દેખાડનારી છે.

અહીં ગાડી બદલી આગળ ચાલ્યા. ગાડી 'રેનીક્યુલર' અગાઉ વર્ણવી છે તેવી પણ વીજગાંથી ચાલતી હતી. અને ઝરાઓ નિર્ઝરણાઓને મૂકી આગળ ચાલ્યા વેન્મર્ન આ ૫ દરેક સ્થળે રોકેતો અને મળતો સુદર સ્ટેશનો પણ સારા આખરે શેડેંગ પહોંચ્યા એ ૬૭૭૦ ફીટ ઊંચુ છે. (સાધન ૧૦-૫૭ સવારે) ત્યાંથી ફરીવાર ગાડી બદલી.

ત્યાંથી થોડે દૂર ગયા ઊંચુ યોગફાઉટ હિમાલ્યાદિન શિખર જોયુ. એના ઉપર અને ૧૮૧૧ સુધી કાંઈ મયુ નહોતુ. પ્રથમ એક માણસ ધણી મુશીમતે જઈ આવ્યો સ્વીસ લોકોએ એ આખા બગ્દના ગેસોઅરની અદર રેલવે બાંધી છે રેલવેની આખા ટનલની ઉપર અને આરે તરફ જરફ. ગાડી ધણી મજતની ૫ ૪૦ ફાક (સ્વીસ ફાક એક પાર્કિંગના ૨૫ મેય છે) એ ગાડી શેડેંગથી યોગફાઉટ પહોંચતા ક. ૧-૧૦ લે છે આખી ગાડી ટનલ-બુગડામાજ ચાલે છે, એમા વચ્ચે ત્રણ સ્ટેશન આવે છે, ઉતરીને જોઇએ તો મતની બારીમાથી ચક્રગતતા ગેસોઅર-બગ્દના કુગરા દેખાય. સવારે ૧૧-૫ નીકળી યોગફાઉટ જરામર ૧૨-૧૫ મિનિટે પહોંચ્યા

યોગફાઉટ ૧૧૩૪૦ ફીટ ઊંચુ છે ઉપર Hotel Bergbaud હોટેલ જરનાકમમા ખાવા પીવાની બધી સગવડ છે અને અમારી પાસે કુનો જમવાનો પાસ હતો એટલે પ્રથમ ના

લગ્ન લઈ લીધું. ત્યાં ખાવાનું બધું મળે છે. આટલી જાંચાઈએ પણ ખાવાની સગવડ પૂરતી છે.

ગેયેરીમા આવી દેખાવ જોયો. ઠડીથી પગ કળે. ગરમ કપડાં ખૂબ પહેર્યા હતાં, હાથમાં મોઝાં પણ હતા, પણ ઠડી ઘણી પડી ઉપર ગયા. ત્યાંથી ચેટા Chateau પર ગયા. બરફ ઉપર પગ લપમી જાય પણ ખૂબ ચાલ્યા. લગભગ ૧૫૦ ફીટ દૂર ગયા. આસ લેતા જરા મુસ્કેલી લાગે, પણ ગાંઠડ માથે હોય એટલે બધ નહિ બધવાળી જગ્યાએ Crevicesની ઉપર લાકડા મૂકી રાખેલા હોય છે. પહેરવા માટે જાડા જૂટ અને લાકડી મળે. બરફ ઉપર જાડા જૂટ પહેરી આવવું પડે. હાથમાં અણીવાળી લાકડી રાખવાની હોય છે. આ સર્વ વસ્તુઓ ત્યાં બાડે પણ મળી શકે છે. એસીઅર સામે જોવા કાળા કે લીલા ચરમાની પણ જરૂર છે. જોંગાકાઉ જોયો.

બરફના ઢમખા, ડુંગરા, ચારે તરફ બરફ. મારો મિત્ર કેમેરલ જૂલી ગયો હતો પણ એક જર્મને અમારા ફોટા પાડી લીધા. એક બીજા બાનુ હતી તેણે પાકયા અને કથું કે લ્યુગનોમા તે અમને ફોટાની કોપીઓ જરૂર આપશે. ત્યાં ચારે તરફ દેખાવ જોયો. આસતા ન આવડે તો સરી જવ ય, પગ કળે, પણ મેંકડો લોકો જોનાર હોય, કાઈ આવતા હોય, કાઈ જતા હોય, એટલે આપણને કાઈ લાગે નહિ. જે દેખાવ અહીં જોયો તે આખી જીવંતી સુધી લૂલાય એમ નથી. તડકો સારો હતો. વાળાનો કે વરસાદનો બધ તો દૂર થઈ ગયો હતો. બરફ હાથમાં લઈ ગોળા કરી ફેંકીએ અને ચારે તરફ શાંતિનો અને મુસાફરોના દાસ્તખો આનંદ અનુભવીએ. આ ખર્ચ યોગદાઉતુ શિખર હતું અને તેની ઉંચાઈ ૧૧૫૦૦

શીટ હતી. લગભગ અર્ધો કલાક બરફ પર ફર્યા, ચારે તરફ જોયું. બરફજ બધે હતો. દૂરનો દેખાવ જોવા દૂરમીનનો સારી રીતે ઉપયોગ કર્યો.

પાછા હોટેલમાં આની પોસ્ટકાર્ડ ખરીદ્યાં. આ સ્થાને આવતું મુશ્કેલ એટલે તેની યાદગીરિમાં સંબંધી અને મિત્રોને ચિત્રના પોસ્ટકાર્ડ લખ્યાં અને ટપાલમાં પણ અહીંથીજ નાખ્યાં. વધારે લખી શકાય તેમ હતું કારણ કે અહીં અમારે ૩ કલાકને દક્ષ મીનિટ રહેવાતું હતું પણ હાથ અપ્રકાર જતા હતા. બારેક કાર્ડ તૈયાર કર્યા અને ત્યાંથી ટીકિટ ખરીદી લગાની ટપાલમાં નાખ્યા, આ પીધી અને પાછો ગેશીયરનો દેખાવ જોયો. આ સ્થાને આવવાનો અને જોવાનો ઘણા વખતથી મનોરથ હતો તે આજે પૂરો થયો.

જોંગલમાં ચઢવાની ટ્રેનને આખી દુનિયામાં એક અગ્નયણ જેવી ચીજ ગણવામાં આવે છે એની સાથે સરખાવી શકાય એવો દુનિયામાં બીજો કોઈ રેલમાર્ગ નથી. ઇંગ્લેન્ડની કળાનો નમુનો છે અને મુઠીભર સ્ત્રીસ લોકોએ તે બનાવી છે. એને અગે થયેલા મોટા ખર્ચને પૂર્ણ વળતર શી આકરી રાખી છે પણ એ વાતનો અહીં કોઈ પણ વિચાર કરતુંજ નથી. આટલી જગ્યાએ આવી સગવડ શક્ય છે એમ પણ કોઈ માને નહિ. ઉપર અને બાજુએ બરફની અંદર થઈ રેલવેને લઈ જવામાં અને ત્યાં હોટેલ બનાવવા માં જમડે સાહસ કર્યું છે. ઉપર ગયા પછી જે દેખાવ જોવામાં આવે છે તે અવર્ણનીય છે. બરફ ઉપર ચાલવાનું સાહસ સાધેનો હોય તોજ બની શકે, કારણ કે બરફમાં કેટલીક જગ્યાએ ખાડા હોય છે. એને crevices કહે છે અને એમાં ઉતરી જવાય

તો પતો લાગે નહિ બાકી ગાઈડ તો એડી દગાવીને ચાલે, પચીસ પચીસ શીટ સરકે, પણ એને કાઠ અસર થાય નહિ

૪-૨૫ ખપેરે ટ્રેનમાં બેઠા લાખી ટનલમાં ૧ ક્યાક ગાડી ચાલી. લગભગ આઠ માઈન લાખી ટનન દરે દસ મિનિટ સુધી છેત્તી ટનન બહાર આખો ગેલિયર દેખાયો જોમકાક (યોંગ ફાક સાચો ઉચ્ચાર છે) દેખાયુ દસ મીનિટ પછી સ્ટેડગનુ રેલેશન આખુ તેની ઊંચાઈ ૬૬૭૦ શીટ છે

ત્યાંથી રસ્તો બદલાયો ગાડી બદલી મીન્ડલ-સાઈડ આ યા તે રસ્તે લીનોતરી ગાડપાન ધણા સ્ટેડગ ને લુટગ્ગનનની ખીણ કરા દેખાય એ દેખાવ પણ સુન્દર અને જોવા લાયક છે મીન્ડલ વાન્ડ ૩૪૦૨ શીટ છે ત્યાંથી ગાડી બદલી ૫-૪૪ અનેક અરણી અને મકાનો જોના ઈન્ટરલેકન ૧-૫ સાજો આવ્યા

આજનો દેખાવ બહુ બવ્ય દલા પણ અનુકૂળ રહી વાદળા પણ નહિ અને તડકો સારો એટલે તડકાના ચરમા વગર આખને ઉધાડવી મુશ્કેલ પડે. ચરમા ન લઈ મથા હોષએ તો ઉપર પણ વેચાતા મગે બધી વસ્તુઓ મગે માત્ર પૈસા જોષએ હું જરૂરી સર્વ ચીજો લઈ મગે હતો ફોટા પાડવાનું સહેલું છે, કેમેરા લીધો હોય તો વધારે મળ આવે અમેરિકન મુસાફરો કેમેરા વગર આવતા નથી હામ હામ ફોટા પાડી લે છે

(ઈન્ટરલેકન (ચાલુ)

ગઠ કાતે યોંગફાક જોયુ તેનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે એ બનાવ અને ત્યાં જે જોયુ તે આખી જીદગી સુધી યાદ રહે તેવું છે વારવાર યાદ આવ્યા કરે તેવો એક કોસ્તો ખીજે દીવસે

બની ગયો. મંગળવારે સવારે ઉઠ્યા ત્યાં તો આકાશ વાદળોથી ઘેરાયેલું હતું અને વરસાદ સખ્ત વરસી રહ્યો હતો. ગઇ કાલે જાણે અમારી સગવડ માટેજ વરસાદ અટકી ગયો હોય એમ લાગ્યું. આજે મુરેન (murren) વિગેરે જવાની ઇચ્છા હતી પણ ઠંડીથી શરીર કંપી ઉઠે તેવી હવા હતી. સારી રીતે આરામ લીધો, ન્હાયા અને પ્રભુસ્મરણ કર્યું. જપોરે પણ એજ રિથિતિ ચાલુ રહી. બહાર નીકળી શકાય એવું હતુંજ નહિ. સાંજે ઇન્ટરલાકન ગામ વરસતે વરસાદે જોયું અને અમારો પ્રવાસક્રમ અમે મિલ્કાન સુધી તા. ૧ ઓગસ્ટ સુધી ગોઠવ્યો હતો તે કુકની ઓફિસમાં જઈ આગળ વેનિસ સુધી ગોઠવી આવ્યા. જો મિલ્કાન જઈ ગોઠવણ કરીએ તો બે દિવસ ત્યાં રોકાવું પડે એટલે એ કામ અહિંજ આટોપી લીધું. આવી રીતે દસ દિવસનો આગળનો કાર્યક્રમ ગોઠવી લીધો.

આવી રીતે મુસાફરીને માટે એક ટાઇમ ટેબલગોઠવી આપે છે તેમાં દરરોજ સવારથી સાંજ સુધી સ્થાં અને કયે વખતેજવું તે ગોઠવે છે અને તેની ટીકિટો જૂડી આપે છે. રેલવેની તથા હોટેલોની ટીકિટ સર્વ પ્રથમથી છાપેલી આવે છે તેમાંથી અનુક્રમે એક એક ટીકિટ ફાટતી જાય. અમુક શહેરની સહેલગાહોની ટીકિટ પણ આપે છે. પછી તો આપણે કાંઈ કાંઈ લઈએ તે અથવા ખાણી (મીનરલ) લઈએ તો તેનું ખર્ચ માથે રહે. દહીં એકરૂપ માં ગણાય છે, લઈએ તો પૈસા આપવા પડે. બીજામાં આવે. કાંઈ પણ તેમજ. એ ઉપરાંત 'ટીપ્સ'ની સહજ રકમ થાય. જે ક્લાસમાં મુસાફરી કરવી હોય તેની ટીકિટ મળી જાય છે અને હોટેલ જેવા ક્લાસની લેવી હોય તે ગોઠવી આપે છે. હોટેલ

અમે ફર્સ્ટ ક્લાસ ઓરડીનરી લીધી હતી અને મુસાફરી ઘણી ખરી સેકન્ડ ક્લાસમા કરી હતી

અહાની હોટેલો એટલે રાજમહેલ સમજવા અમે બે વચ્ચે એક બાથરૂમ રાખતા હતા રૂમ બે રાખીએ તેમા એક કપડા મૂકવાનું કમાટ, એક ધણે સારો પનગ, તે ઉપર પૂરતા ઓઢવાના, બાથુમા દીવો મૂકવાનું વીજળીની બત્તી સાથેનું એક નાનું ટેબલ, એક લખવાનું ટેબલ, બે ખુરશી, એક દાં અને મોટા ધોવાની સુંદર બસીન અને તેનો સામાન તે ઉપરાંત બાથ રૂમમા ટમ, ટમોડ અને બસીન, સારા પડદા, બે ટ્રક મૂકનાના ટ્રાફર્ટિંગ ટેબલો, એક આસનું ટેબલ, તથા અથવા ચાર લાઈટ ડુવાન બે, નેપકીન બે, તેનું સ્ટેન્ડ વિગેરે ફરનીચર હોય છે પનગ બહુ સારો હોય છે એક સારા ધરના શણગારને યોગ્ય સર્વ વસ્તુ એક રૂમમા હોય છે જમીન લાકડાની પણ તે ઉપર રોનજી, બીંતિ સારા કામજો, બોનસેટ, પડદા સુતા સુતા વચ્ચામ તેવો વીજળીનો દીવો અને ચોખ્ખો એવી કે ધૂગનું નામ નહિ બોનાવવાની ધટડી વગાડીએ એટલે તુરત ખીજમતદાર હાજર થાય છે, કાર્બનીંગ હોલનો શણગાર તો અગમ્યનીમા નાખે તેવો નહાવાનો રૂમ એકરૂમ સફેત, નીચે લાઠી, અને બધું ફરનીચર તથા આજેજ નવું તૈયાર કર્યું હોય તેટલું ચકચકીત ઓઢવાના ચોખ્ખા, નીચે મોટું કપડું તેના ઉપર ગરમ રૂમ, તે ઉપર કપડું તે પર રેશમી રૂમઘ, ગાયના બે ઘણા સુવાળા ઓશીકા મોટા, નીચે ઓશીસમા એક Portier અથવા Conscience હોય છે એની પાસે જઈ કાઈ પણ પૂછે તેનો બહુ વિવેકથી જવાબ આપે છે અને મુમાફરોની પૂરતી સગવડ જાળવે છે અને

(proprietor) વારંવાર ખર્ચ પૂછે અને કાંઈ પણ પ્રકારની અગવડ હોય તો જણાવવા વિનંતિ કરે. આપણે બહાર જવું હોય તો બીજાને માથુસ જતાં આવતાં છત્રી ધરી રાખે. છોવ, મેત્રિ, ઇન્ટરલાકન અને લુસર્નની હોટેલના અનુભવ ઈર્ષા પછી આ લખ્યું છે. ઇટલીમાં કેમ છે તે આગળ અનુભવે જણાવો.

સ્વીટઝરલંડમાં સેકંડો-હાઉસ હોટેલો છે. દરેકના ભાવનું ટેરીફ છાપેલું હોય છે. એથી વધારે લઘુ શકાય નહિ. હોટેલનો ચાન્સ એટલે રહેવાની જગ્યા અને ખાવાનું. એ ઉપરાંત કાંઈ નેમ્બર તો બીલ થાય. યુરોપીઅન અમેરીકનોને તો દારનું મોટું બીલ થાય, તે તો અમારે સવાલજ નહોતો.

સ્વીટઝરલંડની હોટેલો અરચાળ વધારે છે, ખાસ કરીને દુકા વખત માટે રહેવું હોય તેને આકરી પડે તેવી છે. પણ કોઈને માત્ર બેરડીંગ હાઉસમાંજ જવું હોય તો તે માટે Pensiones હોય છે. એ પેન્સીઆં એટલે ખાવાપીવાની જગ્યા. બહુ સાધારણ રીતી રહેવું હોય તો તેમાં રહી શકાય છે. એમાં પણ અમુક સગવડ તો મળે છે. બાકી સારી હોટેલોમાં રહે તેને વધારે સગવડ મળે છે. પહેલી વખત આવનારે બે બાબત કરવી જરૂરી લાગે છે; એક તો કુક કે એવી કોઈ એજન્સી મારફત આખી દુર ગોઠવવી અને બનતા સુધી તદ્દન એકલા ન આવવું. બે જણા સાથે હોય ત્યારે સગવડ ઘણી પડે છે. આપણે જે વિચારો મનમાં કરતાં હોઈએ તે બીજાની પાસે બોલવાથી સ્પષ્ટ થાય છે અને અસ્પષ્ટ ટેકા રહે છે. વળી એક જથ્થા તપાસ કરવા જાય તો બીજાને સામાન સમાળી શકે છે. ખાસ કરીને તબીબી સહજ બગડે તો એક બીજાને અસ્પષ્ટ આધાર રહે છે.

પરદેશમાં એક દિવસી મને ત્યારે જન્મેને ધણો આનંદ થાય છે. અનુકૂળ સોમત મળી હોય તો ધણા પ્રશ્નોની વિચારણા, ચર્ચા થાય છે, આપણા દેશની દરિયાવસ્થાનો ખ્યાન સ્પષ્ટ થાય છે, પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિમાંથી આજ ત્યાજ્યનો વિવેક કરી શકાય છે, અને એવી એવી ચર્ચાને પરિણામે આપણે અમુક ચોક્કસ નિર્ણય પર આવી શકીએ છીએ.

સ્વીટઝરલૅન્ડમાં તો જોટલા દિવસ ગાળીએ તેટલા ઓછા છે, પણ દર દિવસથી એટલો કાર્યક્રમ તો નજ રાખવો અને તેમાં પણ ક્યાં ક્યાં જવું તેનો નિર્ણય કરી રાખવાની જરૂર છે જોએ. મુસાફરીથી કંટાળીને આ વા હોય અથવા માર્ગબૂલેલાની જમ રખડ્યા હોય તેમની સલાહ આ મુસાફરીને અંગે નકામી છે જોએ. ગાઈડ બુકો વાંચી નકશા જોઈ પૂછી સમજી ક્યાં હોય અને જમણે મુસાફરીમાં આનંદ મેળવ્યો હોય તેમની સલાહ ભેવી અહીં મુસાફરીના સાધનો એટલા બધા સારા અને સુવ્યવસ્થિત છે કે એની માહિતી હોય તો મુસાફરીમાં અગવડતું નામ આવે નહિ.

અમે એક ધણી નવાઈ જેવી બામત જોઈ મુસાફરી કરનારમાં અમેરિકન સ્ત્રીઓ ધણી અને તેમાં પણ ધણી યુગી સ્ત્રીઓ હોય છે. શરીર પર લાખેલું ઝવેરાત પહેર્યું હોય અને સાથે એક બે નાની છોડીઓ હોય અને વૃદ્ધ છતાં પૂરતા ઉત્સાહથી બધે ફરે અને જુએ કતો નાની છોકરીઓ અભ્યાસ કરવા મુસાફરી કરે છે અને મતો ધરડી સ્ત્રીઓ આવે છે બીજા યુરોપ પણ ધણા હોય છે પણ સ્ત્રીઓની સંખ્યા એકદરે વધારે હોય છે તેઓ ખાઈ શકે છે પણ ઘણું ઘડપણમાં આટલો ખોરાક કેમ ખયતો હશે તે વાતની સમજણ ન પડી પણ જ્યારે અમે

બાર દિવસ સુધી ૮૦ વર્ષની વયના ડૉ. એની બીસાન્ટને સ્ત્રી-
મરમાં વટાણાં અને એવી એવી ખચે આકરી ચીજો ખાતાં
જોયાં ત્યારે આ દેશના વૃદ્ધ પુરુષોની હદીમ જલ્દરામિ વિશે ખા-
તરી થઈ. મુસાફરીથી કોઈ કંટાળતું નથી અને આખો વખત
આનંદ કરે છે.

દરેક મુસાફરી કરવા આવનાર વાચીને તૈયાર થયેલ હોય
છે, ક્યા જતું છે, શું જોવું છે, તેની વાકેફગારી મેળરીને આવે
છે અને આનંદથી સર્વ જુએ છે.

ધણી ઓછી વસ્તુ સાથે રાખવાની જરૂર પડે છે, એટલે
મુસાફરીમાં અગવડ આવતી નથી. બેડોંગ કે બાતાનો કબો
કે કુટનો કરડીઓ કે પાણી પીવાનું વાસણુ વિગેરે સાથે રાખવા
પડતાં નથી એટલે બહુ ઓછી વસ્તુઓ હોવાથી નિશ્ચિન્ત હરી
ફરી શકાય છે.

રેશને ઉતરીએ ત્યાં હોટેલવાળો અને કુકનો માથુસ હા-
જર હોય છે. તે સામાન તે ઉચકાવી જાય છે. હોટેલમાં જવાની
ગાડી તૈયાર હોય છે તેમા આપણે બેસી જવાનું હોય છે. આ-
પણે ગાડી કરવી પડતી નથી. જવા આવવાનો અને ગાડીમા
બેસારી જવાનો ખર્ચ હોટેલવાળાને માથેજ હોય છે. એક દિવસ
રહીએ તો પણ તેનો જુદો ચાર્જ આવતો નથી.

નાની વસ્તીવાળા દેશમા ચારે તરફ વીજળીની મદદથી કામ
ધણુ સસ્તું પડે છે. આખો દેશ ઉલોગી અને સમૃદ્ધ છે અને
લોકોના મુખપર સુખ ઉભરાઈ જતું દેખાય છે.

આજનો આખો દિવસ ફરજીઆત આરામ લીધો. શુધ વારે સવારે ઉડી નિત્ય કમંથી પરવારો નાસ્તો કર્યો. અહીં સ્વીટઝરલૅન્ડમાં નાસ્તામા બે જાતની બ્રેડ (કોસા) અને બે બીસ્કીટ, ચા, દૂધ, મધ અને જેલી આપે છે. આખો નાસ્તો અનુકૂળ પડે છે. અમે ફોર્સ કે સ્વેડેન્ વ્હીટ લાવવા વીસરી ગયા, નહિ તો અહીંના તાજા દૂધ સાથે બહુ ઠીક પડત. અહીં ગાયેલું દૂધ આપણે ત્યાં બેસતું દૂધ આવે છે તેનાથી બેવડું જાડું હોય છે અને બહુ સાર અને તાજું હોય છે. નાસ્તો બધી જગ્યાએ અમે રૂમમાજ લેતા હતા. ઇન્ટરનામ્નના ઉશ્ટ (Ost) સ્ટેશને આવી ટ્રેનમા બેઠા. વરસાદ ચાલુ હતો. માર્ગમાં નૈસર્ગિક સૌંદર્યની વાત શી કરવી! આપણે ત્યાં પળખમા નદીએતે 'દરીઆવ' કહે છે તેમ અહીંના સરોવરને see દર્શિયો કહે છે. સ્પેલ્ડોંગમા જરા ફેર છે (sea નથી) પણ અર્થ એકજ છે. પ્રથમ ઇન્ટરલૅકનનું બીજું સરોવર Brien zer see આવ્યું. સરોવર ઉપર વરસાદ પડતો હોય ત્યારે તેની શોભા ચોર લાગે છે. એને કાંઈ કાંઈ ટ્રેન ચાલી, વીજળીની ગાડી, ચાલુ પ્રકારની, પણ સગવડવાળી હતી

લ્યુસર્ન Lucerne

અનેક કુગરા, ટેકરા, ગાળી, નદીઓ અને સરોવરો આવ્યા. આખું સ્વીટ્ઝરલૅન્ડ સરોવર, વનસ્પતિ, પર્વત અને ખીણોથી ભરપૂર છે અને એને મનુષ્યે વધારે ખીનાવ્યું છે. આખે રસ્તે વરસાદ ચાલુ હતો. એ સરોવરના કાંઠા ઉપર હોટેલ બે રિવાઝ (Hotel Beau-Rivage) છે ત્યાં ઉતરવાનું હતું. સ્ટેશનેથી બેમી ત્યાં આવ્યા. આ હોટેલ પથ્થુ ધણી મોટી અને સુંદર છે, સરોવરના કાંઠા ઉપર છે. સામે યક્ષધટા અને મોટો સુદગ બગિચો છે. એ હોટેલમાં ઉતરી લાગી લીધું. અમે બપોરે એક વાગે પહોંચ્યા.

પછી બપોરે ૨૧ વાગે મોટરમાં બેસી સરોવર આસપાસ ચક્રગતો લીધો. લગભગ ૫૬ કીલોમીટર માઇલ દૂર જઈ આવ્યા. ૭૨ માઇલની મુસાફરી મોટરમાં કરી. કુદરતનો દેખાવ, સરોવરનું પાણી, અંદર ફરતી સ્ટીમરો, નાના નાના ગામડાઓ અને વચ્ચેના તથા સામેના પર્વત ઉપર વાદળો અને બરફ જોવા અને ચારે તરફની વનરાજી જોતાં ચાલ્યા. બરાબર સાડા ચાર કલાક મોટરની સહાય કરી. વરસાદ આવ્યા કરતો હતો. વચ્ચે ઉધાડ નીકળ્યો ત્યારે લેક બ્રોફ લ્યુસર્નના ફાટા મારા મિત્રે પાડી લીધા. પાછા ફરતા ખીળ ત્રણ નાના સરોવરો જોયા અને છેવટે સાત વાગે હોટેલમાં આવી પહોંચ્યા.

હોટેલમાં અગ્રેજી બાલુનારા ધણા હોય ■ એટલે કોઈ પ્રકારની અગવડ આવતી નથી. આવતી કાલે રિંગિ પર્વત પર જવાનું હતું. ઉધાડ નીકળે તો સારૂ એમ ઈચ્છતા સુઈ ગયા.

લ્યુસર્ન શહેર ધણુ સારું છે, બર્ન, બેસલ પછી સ્વીટઝરલૅન્ડમાં ઠીક અગત્યનું ગણાય છે, દુકાનોમાં ધણી ચીજો મળી શકે છે; સ્વીટઝરલૅન્ડના બરાબર મધ્યમાં આવેલું છે એટલે અને સ્વીસ પ્રદેશનાં હૃદયનું સ્થાન આપવામાં આવે છે. એ શહેર પુરાણું છે અને પશ્ચિમે જીનેવ જેટલીજ અગત્ય તે ધરાવે છે. મારાથી ખુરીય કે બર્ન સમયસકોચને કારણે જઈ શકાય તેમ હતું નહિ તેથી મુખ્ય શહેરોમાં જીનેવ અને લ્યુસર્નથીજ સતોષ માનવાનો હતો.

પણ મધ રાતની ધારણા સાચી ન પડી. સવારે ઉઠ્યા ત્યારે વરસાદ ચાલુ હતો, પણ રહી જશે એવી આશાએ અને જોવાની લાલચે સાહસ કર્યું. ટાઈમ ટેબલ પ્રમાણે અમારે ૧૦-૪૩ સવારે રટીમરમાં બેસી રિંગિ કુબર જોવા જવાનું હતું.

એ કુબર પર જવા માટે પ્રથમ વીરવાલ્ડ સ્ટેટર સી Vierwaldstatter See અથવા લેક ગ્રોફ લ્યુસર્નમાં ચઢીને જવાનું હોય છે. મોટી ગાલીચા Gallia નામની રટીમર હાજર હતી તેમાં કહેથી બેઠા. પેસેન્જરો ત્રણસો હશે. આટલા બધા પેસેન્જરો સાથે છે એટલે સહુ ઠીક થઈ રહેશે એમ ધાર્યું. રટીમર વખતસર ઉપડી. એ સરોવર ૨૨ માઇલ લાંબું છે. મધ કાલે બપોરે જે સરોવરને કડિ મોટરમાં ફર્યા હતા તેની અંદર આજ રટીમરમાં આલ્યા. સીબર્ગનું બંદર-સ્ટેશન પ્રથમ આવ્યું.

ત્યા વરસાદ શરૂ થયો. વેગીસ weggins ને સ્ટેશને વધ્યો. ત્યારે બ્રાગુના કુંગરોમાથી પાણી ભરેલી વહે અને અમે સ્ટીમરમાં આગળ વધીએ. એક કલાકે વીઝનાડ Vitznau સ્ટેશને પહોંચ્યા અને સ્ટીમરમાથી ઉતરી ગયા. સરોવર દરિયા જેવું જ હતું પણ આતો તોફાને ચડ્યું હતું. દરેક બંદર જેવા લાયક છે અને વરસાદ હોય ત્યારે કુંગરોની શોભા અનુભવ બની રહે છે.

સ્ટેશને સામે રેલવે તૈયાર હતી. એ કોગ્-વ્હીલ્સ Cog-wheelથી ચાલે તેવી રેલવે હતી પાટાની અંતરમા પૈકું પેસતું જાય, ખાસ જાતનું ઈંજિન અને ત્રણ ડબ્બા. ડબ્બામાં પેકા પણ વરસાદ અને ધુમસ વધ્યા. પાંચ સ્ટેશનો મૂક્યાં પણ વરસાદ વધતો ચાલ્યો. ધુમસ તો એવી કે વાત નહિ; બ્રાગુમાં પણ દેખાય નહિ. આમાં સીનેરી જેવાનો રંગ તો બ્રાગુએ રચ્યો પણ ઘણાં ગરમ કપડાં પહેરેલાં છતાં પગ કળવા લાગ્યા. આખરે એક કલાકે દશ મીનિટ ગાડીમાં બેઠા ત્યારે ૬૧૦૦ ફીટની ઊંચાઈએ પહોંચ્યા. ધુમસને કાપતી ગાડી તો આગળ વધે જતી હતી પણ જેવાનું કાંઈ બન્યું નહિ.

રિંગિ (Ringi)નો મોટો પહાડ ચઢી સ્ટેશનેથી પહોંચતાં પહોંચતાં ૧૦૦ વાર દૂર આવેલી હોટેલ હતી તેમા ગયા. સાથે ઘણા પેસેન્જરો-મુસાફરો હતા. બધા આનંદ કરતા હતા અને કાંઈ દેખાતું નથી તેથી જરા નાસીપાસ પણ થતા હતા. ઉપર જઈ જેવું તો થર્મોમિટર ૪૨ ડીગ્રીએ, એટલે બરફ પડવાને -ફ્રીઝીંગ પોઈન્ટને હવે જરાજ વાર હતી. અમે તો હોટેલમાં ગયા. ધુમસ તો એવી આકરી કે એકવાર જરૂર અનુભવ કરવા જેવી લાગી.

હોટેલમાં જમવાનું તૈયાર હતું. અમારી પાસે તેની ટિકિટ હતી. અમારી અન્ય ફળ શાકાહારની ગોઠવણ કરી ખાઈ લીધું. પછી બહાર આવી જોઈએ તો એજ સ્થિતિ. વધારામાં બરફ પડતો હતો તે જોયો. બાકી આગળ પાછળ કંઈ દેખાયજ નહિ. હોટેલ પાસે માળનું બગીચું મક્કન હતું. દોઢ કલાક તેમાં ફર્યા, વાતો કરી; બહાર તો ઠંડી એવી કે હાથ પગ અકામળ જાય. આ જાતની હવાનો અનુભવ કરવાનોજ હશે એમ ધાર્યું અને નેમાં આનંદ માન્યો. કાંઈ ખાસ જોઈ શક્યા નહિ. બરફ પડેલો જોયો એ અમારો આજનો અપૂર્વ અનુભવ હતો.

અકામળતાં અકામળતાં ઠા વાગે પાછા ટ્રેનમાં બેઠાં ત્યાં ધ્રુમસ એસરવા લાગી. પકાડનો બગીચો દેખાવ અને ચારે તરફ પડેલો બરફ જોયો. ઓવરકોટ અને મોજ પથુ હતાં એટલે અગવડ ન પડી પણ ખરી ઠંડીનો અનુભવ થયો.

ઉતરતી ગાડીએ ધણું દેખાવો જોયા, ચરતી માથોનાં ધણુ અને લીલો પર્વત, કુંજ અને વનરાશી જોતાં જોતાં, પાણીનાં અનેક વહનો નીરખતાં અને પૂરી ઠંડીની કડકડતી અનુભવનાં પાછા વીઝનાડિ આવી, સ્વીઝરમાં બેસી લ્યુસર્ન આપ્યા.

આજનો અનુભવ તદ્દન નવી જાનનો થયો. દેખાવ ન જોઈ શક્યા પણ શિયાળામાં અહીં કેવી ઠંડી પડતી હશે તેનો બરફ બર ખ્યાલ થયેલ.

યુસાફરો પણ આનંદ કરતાં હતા. નસીયાય થાય તોપણ ગમત તો કરેજ એવો એ લોકોનો સ્વભાવ છે. સર્વેએ આનંદ કર્યો. અમે તો અંગરેજી બોલે તેવાને પકડી કાશ્મીર અને

તાજમહેલની વાતો કરીએ અને તેઓના દેશની વાતો જાણીએ. અમને શરીરે કે મનમાં જરા પણ અગવડ પડી નહિ. માત્ર હાથ ઠંડીથી અકડાયા કર્યા.

લુગેનો (Lugano).

લ્યુસર્નમાં ગમકાસે નિરાશ થઈ હતી, પણ વધારે વિચાર કરતાં એમ લાગ્યું કે લુમસ અને જરફના એવા એક અનુભવની પણ ખાસ જરૂર હતી. દૃશ્ય તો ફેટલુંક પછી જોવાયું પણ લુમસ અને ઠંડીનો એવો અનુભવ જવલ્લેજ થાય.

આજે (તા. ૩૦-૭ શનિવારે) સવારે ૮-૫૪ ટ્રેનમાં એડા. ગાડી ચીકાર હતી. અમારે લ્યુગેનો જવાનું હતું. ટ્રેનમાં એક જર્મન પુરુષ અને બે અમેરિકન સ્ત્રીઓ સાથે ડબ્બામાં હતા. બન્ને છોડીઓ ધણી હુશિયાર હતી અને ખાસ કેળવણી પૂરી કરવા માટે એકબી મુસાફરીએ નીકળી હતી.

હમેશાના નિયમ પ્રમાણે પ્રથમ તો હવા ઉપર વાત શરૂ થઈ; પછી અમે હિંદુસ્થાનના રહેનારા છીએ એમ જાણતા એમણે અમારી પાસેથી હિંદ સંમધી ઘણી માહિતી મેળવી. અમારા ઈંગ્લીશ ભાષાના સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર એમને બહુ ગમ્યા. એ કહે અમે અંગરેજોની કોકની kokney ભાષા સમજતા નથી, પણ તમારું શુદ્ધ ઈંગ્લીશ બહુ ગમે છે અને સમજાય છે. બન્ને છોડીઓએ

અમેરિકાની પણ ઘણી વાત કરી. જર્મન હતો તે જર્મનીની વાત કરતો હતો અને પેલી છોકરીઓને જર્મન આવડતું હોવાથી તે અમને સમજાવતી હતી.

લુગેનો જતા વચ્ચે એક દરે માઈલની સેટ ગોથાર્ડ (St. Gotthard.) ટનલ આવી. ૧૧ વર્ષ સુધી એને બનાવવાનું કામ ચાલ્યું હતું એમ કહેવાય છે. એ ટનલ પસાર કરતાં ૧૬ મીનિટ થાય છે. એને બાધતા ત્રણ કરોડ રૂપિયાનો ખર્ચ થયો છે. આ ટનલમાં દાખલ થતા ૩૬૫૦ ફીટની ઊંચાઈએ હતા ત્યાંથી એકદમ ૯૦૦ ફીટ સુધી નીચે આવી ગયા. ટનલમાં પેસતા વરચાદ ધ્રુમસ જે અમે લ્યુસર્નમાં પેઠા ત્યારથી સાંચેજ હતા તે એકદમ બંધ થઈ ગયા અને વરસાદ જાણે જરા પણ આવેલોજ નહિ હોય એમ જમીન પણ કહેતી હતી. નવ દસ માઈલની ટનલ એટલે શું ? એટલી લાંબી ટનલ એ પણ એક અભયખીજ છે.

તડકો દેખાયો, પ્રકાશ થયો અને બધા પેસેજરો એક સાથે આનંદની ખૂંટો ખાડવા લાગ્યા. જાણે જીંદગીમાં આજેજ પ્રથમ સૂર્યને જોતા હોઈએ એવા ઉત્સાહમાં સર્વે આવી ગયા. ૫૭૧ તો આરે તરફ લીનો પ્રદેશ, ખળખળતા શાત ઝરા અને સર્વ ઉતારોઓના મુખપર આનંદોત્સાહ જોતા આગળ વધ્યા. ટ્રેન આગળ વધે જતી હતી અને તેની સાથે અમે પણ આગળ વધતા હતા એવા આનંદમાં અનેક ખળખળતા ઝરાઓ નીકળતાં આગળ ચાલ્યા અને સહિસૌહર્ય પણ વધતું ચાલ્યું.

૧૨-૩૪ જોયો દુયુગેનો પહોંચ્યા. લ્યુગેનો સરોવરને કાંઠે એજ નામનું નાનું શહેર છે. એમાં હોટેલો ઘણી સારી છે. અમે હોટેલ બ્રિસ્ટલ (Hotel Bristol) માં ઉતર્યા. એ જગ્યા

વર્ગની હોટેલ છે અને સરોવરને કાંઠે આવેલી છે એમથી સરોવરનો અને સામેના પહાડનો દેખાવ બહુ સુંદર દેખાયો. મરોવરની ચારે તરફ હોટેલો આવેલી હતી લગભગ દરેક હોટેલ એક મહેલ જેવી દેખાય અને જે હોટેલમાં ઉતર્યા હતા તેમાં ચઢવા માટે ખાસ કેબલ રેલવે રાખી હતી એટલે સરોવરની બાજુ એથી આવનારને હોટેલમાં ઉપર આવવા પગથીયા ચઢવા ન પડે. આખો વખત વીજળી વડે એ ગાડી ઉપર નીચે જતી આવતી હતી હોટેલની બારીમાં બેસી ચારે તરફ જોઈએ તો નાના નાના ચાર કુગર ઉપર બગના પશુ દેખાતા હતા બગનાની શોખા પણ ઘણી સારી લાગતી હતી.

લોકાર્નો

તુરંત લય લઈ તપાસ કરી અને બપોરે બે વાગે ચાનતી અમેરિકન એક્સપ્રેસ કંપનીની દુર લીધી અને ટીકિટો લઈ ગાડી (સારામેન્ક)માં બેઠા. અમને આટોપતા તો વખત લાગતોજ નહિ, કારણ અમે છડેછડા હતા.

ગાડી મોટર (સારામેન્ક)માં બેઠા. બપોરે ક. ૨-૧૦ તે ઉપડી પ્રથમ ઢોળાવ ઉપર ચઢવા અને રેલવેની બાજુમાં આ મા વચ્ચે એક લેવનકોર્સીંગ પાસે પા કનાક ખોળી થવું પડ્યું. અહીંના લેવનકોર્સીંગના દરવાજા ઉપર ઉતરે છે એટલે ઉધડે ત્યારે, આખો દરવાજો આડો હોય તેનો જિભો ચઢ જાય એ સર્વ કામ વીજળીથી ચાલે છે. પદરેક માઈન ગયા હોઈશું ત્યાં સુધી બે ત્રણ ગામ આવ્યા પછી લોકાર્નો (Locarno)નો દેખાવ ધણે ઉચેથી શરૂ થયો. જાણે બનાવગી સુંદર દેખાવ હોય તેમ લીના ખેતરો, વચ્ચે ઝાડો ખુનવાડો અને આમે લેક મેગીઓરીનું મોટું મરો-

વર દેખાવા માંડ્યાં. ગાડી ઢોળાવ ફરતી ચક્કર દેતી નીચે હતરી જાય અને દેખાવ દૂર હતો તે નજીક આવતો જાય, સીનેમાની શીયમ જેવો દેખાવ હતો. માથે સખત તડકો એટલે રિંગિ પહાડની ગાંધાલની ઠંડી અને ધુમસ અને આજનાં દૃશ્ય અને તડકા વચ્ચે સરખામણી થયા કરે. મેગેકાઈના શહેરમાં થઇ આખરે ૪-૩૦ વાગે બપોરે અમે લોકાર્નો પહોંચ્યા. લેક મેગીઓરી—Lake Maggiore ધણું મોટું સરોવર છે. લોકાર્નો શહેરની વસ્તી માત્ર પાંચ હજાર માણસની છે પણ શહેર ધણું સુંદર, આકર્ષક અને હોટેલોથી ભરપૂર છે. દ્રાક્ષના વેલા તો એટલા જોયા કે તેનાં ખેતરો ને ખેતરો ભરેલાં દેખાયાં. દ્રાક્ષના લુમકા લટકેલા, પડખે જીવારી અને મક્કાઈ પણ ધણી અને પીચના ઝાડોનો તો ખાર નહિ. એ સર્વ જોતાં જોતાં આખરે જે સ્થાને મધ સાલમાં ઓગટોળરની છઠ્ઠી તારિખે લોકાર્નોની સુમેહ થઈ તે સ્થાન પર મોટર ખડી રહી.

અમને પ્રથમ ખ્યાલ નહિ કે અમે આવી અતિ મહત્વની ઐતિહાસિક જગ્યાએ આવ્યા છીએ.

સુમેહની જગ્યા સરોવર મેગીઓરી ઉપર આવેલ છે. ત્યાં ધણું સુંદર મકાનમાં પહેલે માળે દેશ પરદેશના મુત્સદ્દીઓ ગયા ઓગટોળરમાં આવેલા. અંગરેજો તરફથી સર ઓરટેન એન્ડરસન હતા, ફ્રાન્સનો બ્રિઅંડો (Briand) અને ઇટાલિનો મ્યુજોલિની પણ તેમાં હાજર થયા હતા.

અરવો ફાક શી લાઇ અમને મકાનમાં દાખલ કર્યા અને એક કારકુને સર્વ બતાવ્યું અને કેટલીક વાતો કરી. જે પુરશીઓનો

ઉપયોગ સુલેહ પર સહી કરતી વખતે થયો હતો તે અમને બતાવી અને કોણ ક્યાં બેઠું હતું તે, પણ બતાવ્યું. પ્રમુખપરચાન એજરસેનને મળ્યું હતું અને સાત પાવરો (Powers)ના મુત્સદી ત્યાં હાજર થયા હતા. લોકોનાં મેયરને ખામ સ્થાન માનવી આપ્યું હતું. અતિહાસિક તહનામા વખતે વપરાયતા ટેબલ, ખડીઓ અને હોશ્કર જાળવી રાખ્યા છે. સુલેહ વખતે ફાટો લીધેલો તે ત્યાં હતો. તેનો નાનો ફાટો અમે ખરીદ્યો. તે પર બધી સત્તાના મુત્સદીના હસ્તાક્ષરની અસલ પર સહી છે તેનો તે ફાટો હતો. એક ધણુ સુંદર ઘડિયાળ હોનમાં ટાંગેલું હતું તે સર્વની સહી થઈ તે વખતે ૭-૩૬ (માઝના) મધ પાડ્યું છે તે હજી તે ટાઈમ બતાવે છે.

આ સર્વ વાતો સાબળી બહુ આનંદ થયો બધી ખુશીઓ વિગેરે સર્વ ચીજો જાળવી રાખી કેટલો રસ જમાવાય છે અને અંતર સત્ત્વ (સ્પીરિટ) કેટલી હદ પર ઊંચે રહે છે તેનો ખ્યાલ આવ્યો. આવા બનાવોને યાદ રાખવાની આ નૂતન પદ્ધતિનો પણ ખ્યાલ આવ્યો. પછી નજીકની હોટેલમાં ગયા. રસ્તામાં ધણુ સુંદર બાગો જોયા. સરોવરનો ફાટો પાડ્યો. સામેનો બાગ બરાબર નીહાળ્યો ખાસ કરીને ઝાડને મથાળેથી કાપી સરખા રાખવાની રીત અને બાગીચની વાડોને એક સરખી કાપી આકર્ષક બનાવવાની પદ્ધતિ ધણી સુંદર લાગી. એ ઉપરાંત નાના નાના ક્યારા, પાણી છાટવાની તદ્દન નવીન ટેલી અને કુવારા જોઈ ધણી નવીનતા અનુભવી હોટેલ પણ પૂરતી સગવડવાળી જણાઈ. અમારે અહીં ધણું એણે વખત રહેવાનું હતું. તેટલા વખતમાં સર્વ ફરેનિ જોયું આજે પ્રકાશ ધણું હતો. હોટેલમાં આ પીધી.

હા વાગ્યે પાછા ચાલ્યા. જે રસ્તે ચાલ્યા હતા તેજ રસ્તે ગાડી ચાલી. ફરીવાર આખો દેખાવ જોયો. ગ્રામ્ય જીવન, ખેડુતોને! ઉલ્લાસ, કામ કરનારાઓનો ઉત્સાહ અને સ્વીસ પ્રજાનું જીવન જોતા આગળ વધ્યા. સીનેમાની શ્રીમ હાટ્ટી દિશાએ ચાલતી અનુભવી.

અમે યોગદાહ ઉપર ફોટો પાડ્યો હતો તે જર્મન ગૃહ રથે અમને લ્યુગાનોમા મળવા કહ્યું હતું. હોટેલ પર આવી અમે તેને મળવા ખાસ મોટર કરીને ગયા તે સામે આવેન યુજીઆ ઈન્સ્ટિટ્યુટ નામની ટેકરી પર રહેતા હતા અને કોઈના મહેમાન હતા.

સરોવરની બાજુએ થઈ અમે મોટરમા તેમના સ્થાને ગયા. આખો રસ્તો ધણો સુંદર હતો. પર્વત પર મોટરમા ચડી ગયા. તેમને મળ્યા તેણે ફોટો તૈયાર કરાવી રાખ્યો હતો. અમે તે અને તેની અસલ શ્રીમ લીધી, ધણો આભાર માન્યો અને પાછા હોટેલમા આવી જમ્યા.

ઘટાલિ.

કોમો Como

આજે ધણા જલ્દી ઉઠી કોમો સરોવર જવાનું હતું. અને સ્ટીમર, રેલ્વે અને સ્ટીમર એમ ત્રેવડી મુસાફરી કરવાની હતી. જલ્દી ઉઠી, નિત્ય કર્મથી પરવારી અમે આઠ વાગ્યા પહેલા સરોવરના સ્ટેશન પર આવ્યા. લ્યુગેનો સરોવર ધણુ મોટું છે. ખારેક માધ્ય લાગુ છે. તે બે રાજ્યની હદમાં આવેલું છે, થોડા ભાગમાં સ્વીસ સરકારની હદ છે, અને બાકીના વિભાગમાં ઇટાલીઅન સરકારની હદ છે એટલે આજે સામાન જતાવવાની અને પામ-પોર્ટ જતાવવાની ખટપટ હતી. જ્યાં સરહદ નવી આવે ત્યાં વીરમગામ કરતાં પણ ખરાબ દશા અનુભવી પડે. જન્ને બાજુ-વાળા જૂદો જૂદો સામાન જુએ. અમે વખતસર આવ્યા હતા એટલે સ્ટીમરમાં બેસી મથા પગી સામાન જતાવી સીધા કરાવ્યો. પાસપોર્ટ પર છાપ મરાવી. જરાબર આઠ વાગે સવારે ચાલી, નવ સ્ટેશને સ્ટીમર ઊભી ગઈ સામે સામે નજીક નજીક બદર આવતા જાય અને ત્યાં ધણા ઉતાર ચઢે ઉતરે. ચાર પરા તો લ્યુગેનોના જ આવ્યા.

સવારે ૯-૨૦ અમે પોરેઝા (Porlezza) સ્ટેશને સ્ટીમરમાંથી ઉતર્યા. પોરેઝા સ્ટેશને સામે રેલ્વે તૈયાર હતી.

રેલવેમાં સામાન ગોડવી બેઠા. ફેટલાંક રેલ્વેને ગાડી બિભી રહી. દવે બહુ ઈટાલીઅન આવવા લાગ્યું. ધરો ઉપર નળાઆં હિંદુ-સ્થાનનાં જેવાં અને ધરો જરૂર કે શરદીયી કાળાં પડેલાં નહિ પણ મુઝમ જેવાં હિંદુ દેખાયાં. લોકો પણ કાઠક હિંદુસ્થાની જેવા અને દેખાવમાં વધારે રૂપાળાં લાગ્યાં.

૧૦-૨૦ સવારે અમે મીનાજીઓ રેલ્વેને પહોંચ્યા વચ્ચે સામાન વધારે છે એમ કહી, અમારી પાસેથી ૯ લીરા લીધા. એક પાઉન્ડના ૧૪૪ લીરાનો ભાવ હતો અને અમે જરૂરી લીરા લઈ લીધા હતા. જ્યારે જ્યારે નવા પ્રદેશમાં જવાનું થાય ત્યારે ત્યાના ચક્રાણું થોડું નાણું જરૂર રાખવું. નહિ તો મશ્વર વિગેરેને સમજાવવામાં ઘણી મુશ્કેલી પડે છે અને આપણે નકામું તુકમાન વેણું પડે છે.

ટ્રેન તો સાધારણ હતી પણ અદર મખમલ ગડેડ હતો. ગાડીમાં બેસી ઉપરને રેલ્વેને ઉતર્યા ત્યાં કેમો સરેવર દેખાયું. ગાડીને પણ ત્યાં લઈ જવામાં પાછી ચલાવવી પડે છે. ભાષા કાંઈ સમજાય નહિ, પણ અટકો બધી વાત ચલાવતા હતા. મીનાજીઓ Menajjio રેલ્વેનથી સ્પીમરમાં સવારે ૧૦-૨૦ બેઠા. સ્પીમરમાં અમને એક અમેરિકન વકીલ મળ્યા. એની ઉંમર ૭૬ વર્ષની હતી. એને હિંદુસ્થાન સંબંધી ઘણું જાણવાનું મન હતું અને ઘણું જાણતા હતા. એણે એક ક્વેસ્ટ સ્થાપી જે તેનું નામ 'સો વર્ષની ક્વેસ્ટ' સો વર્ષ જીવવાની ક્ષમ્યજાણા તેના મેજર થાય છે એ પોતે ફેટલાક વર્ષથી વાનપ્રસ્થ થયેલ છે, ગરીબોને મફત કાપડાની સલાહ આપવાની મહાળીના ૪૦ વર્ષથી કાયરેક્ટર છે, ન્યુયોર્કમાં પ્રેક્ટીસ કરતા હતા. એમણે આરી સાથે બે કલાક બહુ

રસથી વાતો કરી. એ ધર્મમાં ધણા આસ્તિક હતા અને હિંદુ-વાસીઓ માટે એને ધણું માન હતું. એ પોતે ગાલી ચક્ષાવીને અમારી પાસે આવ્યા અને જાણે ધણા જૂના મિત્ર હોય એમ વાત કરવા લાગ્યા. એની સ્ત્રી પણ ૭૦ વર્ષની ડેરડી હતી. મહાત્મા ગાંધીજી માટે એણે ધણું વાંચેલું તે કહ્યું અને ધણી વાતો પૂછી. અમારી વાતમાં એને રસ ધણો પડ્યો અને બધા મુસાફરો અમારી વાત સાંભળી રહ્યા. બધાને પણ એણે વધતો રસ પડ્યો. એણે ન્યુયોર્કના કાયદાની ધણી વાતો કરી અને મેં હિંદુસ્થાનના કાયદાની વાતો કરી. બે કલાકમાં અનેક વાતો કરી. પોતે નાના બાળકોને ધર્મનો ઉપદેશ કરી રીતે આપે છે તેની નાની નાની વાર્તાઓ કહી, મૂર્તિપૂજા ઉપર ચર્ચા કરી અને જ્યારે મેં એમના Cenataph અને કેથીડ્રોમાં મૂર્તિપૂજા જ છે એમ કહ્યું ત્યારે તે જરા ચોંક્યા, પણ પછી એણે મૂર્તિપૂજાની भावना સમજ્યા પછી એની આવશ્યકતા સ્વીકારી.

આરે તરફ દૈન્યથી બરપૂર સરોવર હતું. નાનાં નાનાં ગામો આવતાં જાય તેની રચના, તેની શોભા અને તેનાં સુષક મકાનોનો દેખાવ આદ્ભૂતજનક હતો. ઇટાલીઅન લોકો કુદરતના સૌંદર્યના અને કળાના ભોક્તા છે. પર્વત નીચે અને સરોવર ઉપર ગામ બાંધવામાં કળાનો અને કુદરતનો કેવો સુંદર યોગ કર્યો છે તે પ્રત્યક્ષ દેખાયું. દરેક ગામની આગળ વનરપતિ નવપક્ષવ ખીલી રહેલી દેખાય અને એની મનને મોહ પમાડનારી રચના સરોવરની શોભામાં વૃદ્ધિ કરે. કેટલાંક મકાનો નવીન ઢાંચાનાં અને કેટલાંક આપણા ગામડાનાં મકાનો જેવાં હોય છે. સરોવરમાંથી એ સર્વેનો દેખાવ ધણો સારો લાગે છે. રોટ્ટનો એવાં સારાં રાખેલાં.

કે જોધને સંતોષ થાય. વનરપતિને કળાથી સજ્જગારે છે. જંગલી
ઝાડા કે વેણાઓ અને તેમ ઉગી જાય તેમ નહિ પણ તેને સરખાઈથી
રાખેલાં, સરખે અંતરે વાગેલાં અને સરખાઈથી કાપેલાં હોય છે;
એટલે કુદરત અને કળાનો ખરાબર સુયોગ કરેલો દેખાઈ આવે છે.

આ ક્રોમો સરોવર ધટાલિને તાબે હોવાથી ધટાલીઅન
સરોવર ગણાય છે. એ ઘણું વિશાળ સરોવર છે.

ખપોરે ૧૨-૪૫. ક્રોમો ચહેરના રોશને સ્ટીમરમાંથી ઉતર્યા.
સામેજ હોટેલ મેટ્રોપોલિસ એન્ડ સુસી (Hotel metropole &
Suisse) હતી ત્યાં ઉતર્યા. આ હોટેલ સરોવરના કાંઠા પર જ
હતી. જીનેવ, મોંટ્રે, ઈન્ટર લાકન, લ્યુસર્ન અને લ્યુગેનોમાં બધી
જગ્યાએ સરોવરને કાંઠે હોટેલમાં ઉતર્યા અને હોટેલમાં બેઠા બેઠા
સરોવરો જોયાં.

મુંબઈમાં ઘરિયાનો ઉપયોગ એવીજ રીતે હોટેલવાળાઓએ
કર્યો છે, માત્ર અહીં કેટલીક સુવ્યવસ્થા વધારે દેખાય છે.

સરોવરને કાંઠે હોટેલ હોય તેની બહાર સાંજે બેસવાનું હોય
છે, ખપોરે ત્યાં આ ખીવાય છે. તે હોટેલ બહારની જગ્યા પણ
ઘણી સ્વચ્છ અને આકર્ષક રાખે છે. સાંજે ડીનર પણ જોને એ
હોટેલના આંગણાપર લેવું હોય તે ત્યાં લઈ શકે છે અને જોને
અંદર હોલમાં ડીનર લેવું હોય તે અંદર લઈ શકે છે. એનાં ટેબલ,
ટેબલપરના લેપ, વિગેરે સર્વ સ્વચ્છ, સુવ્યવસ્થિત અને આકર્ષક હોય છે
અને એના શેડ પણ એના સારા કે સ્તે વચ્ચેનાર પણ ધડિતર
દૂરથી જોઈ રહે. અહીં રસ્તાપર બેસી ખાવામાં કાઠની 'નગર'
લાગવાની બીક નથી.

કોમો શહેરની વસ્તી ૧૨ લાખની છે. શહેર ઇટાલિમાં છે, અને બંદર પર સ્ટીમરો આખો દિવસ આવજા કર્યા કરે છે. લાખો લોકો સ્ટીમર દ્વારા આવજા કરે છે.

અમે સ્યુગેનોથી રેલવે માર્ગે પણ અહીં આવી શકતા. સીધી રેલવે મિથાન જાય છે, પણ સ્ટીમરોની ટ્રીપ કરવા આ પ્રમાણે કુકવાળાએ ગોઠવ્યું હતું એમ અમે ધાર્યું અને અમને તેમાં ઘણી મોજ આવી. વળી સ્યુસર્નની હડીનો કડકડાટ હજુ મનમાં હતો એટલે અહીંની સુકી ગરમી ખુબ આવકારણીયક લાગી.

બહરનાં રેશન સામે મોટો ચોક્કસ છે. હોટેલમાંથી બહર જોયું હોય તો ચોપાટીનો કિનારો જ લાગે. એના કાંઠાપર દિવાળત્તી પણ મુખ્યની ચોપાટી જેવી જ થાય છે અને બાજુએ હોટેલો તે ચોપાટીથી વાવકેશરના રસ્તા જેવું વચાણુ લેતા લાગે. વળી સામે પર્વત પર કેબલ રેલવે ચઢી ઉતર કરે અને રાત્રે તેમાં દિવા થાય ત્યારે આખો પર્વત સીમયાના પર્વત જેવો દેખાવ આપે. દેખાવો તો એટલા જોયા કે એમાંથી જેટલા યાદ રહેશે તેટલા બીજાનું સ્મરણ કરાવશે. આનું નામ 'સરેમરો' અને એ યાદ કરાવનાર તરીકેની યોજના પર પુસ્તકનું નામાભિધાન થયું છે અને તે દૃષ્ટિએ તે સાર્થક છે.

બપોરે જરા આરામ લઈ એક સ્પેશિયલ મોટર કરી અહીંથી દૂર વેરેસી (Verese) કરીને શહેર છે, મિથાનથી ઉતરી બાજુએ છે, લગભગ ૬૦ માઈલ દૂર હશે—ત્યાં ગયા. ત્યાં રસ્તે અનેક દરેજો જોયાં. ખેતરો તો આપણાં ખેતરો જેવાં જ. વેરેસી ગામ મોટું છે. ડુંગર ઉપર એક પાલાસ (Palace) હોટેલ

છે ત્યાં જઈને દૂરથી તથા મોટા નાના સરોવરો જોયા, આ પીધી અને મોટરમાં પાછા કેમો આવ્યા.

લેખ (સરોવરો), હુમરો, કુદરતી દેખાવો, વનરાજી, ચંદ્ર સૌર્ય અને કુદરત તથા કળાના અદ્ભૂત મીલનો—આ સર્વજોવાનો એ છેલ્લો પ્રસંગ હતો. હવે કાંઈ સરોવરો આવવાના નથી હવે તો ઇંદાવીઅન કળા જોવાની છે. કુદરતને બદલે હવે મનુષ્યકૃત કળાનો ખ્યાલ કરવાનો છે. તે વિચાર કરતા કુદરતના દેખાવના કેટલાક સારા મોડો ખરીવા અને હોટેલ મેટ્રોપોલિટમાં પાછા ફર્યા.

રાત્રે સરોવર અને હુમરોના દેખાવ ધારી ધારીને જોયો દિવાળી અને પ્રકાશ, સ્ટીમર અને મનુષ્યની મેદની, મોડ અને ટ્રાન્કે, સુન્દર બગીચો અને સ્વચ્છ પગથી, ધણી સુન્દર મકાનો અને બનરની હાર જોના જોતા થોડું વાંચી લખી સુઈ ગયા.

આજે જોગરહ મામનો પ્રથમ નિવસ હતો. રવિવાર હતો સવારથી સેમો લોમો સ્ટીમરમાં જતા હતા રવિવારને અહીં સ્ટીમરની સહેલગાહ મરી ઉત્તરતા હશે એમ જણાયું સ્ટીમરમાં મળના બેન્ડ વાગે તે અમે હોટેલમાં બેઠા બેઠા સમજીએ ધણી સ્ટીમરો ગઈ અને દરેક ઉનારઓથી ચીકાર હતો અમે પણ એ લોકોના આનંદી ચહેરા અને હાથમાં ખાવાની ટોપલીઓ લઈ જતા જોતા હોટેલમાંથી તેમના આનંદમાં ભાગ લેવા લાગ્યા આજે પણ તરૂં મુખર્ષિ જોવો પડે છે અને ઠંડીનું સ્ત્રરણ આ યુગ્ય છે.

કેમો ઇંદાનિમાં આવેલું છે, છતાં ત્યાં સુધી મગજખર અસર સ્ટીટજરતાડનીજ રહે છે, મરણકે એના સૌર્યનું સ્ટીટજરતાડના.

સૌંદર્ય સાથે સામ્ય છે. સ્વીટઝરલૅન્ડમાં અનેક પર્વતો દેખાવે અને શહેરો જોવા લાયક છે. એની વિગત માટે કોઈ પણ સારી ગાઈડ બુક લેવી અને એક સ્વીટઝરલૅન્ડનો નકશો પણ લેવાની જરૂર રહે છે. ખાસ કરીને આઈસના ઉંચા શિખરો અને હાઈન નદીના પોષ (ફાલ્સ) બહુ જોવા લાયક છે. દરેક જગ્યાએ હોટેલની પૂરતી સગવડ છે અને આનંદ કરવા નીકળેલા મુસાફરોને શાંતિ મળે, આરામ મળે અને યાદ તાજી રહે એવા અનેક પ્રસંગો સ્વીસ પ્રજાએ તૈયાર કરેલા છે. એના મોટા જંગલોનો નાશ કરવામાં આવતો નથી, એના કુદરતી સૌંદર્યને બગાડ્યા વગર એની શોભામાં મનુષ્યકૃત યોજના દ્વારા વધારો કરવામાં આવે છે. અમને એમ લાગતું હતું કે આ પ્રદેશમાં શિયાળામાં મળ નહિ આવતી હોય, પણ અમને કહેવામાં આવ્યું કે શિયાળામાં પણ અહીં રમત ગમતો ધણી થાય છે અને તે જોવા અથવા તેમાં ભાગ લેવા દેશપરદેશથી અનેક સહેલાણીઓ આવે છે. રોંટ બરનાર્ડ પાસ ખાસ જોવા લાયક છે. બર્નીઝ ઓબરસેન્ડુન ઈન્ટર લાકન તો જરૂર મુખ્ય ભાગ મળવે છે અને ઝુરિચ, બર્ન અને જીનેવ પણ જરૂર જોવા લાયક છે. ત્યાંથી ધીંગ અને ઝરમાટ પણ જરૂર જવા લાયક છે અને ઝરમાટમાં ગયા પછી ગોરનાર માટ જરૂર જવા લાયક છે. એની ઉંચાઈ ૧૦૨૯૦ ફીટ છે અને ત્યાં અસાધારણ દૃશ્ય છે. મારે વખતનો સકોચ હતો તેથી કેટલીક અગત્યની જગ્યાઓએ હું જઈ શક્યો નહિ. જેટલું જોયું તેટલાનું જ વર્ણન લખ્યું છે. ખરી રીતે હવે ઇટાલિમાં પ્રવેશ કરીએ છીએ.

કોમોના સરોવરને છેલ્લું નીહાળી લીધું. કોમો (como) સરોવર ઇટાલિમાં જ છે પણ અહીં સુધીનું કુલ સહિસૌંદર્ય

સ્વીટઝર્લૅન્ડ જેવું હતું તેથી અમારી નજરે સ્વીટઝર્લૅન્ડ આજેજ
છોડીએ છીએ એમ લાગતું હતું.

સ્વીટઝર્લૅન્ડની વસ્તી ૪૦ લાખની ગણાય છે. આ પ્રજા નાની
છે પણ ધણી ઉદ્યમી છે. એની હોટેલો ધણી સુંદર અને સારી
વ્યવસ્થાવાળી હોય છે. હોટેલનાં સ્થાનો પણ બધી જગ્યાએ મોટા
મરોવર ઉપર આવેલાં છે અને તેમની સામે ધણે સારા બગિચો
હોય છે એટલે એકંદરે કુદરતનાં સૌંદર્ય સાથે મનુષ્યકૃત ખૂબી-
ઓનું મિશ્રાવટ ખુબ સુંદર દેખાય છે. હોટેલના ભાવ આકરા તો
ખરા. લગાઇ પહેલાના ભાવો કરતાં લગભગ બેવડા છે પણ સગ-
વડ ધણી જળવાય છે. હિંદીઓની સગવડ પણ બહુ સારી રીતે
જાળવે છે; જરા પણ બેઠાવતું નામ નહિ અને આપણે વેજ-
ટેરીઅન તરીકે રહેવાનું જણાવીએ એટલે તે પ્રભાણેની બધી
સગવડ ખાસ કરી આપે છે. એનો જુદો વધારે ચાર્જ કાંઈ
આપવો પડતો નથી.

આ સહિસૌંદર્યમાંથી નીકળી હવે મનુષ્યકૃત શોભાઓ અને
કળાના નમુનાઓ જોવા જવાનું હતું. જંગલ, પહાડ, નદી, સરો-
વર, વહેતાં ઝરણા, ઝાડો, વૃક્ષ તથા ધનધાને બદલે મોટાં શહે-
રોની ધમાલમાં પડવાનું હતું. એક વાત મને ચોક્કસ લાગી કે
જો પ્રથમ ઇટાલિ જોઈ, પછી સ્વીટઝર્લૅન્ડ ગયો હોત તો વધારે
સાફ હતું. ઇટાલિમાં સહિસૌંદર્યને સ્થાને સ્થાપત્ય કળાના અને
શિલ્પના ધણા નમુનાઓ જોવાના હોય છે, તે જોવા પછી જો
સહિસૌંદર્ય જોવાનું થાય તો વધારે રસ આવે. બીજી વાત એ
પણ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે સ્વીટઝર્લૅન્ડમાં જનતા સુધી
અજવાળીઆ પ્રકારમાં જવાય તો વધારે સાફ. તેમાં પણ આડમથી

પુનમ સુધી વધારે બહાર આવે છે. જો કે ત્યાં અજવાળિયામાં ચંદ્રની જ્યોત્સ્ના હોયજ એમ ધારવાનું નથી, કારણ કે વાદળોનો ભય તો જરૂર રહેજ; પણ અજવાળિયામાં ચંદ્રજ્યોત્સ્નાનો પ્રકાશ સરોવરમાં પડતો જોવાની તક (ચાન્સ) રહે છે અને સરોવરમાં રાત્રે આનંદસહેલ (એક્ઝકર્ઝન) થઈ શકે છે. આ બંને સૂચના લક્ષમાં રાખવા જોવી છે. હું તો ત્યાં વદ પક્ષમાં ગયો હતો એટલે આ લાભ મને મળી શક્યો નહિ.

ઝોગરની ૧ લી તારિખે બપોરે ૩૧ વાગ્યે કોમોનાર સ્ટેશનપર આવ્યા.

ત્યાંથી મિલ્લાનનો રસ્તો ૧૧ કલાકનો છે. ગાડી જરા મોડી હતી. ઇટાલીઅન રેલવેનાં ઈંજિનો ધણું મોટાં અને ગાડીઓ ચીકાર હોય છે.

મિલ્લાન-Milano.

સાંજે પાંચ વાગ્યા પછી મિલ્લાનનાં સેન્ટ્રલ સ્ટેશને ઉતરી, સ્ટેશનથી પાંચ મીનિટને રસ્તે 'હોટેલ ડુ નોર્ડ' (Hotel du nord) માં ગયા. આજે રવિવાર હતો એટલે બજારો બધાં બંધ હતાં. બાજુમાં એક નાનો સુંદર બગિચો હતો ત્યાં ફર્યા.

મિલ્લાન શહેરની વસ્તી સાતથી આઠ લાખની છે. શહેર ધણું મોટું અને મુંબઈ જેવું લાગે છે. અહીંનાં ઘરો ઉપર કાળાશ

નજીવી અને મુખ્ય જોવું જોઈ જાકઝમાજ લાગે છે. શહેરના રસ્તાઓ પણ સારા છે. ધરને ત્રણ અથવા ચાર માળો હોય છે. યોનાર્ડી પરગણાનું ઇટાલિનું આ મુખ્ય શહેર છે. શહેરમાં વેપાર ઘણો સારો છે અને શહેર સુધડ અને સુંદર દેખાય છે. શહેરમાં ફ્રામ, ટેસ્તી તથા ગાડી ઘણી મળે છે અને બાકાના દર રીત સરના છે. એનું ઇટાલીઅન ભાષામાં નામ Milano મિલાનો છે. એમાં રશ્મ વિગેરનાં ઘણાં કારખાનાં છે અને એમાં ધનવાનો પણ ઘણા વસે છે. ઇટાલિમાં એ કારણે આ શહેરની અગત્ય ઘણી મણાય છે. એનો ઇતિહાસ પણ ઘણો જૂનો છે.

હોટેલની બહાર મોટા ચોક અને તેની બહાર મોટા દરવાજો છે. આજે સારો-હવાડવાળો દિવસ હોવાથી જન્મવાનું સાંજે એ ચોમાનમાં હતું. એમાં વીનળી પણ મોઢવી છે એટલે દરેક ટેબલની નીચેથી પ્લમ હવાવવાથી વીનળી આવે છે અને જન્મતાં હોતએ ત્યાં એક સાથે દિવા ધર્મ જાય છે. ટેબલ લેપ ઉપરના રોડે પણ ઘણા સરસ હોવાથી આખો દેખાવ રમણીય ધર્મ રહે છે.

ખીજે દીવસે સવારે હકી કુકની સવારની સહેલગાહ લીધી. સર્વથી અગત્યનું રથજી અહીં કુઓનું દેવળ છે. Piazza del duomo નામના લતામાં તે આવેલ છે. એ મદિરનું-દેવળનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. એનું ચિત્ર જોવાથી પણ એનો ખ્યાલ આવી શકે તેમ નથી. એની બરાબર સામે વીઝર મેનેન્સઅનું ઘણું સુંદર પુતળું છે. એના દરવાજા લોડાના છે. એના ઉપર આખું બાઈબલ લોડાના ઉત્તાર કામમાં ઉપાડ્યું છે. એ દરવાજો ઘણી કારિગીરીવાળો છે.

એ કૃથીડલની લંબાઈ ૧૬૨ વાર અને પહોળાઈ ૬૬ વાર છે.
 રસ્તાપરનો મુખભાગ (facade ફેસેડ) ૭૩ વાર છે. એનાથી
 વધારે મોટાં માત્ર બે દેવળો દુનિયામાં છે એમ ત્યાં કહેવામાં
 આવ્યું: એક રોમનું સેન્ટપીટર અને બીજું સ્પેનનું સેવીલ કૃથી-
 ડલ. એ દેવળની બહારની જ રોશ્નિ એવી સુંદર છે કે દૂરથી
 જોતાં એ માણસને મોહમુગ્ધ બનાવી દે. જગરા અણીદાર
 મિનારાઓ (સ્પાયરો) અને સીધા આરકા છે. લંડનનું સેન્ટપોલનું
 દેવળ આની પાસે કાંઈ હિસાબમાં નથી. એનાં સ્થાપત્ય અને
 શિલ્પ અદ્ભુત છે. એમાં વચ્ચે બાવન ચાંબલા છે તે પ્રત્યેક એક
 સળંગ આરસના છે અને ધણી ઊંચા અને પહોળા છે. દરેકની
 ઊંચાઈ લગભગ ૮૦ ફીટ જેટલી હશે. રસ્તાપરથી-ધ્રુમટ
 (ડામ)ની ઊંચાઈ ૧૫૫ ફીટ છે. એમાં રસ્તાપરનાં અને અંદરનાં
 મળીને બે હજાર પુતળાઓ મૂક્યાં છે. અંદર દાખલ થઈ નજર
 કરે તો માણસ મુગ્ધ થઈ જાય એવી એની સ્વચ્છતા અને એવું
 શિલ્પકામ છે. હજારો માણસો એક માથે બેસી શકે એવો
 એનો અંદરનો રંગમંડપ છે. એ મંદિરને ઈ. સ. ૧૩૮૬ માં
 બાંધવા માંડેલું. એ આખું આરસનું છે, ઘણું ભવ્ય છે અને
 અતિ આકર્ષક છે. એની પાસે જઈએ ત્યારે શિલ્પનો નમુનો કેવો
 હોય તેનો ખ્યાલ આવે છે. કદાચ રાણકપુરનું જૈન મંદિર આથી
 પણ મોટું હશે પણ આપણી પાસે કાંઈ ફોટા નહિ કે આપ નહિ
 એટલે કંપના ઉપર નિભાવવું પડે. આપણી ખરી કિમતી ચીજોની
 આપણે પૂરી જાહેરાત પણ કરી શકતા નથી એ ખરા ખેદનો
 વિષય છે. આપણાં ભવ્ય મંદિરોનાં વર્ણનનાં પુસ્તકો અને ચિત્ર-
 સંગ્રહ (આલ્બમો) હોય તો આપણા પૂર્વજો આપણને કેવો વારસો
 આપી ગયા છે તે જરા ખતાવી શકાય, દુનિયાને એનો ખ્યાલ પણ

આપી શકાય. આ જાણનામાં એ પ્રકારે જાહેરાત કરવાની જરૂર છે. હજારો મુસાફરો આવે તે દેશને સમૃદ્ધ કરી જાય છે અને આખી દુનીયામાં પ્રશંસા ચતાં ઉત્તેજન ઋજિ છે.

ફોર્મેનું દેવળ ૧૩૮૬ માં બાંધવા માંડેલું તે કારીગર અને માસીકો વચ્ચેના મતભેદ વિગેરે કારણે વચ્ચે કામ બંધ થયું. આખરે સને ૧૫૦૦ માં પૂરું થયું. એમાં જે પુતળાંઓ છે તે અદ્ભુત છે. એનું શિલ્પકામ ગોથીક (Gothic) છે. આખું મંદિર આરસનું છે, જોયા વગર એનો ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે. આવું સુંદર મંદિર યુરોપમાં અત્યાર સુધી એક પણ જોયેલું નહિ એથી એને બહુ બારીકાઈથી જોયું. એના દરવાજાથી માંડીને આખો અંદરનો ભાગ પ્રભાવ પાડે એવો સુંદર છે. *Lofty! Majestic!* એવા શબ્દો મુખમાંથી નીકળી ગયા વગર રહે નહિ.

એની બહુ નજીકમાં Della Scalla ડેલા સ્કાલા નામનું મોટું ઓપેરા નાટ્યગૃહ છે. એ આખી દુનિયામાં મોટામાં મોટું નાટ્યગૃહ છે અને અત્રેની સરકારને તામે છે. પણ એ મે માસની આખરે બંધ થાય છે. એમાં નાટક થાય ત્યારે બહુજ સુંદર થાય છે એમ કહેવાય છે. અમને તે જોવાનો લાભ મળ્યો નહિ.

લિઓનાર્ડો ડી'વીન્ચી (Leonardo de Vinci)નું સ્મારક (મોન્યુમેન્ટ) ત્યાર પછી જોયું. ડોમે અને આ મોન્યુમેન્ટના દરવાજા પર જે કોતર કામ લોહમાં ઉપસાચ્યું છે તે અજ્ઞ છે. આખું બાઈબલ ચીતર્યું છે. દરવાજા બાજુ આજેજ બનાવ્યા હોય તેવા ચોકખા લાગે છે.

એની બાજુમાં સાંટા મારીઆ (Sta. Maria - dello

Grazic) આવે છે. એમાં લાસ્ટ સપર (Last supper) છેલાં બોળનનું ચિત્ર ડી'વીન્ચીનું ચીતરેલું જોવાલાયક ગણાય છે. એ ચિત્ર ખીસ્માર હાલતમાં છે. એ જગ્યાએ વચ્ચે નેપોલી-અનના સમયમાં ઘોડા બાંધવામાં આવતા હતા. ફેટલીકવાર, મોટી જગ્યાએના શા હવાલ થાય છે તે જાણવા જેવું છે. એક માણસને એ જગ્યાએ નીચેથી બારણું ફરવાનો વિચાર થયો. એટલે આવા અનુપમ ગણાતા ચિત્રનો નીચેનો ભાગ કાપી નાખી બારણું મૂક્યું. પુરાણી ચીત્રોનો આવી રીતે અજાનથી નાશ થાય છે. એ લાસ્ટ સપરનું ચિત્ર એટલે જીસસ ક્રીસ્ટને ફોસપર ચઢાવ્યા તે પહેલાં તેમણે પોતાના શિષ્યો સાથે જે છેલ્લું મપર-જમણ લીધું તેનું એ ચિત્ર છે. એમાં ખૂબિ એ છે કે એ વખતે એના બધા શિષ્યો હાજર છે. જેનાં મનમાં કષ્ટ હતું તે જુડાસને તેવો ચીતર્યો છે. દૂરથી ભાવ એવો બતાવ્યો છે કે જાણે બાણ પર પીરસેલી વસ્તુઓ આમેદુખ પડેલી લાગે. ચિત્રકામ સુંદર છે. એ ચિત્રની હજારો નકલ થઈ છે. દરેક ચિત્રશાળા જેવા જગ્યાએ ત્યાં લાસ્ટ સપરનું ચિત્ર નો જરૂર હોયજ.

એની પાસે બ્રેરા પેલેસ (Brera palace) છે. એ Piazza de Breraના નામથી ઓળખાય છે. એ મિલ્લાનની સારામાં સારી ચિત્રશાળા (પીકચર ગેલેરી) છે. એમાં બહુ સારાં ચિત્રો છે. લિઓનાર્ડો ડી'વીન્ચીના શિષ્યોનાં ઘણાં સુંદર ચિત્રો એમાં છે. ખાસ જોવા લાયક ચિત્રો 'સેંટ જોસફ અને વરજીન મેરીનાં લગ્ન'નું છે. એ રાફેલ (Raphael)નું અતિ સુંદર ચિત્રકામ ગણાય છે. ગીડોરિનિ (Guidorini)નું 'સેંટપીટર અને સેંટપોલ'નું ચિત્ર પણ સુંદર છે. આલ્બાનિનું 'ડાન્સીંગ ક્રુસીફ્સ'નું ચિત્ર પણ એટલું

જ વખણાય છે. આમાં એક બોસી નામના ચિત્રારાએ વીંચીના લારટ સપરનાં ચિત્રની નકલ મૂકી છે પણ અસલ પાસે એની કાંઈ કિંમત નથી. આ પીકચર ગેલેરીમાં પાર વગરના ખડો છે. સાત ઓરડા તો એકલા લોન્ગ્ગાર્ડ અથવા મિલ્કાન સ્કૂલનાં ચિત્રોનાં છે અને ધણાં ચિત્રો ખાસ જોવા લાયક છે. દીવસોની પુરસદ્દ હોય તોજ આ ગેલેરી ધારી ધારીને જોઈ શકાય. ટીટિયન (Titian) નામનો ચિત્રકાર તથા બીજા ધણા ચિત્રકારો આ લોન્ગાર્ડ સ્કૂલના થઈ ગયા, તેના જોવા લાયક ચિત્રના નમુના આ ચિત્રશાળામાં છે. અહીં બીજી છટાલિયન સ્કૂલના ચિત્રોના પણ જણુ ઓરડા છે. કેટલાક ભીંત ઉપરનાં ચિત્રકામ ફ્રેસ્કો-પણુ મળનાં છે.

અહીં મુલેહુની કમાન arch of peace (Sampione) બહુ સુંદર છે. એની નીચે થઈને પસાર થઈએ લારે પેરિસની આર્ચ-કમાન-યાદ આવ્યા વગર રહે નહિ. અરિના (arena) આંગણુ-સામેથી દેખાય છે. સેંટ એટોરજીઓ (St. Eustorgio)નું દેવળ અને સેંટ એમ્બ્રોજીઓનું દેવળ ઉપર ટપકે જોઈ નાખવા જેવાં છે.

મિલ્કાનમાં મને સૌથી વધારે આકર્ષક સ્થળ એનું કબ્રસ્તાન-સીમેટરી (Cemetery) લાગ્યું. એનું નામ Cimitero Monumentale છે. એ ચહેરથી દોઢ માઈલ દૂર છે. જરૂર જોવા જેવું છે. એ કુમેથી ચઢતું ન હોય તો પણ એની અમલ જરા પણ ઓછી નથી. એણે ખ્યાસ એકર જમીન રોકી છે. એનો ઘખલ થવાનો દરવાજો ધણો સુંદર છે. અંદર એકએકથી ચડીઆતી લગભગ આઠસે કજરો છે. એ નાની મોટી દેરીઓ જેવી હોય છે, દરેકના આકાર બૃહદા હોય છે, દરેક કળાથી

બરપૂર અને સિંધના નમુના રૂપ છે. કેટલાક પર પૂતળાં મૂક્યા છે કોઈ દીકરી માતાને યાદ કરે છે, કોઈ પત્ની પતિને રડે છે, દરેક ભાવ અભ્યવર્ણીમાં ગરકાવ કરે તેવા છે. કેટલીક દેરીઓ નાની છે. કેટલીક ધણી મોટી છે. કરોડો રૂપિયા ખરચીને સ્મરણસ્તંભો બિમા કર્યાં છે. કુટુંબવાર કેટલીક સ્તુપો હિ જેની અદર દાંડવાની જગ્યા હોય છે. પત્નીને દાંડી હોય તો પડખે પતિની જગ્યા ખાલી રાખી હોય. ધણીખરી દેરીઓ કરારા આરસની અને કોઈ કોઈ ઝેનાઈટ, બારે રંગમેરગી રશીઅન આરસની છે અને દરેક જોવા લાયક છે.

અખડ શાંતિને શોભે અને વધારે તેવા ઝાડો, વચ્ચે સુદર રસ્તા અને આખો દેખાવ ન બૂલી શકાય તેવો. બહુજ શાંત, ગંભીર, કરુણા ઉત્પન્ન કરે તેવો અને અખડ શાંતિનું બાન કરાવે તેવો છે. એમાં ઝાડો પણ કથસ્તાનને યોગ્ય નાખ્યાં છે. કેટલીક જગ્યાએ ચેરીટિને ચીતરી છે, કોઈ દીકરી આસુ પડે છે, એક જગ્યાએ હળ લાંબને એક માણસ હાકે છે, કાંઈ દેખાવોનો તો પાર નથી. એક ગુજરાતની લેખિકાએ એ જગ્યાએ મરવું પસંદ કરેલું તેમા તેણે કાંઈ વધારે પડતું લખ્યું હોય તેમ લાગ્યું નહિ. અખડ ગંભીરતા ઉત્પન્ન કરે, મરણની શાંતિનો ખાસ આપે એવો એનો આખો આકાર છે. એના કેટલાક ચિત્રો લીધા હિ તે જરૂર જોવા લાયક છે. વર્તમાન મિલાની સિંધના નમુના તરીકે આ સર્વ સ્તુપોના ફાટા સંગ્રહી રાખવા લાયક છે.

બપોરે મારા મિત્રના અગતીઆને મળવા બગ્ગરમા ગયા. ત્યાં બગ્ગર વચ્ચે મારકેટ જોઈ, એની ફરસગદી પથ્થરની પણ રંગીત છે. એની ઉપર ચાર માળ ઉપર કાચનો કમાનદાર મકાન

વાળો રસ્તો (આરકેડ) બનાવ્યો છે. અમે ઉપર ઊભા ઊભા માથુસોને આવતા જતા જોયા તો અનન્ય દેખાવ લાગ્યો. આવો બધવ્ય આરકેડ કોઈ જગ્યાએ જોવામાં આવ્યો નથી. ત્યાં ગાડી ઘોડા મોટર આની શક્તિ નથી પણ હજારો માથુસો આવજા કરે છે અને બાજુમાં કોઈ ફાઉસો વિગેરે છે. એની બાંધણી કેવી રીતે કરી હશે તે સમજવું મુશ્કેલ પડે તેવું છે. એમાં વળી અનેકભાવવાહી ચિત્રકામ કરેલ છે. એ આરકેડ નીચે ક્યાંકે એસી રહીએ તો પણ ફટાગો આવે તેવું નથી. એક તો મિથાન મોડુ શહેર એટલે હજારો લોકોની અવર જવર રહી અને તેમાં ઘાટસર દીપે તેવો આરકેડ એટલે બહુ શોભા જામે છે. મિથાન જનારે આ બજારનો આરકેડ જરૂર જોવા જેવો છે.

પેવીઆ, પછી અમે ખાસ મોટર કરી પેવીઆ (Pavia) ગયા. પેવીઆના રસ્તાનું સમારકામ ચાલતું હતું તેથી રસ્તો ઘણો ખરાબ હતો એટલે અમને જરા અગવડ પડી. રસ્તો એક મોઝી કેનાલ-નહેરની બાજુમાં છે. નહેર ઠેઠ મિથાન સુધી જાય છે અને તેમાં નાના વહાણો અને મછવા ચાલે છે. ચનાવવાની સગવડ એટલી કે રસ્તાપર માથુસ એક દોરડું હાથમાં રાખી આખા મછવાને પાણીમાં ખેંચી જાય એટલે માડા ખરચનો ઘણો બચાવ થાય છે.

પેવીઆમાં સરદોસા હ' પેવીઆ Certosa di Pavia નું દેવળ અદ્ભુત છે. એમાં લગભગ વીસ ગોળોમાં જે ચિત્રકામ કર્યું છે તે અનુપમ છે. ઘણા ચિત્રો તો જડાવ-Mosaic-કામના છે એટલે આપણને દૂરથી ચિતરેલ લાગે પણ મોઝેઇકના પંચરંગી નાના ટુકડાના-એ ચિત્રો બનાવેલાં છે, અનન્ય કરી-

જે શુદ્ધાધનાં સંસ્મરણો. જે

મિલાનની સિગેટીમાંનું એક સ્તૂપ (બંદાલ).

રાત્રે ૧૦-૪૫ નીકળવાનું હતું. વેગોલી (Wagonslit) કારમાં બેઠા. એ ગાડીમાં દરેક કમ્પાર્ટમેન્ટમાં બે હતા અને બેસવાની સગવડ હોય છે. અંદરની સગવડો ઘણી અને કાર સલૂન જેવીજ લાગે. એને International Car પણ કહે છે. એમાં રાત્રે સુવાની ઘણી સરસ સગવડ હોય છે. યુરોપમાં ગિસ્તરે લઈને મુસાફરી કરવાની હોતીજ નથી. મૃતું હોય તો પૈસા આપવા પડે અને પૈસા આપે તો ઓઢવાનાં તથા ઓટીકાં વિગેરે સર્વ મળે અને નહિ તો બેસી રહેવાનું. મતલબ ગિસ્તરાતો તો કરી ઉપયોગ ત્યાં છેજ નહિ.

વાગોલી કારનું વર્ણન આગળ કર્યું છે. એમાં બધી જાતની સગવડ હોય છે અને દુવાલ કે પીચના પાણીની કે વાંચવાની નાની લાઈટની સગવડ પણ વૃત્તા નથી.

ફ્લોરેન્સ (Florence)

Italian Name 'Firenze.' ફીરેન્ઝ.

Roman Name 'Florentia' ફ્લોરેન્સીઆ.

મંગળવારે સવારે ૭-૩૫ ફ્લોરેન્સને સ્ટેશને ઉતર્યા. હંધવામાં । રાત્રે જરા પથ્થુ અડચણ હતીજ નહિ, કારણકે સ્વીપીંગ કારમાં પૂરતી સગવડ હોય છે. ટ્રેનમાંથી ઉતરી 'હોટેલ બાગ્લિોની' (Hotel Baglioni) માં સવારે આઠ વાગ્યે પહોંચ્યા. જરૂરી નિત્યકર્મથી પરવારી તુરત કુકની ઓફીસમાં જઈ સવારની તથા બપોરની સહેલગાહની ટિકિટો બદલી લીધી. કુકની દુર સવારે ૯-૩૦ દરેક જગ્યાએ શરૂ થાય છે અને ૧૨૫ કે ૦૫૫ વાગ્યે બંધ થાય, પાછી ૨ થી ૨૫ વાગ્યે શરૂ થઈ ૬ વાગ્યે પૂરી થાય; એની બુકો, ગાઈડ અને ગાડી બધું તૈયાર હોય. અમારે તો એની ઓફીસે જઈ વહીવટ બતાવી ટિકિટ લઈ ગાડીમાં જ બેસવાનું હતું.

ફ્લોરેન્સ મોટું શહેર છે. એની વસ્તી ૧૫૨૦૦૦ ની કહેવાય છે. એને La Bella- 'સુંદર શહેર' વાળખી રીતે કહે છે. અગાઉ ટસ્કનીની આડ્યુની એ રાજધાની હતું. અત્યારે એ પરગણાનું મુખ્ય શહેર છે. એના ઘરોની બાંધણી સુંદર છે અને કેટલીક જગ્યા ખાસ જોવા લાયક છે. ફ્લોરેન્સની કળા વખણાય છે અને ચિત્રકામમાં એની સ્કૂલ-શાખા-ખૂદી છે. જો કે ઇટા-

ગિરીવાળા કળાકાર હોય તેજ એ ચિત્રો કરી શકે. ધણીખરાં બાઈમિલનાં ચિત્રો હતાં અને દરેક ગોળ-રૂમમાં એક આરસનો ધણી સારી નકશીવાળો (આર્ટર) ભાગ ધરાવવાની જગ્યા હતી. એ નકશી બહુ જોવા લાયક હતી. આ દેવળ ખાસ જોવા લાયક છે અને મિલ્લાન આવનારે અરધો દિવસ એ જોવા પાછળ પશુ ગાળવા જેવો છે. ટ્રેનમાં જવું ધણું સસતું પડે છે. એ મંદિર ૧૩૯૬ માં ગીયોવાની વીરકોન્ટી નામના ડયુકે બંધાવેલું કહેવાય છે. એનું ધણું સુંદર ચિત્ર પણ ત્યાં છે. એના વચ્ચેના ભાગમાં એક સુંદર ચિત્ર છે તેનું કામ અજળ છે. એના (facade) મુખભાગમાં ગોથીક અને રોમન સ્ટાઈલ છે. સેન્ટ સેબાસ્ટિયન અને સેન્ટ ફીરોલોરનાં ચિત્રો અંદર દાખલ થતાંજ આવે છે તે પણ બહુ ભાવવાહી છે.

પેવીઆ જંગલમાં આવેલું છે. જ્યાં આ દેવળ છે ત્યાં તો સો દાઢસો ધરજ છે. નહેરની ઉપર આવેલું છે. એને Wilder-gess of beautiful workmanship કહેવામાં આવે છે. અતિ સુંદર કરીગિરી જંગલમાં પડી છે.

ત્યાંથી પેવીઆ શહેર પાંચ માઇલ દૂર છે. એમાં ૧૩૦૦ ની સાલથી રથપાયલી છટાલિની જૂનામાં જૂની યુનિવર્સિટી છે. અમે એ યુનિવર્સિટી પણ જોઈ. અમે ખાસ એક પ્રોફેસરને મળવા ગયા હતા. એ ન મળ્યા પણ એમને ઘેર જઈ આવ્યા. આજના આખા દિવસમાં ધણી મહત્વની જગ્યાઓ જોઈ: કુમો, સીમેટરી અને પેવીઆનું દેવળ એ ત્રણે ખરેખર જોવા લાયક હતા.

સાંજે પાછા હોટેલ કુનોર્ડમાં આવી હોટેલની બહાર પણ કંપાઉન્ડની અંદર ટેમ્પલ બીજાવેલાં હતાં તે પર જમ્યા.

લીગન કળામાં તેનો સમાવેશ થાય છે છતાં એની શાખા જૂદી હોવાનું કારણ એ છે કે એના ચિતારા મુખનો વિભાગ મારે ચીતરવામાં બહુ કુશળતા બતાવતા હતા. ઇટાલિની કળા આ શહેરમાં બર યુવાવસ્થામાં આવી એમ કહેવાય છે. નેટલું એ કળાની બાબતમાં અગ્રગણ્ય શહેર છે તેટલુંજ બાષાસાહિત્યમાં પણ એનું સ્થાન સુદર છે. ફ્લોરેન્સ આરનો (Arno) નદિને કાંઠે આવેલું છે.

ફ્લોરેન્સમાં મેડિચિ (medici) નામના કુટુંબનું ધણું વર્ષ સંભવ રહ્યું. મેડિચિ કુટુંબે પોપ પણ આપ્યા છે એટલે કે એ પોપ મેડિચિ કુટુંબના થયા છે ફ્લોરેન્સ ખરેખર એના પંદરમી સદીના તથા મહાન કળાકારો માટે વખણાય છે માઇકલ એન્જેલો (Michael Angelo) લીઓનાર્ડો ડા વીંચી Leonardo da Vinci અને રાફેલ Raphael એ ત્રણે ફ્લોરેન્સના ખરા જીવન હતા. બીજા ટાડીઓ અને બોક્કાશીઓ વિગેરે પણ ધણા જાણીતા ચિત્રકારો અને શીર્ષીઓ ત્યાં થયા છે; પણ પંદરમી સદીનું તુર તો ઉપરના ત્રણ ગણાય છે. વળી ઇટાલિમાં ઇ. સ. ૧૪૦૨ માં Renaissance ‘નવજીવન’ આવ્યું તે વખતે કળાવિભાગમાં જે મોટો ફેરફાર થયો, કળાની નવીન દિશાઓ ખાલી અને જૂના ક્રમમાં ઉતારી નાખ્યા તેને માટે પણ ફ્લોરેન્સને ધણું માન ધટે છે. એના ખરા હિદાયક મેડિચિ અને તેનું કુટુંબ હતું ફ્લોરેન્સ ઉપર તેમનો દોર ધણી પેઢી સુધી રહ્યો. શીર્ષકામ અને પુતળની કારીગિરીમાં પણ ફ્લોરેન્સે પંદરમી સદીમાં સારો ભાગ ભજવ્યો, પણ અતે માઇકલ એન્જેલો રોમ ગયો અને ત્યાં પછી ફ્લોરેન્સની રૂઢિમા ખાસ જીવ જોડુ રહ્યું

નહિ. પુતળાંના શિષ્ટી તરીકે ડોનાટેલો (Donatello) નું નામ પણ ધણું મશહૂર છે અને એ માર્કલ એન્જેલોની પહેલા થયો હતો. વીરોશીઓ Verrocchio પણ ચિત્રકાર તરીકે માર્ક નામ મૂકી ગયો છે.

આજે સવારે ગાડી કે મોટર નહોતી. ચાલીને જોવાનું હતું. નજીકમાં જ બધે ફરવાનું હતું. માથે રસાયો ધણું મોટો હતો. જોનારા લગભગ ૮૦ હશે અને ગાઈડ એકજ એટલે જોટલું મળળાપ તેટલું સાંભળવાનું રહ્યું. અને જોવા આવનારામાં અમેરિકન ડોસીઓ વધારે, એટલે મર્યાદા બરાબર જાળવવી પડે. બપોરે ગાડી મળવાની હતી. સવારે તો લગભગ ચાર કલાક ફરવાનું અને જોના રહેવાનુંજ હતું.

ફ્લોરેન્સના પ્લાન-નકશા-અમને હોટેલવાળાએ આપ્યા હતા, તેને અનુસારે ચાલી અમે તદ્દન અભણતા હતા છતાં કુકની ઓફિસ શોધી કાઢી.

કવિ, ચિત્રકાર, શિષ્ટી અને સ્થાપત્યકારના આ City of Flowers ફૂલના ઘહેરને માટે એક કવિએ લખ્યું છે કે—

Where'er our charm'd and wondering gaze we turn,
Art History & Tradition wait to claim
Our deepest thought statues and marble groups
Adorn the streets, the very stones have tongues—
The holy fanes, the towers, are eloquent.

આ કવિતાનો ભાવ ફ્લોરેન્સમાં ફરતી વખતે બરાબર દેખાઈ આવે છે. ઠાંટેએ અહીં Divina Comedia લખ્યું, બોકેશીઓએ અહીં Decamerone લખ્યું, મોટો રાજ્યનીતિજ્ઞ

મેકીઆવેલી Mechiavelli અહીં યાદ ગયો અને મેટા ખગોળવેત્તા ગેલીલીઓ Galileo આ જૂમિનો પુત્ર હતો.

અમે શહેર જોવા ચાલ્યા. સર્વથી પ્રથમ ડુમો (Duomo or Meria dal fiore) નામનું કેથીડ્રલ જોયું. એનું કામ સને ૧૨૬૮ માં શરૂ થયું હતું. એનો ઉપરનો ધુમટ (ડોમ) ધણા જખરો ગણાય છે અને પરદેશી અનેક સિદ્ધીઓ એને જોવા માટે ફ્લોરેન્સ ખાસ આવે છે. ઉપર સુધીની નીચેથી ઉચાઈ ૩૫૬ ફીટ છે. એ દેવળ જોવા લાયક છે. ચાંબલા ધણા જખરા અને ખાસ કરીને એનાં ઘોંઝનાં ખારણાં જલ્દી જોવા લાયક છે. એની ખાજુમાં બેપ્ટીસ્ટ્રી Baptistery અને કેપેનાઇય - Campanile જલ્દી સિદ્ધની નજરે જોવા લાયક છે.

રસ્તાના ચોકમાં કેટલાંક ઘણાં સુંદર પુતળાં છે. એ ઢરેક ધારી ધારીને જોવા લાયક છે. એમાં લડતો લડાયક ચેલ્સો (gladiator) વિગેરે કેટલાંક પુતળાં જલ્દી સુંદર છે. ફ્લોરેન્સમાં માઈકલ એન્જેલોએ ઘણાં કામો આરંભ્યાં પણ એને પોપે રોમમાં ખેલાવી લીધો તેથી તે કામો અધુરાં રહી ગયાં છે. આવાં અધુરાં કામો પણ જોવામાં આવે છે. એન્જેલો પુતળાં બનાવતો હતો અને ચિત્રકાર તરીકે પણ જખરો હતો. એ ચોકમાં તેમજુનો કુવારો જલ્દી સુંદર છે.

ફ્લોરેન્સમાં ડાન્ટે (Dante)નું ઘર બતાવવામાં આવે છે. એ જૂના જમાનાનું ઘર બહારથી જરા જોષ જવા જેવું છે.

ફ્લોરેન્સનું ઘણું જોવાયેલું સ્થળ તે તેની ચુદ્ધિલિ ગેલેરી છે. એનું નામ Galleria degli Uffizi છે. આખી દુનિ-

યામાં તે મશહૂર છે. એનો, ચિત્ર અને પુતળોનો સંગ્રહ ધણો મોટો છે અને આખી દુનિયામાં વખણાય છે. એની ઉપર ચઢવાના ૧૨૬ પગથિયા છે પણ લીફ્ટથી ચઢાય છે. લીફ્ટમાં એક સાથે દશ માણસ બેસે છે પણ આવતાં જતાં એને વખત ધણો લાગે છે. ફ્લોરેન્સની સ્કૂલનો બરાબર અભ્યાસ કરવો હોય તેને માટે આ લાઇબ્રેરી-ગેલેરી બહુ સુંદર સ્થાન છે. એમાં બધી સ્કૂલોનાં ચિત્રો છે. એમાં પુતળોં પણ બહુ જોવા લાયક છે. ખાસ કરીને રાફેલનાં ચિત્રો, રામાનોનાં ચિત્રો અને રેનાલ્ડનાં ચિત્રો જોવા લાયક છે. આખી લાઇબ્રેરીનું પ્રત્યેક ચિત્ર નીકાળીને જોતાં તો દિવસો લાગે.

વેનીસની સ્કૂલનાં પેઇન્ટિંગો પણ અહીં ધણાં છે અને બહુ સુંદર છે. બેલીનીનું મેડોનાનું ચિત્ર બહુ સાફ છે. બોટીસેલીના પાર વગરનાં ચિત્રો બહુ જોવા લાયક છે. લીઓનાર્ડો વીન્ચીનાં પણ સુંદર છે.

એક રૂમમાં માર્કસ એન્જેલોનાં ચિત્રો છે તે પણ બહુ સુંદર છે. એનું મેડોનાનું ચિત્ર બહુ વખણાય છે.

Tribuna નામનો આઠ ખુલાવાળો રૂમ છે. એમાં બહુ સુંદર શિલ્પકામનાં પુતળોં છે. ગેલિલિયું વિનસનું પુતળું અદ્ભુત છે. કુસ્ટીઆન્જેનું પુતળું પણ એટલુંજ વખણાય છે.

ઉવટે એક રૂમમાંથી આખા શહેરનો દેખાવ જોઇ શકાય છે તે જરા વખત રોકાઇને જોઈ લેવા લાયક છે.

આ ગેલેરીમાં એટલો મોટો સંગ્રહ છે કે બધી સ્કૂલોનો બરાબર ખ્યાલ આવી જાય. વિવેચક દૃષ્ટિથી જોનાર અને બતા-

વનાર ગાઈડ હુદિયાર હોય તો યોગ્ય વખતમા ધણુ જોઈ શકાય છે સમજને બહુ સુદર રીતે બળબો છે

એની અદરથી Pitti gallery મા જઈ શકાય છે તે ઘણી દૂર છે પણ અદરથીજ રસ્તો કાઢો છે રસ્તાના ટ્રીડરમા એકડો ચિત્રો આવે છે તેના ઉપર ચાના નજર નાખતા જવી એમા રોમના રાજના અને પોપોના ચિત્રો ઘણાખરા આવે છે. Franciscan church of santa croce અને Loggia dei Lanzi પણ જોવા લાયક છે

ફ્લોરેન્સ જોતા એક વાત મગજ પર બરાબર ઠસે છે આર્ટ-કળા શી ચીજ છે તેનો યુરોપીઅનોને મુદર ખ્યાલ આવેલો અને તેને બળવી રાખવા તેમણે ઘણો સારો પ્રયત્ન કરેલો એમા જરા પણ શક નથી જે પ્રજા એક પેઢી-ટીંગના ત્રીશ ચાળીશ હજાર પાઉન્ડ આપી શકે તેને કળાની કેરી કદર હશે તે વિચારવા જેવું છે એ પ્રજાનું ખરૂં મન કળાવિભામના પોષણમા બરાબર વધરાય છે અને ચિત્ર કે સિલ્પ કેવું હોય તે તે સમજે છે એક માણસ ઉભો હોય તો તેના અંગ પ્રત્યંગ કેવા હોય તેનો અભ્યાસ કરે છે અને anatomy શારીર શસ્ત્ર તો એટલું સારું જાણે કે માથ વગરનું એક અંગ ન હોય જે ઈચના શારીર પર ચાર ઈચની પાઘડી યુરોપમા છેજ નહિ પ્રત્યેક સિલ્પ મનુષ્યને માપીને ઘાટસરનું કર્યું છે ૨૫ પૂરવામા બાવ એવો લાવે કે દરિયો બતાવવો હોય તો બરાબર બતાવે, જગન હોય તો જગત એ જોનારનો કલ્પના ઉપર છોડવામા આવતું નથી પણ ચિત્રમા બરાબર બતાવવામા-હિતારવામા આવે છે ચિત્રને દૂરથી જોવામા આવે છે જ્યાં ખાવાના વાધા હોય તે પ્રજાને કળાની કિમત

ક્યાંથી આવી શકે ? બાકી ધરાયલી પ્રજા એની ખરી કિંમત કરે છે અને એણે કેવી કિંમત કરી છે તે અહીં નજરે નોવાય છે. એ પ્રજા સુંદર ચિત્રકાર કે શિલ્પીને સમ્મતી પડખે સ્થાન આપે છે, એના મરણ પછી એનાં જીવનચરિત્રો લખાય છે અને સેંકડો વર્ષો સુધી એને યાદ કરવામાં આવે છે. ચિત્રમાં રંગ કટલો નોયો તેના આંકડા અહીં મૂકાતા નથી; ભાવવાહી વસ્તુની કિંમત થાય છે. માધકલ એન્જેલોના એક એક ચિત્રના લાખો રૂપિયાની કિંમત થાય છે, તે નોવાની એકવાર આવડત થઈ ગયે તો કિંમત કરતાં આવડે.

બપોરે બે ઘોડાની બાકીઓમાં જવાનું હતું. કડે કડે ઘોડા ચાલતા હતા. ત્રણ માધકલો એક બુક્કવાડ નોવા રસ્તો આવે છે. તેની પહેલાં મેડિચિ કુટુંબની દાટવાની જગ્યા આવી. એનું પણ અજબ કામ છે. દશ લાખ પાઉન્ડ ખર્ચ્યા છતાં અધુરું રહ્યું છે.

એમાં રાત અને દિવસ (Night & Day)નું સજીવા-રૂપણ (personification) બહુ મજાનું છે, એમાં ખરો ભાવ આપ્યો છે. તેની સામે ઉષા અને મંધ્યા (Dawn & Twilight) પણ ખરેખર નોવા લાયક છે. આ બધાં આરસનાં પુતળાં છે. એ પુતળાં માધકલ એન્જેલોનાં બનાવેલાં છે.

વીલા ડી કોલીને રસ્તે ત્રણ માધકલ ચાલ્યા ત્યાં માધકલ એન્જેલોનો સ્કવેર (મોગાન) આવ્યો. તેમાં વચ્ચે એન્જેલોનું મોટું બાવડું મૂક્યું છે. ત્યાંથી નદી, ચહેરોના દેખાવ નોવા લાયક છે. એને promenade પ્રેમાનાડ કહે છે. આ જગ્યાએથી આખા ફોરેન્સનું દૃશ્ય ધણું રમણીય દેખાય છે. એ દેખાવને ' પેનેરામા ' કહે છે.

અર્થે એક સાંટા એસ (Santa Croze) મળતું છે. એમાં માઈકલ એન્જેલો, ગેલીલીઓ, મેડોન્યાવેવીને દાટવામાં આવ્યા છે. એ દરેકનાં પુતળાં પણ છે. ડાન્ટેની જગ્યા છે પણ તેને અહીં દાટેલ નથી. એને રેવેના (Ravenna)માં દાટવામાં આવેલ છે.

શહેરની વચ્ચે એક છે તેની પાસે Piazza della Signoria છે. એમાં ધણી ઇતિહાસિક બાબતો છે. એમાં Hercules and Bacchus નું પુતળું ખાસ વખણાય છે.

ફ્લોરેન્સનું વર્ણન લખવા બેસીએ તો પાર આવે તેમ નથી. એમાં એટલી કારીગિરીની ચીજો છે કે પ્રત્યેક માટે લખતું મુશ્કેલ પડે. ઇટાલિ આવનારે આ શહેર જોવા જવું છે અને ખાસ કરીને જેટલો વખત મળે તેટલો તેની ગેલેરી જોવામાં ગાળવા જવો છે. એ જોવાથી જુદી જુદી ચિત્રકળાનો ખરો ખ્યાલ આવશે અને ખ્યાલ નહિ આવે તો અપૂર્વ ચીજો જોવાની તક અને સંતોષ તો જરૂર મળશે.

ફ્લોરેન્સની બાંધણી જૂની પદ્ધતિની પણ સારી છે. અમે જે હોટેલ બેલીઓનીમાં ઉતર્યા હતા તે પણ મજાની છે. ખર્ચ ન હોય, તપાસ ન કરીએ તો કેટલા છેતરાઈએ તેનો અહીં ખ્યાલ આવ્યો. સાંજે આવી હોટેલવાળાને પૂછ્યું તો લીરાના ભાવ પાઉન્ડના ૧૩૮ કલા. અમે છાપામાં ધણી વધારે વાંચેલા એટલે તુરંત કુકની એરીસમાં જઈ ૧૪૬ ના ભાવે પાઉન્ડ વધાર્યા. અસલ લીરાના ભાવ ધણી દશે પણ અત્યારે તે પડી ગયા છે, લીરા એટલે અત્યારને ભાવે આપ્યો. દોઢ આનો ચાપ. લીરાની નોટા આવે છે. સેંટીમના નાના મોટા સીસ્ર આવે છે. એક સેંટીમનો સીસ્રો બજો શોધ્યો પણ મળ્યો નહિ. દાવ એક સેંટીમનાં

કોઈ ચીજ મળતી નથી. એક લીરાના એટલે દોઢ આનાના સો સેન્ટીમ થાય એટલે પાંચ દસ પચાસ સેન્ટીમ સાથેજ વહેવાર છે. આખા ઇટાલિમાં ચલણ લીરાનું છે, એનું નામ Lira છે પણ એનો ઉચ્ચાર 'લીરા' છે.

ઇટાલિમાં સ્ત્રીઓને હજુ ચોટલા ધણી રહ્યા છે. પોપનો હુકમ છે કે ચોટલા રાખવા અને ઇટાલિ ધણું ખર્ચે રોમન 'કેથોલીક' છે એટલે ચોટલા રહ્યા છે. પોપનું જોર હજુ ધણું છે. કેટલાક મંદિરમાં હુકી બાંધના કપડાં (સ્કાર્ફ) પહેરેલી સ્ત્રીઓને દાખલ થવા દેતા નથી એટલે પછી તેમને રૂમાલ બાંધી હાથ ઢાંકવા પડે છે. આ દેખાવ બહુ રમુજ ઉત્પન્ન કરે છે.

પીઝા pizza.

બુધવારે સવારે (તા. ૪-૮) ક. ૭-૧૦ ટ્રેનમાં બેઠવાનું હતું. વખતસર તૈયાર થઈ ટ્રેન પર ગયા. આજે પીઝા (pizza) થઈ સાંજે રોમ પહોંચવાનું હતું અને રોમ એટલે તો આખી દુનિયાનું અજબ સહેર અને તેનો ઇતિહાસ ધણો ભણેલો એટલે બહુ રસ પડશે એવી આશામાં ચાલ્યા.

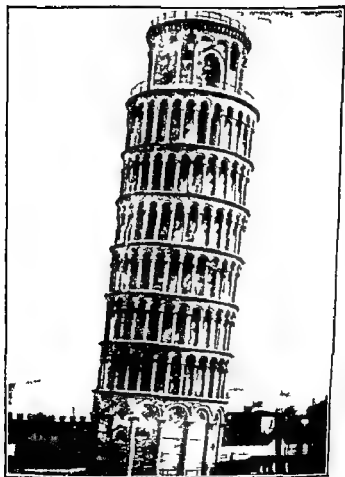
તેજ સવારે ૮-પર પીઝા પહોંચી ગયા. પીઝા ફોરે-સથી ૪૯ માઈલ છે. અને જીનોઆથી ૧૦૨ માઈલ થાય છે. સ્ટેશન પર કલોક રૂમમાં સાંમ્યાન મૂક્યો. દરેક સ્ટેશન પર કલોક રૂમ હોય છે.

થોડી શી લાઇ સામાન રાખે છે અને રસીદ આપે છે. ત્યાં સામાન મૂકી ગામમાં હોટેલ નેટ્ટુનો 'Hotel Nettuno'માં ગયા. ત્યાં અમારે માટે ખાવાનું તૈયાર કરવાનો ઓર્ડર આપવાનો હતો. ત્યાં જરા ખેરસી એક હોશીઆર ગાઈડને લઈ પીઝા જોવા ચાલ્યા. એ માર્ગ દર્શક, લડાઈમાં લગડો ધપેલો હતો પણ હુશિયાર હતો. પીઝા નાનું ગામ છે પણ ધણું ચોક્કસ છે. હોટલ ધણી સારી અને નદીના કાગ ઉપર આવેલી છે. નદી પણ મોટી અને મજબૂત છે.

પીઝામાં થોડા કલાકજ રોકાવાનું હતું, એટલે ગાડીમાં ખેસી ગાઈડને સાથે લઈ ચાલ્યા. પછી મોડી મોડી સમજ પડી કે માઈડ વગર પણ ચાલે તેવું હતું.

પ્રથમ ત્યાં મોર્ડુ દેવળ જોયું. તે ધણુ પુરાણું અને વિશાળ છે. એની પહોવાડે ૧૮ ચંમચા છે. અંદરનો ભાગ સાધારણ રીતે સારો છે, એનાં બારણાં ઘણાં મજબૂત અને કારીગિરીવાળા છે. એ મદીરના આગલા ભાગની બરાબર સામે બાપ્ટીસ્ટ્રી (Baptistry) છે. એ પણ ૧૨ મા સૈકાની છે અને ધણી વિશાળ છે. બાપ્ટીસ્ટ્રીનો ખ્યાલ એવો છે કે જ્યાં મુઘી એક ક્રીશ્ચીઅન બાળકને Baptism એટલે ક્રીશ્ચીઅન ધર્મની દિક્ષા આપવામાં આવી ન હોય ત્યાં મુઘી તે મોટા દેવળમાં જવાનો અને ત્યાં જઈ પ્રાર્થના કરવાનો અધિકાર મેળવી શકતો નથી. એટલા માટે એને પ્રથમ બાપ્ટીસ્ટ્રીમાં લાવી ત્યાં બાપ્ટીઝમ આપવામાં આવે છે અને પછી તેના ઉપર છાંટા નાખે ત્યાર પછી તે ક્રીશ્ચીઅન થાય છે અને વરધોડામાં દેવળનું દર્શન કરે છે. આ પીઝાની બાપ્ટીસ્ટ્રીમાં ભીંતો ઉપરનાં ચિત્રો-ફ્રેસ્કો-મજબૂત હતા. તેનો ધુમટ બહુ જોયો અને તેમાંથી નીકળતો

યુરોપનાં મસ્જિદો.

લીનોંગ ટાવર (પીઝા ઇટાલી)

પ્રતિધ્વનિ (echo) બહુ લાંબો વખત ચાલતો હતો. ત્યાં અવાજનું દશવાર પુનરાવર્તન થતું હતું. મારા મિત્રે પણ ગળાના અવાજ કર્યા. બરાબર લાંબો પડધો પડતો હતો. એમાં એક કરારા આરસનું પુદ્ધીટ બહુ મજનું છે. તેની કારીગરી સુંદર અને ભાવવાહી છે.

પણ પીઝાની સુંદર ચીજ નો એનો હળતો મિનારો Leaning tower (લીનીંગ ટાવર) છે. એને Campanile પણ કહેવાય છે, એ ઘણો આડો ટાવર છે. એના આડ માળ છે. કુલ પગથીઆ ૨૯૭ છે. ત્રણ માળ સુધી તો માળની સપાટ ભૂમિ પણ આડી છે પણ ચોથા માળથી સપાટ ભાગ સીધો આવે છે. એટલે ટાવર બન્યા પછી નમી ગયો કે બનાવ્યોજ વાકો તે સમજાતું નથી. જમીનમાથી ધરતીકપ સામે બચાવ માટે પણ તેમ કર્યું હોય એમ ધારવામાં આવે છે. કડી-આની દ્વારી (પ્લમ લાર્ડન) મૂકીએ તો ૨૫ ડીગ્રી વાંકો છે. તેર ફીટ આડો જાય છે. અતિ આશ્ચર્યકારક ચીજ છે. ઉપરથી આખા શહેરનો અને દૂર આવેલો કરારાનો પર્વત જેમાંથી કરારા આરસ નીકળે છે તેનો વ્યુ-દેખાવ-મજનનો છે. સડક, રેલવે, ખેતરો, અને ગામ બહુ મજનનાં દેખાય છે. આ ટાવર પર ચઢતા દરેક માટે એક ફેરા મારીએ એટલે બહુ થાક લાગતો નથી. ઉપર સાત મોટા ઘટા તેના દરેકના સુર બહુ મિત્ર પણ માંભળવા ગમે તેવા છે અને તેમાં વાજાં વાગે છે. એમાંનો એક ઘટ વજનમાં ૭ ટન છે એમ કહ્યું. લીનીંગ ટાવર ફનીઆપગની એક અજાયબી છે અને જરૂર જોવા લાયક છે. ગેવીવીઓએ આ ટાવરનો આકાશ પ્રદ્યારના અભ્યાસને અગે ઘણો ઉપયોગ કર્યો હતો એમ કહેવાય છે.

બાપીરફીની પડખે બાજુમાં એક સુંદર કબ્રસ્તાન cemetery છે. એનું નામ કે'પોસાટો છે. એને બાંધવામાં પવિત્ર મનાતી નેરસાવેમની ૬૩ વહાણુ ખરીને ધૂળ લાવવામાં આવી હતી. એ સેમીટરીમાં ઘણાં પુતળાં અને કબરો છે. એના ફેરકો બહુ સુંદર છે. એમાં સ્વર્ગ નરક અને લાસ્ટ જજમેન્ટનાં ચિત્રો અતિ સુંદર છે. Triumph of death નું ચિત્ર ખાસ જોવા લાયક છે. એ ગરીબને સતાવતો નથી પણ સત્તાવાદીને ફેવો ભય ઉપજાવે છે તે જરૂર જોવા લાયક છે. સૃષ્ટિનાં સર્જન Creation નું ચિત્ર-fresco-પણુ બહુ ભાવવાહી છે. બીજા કેટલાંક પુતળાં અને કબરો જોવા લાયક છે.

અહીં ઘણા સપ્ત વર્ષાંક પડ્યો. અરધો ક્યાક ખોદી થતું પડ્યું. હિંદુસ્થાનમાં આવે તેવો આરમારનો આ વર્ષાંક હતો.

એક સુંદર પુતળાંઓનું કારખાનું અને તૈયાર પુતળાંઓ જોયાં. બહુ સારી કરીગિરી ખીજામાં થાય છે. એની કિંમત પણ ઘણી રીતસરની લાગી.

રોમ Rome-Roma.

હોટેલમા આવી લગ્ન લઈ સ્ટેશન આવ્યા કંતોક રૂમમાંથી સામાન લઈ લીધો ૧-૨૨ જપોરે ગાડી ઉપડી રોમ ૬ ૭-૫ રાત્રે અબ્યુ.

બોસ્ટન હોટેલ ('Hotel Boston')મા અયા સ્ટેશનથી દશ મીનિટને રસ્તે છે રસ્તો ધણે સારો છે. વચ્ચે બે ત્રણ ધણા મળના કુવારા આવ્યા.

રોમ શહેરની વસ્તી અભારે સવાયાર લાખની ગણાય છે. એને Eternal City 'સવકાળતુ શહેર' કહે છે. એના સબધમા લખતા એક કર્તાએ લખ્યુ છે કે રોમને એક દિવસમા બાંધવામા આવ્યુ નહોતું અને રોમ એક દિવસમા બેધ શકાય તેવુ નથી. Rome was not built in a day & Rome cannot be done in a day. આ હકીકત તદ્દન સાચી છે. રોમ ધણું પુરાતન અને ઐતિહાસિક શહેર અને તેમા જોવા તથા સમજવા જેવી વસ્તુઓ એટલી બધી છે કે એનો જોતા પાર આવે તેમ નથી. એની સાથે રોમનો આખો ઇતિહાસ અને યુરોપના ખ્રિસ્તિ ધર્મનો ઇતિહાસ એવી રીતે ચુંચારેના છે કે એને જોતા અને સમજતા દિવસો નીકળી જાય. આઠામા આઠા ૭ દિવસ રહીએ તો માત્ર બહુ અમલ્યની ચીજો રોમમા

નેર્થ સપીએ અને એક માસ પણ અધુરો લાગે એવું રોમ શહેર છે. અમારે ત્રણ દિવસ અને ત્રણ રાત રહેવાનું હતું તેમાં જ નેધુ અને ગાઇડ વિગેરે પાસેથી સાંજનું તેનો કાઠક અહેવાલ અત્ર લખી નાખ્યો છે.

રોમ ઇટાલિની રાજધાનીને રોમ કહે છે. ઇટાલીઅન ભાષામાં એ રોમા Roma કહેવાય છે. એની વસ્તી સવા ચાર લાખ મનુષ્યની ગણાય છે. એમાં દ્રામની સગવડ સારી છે. એની ઇટાલીઅન ભાષા એવી છે કે આપણે જરા પ્રયાત્ન કરીએ તો તુરત આવડી જાય. અમારા વખતમાં સપ્તદશ ધાતુઓ ૧૦૦૮૭ શીખવતા હતા એટલે લેગિન સપ્તદશ ધણા આવડે અને અંગ્રેજી ભાષામાં જુજ રૂપાતર પામનાં ધણા સપ્તદશ તો ઇટાલીઅનમાં પરિચિત લાગે તેવું છે. રોમન ભાષા સામંજસમાં આતંક આપે તેવી છે.

મુસોલિનિ અસારે ઇટાલિમાં મહાન વ્યક્તિ છે. એના જીવન ઉપર ધણાં આક્રમણ થયા છે પણ એ પૂર નેસથી આગળ વધ્યે જાય છે. એ અસાધારણ મનેશ્વળ ધરાવનાર વ્યક્તિ સંજ્ઞાથી ક્રેટલીક હકીકત આગળ આવશે તેથી તેનું નામ ધ્યાનમાં રાખવા જોઈએ. રોમમાં હોટેલની સગવડ ઘણી સારી છે. અમે ખોસ્ટન હોટેલમાં રહ્યા હતા ત્યાં અમને એક બાયરમ અને બે મુલા ખેસવાના એરથ ઉપરાત એક રેટરમ આપ્યો હતો. તેનું ફરનીયર અને તેની લાઈટ રાજવશીને પણ શરમાવે તેવાં હતાં. એ હોટેલમાં શેફ (મુખ્ય રસવતીકાર) ધણો હુશિયાર હતો એટલે જ વસ્તુ વેજેટરીઅન તરીકે તૈયાર કરવાનું ક્લીએ તે બહુ

સારી કરી આપતો હતો અને ખાવા પીવાની સગવડ ધણી સારી હતી.

રોમ શહેર, ટાઈબર (Tiber) નદી પર આવેલું છે. આખા ઇટાલિયા તે મોટામા મોટી નદી છે અને રોમની બરાબર વચ્ચે ચળે પસાર થાય છે. અસલ રોમને સાત ટેકરીનું શહેર કહેવામાં આવતું હતું. તે સાતે ટેકરીઓ હાલ દેખાય છે: કેપિટોલાઈન Capitoline, ક્વીરીનાલ Quirinal, વીમીનાલ, Viminal, એસ્ક્વીલાઈન Esquiline, પેલેટાઈન Palatine, એવેન્ટાઈન Aventine અને કેલીઅસ Caelius. આ સાતે ટેકરીઓને દૂરથી પણ જોઈ અને એની નજીક પણ ગયા હતા. આ સાતે ટેકરીઓનો અને રોમનો આખો ઇતિહાસ મારા અભ્યાસમાં આવી ગયો હતો એટલે વિસ્મૃત થતા જતા સરકારો તાજા થયા, અભ્યાસનો સુંદર સમય સ્મરણમાં આવ્યો અને ત્રણે દિવસ બહુ મજા પડી. બાળકાળની ચિંતા વગરની નિર્દોષ જીવન અને તે વખતે મગજ પર પડેલી છાપો તાજી થઈ અને ધડિતર બહુ આનંદ અનુભવ્યો. તે દિ નો દિવસ ગતા । એ દિવસે તો ખરેખર ગયા ।

સદર સાતે ટેકરીઓ ઊંચાઈમાં લગભગ ૧૭૫ ફીટ છે અને હારમધે આવેલી છે. રોમમાં પોપનું રાજ્ય હતું તે સને ૧૮૭૦ માં પૂર્ણ થયું, પણ હજી પણ પોપની વેટીકન અને રોમનાં દેવગોપર પોપની સત્તા છે. અને તે *empirum in imperio* 'રાજ્યમાં રાજ્ય'—આંતર સંરક્ષિત ગણાય છે. તેના ઉપર ઇટાલિના રાજ્યની મત્તા ચાલતી નથી અને તેમાં જે ગુન્દા થાય તેની સજા વિગેરે પણ પોપની કારટ કરે છે. ખ્રિસ્તીઓના

રસ્તે જતાં મોટા બૃહદ્ મકાન સામે Unknown Soldier અજ્ઞાત સિપાઈની એક બહુ સુંદર કદ બનાવી છે. છેલ્લી લડાઈનું એ સ્મારક છે. ઇટાલીઅનો એ કદને ધણું માન આપે છે. આ આખો ચોક્ક અને કદ ખામ જોવા લાયક છે. નાસ્થુન દરિયાનો દેવ એનું મહિર ધણું પુરાણું અને જોવા લાયક છે રસ્તામાં ચાલતાં સાત જગ્યાએ મોટાં મોટાં સ્મરણ સ્તંભો આવે છે. એને આખેલો Obelisk કહે છે. એ દરેકનો ઇતિહાસ જણાવવા લાયક છે એની ઊંચાઈ ૫૦-૬૦ ફીટથી વધારે હોય છે. એના પર જનારના ચિત્રો જેવું લગે છે, પણ પૂછતાં સમજાય છે કે એ ચિત્રો નથી પણ ઇજિપ્શીઅન ભાષામાં લખેલા લેખો છે. ઇજિપ્શીઅન લોકોની અમલ નિપિની એવા પ્રકારની હતી. એ દરેક ક્રાંતિ-ચામલા બહુ ઊંચા અને બધા લાગે છે. ઇજિપ્તમાંથી એને રોમમાં લઈ આવ્યા છે. અસલના વખતમાં આઠલા મોટા ચામલા રોમમાં આઠમે દૂર કેવી રીતે લઈ આવ્યા હશે તેનો ખ્યાલ થવો જરા મુશ્કેલ લાગે છે, પણ વેટીકનમાં ચિત્રો છે તેમાં એવા મોટા આમેરોને કેવી રીતે વહાણમાં ચઢાવવા ઉતારવામાં આવતા હતા તેની વિગત નજરે જોઈએ ત્યારે રોમ ઈસ્વીસનની પૂર્વે પણ અનેક કળાનો બગાર હતું એમ જરૂર લાગે છે. એનો સમજવા યોગ્ય ઇતિહાસ છે.

રસ્તામાં Marcus Aurelius માર્કસ આરેલીયસનું મોડા પરનું પૂતળું (Equestrian Statue) બહુ સુંદર છે. મોડા પરના જે અમુક પુતળાઓ વખણાય છે તેમાંનું એક એ છે. એ પુતળાને બહુ બારિકાથી જોવા લાયક છે. એમાં સારી રીતે બારિકાથી કારીગરી કરેલી છે. અને ઈસ્વીસનના યુગની

ચર્યાતમાં પણ મનુષ્ય અને મોડાના શરીરનો ખારીક અભ્યાસ તે બતાવી આપે છે. આ છેલ્લો રોમન ચહેનચાદ મોટો Imperial philosopher તત્ત્વશાની મુત્રાદૂ હતો અને બહુ વખણાઈ ગયો. એનું આત્મમંથન વાંચવા યોગ્ય છે, પણ અહીં તે અરથાને છે. પહેલા કોરચીઅન રામ કોન્સ્ટેન્ટાઈનનું આ બાવડું છે એમ મારવામાં આવતું હતું તેથી તે જળવાઈ રહ્યું.

એની બાજુમાં હાલના ઇટાલીઅન નરવીર મુસોલિનિની ઓશીસ છે. એ જરૂર પડે ત્યારે પોતાની ઓશીસમાંથી હજારો રોમન લોકોને સંબોધીને બાપણુ આપે છે, અને રોમનો તેને સાંભળે છે. એની બાજુની ખારીમાંથી એના ઉપર બોંબ ગોળા વડે આક્રમણ થયું હતું તે બતાવવામાં આવે છે. એ જરૂર પણ ગમરાયો નહોતો.

કેપીટોલ Capitol

Palatine પેલેટીન.

આ પુરાણા રોમનાં જૂનાં ખડેરાં બહુ જોવા લાયક છે. એને પ્રથમ રોમ્યુલસ અને રીમસે (Romulus & Remus) ઇ. સ. પૂર્વે ૭૫૪ માં બાંધ્યાં. એ અસલનું રોમ શહેર હાલ જીર્ણોદર્યામાં પડ્યું છે. બાજુમાં મોટું કોલીસીઅમ છે જે હવે પછી જોવાનું છે. આ પેલેટાઈન જોવામાં ગાઇડની ખાસ જરૂર છે. એ સર્વ ઐતિહાસિક રચના બતાવે છે. ગાઇડ વગર આપણે તો ઉજડ ગામની જાત્રાએ ગયા હોઈએ એમજ લાગે. એના ચાર દરવાજા છે તેને portus કહેવામાં આવે છે. જુની કારી-

રોમન ઈથોલિક સંપ્રદાયના ઉપરી એ ધર્માધ્યક્ષનું અસલ નેટલું રાખ્યું હવે રહ્યું નથી છતાં એ સત્તા ગણાય છે. એની જમાવટ અને એનો વૈભવ ધણો જળસો છે, તે આગળ એના રથાનાદિ સંબંધી વર્ણન આવશે ત્યારે જણાશે. રોમના આ ધર્મસ્થાન-તેની ગતિની વિવિધતા અને તેના પતનનો ઇતિહાસ વિચારવા લાયક છે; અને તેટલીજ મહત્વની બાબત રોમના પ્રજા સમ્રાટ રાજ્યના ઇતિહાસની અને સામ્રાજ્યના ઇતિહાસની, તથા તેના પતન અને નાશના ઇતિહાસની વિચારવા યોગ્ય છે. આ લેખ ઐતિહાસિક નથી પણ ધર્મ અને ઇતિહાસની નજરે રોમનો ખરાખર અભ્યાસ કરવાથી વિશેષ રસ આવે છે એ જણાવવા પૂરતું આટલું વર્ણન જરૂરી છે.

શરવારે સવારે (તા. ૫ ઓગસ્ટ) કુકની સહેલગાડમાં જોડાયા. ઇતિહાસકાળથી અમારા જોવાનો આરંભ થયો. એટલે કેટલાક અનભિચારે જે ઉગડ ગામની યાત્રા જેવું લાગે તેવું હતું-કારણકે એ ઐતિહાસિક જગ્યાઓ અત્યારે તો ખડેર પડી છે-નેમાં મને તો શરઆતથી અસાધારણ રસ પડ્યો.

ચેન્થીઅન Pantheon.

રોમમાં આ જૂનામાં જૂનું સારી હાલતનું મકાન છે. રોમના પહેલા રાહેનશાહ ઓગસ્ટસના જમાઇ એમા એગ્રીપા (Agrippa) એ એને બંધાવ્યું હતું, એટલે એને લગભગ ૨૦૦૦ વર્ષ થયા છે. એની ભીંત ૨૨ ફીટ જાડી છે અને બારણા સીસા જેવાં મજબૂત છે. એનો ધુમટ ૧૫૨ ફીટ ઊંચો છે. એનો અર્થ very sacred-ધણું પવિત્ર થાય છે. રોમન

લોકો ધણા દેવોને પૂજતા હતા તેથી એનો અર્થ ધણા દેવોનું સ્થાન (Temple of all Gods) એમ પણ થાય. એ સ્થાનમાં ચાર પછી પાંચમા સૈકામાં ખ્રીસ્તી ધર્મ આવ્યો અને એનું નામ Santa Maria Rotonda સાંડા મારીઆ રોટોંડા પડ્યું હતું હજુ પણ એ Pantheon પેંથીઅનના નામથીજ સારી રીતે પસિદ્ધ છે. જુના મહાન તરીકે એ જોવા લાયક છે. એમાં વીશ્વર ઇમેન્યુઅલ ધિ સેકન્ડની કથા ખાસ જોવા જેવી છે. અહીં પ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર રાફેલની કથા ખાસ જોવા લાયક છે. એ સોળમા સૈકાનો મહાન શિલ્પી થઈ ગયો અને રોમને મગરૂરી આપનાર જે સૌંદર્યસેન્ટો (Cinquecento: sixteenth century)—સોળમી સદીના ત્રણ મોટા કળાધરો થયા તેમાંનો તે એક હતો. એ ત્રણ વ્યક્તિઓ તે બ્રેમાન્ટે (Bramante) માઈકલ એન્જેલો (Michael Angelo) અને રાફેલ Raphael ગણાય છે. ઈટાલીના પ્રવાસમાં આ ત્રણેનાં નામો બહુ વાર સાંભળ્યાં. પોપ પાંચમા નિકોલાએ, મેડિસિ ડ્યુકેની હરિશાહમાં કળાને બહુ ઉત્તેજન આપ્યું તે તેના પછી આવનાર બીજા પોપ (Papa II) નામના પોપે વધાર્યું. હેવટે જુલીઅસ સેકન્ડે (Julius II) રોમનો જે ખરો સુવર્ણકાળ કળાને અગે ઉત્પન્ન કર્યો તેની સાથે સદર ત્રણે વ્યક્તિઓનાં નામ જોડાયલાં રહેશે. એને Renaissance નવજીવનનો સમય કહેવામાં આવે છે. પોપે બીજું ગમે તે કંઈ હોય તેની સાથે આપણને અત્યારે સંબંધ નથી, પણ એણે કળાને બહુ ઉત્તેજન આપ્યું અને અત્યારે જે ફારીંગીરીના નમુના તરીકે ચિત્રો અને પૂતળાંઓ લબ્ધ થઈ શકે છે તેનું ઘણું માન પોપે કળાને આપેલા ઉત્તેજનને આભારી છે. રાફેલની કથા ઉપર ૧૮૮૩ માં પૂતળું કરવામાં આવ્યું હતું.

ગીરી શ્રેષ્ઠ સ્થિતિમાં તે પર દેખાય છે. રોમ ઉપર અનેક આક્રમણો થઈ ગયાં છે એટલે અત્યારે જુના રોમનો જે ભાગ દેખાય છે તે તદ્દન નટપ્રાય સ્થિતિમાં છે. હાલ યોડા વર્ષથી બહુ સંબાળથી ખોદી તેમાંથી જૂનાં ઘરો મહેલો અને ઘણી બીજી ગોળી કાઢેલ છે તે દરેક જોવા લાયક છે અને તે વસ્તુ અમુક વસ્તુજ છે એમ કહેવામાં આવે ત્યારે બહુ કુતુહલ થાય છે.

રોમ પહેલાં monarchy-રાજસત્તાક રાજ્ય હતું, પછી પ્રજામત્તાક Republic રાજ્ય થયું, પછી Empire સહેનશાહત બન્યું અને પછી પડ્યું. એના દરેક પંથર અવાજ કરી ખોલી રહ્યા છે. ગોળનારને ત્યાં ઘણું જાણુવા લાયક મળે તેવું છે. પ્રથમ ઓગસ્ટસનો મહેલ આવે છે તે ખોદી કાઢેલો છે. બાજુમાં Tiberius ટાઈબીરિયસનો મહેલ છે. દ્વરથી Rostrum રોસ્ટ્રા (બ્યાસપીઠ) દેખાય છે, જેના ઉપર ગિભા રહી Romans ! Citizens ! Countrymen ! એવા સંબોધનપૂર્વક ભાષણો થતાં હતાં.

પછી House of Livia-Domus Liviae આવે છે. એ સહેનશાહ ટાઈબીરીયસની મા હીલિવિયાનો મહેલ છે. બહુ શ્રેષ્ઠ છે. ઓગસ્ટસનો મહેલ ૧૮૯૮ પછી ખોદી કાઢ્યો છે. કાળની અસર નીચે મોટી મહેલાતોના શા હાલ થાય છે તે જરૂર જોવા લાયક છે. સહેનશાહ કેલીચુલાનો મહેલ પણ તેરી જ સ્થિતિમાં છે. અહીં કલોડિઅસ, નિરો અને બીજા એ સહેન-શાહો રહેતા હતા.

પછી Palace of Nero આવે છે. આ સ્થાન અસ-લના રોમનું બરાબર કેન્દ્ર (centre) હતું અહીં નિરોએ વૈભવ

બોગવ્યો હતો અને રોમ તેની નજરે બરાબર આકર્ષક નહોતું તેથી તેને બાળી નાખ્યું. રોમ બળતું હતું ત્યારે પોતે અગાશી ઉપર બેઠા બેઠા શીડવ વગાડતો હતો. રોમન લોકોમાં જનવરની સાકારી અને ગેડીએટર-મલ્લોની લડાઈ ઘણી ધાતકી રીતે થતી હતી. તેઓ એમ માનતા હતા કે એવી રીતે લોકોને કળવવાથી લડાયક જુરમો જાયન રહે છે.

એની બાજુમાં જ પછી સ્ટેડીઅમ (Stadium) ખોદી કાઢ્યું છે. એનું ખોદકામ બહુ હુસિયારીથી કર્યું છે. એ ચોરસ ૧૭૫૫૨ વાર છે. એમાં અસલ Olympic games થતી હતી. ત્યાં Circus maximus છે તેની લંબાઈ લગભગ ૭૫ શીટ હશે. તેમાં સાડા ત્રણ લાખ માણસો સાકારીની રમત જોઈ શકતા હતા. એમાં ઓગસ્ટસ અને નિરોની બેઠકો ક્યા હતી તે બતાવવામાં આવે છે.

ત્યાર પછી મોટા Triclinium ટ્રીક્લીનીયમ-જમવાનો હોલ આવે છે. એ ઘણો વિશાળ પણ તદ્દન જર્જરિત હાલતમાં છે. એની બાજુમાં Nymphaeum ઉનાળામાં જમવાનો ખંડ છે. રોમન લોકો વચ્ચે ટેબલ પર જમવા નહોતા બેસતા પણ બીંતને અડેલીને બેસતા એટલે પીરસનારને સામેથી પીરસવાની સગવડ ઘણી પડતી. આ મકાન અસલ આકારમાં જળવાઈ રહ્યું છે. નિરોના વખતમાં લીફ્ટ હતી તે અહીં જણાય છે. એની પદ્ધતિ જૂની પણ સુંદર હતી.

લીવીઆનું ઘર જોતાં અસલ રોમનાં ઘરો કેવા હતાં તેનો બરાબર ખ્યાલ આવે છે. વચ્ચે ચોક હોય છે. હિંદુસ્તાનના

ધરોનું એની સાથે સામ્ય ધણું લાગ્યું. સીઝર ક્યાથી નીકળ્યો, એને શુકન કેવા ખરાબ થયા, ક્યા ખરાબો, ક્યા પડ્યો—એ સવ સ્થાનો દેખાય છે. સેનેટ હાઉસની જગ્યા પણ દેખાય છે વેસ્ટલ વરજીનનું—મુરલીઓનું પવિત્ર સ્થાન (Temple of cybele) દેખાય છે. તેમનો ન્હાવાનો કુંડ પણ સરસ છે. એક મોગી જગ્યા આવે છે તે સીઝર પસાર કરી ગયો અને પછી ક્યા તેનું ખૂન થયું અને Thou too Brutus ! એ બોલ્યો એ જગ્યા પણ બતાવે છે. જે સ્થાને એનો રાજ્યારોહણ સમારંભ થવાનો હતો તે જોઈએ છીએ, ત્યાં પહોંચવા પહેલાં એ ખનાસ થઈ ગયો અને ન જાને જાનકીનાથ ! પ્રભાતે કિં ભવિષ્યતિ—જેથી હકીકત બની ગઈ, રાજ્યના અભિષેકને બદલે લોહીની નદીઓ ચાલી. એ સર્વ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ વાતનું સ્થાન બરાબર બતાવાય છે. એની સામે એક બાજુ લાયધુ કરવાનું રોસ્ટ્રા (Rostrum) બીજી બાજુ સેનેટ હાઉસ અને સામે વેસ્ટલ વરજીનનું સ્થાન—એ સર્વ જગ્યાઓ દેખવામાં આવતાં મનુષ્યનો સહાર, જીવનની અસ્થિરતા કીર્તિના કિલ્લાઓ, કાળની ગહનતા અને લોભની પરિસીમાના હૃદયદ્રાવક પ્રસંગો મગજ-માથી પસાર થાય છે.

કિલ્લાને—પેટેટાઇનને જોતાં બે કલાક થયા અનેક વાતો સામળી. માથે સૂર્ય પ્રકાશી રહ્યો હતો ગ્રાઈડ ધણે હુશિયાર અને માહિતગાર હતો લગ્ય લેવાનો સમય થયો હતો ઇતિહાસની વાતો છોડી હોટેલને આગે પડ્યા

યુરધીસ ગાર્ડન્સ અને મંચહસ્થાન**Borghese Gardens & Museum**

હાનમા એને Villa Umberto Primo કહેવામા આવે છે સત્તરમા સૈકામા એને સ્થાપવામા આવ્યુ છે. પ્રીન્સીઅન ગેટ (Princian gate)મા થઈને એમા જવાય છે એ ઘણો સુંદર બગીચો અને સમહસ્થાન ■ દાખલ થતા નીકટર લુગો નુ સુંદર બાવલું છે, બાણુમા Goethe ગાયેનુ બાવલુ સારૂ છે. યુરધીસ સાથે નેપોનીઅન પહેલાની બહેન પરણી હતી. એ મ્યુઝિયમ ૧૮૦૨ મા પ્રમુખીય થયુ જમીનપર બાવલા આરસના છે અને ઉપર પહેલે માળે ગેરેરી છે પીકચર ગેલેરીમા રાફેલ, ટીટીઅન (Titian), સોડોમા અને ક્રેસ્ચેઓના બાવલાહી સુંદર ચિત્રો છે અને રોમમા વેગીઅન પછી બીજો નબરે આ ગેરેરી આવે છે બાવનામા બરનીનિ (Bernini) નુ Apollo & Daphne નું બાવલુ અસાધારણ છે એમા અગ્ર પ્રત્યગ બહુ સુંદર ચોજેલ છે મનુષ્ય શરીરના ધાટનો તો એવો સારી રીતે અભ્યાસ કરેતો દેખાય છે કે એનું વર્ણન કરવુ મુશ્કેલ છે. બીજા બાવના પણ બહુ જોવા લાયક છે —

પીકચર ગેલેરીના ૧૧ ઓરડા છે સોડોમાનું પવિત્ર કુટુંબ (૩મ ૧ લામા), ૪ થા રૂમમા રોફેલનું entombment, તેજ રૂમમા Van Dyck વાનડાયકનું પાએટા (Pieta), માર્કિય એન્જેલોનું Crucifixion—એ ચિત્રો બહુ સુંદર છે. લગભગ સર્વ ઇટાલીઅન સ્ફૂતોને અહીં સ્થાન છે. સમહસ્થાનમા સ્ટેચ્યુ અને પેઇન્ટીંગ બહુજ સુંદર છે અને અભ્યાસ ન કરેલા સાધારણ

માણસને પણ જોતાં બહુ આનંદ થાય તેવી ચીજો એકઠી કરેલી છે. મેડોનાનું ચિત્ર પણ ઘણું જાણ્ય છે. એના મુખ પર નિર્દોષતા છવાઈ રહેલી છે. આખી ગેરેરી બહુ જોવા લાયક છે. અભ્યાસી હોય તે તો અહીં દિવસો પમાર કરી શકે તેવી સુદર વ્યવસ્થા છે. અનેક ચિતારાઓને આ જૂના ચિત્રોની કોપી કરતા અમે જોયા. કેટલીક સ્ત્રીઓ પણ પુરાણા ચિત્રોની નકલ કરતી હતી. ખાસ પરવાનગી મેળવી એ કાર્ય કરી શકાય છે, ચિત્રોમાં મુખ્યત્વે આછબબની વાતો સર્વત્ર જોવામાં આવી ડાન્બીંગ સેટર્નનું ચિત્ર અમને બહુ પસંદ પડ્યું.

ત્યાંથી એક બગિચામાં દાખન ચલા તેમાં પાણીથી આનંદ બહુ મળતું ધડિયાળ જોવામાં આવ્યું. કવિ શેલી (Shelley) અને કીટસ (Keats)ના ઘરો બહારથી જોયા આ બંને કવિઓ અંગ્રેજ હતા પણ છટાલિના સૌહાર્યપ્રેમથી તે દેશમાં રહેતા હતા.

ઈન્જનીઅરીંગ સ્કૂલ બહારથી જોઈ. ચોક્કમાં મોટું ઇશ્ટાળી અને ઓમેલી (ધણા મોટા એક પથ્થરનો યામનો) છે તે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૭૩ નો છે એમ અમારા ગાઇડે કહ્યું. લેટેરેનો (Laterano)નું દેવળ ધણુ જુનું ગણાય છે. એને mother & head of all Churches કહેવામાં આવે છે, મરણુ કે પહેલાં ક્રીસ્તીઅન રાજા કેન્સ્ટેન્ટાઇને તેને 'મધાવ્યું' હતું તે હીક છે. પીન્સીઓ (Pincio)માંથી આખા પુરાતન રામનો બ્યુ-દેખાવ જોઈ શકાય છે એ બગિચામાં ગેલીનીઓ વિગેરેના પુતળાં જોવા લાયક છે. અસલ આ બગિચો લુક્વસ (Lucullus)નો હતો. એ ધણે પ્રસિદ્ધ છે.

સેટપીટરના દેવળના એક વિભાગ (St. Pietro in

Vincole)માં માધકલ એનેલોનું મોઝીમનું આરસનું બાવલું ખાસ નેવા લાયક છે. એ એનેલોએ એટલું સુદર ધડયુ કે એના દરેક અંગ ધાટસર અને સૌંદર્યથી ભરપૂર દેખાય છે. કવિ, શિલ્પી, ચિત્રકાર—એનેલો એના મોહમા પડી ગયો, એને ખોનાવવા પ્રયત્ન કર્યો અને ઉત્તર ન મળ્યો ત્યારે મોતાની હથોડી (chisel) તેને ડામા ખગ પર લગાવી એમ કહેવાય છે. ડામા ખગ પર હથોડીના ધા દેખાય છે. સેટ પીટરનું દેવળ આવતી કાને નેવાનું છે.

સરગ નીસરણી

આજે એક ઘણી મજાની, આનંદ આવે તેવી ચીજ છેવટે નોંધ. એનું નામ Scale Santa. Church of Sacred Staircase. એનું નામ 'સરગ નીસરણી' કહેવાય. એ ઘણું નાનું મંદિર છે પણ જરૂર નેવા જેવું છે. અંદર મયા પડી લગભગ ૩૨ પગથીયાં દેખાય છે. દરેક પગથિયુ દશ ઈંચ ઊંચુ હશે. દાદરની પહોળાઈ લગભગ ૩૦ ફીટની. એના પર દરેક પગથીયા ચઢવા પહેલાં કાંઈ બાંધવું પડે અને ઉપર પહોંચના તો હિવસો નીકળી જાય. મારા સમજવા પ્રમાણે પોપની રાજ વગર તે ઉપર ચઢી શકાતુ નથી. કેટલીક ખુદી સ્ત્રીઓ ઉપર ચઢતી હતી, કોઈ ત્રીજે કોઈ પાત્રમે છડે પગથીએ ચઢી હતી અને આખો બંધ કરી પ્રાર્થના કરતી હતી. આવી અનેક ખ્યામનો ખ્રીસ્તી ધર્મમાં પણ ચાલે છે. અસ્થા હોય તે કબૂત રાખે, અહારનાને હાસ્યારપદ અથવા વહેમ જેવું લાગે, પણ આવા ક્રિયાવિભાગમાં ઘણીવાર તર્ક ને અવકાશ હોઈ શકતો નથી. સ્વર્ગ પર ચઢવું હોય તેણે આ મંદિર અવશ્ય બોટવું જોઈએ. એમ

રોમન કેથોલીકો માને છે અને તેમ પોપ તેમની પામે મનાવે છે. જે પ્રભને સુધરેલી માનવામાં આવે છે તેમા આવા આવા અનેક વહેમો આવે છે. કોઈ માફ હોય તો મંદિરનું જળ લાવીને છાંટવામા આવે છે, દાણા છટાય છે, વિગેરે ઘણી વ્યવસ્થા છે. પંચ અન્ન તે અપ્રસ્તુત છે. આ રેટરકેસ (દાદર) નું ચિત્ર અને તેને અંગે આવતી માન્યતાનું અગ્રેજી વિવરણ મેં લખ લીધું છે તે જરૂર વાચવા જેવું છે. આ પ્રમાણે આ સુંદર ઐતિહાસિક શહેરને આજે પ્રથમ દિવસે જોયું. ઇતિહાસની ઘણી વાત ધરાધ-પૂર્વક લખી નથી અમારો ગાર્ડિયન ધણે કાળેન હતો તેથી તેના વર્ણનમા મને ઘણી મજા આવતી રોમમા તો એટલું જોવાતું છે કે આવા કળા વૈભવવાળા દેશમા માત્ર જોવામા જ અમારો વખત ગયો અને અમને કોઈ ખરીદી કરવાનો જરા પણ સમય મળ્યો નહિ.

રોમમાં બીજો દિવસ (૧૮-૨૧)

ગ્રોટેસ્ટન્ટ અંગ્રેજોનું કબ્રસ્થાન.

English Protestant Cemetery

અંગ્રેજોએ ઇ. સ. ૧૮૨૫ માં આ સીમેટરી બંધાવી છે. એ બહુ જોવા લાયક છે. ઘણા અંગ્રેજો જેઓ રોમમા ગુજરી ગયા હોય તેમનું અહીં સ્મારક છે એમા બે સ્મારક ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવા છે. શેલી (Shelley) ૧૭૯૨ માં જન્મ્યો, ૧૮૨૦

માં ઘણી નાની વયે દરિયામાં ડૂબી ગયો. એની કથ જરૂર જોવા લાયક છે. એની બાબુમાં એનો મિત્ર Trelamny દટાયો છે.

કીટ્સ (Keats), બીજો અંગ્રેજ કવિ, ક્ષયરોગથી મરણ પામ્યો. તેનું સ્મારક ન કરવું, તેનું નામ ન લખવું એમ તે કહી ગયો હતો તેથી તેની કથ ઉપર લખ્યું છે કે—

“Here lies one whose name lies writ in water.”

1821, Young English Poet.”

આ કવિ પણ બહુ નાની વયમાં મરણ પામ્યો.

એની કથથી થોડે દૂર એક મિત્રે નીચે પ્રમાણે કવિતા લખી છે. હુંબર તો તેનું નામ ન જ લખ્યું પણ દૂર લખ્યું. Keats ! if thy cherished name be “writ in water”
Each drop has fallen from some mourners chick,
A Sacred tribute, such as heroes seek
Though oft in vain—for dazzling deeds of slaughter
Sleep on! not honoured less for Epitaph so weak
બહુ જોડો ભાવાર્થ છે. હુંબ પર લખવાના લેખને ‘એપીટાફ’ કહેવામાં આવે છે. ખીન ધણા અંગ્રેજોનાં સ્મારકો છે પણ તે સર્વની નોંધ લેવાની ખાસ જરૂર નથી. આવા નાની વયના, અસાધારણ પ્રતિભાવાળા કવિસ્ત્રની નોંધ જરૂર લેવી જોઈએ.

સીઝરે બાધેલા શહેરની ભંતિ અને કીલ્થો બાબુમાં છે અને તેની પડખે Pyramid of Cestius છે તે બહુ ઉચી-પિરામીડના આકારની છે અને બરાબર જળવાઈ રહેલ છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૧૨ ની શાલમાં તે બાધેલી છે. એ બહુ જાગી દેખાય છે, જોવા લાયક છે.

સેન્ટ પૉલ St. Paul. ચર્ચ (તિમ્બુ).

કોરીન્થીઅન સ્ટાઇલમાં બાંધેલું આ દેવળ ઘણું જાજરું દેખાય છે. એમાં ચાંમલાઓ ઘણા સુશોભિત અને ઊંચા છે. એની કોરીગિરીમાં આડી કમાન આવે નહિ અને કોરીન્થીઅન સ્ટાઇલમાં ચિત્ર વિચિત્રતા (ornamentation) વધારે હોય. એની ડાબી બાજુએ Marconi નું વાયરલેસ સ્ટેશન છે. આખી દુનિયામાં મારકોનિના હાથમાં એ એકજ સ્ટેશન રહ્યું છે. મહાન વ્યક્તિએ આ અસાધારણ મોટી શોધ કરી તેને એનો કાષ્ટ જીવ જોવો લાભ મળ્યો નથી. સેન્ટ પૉલના દેવળમાં ખીસપના ૨૬૫ ચિત્રો છે. એને Medallions કહે છે. એ મદિરમાં એકજ આરસના ઘણા ઊંચા ૧૮૦ ચાંમલા અંદર છે અને ૧૨૦ બહારના ભાગમાં છે.

St. Paul & St. Peter ના આરસનાં બાવલાં બહુ સુંદર અને મોટા કદનાં છે. એ ઉપરાંત અત્યાર સુધી થયેલા બધા પોપનાં અઢી શીટ ઊંચા મોઝેઇક્સનાં ચિત્રો છે. એ ચિત્રોમાં નથી પણ મોઝેઇક્સનાં છે. દૂરથી જોતાં એ ચિત્રોએ ચીતરેલાંજ લાગે.

Maryના Coronation નું સંદેશનું ચિત્ર ઘણું પ્રશસ્ત છે અને બહુ વખણાય છે. આ દેવળની નીચેના ભાગમાં સેન્ટ પૉલની કબ્ર છે. આખું દેવળ ઘણું વિશાળ અને ખાસ જોવા લાયક છે.

ટાઈબર નદીના ઘાટ પર.

સાંચી ટાઈબર નદી પર ગયા. ત્યાં હોરેશીઅસનો પુલ જોયો. જે પુલ ઉપર હોરેશીઅસની પ્રસિદ્ધ વાર્તાની ઘટના રચા-

યહી છે અને જેના ઉપર મહુમ મહારાજ શ્રી ભાવસિંહજીએ નાટક લખ્યું લખાવ્યું હતું એ હૈદરેશીઅસનો પુત્ર જોયો. એ નાટક મેં પ્રાગધરામાં જોયું હતું. આજે એ પુત્ર નજરે જોયો. આ બનાવ ઈ. સ. પૂર્વ ૩૦૦ માં બન્યો હતો.

ટાઈબરનો પુત્ર ધણે મોટો છે પણ એમાં ખાસ તૂતનતા કાંઈ નથી. એની આસપાસ ધણે ઇતિહાસ છે તે જોવા અમે આવ્યા હતા. ત્યાં એક નશીબ દેવીનું મંદિર છે. (Temple of Fortune). ત્યાં રોમન લોકો લવિષ્ય જાણવા માટે દેવીને પૂજવા આવતા હતા. આ પુત્રની બાજુમાં ગટર છે ઇસ્વીસનની પૂર્વે ગટરનું કામ કેવું થતું હતું તેના પુરાણા નમુના તરીકે જોવા લાયક છે.

બારમાં સૈકામાં બાંધેલો ટાવર પણ તે પુત્રની નજીક બતાવવામાં આવે છે. પુરાણી ચીજ તરીકે ઠીક છે, ખાસ વિગિ-હતા તેમાં કાંઈ દેખાઈ નહિ.

જ્યુ લોકોનું દેવળ.

આ સર્વ હકીકત ટાઈબર નદિના પુલ ઉપર અને આજુ બાજુમાં ફરીને જોઈ. સ્તે Jewish Synagogue-જ્યુ લોકોનું દેવળ જોયું. જ્યુ લોકોના દેવળના ઉપરના ભાગનો આકાર ખાસ પ્રકારનો હોય છે. જેમ રશિયન દેવળ ઉપર સોનાના ધુમટ હોય છે તેમ જ્યુ લોકોના ધર્મસ્થાન ઉપર જરા જૂદો પડતો આકાર હોય છે. એ તો ગાડીમાં બેઠા બેઠા જ જોઈ લીધું, દારણ અદર જઈ કાંઈ ખાસ વિશેષ હકીકત જોવાની હતી નહિ.

ત્યાંથી Museum of Municipality માં ગયા. એનું આખું નામ—

Museo Nazionale Romano Delle Terme Diocleziane. રોમમાં ગમે તે ઘરના પાયા ખોદે તેમાંથી વણી ચીજો પુતળાંઓ વિગેરે નીકળી આવે છે, તે કોની મિલકત ગણાય વિગેરેના કાયદા છે. નવી શોધખોળ અથવા અકસ્માત મળી આવતી સર્વ પુરાતની ચીજોનો આ મ્યુઝીઅમમાં સંગ્રહ થાય છે અને દરરોજ કાંઈ કાંઈ નવી નવી ચીજો અને નમુનાઓ આવ્યા કરે છે. આમાં નીચેના આરસનાં વાવણાં ખાસ જોવા લાયક છે.

Dying Gaul મરતો ગોઠ. બહુ સુંદર.

Dying Athlete મરતો એડીઆટોર-બહુ બાવવાહી છે.

Flora ફ્લોરા.

Amazon. Alexander the Great.

માર્કસ ઓરેલીઅસનું ઘોડા ઉપરનું પુતળું-બ્રોન્ઝનું-નીચે ચોક્કમાં દેખાય છે. મ્યુઝીઅમમાંથી પણ એનો વ્યુ જરૂર જોવા જવો છે.

Pugilist resting વાન કરતો દેખાય છે.

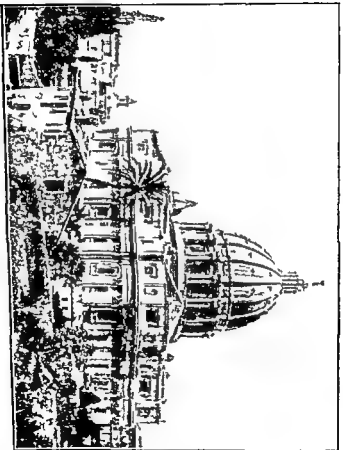
Greek Philosopher બહુ સુંદર દેખાય છે.

Cicero. સીસેરો.

Coesar. રોમના બધા રાજાઓ 'સીઝર' કહેવાતા અને જુલીઅસ સીઝરનાં પણ ઘણાં પુતળાં છે.

એક સુંદર આરસના Vas ઉપર ૧૨ ડીવીનિટીઝનાં ચિત્ર છે.

Venus. આ પુતળું સર્વથી સુંદર છે. એનો બાવ અજબ છે.

સેંટ પીટર ટેમ્પલ (શ્રીમંતુ)

લાંથી આઉન્ટ જેનીક્યુલમ (Mt. Janiculum) ગયા એ લામી મુસાફરી હતી ત્યાંથી રોમનો બુ નેથો ત્યાં ગેરિઆસ્કીનું ઘોડાપરનું બ્રોન્ઝનું પૂતળું મળતું છે. લાંથી સાતે હીતો, રોમ શહેર, ફોરમ વિગેરે દેખાય છે ત્યાંથી સેન્ટ પીટરના દેવળનો ધુમટ બહુ સુંદર દેખાય છે આખા રોમનો બુ-દેખાવ ફરથી જોવા લાયક છે

સેન્ટ પીટર્સનું દેવળ

રોમની સુંદર ચીજ St. Peter નું દેવળ જોવા આપ્યા એની સામે જે મોટા ડુવારા છે, એ બહુ સુંદર રીતે વહે છે અને દાખલ થતાજ મનમાં એક જાતનો સૌહાર્દનો ભાવ પેદા કરે છે આખા યુરોપમાં આ દેવળ વગર શકે પ્રથમ દરજ્જો ધરાવે છે અને જોતા કળાની નજરે બહુ આનંદ આપે તેવું છે. એનું લેગીન નામ San Pietro in Vaticano છે. એનું પ્રવેશ દાર બ્રોન્ઝનું છે, બહુ સુંદર છે, ૨૦x૧૪ નું છે અને તેના ઉપર બાઇબલ ઉપસાવીને બતાવ્યું છે આ મંદ પીટરનો ઇતિહાસ ધણો જૂનો છે.

એની લંબાઈ ૨૦૫ વાર એટલે ૬૧૫ ફીટ છે. એ મહિરમાં દાખલ થયા પછી યુરોપના મોટા મોટા દેવળોની લંબાઈ એ સેન્ટ પીટર્સના દેવળના ગર્ભદ્વારથી કેટલી છે તેનો ખ્યાલ આપવા જમીન પર આરસમાં લેખ કર્યો છે, તેમાં લગ્નનું સેન્ટ પૉલ, મીનાનનું રોમો, સ્પેનનું મોડુ ચર્ચ, ફ્રાન્સનું રીમ્સનું દેવળ વિગેરે કયા પૂરા થાય છે તે બતાવ્યું છે એણે ૧૮૦૦ વાર જગ્યા રોકી છે, એટલું વિશાળ એનું ક્ષેત્રફળ છે.

એના ફેસેડ-બહારનો દર્શન ભાગ ૧૨૩ વાર પહોળો અને ઊંચાઈમાં ૧૪૫ ફીટ છે અને એને આઠ ચામલા ■ તે દરેક આરસના છે. એનો પોર્ટીકો-આગળનો બહાર પડતો ભાગ ૭૮×૧૪ ફીટ વાર છે, અને ઊંચાઈમાં ૬૬ ફીટ છે.

આ મંદિરની વિશાળતા અને ઊંચાઈના ખ્યાલ અંદર આગળ વધતા વધતાજ આવી શકે તેમ છે. એની વચ્ચે ઊભા રહીએ ત્યારે અંદર પેસતા માણસો દરથી કેટલા નાના લાગે છે એ જોઈએ ત્યારે એની વિશાળતાનો ખ્યાલ આવે છે. એનો આકાર ક્રોસનો છે અને માથે વિશાળ ડોમ-બુમટ છે. ગ્રેમેન્ડીએ એની છેલ્લી રચના ધડેલી એમ કહેવાય છે. અંદર પેસતા બે પવિત્ર જળ (holy water)ના આરસના સુદર કુવારા-કુવા આવે છે. સેન્ટ પીટરનું પુતળ પાંચમા સૈકાનું છે. ડોમની ઊંચાઈ ધણી છે. એનું ડાયમિટર ૧૧૮ મિટર છે. જે ચાર મીનારા ઉપર તેને ટકવેલ ■ તેની ગોળાઈ circumference ૨૩૪ ફીટ છે તે ઉપરથી તેની વિશાળતાનો ખ્યાલ આવશે. એની ઉપર જાયે અક્ષરો લખ્યા છે તે પ્રત્યેક અક્ષર ૬ ફીટ ઊંચાઈમાં છે. નીચેથી જોઈએ તો તે અક્ષર એક ફુટનો લાગે. નેરમા ક્લેમન્ટો નામના પોપની દુબ્બ ધણી બબ્બ છે. આ મંદિરમાં પેઇન્ટિંગ નથી પણ મોઝેઇક કામના ધણા પીકચરો છે જે બહુ સુંદર છે. એના મધ્ય બુમટ (ડોમ)નું ડાયમિટર ૧૫૦ વારનું છે. એની નીચે આવવાથી એ માપી શકાય તેમ છે.

એમાં નીચે એક દેવળ છે જે બહુ બબ્બ અને જોવા લાયક છે. એમાં પોપ દશમા પાયસ (Pius X)ની દુબ્બ છે. બેનીડિક્ટાઇન સોળમાની દુબ્બ પણ જોવા લાયક છે. આ બંને અંદરના ભાગમાં નીચે છે પણ જરૂર જોવા લાયક છે.

Mosaic માં પક્ષીઓને ચીતર્યા છે. તે પણ બહુ ભાવવાહી છે.

ન્યુવીઅમ સીઝરનું મોહું પુતળું છે.

માધકય એન્જેલોનો રમ ખાસ જોવા લાયક છે.

આ સમ્રાટસ્થાનમાં પૂતળાઓ એટલા બધા છે કે એનું વર્ણન થઈ શકે નહિ. દેવ્યાક તો ખામ જોવા લાયક છે.

શુક્રવારે બપોરે પ્રથમ St Maria Dagli Angeli જોયું. એ અસવના મકાનમાં માધકલ એન્જેલોએ મોટો ફેરફાર કર્યો છે. અસવનું મકાન હજી સંક્રાન્તું છે એનો કીપ્-અદરનો નાનો ભાગ ધણે સુંદર છે અને ઉપરની કેનોપી (છત) બહુ આકર્ષક છે.

એ મકાનની પછવાડે એક ધણે જિયો સુંદર સ્મરણસ્તંભ (Obelisk) છે. રોમમાં એવા ૧૪ સ્મરણ સ્તંભો છે, તેમાંનો આ એક છે.

Trevi fountains દ્રેવી કુવારા.

આ ચાર મોટા ગંજાવર કુવારા છે. તે બહુ જોવા લાયક છે. એનું આખું નામ Abbadia delle Tre Fontane છે. અહીં અસલ સેટ યોજાવું ખૂન કરવામાં આવ્યું હતું તેમ કહે છે. તેના ખૂન વખતે તેણે ત્રણ કુદકા ખાપ્યાં તેથી ત્રણ કુવારા આવ્યા થયા એમ વાત કહેવાય છે. લોકો એ કુવારામાં પૈસા નાખે છે. ભક્તિથી નાખતા હશે એમ લાગ્યું. કુવારાઓ આંદોની નજરે ખાસ જોવા લાયક છે.

પહેલી આઈસ (Aisle)માં માઈક્રિ એન્જેલોનું Pieta નું ચિત્ર બહુ વખાણવા લાયક છે. રાફેલનું Transfiguration નું ચિત્ર પણ બહુ સુંદર છે.

માઈક્રિ એન્જેલોનું બનાવેલું Leo XI પોપનું બાવડું માર્સ્ટરપીમ છે, બહુ સુંદર રીતે કાઢ્યું છે, આરસનું છે. અંદર પેસતા જમણી બાજુએ માઈક્રિ એન્જેલોનું ચિત્રનું મેડોના મરથુ પામેલા કાઈસ્ટને લઈ જતી બતાવે છે તે મોઝોઈકનું ચિત્ર બારે ખૂબિયાર અને બાવવાદી છે.

ત્યાં અનેક પોપોના પૂતળાં છે. સાતમાં આડમાં પાચસ પોપના પૂતળા ધણા સુંદર છે.

દશ જૂદી જૂદી બાપામાં 'કન્ફેશન' કરવાના નાના મૂઠ્ઠા મૂક્યા છે તે દરેક જોવા લાયક છે. ભીંતપર અને ખાસ કરીને પઠવાડેના બાગમાં કાચનું કામ બહુ સુંદર કર્યું છે. માથેની કેનેટી-છત અજબ છે.

આખું દેવળ જોતા ઉદ્ગાર નીકળી જશે કે grand ! Majestic ! Beautiful ! Superb ! Magnificent ! આવી સીજ અન્યત્ર જોવા મળવી મુશ્કેલ છે, જરૂર જોવા જવું છે. શીશ્પનું અને કળાનું કામ કેટલી દદ સુધી થઈ શકે છે તેનો ખ્યાલ કરવાનું આ અજબ સ્થાન છે. આખી મુસાફરીની જોડ-મતનો બદનો આ એક દેવળ જોતા વળી રહે છે એની ઊંચાઈ કે એની વિશિષ્ટતા માટે આખા યુરોપમાં બે મત નથી. એ પોપના તાબામાં છે અને ખ્રિસ્તિ ધર્મના રોમન કેથોલિક સમ્રાટનું મુખ્ય સ્થાન છે. એક નવાઈની વાત એ જોઈ કે એમાં દુકા બાલવાળા કપડા (સ્કાર્ફ) પહેરેલી આજની અમેરિકન કે યુરોપની

સ્ત્રીને દાખલ થવા દેતા નથી. જોયા વગર ચાલે નહિ એટલે એમને પોતાના હાથપર રમાવ બાધવા પડે છે.

પોપના હુકમથી માયાના ચોટલા પણ હજુ ધટાવિ અને જર્મનીમાંથી ગયા નથી, એ Shingling Bobbing કે Eton Crop જેનો પ્રચાર હાલ યુરોપીઅન અમેરિકન સ્ત્રી-સમાજમાં ધણે થયો છે તેને એણે ફરમાન કાઢી અટકાવ્યો છે એટલે રામન કેથોનિક સપ્રધાયવાળા ફિરિયઅનો-સ્ત્રીઓ પોતાના બાળને ત્રણમાંથી એકે રીતે ઢાંચવતા નથી, પણ જો વર્ષ પહેલાં હતું તેમ માથે ચોટલા રાખે છે અને બાળને ઓળે છે.

Palace of Justice ન્યાયમંદિર.

બધું મકાન છે. બહારથી જોયું. ધણુ મોડું છે

કેપુસિનિ

Church of Cappuccine વિચિત્ર !

બધા બીસપના હાડકા અને જોપરીઓ-૧૬૨૩-૧૮૭૩ સુધીના બધા બીસપોના. આ ઘરે બરાબ દેખાવ લાગે એમાં હાડકાના તોરણો, હાડકાના દીવાઓના સ્ટેન્ડ, જોપરીઓના ઢગના, બીનો હાડકાની અને મધી રચના હાડકા તથા જોપરીની આનો દેખુ પણ સમજાયો નહિ. હાલ પચાસ વર્ષથી કોઈ નવું શરીરનું અંગ લા દાખન દરવાખા આવ્યું નથી પાંચ ઝોરડા આ હાડકાં તથા જોપરીના છે. જેતા ચીનરી ચડે તેડું છે. આવો હૃદયનાવક ખેડકામ (Gruesome) ગિમલ્સ દેખાવ શા માટે રાખ્યો હશે તેનો ખ્યાન આવ્યો નહિ અને નવાઈ તો એ લાગી કે હજારો માણસ તે દરરોજ જોવા આવે છે.

માર્કિય એન્જેલો એ બધિયું સેન્ટ મેરીઆ St. Maria degli Angeli નું દેવળ જોયું અને કુકની ઓશીસે પાઠ કર્યા. આજના દેખાવોમાં સેન્ટ પીટર સાથી સરમ અને કેપુસિન સાથી ખરામ. હેલ્થાની અસર મગજપર બહુ બેસી ગઈ. એનો ખુવાસો મેળવવા યોગ્ય છે. ગાઈડ જુકમાં એનો કાઠ ખુનાસો અને મર્યો નથી.

ત્રીજે દિવસે શનિવારે મવારે વખતસર ઉઠી હા મવારે કુકની ઓફિસમાં ગયા, સાથી પ્રથમ—

• Quirinal Palace—રાજાનો મહેલ

જોયો. સાથી માત્ર ટેકરીમાંની એક ટેકરી દેખાય છે એ મહેલ બહારથી જોયો. એ મહેલમાં ૨૯૦૦ ઓરડા છે. હાલ તો તે પરદેશી રાજકર્તા વિગેરેના અકારમાં વપરાય છે. સાથી વેટિકન જોવા ચાલ્યા.

પોપસ્થાન.

Vatican વેટિકન.

રામનું આ મોટું ધામ છે. સને ૧૩૭૭ પંઝી બધા પોપ ત્યા રહે છે તેનું રાજ્ય હાલ વેટિકન ઉપરજ છે. ૧૮૭૦ થી પોપનું ઇલાકિપરનું રાજ્ય ખરાસ ચલુ. સેન્ટ પીટર્સનું દેવળ કાને જોયું તે આ વેટિકનનો એક વિભાગ છે. દરેક પોપને યુરોપના રાજ્યો અને મહાન પુરુષો તરફથી સારી ચીજોની બેટ મળેલી તેનો આમા સંપ્રદ છે. એણે મોટા ગામ નેટલી જાળ્યા રોકી છે અને એક એક વિભાગ (વીંગ) જોતાં દિવસો લાગે એટલી એ

વિશાળ જગ્યા છે. જૂદા જૂદા પોપોએ એના વિભાગો બંધાવ્યા છે અને તે સર્વ હકીકત ગાંધડ સમજાવે છે. આપણે વેટિકનનું વર્ણન પ્રથમથી વાંચીને ગયા હોઈએ તો જહુ મગ્ન આવે છે. હાલ એ સ્થાનમાં ૨૦ મોટા ચોટ છે અને એક હજાર ઓરડા છે. મોટા ભાગમાં સુંદર સંગ્રહ અને મોટા મોટા ઓરડાઓ છે અને એક વિભાગમાં પોપની કોર્ટ બેસે છે. ૧૮૭૧ ના એક કાયદાથી પોપને વેટિકનને લેટરનને અને પોપના વીલાને extraterritoriality નો હક મળ્યો છે એટલે એના ઉપર ઇટાલિની સત્તા ચાલે નહિ. પોપની રાજસત્તાનો વિસ્તાર હવે એટલોજ રહ્યો છે.

પોપની લાઇબ્રેરીમાં ૧૬૦૦૦૦ પુસ્તકો છે. રમ્મ મેળવી પુસ્તકો માગી શકાય છે એમ કહ્યું. લાઇબ્રેરી હોલ ૩૧૨ મિટર લાંબો છે.

પોપને ભેટ મળેલી ચીજો એટલી બધી છે કે એનું વર્ણન થઈ શકે નહિ. ધણી ચીજો જોવા લાયક છે. એક સોનાની ચાવી ખાસ જોવા લાયક છે.

‘ સ્વીસ ગાર્ડ ’ એ વેટિકનને અંગે ખાસ સંસ્થા છે. પોપની ચોકી કરનાર મોટા ઉમરાવોના હોકરાઓ હોય છે તેને સ્વીસગાર્ડ કહે છે. એ જહુ બળવાન હોય છે. પહેરેગીરનું કામ એવા કનૈયા જોવા યુવાનો કરે છે એ એમની ધર્મભાવના છે. એ સ્વીસગાર્ડે ભેટ કરેલ ‘સિંહ’ જોવા લાયક છે. સ્વીસગાર્ડના યુવક સ્વયંમેવકોની વય ૨૦-૨૫ વર્ષની હોય છે.

પોપને પહેરવાના ‘રાજમુગટ’-ઢાંઢનની કોપીનો ઢાંઢન જોવા લાયક છે.

જીનોઆની લેડીએ આપેલ બેટ બહુ સુંદર છે.

ફેન્ય રિપબ્લીક તરફથી મળેલ ચાઈના વાઝ બહુ સુંદર છે.

સીઆમના રાજ્ય તરફથી મળેલો સોનાનો વાઝ ધૂણો મળ્યો છે.

નેપોલીઅને આપેલ બેટ તેમજ રશીઅન ઝાર તરફથી આવેલ 'વાઝ' જેવા જેવા છે. હાથના સુંદર ચિત્રો સાથે લખેલુ બ્રાહ્મવ્ય બહુ મજાનું દેખાય છે. તેને એક ઘણી સારી દેખાઈ રાખેલ છે. એવા અનેક બ્રાહ્મણો છે. આપણા બારસા (કલપસૂત્ર) ના સોનેરી છખીવાળા પાના જેવું લાગે છે. પુસ્તકાકાર છે.

રશીઆના ઝારે પોપ સોળમા યુદ્ધને બેટ આપેલ 'વાઝ' કારીગિરીનો નમુનો છે. ઝાર તરફથી એક મોટો આરસ બેટ મળેલ છે. એટલે લામો અને પહેળો સુંદર આરસનો ટુકડો અન્યત્ર અવશ્ય છે.

ઓસ્ટ્રીઆના રાજ્ય તરફથી ઇજીપ્શીઅન આવામરટર મળેલ તે બહુ સૈનકદાર છે.

એક જીહ્વા બાઈબલ છે-મોટામા મોટી બુક છે. એક કુટુંબી છે.

પોપ તેરમા યુદ્ધને મળેલી અનેક બેટની ઝીલ્લો બહુ ગમે તેવી છે.

એક કોસ બહુ સુંદર રત્નનો બનાવેલ છે. તેમા જસસ કાઈસ્ટનું સૂક્ષ્મશરીર (Ghost) રહે છે એમ કહેવામા આવ્યું.

અગ્નીઆરમા સૈકાનું હાથીદાંતનું કામ બહુ સુંદર છે અને સુંદર રીતે ગોઠવીને જોવું ગમે તેવા આકારમા રાખ્યું છે.

પોપને માનનારાંની સહી એક પોપે લીધેલી તે સહીના કાગળોની ચોપડીઓ બાંધી એક રૂમમાં ખડકી રાખી છે; તેમાં ખાસી ૪૦ મીલીઅન—ચાર કરોડ સહીઓ એકઠી કરી છે.

‘બોરજીઆના ખંડ વિભાગો.’ વેટિકનના આ વિભાગમાં પેઈન્ટિંગ બહુ સુંદર છે. પીન્ટો, રીચલીઓ અને બેટીનું કામ ધણું સુંદર છે.

વેટિકનમાં ત્યાર પછી ચિત્રસંગ્રહ આવે છે. દરેક ચિત્ર જોવા લાયક છે. દાર્ઠ કોઈનું વર્ણન લખી લીધું છે તે નીચે પ્રમાણે—

એની ભીતિપર ફોરેન્ટાઇન ચિનારાઓએ બહુ સાફ ચિત્રકામ કર્યું છે. રાફેલે એમાં ત્રણ રૂમો બનાવ્યા છે. આ ત્રણે ઓરડા બહુ સુંદર છે. ચિત્રકામ જેમ જોઈએ તેમ અભિનય લાગે છે. માથે છત ઉપરના પેઈન્ટિંગ પણ જોવા લાયક છે. બાઈબલની લોકીકતના દેખાવો બહુ સુંદર રીતે ચીતર્યા છે.

ભીતપર બોટિસેલ્લી વિગેરેનું ચિત્રકામ આદર્શ છે.

માઈકલ એન્જેલોએ ભીત ઉપર અને ખાસ કરીને છત ઉપર Creation (ઉત્પત્તિ), the Fall. (પતન) Hope of redemption (તરણ આશા)નાં અદ્ભુત ભાવવાહી ચિત્રો બનાવ્યાં છે. દરેક ચિત્ર ધણું લાંબુ પહોળું હોય છે.

રાફેલનું કવિઓના ચિત્રનું અને Meeting of Philosophers (તત્ત્વજ્ઞાનીઓનું મીલન)નું કામ અત્યંત સુંદર છે.

કોનસ્ટેન્ટાઇન રાખતો હોત રાફેલે ચીતર્યો છે. એની છતપર લોરેટનું કામ છે.

સોલ ચેપેલો (નાના મદિરો) ૧૪૭૧ માં સ્થાપવામાં આવી. એને Sistine chapel કહે છે. સીમટાઇન એટલે મેળ એમાં માઇકલ એન્જેલોનું 'લસ્ટ જનમેન્ટ'નું ચિત્ર અમાધારણ છે આ બધા ચિત્રો જોવા માટે ત્યાં બેઠકા છે એ મુદ્દમડપ ધણો મોટો છે. એના દસ વિભાગ માઇકલ એન્જેલોએ ચિત્ર્યા છે અને છ વિભાગો બોટિસેલીએ ચિત્ર્યા છે બેસીને જોવા લાયક કે આખો વિભાગ મમજતા અરધો કલાક થાય છે પણ સમજવા જેવો છે આ ચિત્રકામ અમાધારણ છે બીજી ટાઈ જગ્યાએ બાગેજ જોવા મળે તેવું છે મડપની બિચાઈ પણ ગજબર કે ગાઈડ આપણને મમજાવે ત્યારે નિશળના મારતજ જેવું લગે છે અને એવા ધણા વર્ગો એક સાથે ચાલતા જણાય છે

આ સોળ ચેપેલના ચિત્રનું વર્ણન પણ કોઈ મારી ચોપ ડીમાથી વાચના લાયક છે સૃષ્ટિને ઈવી રીતે બનાવી આં છેવટે એડમ અને ઇવ પ્રેમ બન્યા એનું જીવનું ચિત્ર અહિં જોવાનું છે એમાં ઝળાકાર કંપનામાથી કેરી ઝળા ઉપજતી સહે છે એને પ્રાન કમના જેવો છે પ્રથમ વિભાગમ પ્રભુ (God) પ્રમથ અને અધકારને જૂદા પાડે છે, બીજામાં તે સૂર્ય અને ચંદ્ર ઉત્પન્ન કરે છે, ત્રીજામાં તે પૃથ્વીને વનસ્પતિ ઉત્પન્ન કરવા કરમાવે છે ત્રીજા વિભાગમાં જનાવગની ઉત્પત્તિ બતાવી છે, ચોથામાં મનુષ્યની ઉત્પત્તિ બતાવી છે, પાંચમાં એડમની બાલ્યુમાથી ઇનની ઉત્પત્તિ બતાવી છે, છઠ્ઠામાં દાનવ-ડેવીનો દેખાવ આપે છે, સર્પાકારે તે એડમ અને ઇવ સાથે વાતો કરે છે અને ફળ આપે છે, સાતમાં નોજા અને આઠમાં પ્રલયમળનું પૂર (flood) બતાવ્યું છે. નીચે અનેક Prophets બતાવ્યા છે. જેરેમીઆ

અને સીમીતો મગ્નના છે. આ આખું ચોપવ બહુ ધારીતે-મમ અને કળાની દૃષ્ટિએ ખાસ જોવા લાયક છે. આગળ વધતાં વેટિકનમાં Max Gallery આવે છે,

ધર્મીના નકશા ભીંત પર ચીતર્યા છે. વિભાગના શહેરના અને ખીજા નાના મોટા સેકડો નકશાઓ છે

‘ગેલેરી ઓફ ટેપેસ્ટ્રી’. અતિ હાંચા કામની ટેપેસ્ટ્રીઓ બતાવી છે.

આમાં મહેલની ટેપેસ્ટ્રી ખાસ વખણાય છે.

પછી આરસકામનો વિભાગ આવે છે.

અનેક જાતના આરસના જનાવરો બતાવ્યા છે

કેનૌરાના આરસના તથા પુતળા બહુ આકર્ષક છે.

બેલ્વેડોરનો એપોનો (Appollo) જોતો હાથ તૂટી ગયો છે તે પ્રમિદ્ધ આરસતુ બાવલું અહીં છે-બહુ સુંદર છે. એના તૂટેલ હાથના સ્થાન અને આમરનો નિર્ણય કરવામાં ધણી શિંખીઓ તકે કરી રહ્યા છે. હીઓનાર્ડો વીન્ચીના રૂમમાં બહુ મરવનાઓ છે એનો એનેટામીનો-શરીરગ્યનાનો અભ્યાસ બહુ સુંદર ગણાય છે, એટલે જ્યાં રનાયુ વિગેરે વગેરે બતાવવા હોય તે તે આરસ કામમાં બહુ સાગી રીતે બતાવી આપી ગયે છે. આ વિભાગમાં પુતળાઓ એટલા બધા છે કે વાત નહિ, ધણી જોવા લાયક છે અને તેના બનાવનાર વિગેરેની હકીકત આપેલી હોય છે. માછડ પછુ જોવા વિશે ધણી જાણવા લાયક હકીકત કહે છે.

Vatican Picture Gallery.

અહિં બહુ સારો ચિત્રસંગ્રહ છે. એ બહારના ભાગમાં, પણ મધ્યનને લગતો, અલગ વિભાગ છે. જેટલાં છે તેટલાં ચિત્રો ધણું સુંદર છે. આમાં રહેલું 'Transfiguration' આ આખા સંગ્રહમાં અતિ સુંદર છે.

રાફેલ અને તેના શિષ્યનું કામ ધણું સુંદર છે.

વેનિશિયન સ્કૂલ માટે એક આખો જૂદો વિભાગ છે.

ત્રીજે દિવસે બપોરે નીચેનાં સ્થળો જોયાં.

કોલોસિયમ

Colosseum.

આને અસત્ય Amphitheatrum Flavium કહેતા હતા. આખી દુનિયામાં એ મોટામાં મોટું થીએટર છે. અને અગાઉ ૫. ૨૮૫ માં જેતું વર્ણુન આશુ તે કેપીટોલની બરાબર સામે છે. સને ૮૦માં ટાઇટસે એ પૂરું કર્યું. એના છ માળ ગોળાકાર છે. ૧૮૮ મીટર ઊંચું છે. એમાં Plebeians સામાજિક આમવર્ગને, સ્ત્રીઓને, સેનેટરોને, લાવૈયાઓને અને નાવીકોને બેસવાની જૂદી જૂદી જગ્યા છે. વચ્ચે Arena (મેદાન) છે. એમાં અસત્ય gladiators (મર્દો) ની લડાઈ થતી હતી, જનાવરોની સાડમારી થતી હતી અને એમાં ગોઠવણુ એવી સુધદ હતી કે બધા માણસો દર મિનિટમાં પોતપોતાની જગ્યા પર બેસી જાય અને રમત પૂરી થાય ત્યારે દર મિનિટમાં આશુ ગૂંથ ખાતી કરી જાય.

એમ કરવાની યુક્તિ હતી તેથી ■ માળ સુધીની બધી બેઠકો દશ મીનિટમાં એક સાથે ભરાઈ જતી અને ટીકિટ વગર કોઈ બેઠી શકતો નહિ. શીનો તે વખતે સવાય નહોતો પણ વ્યવસ્થા ઉત્તમ પ્રકારની હતી એનો ઉપરનો એક માળ તોડી નાખી તેના કાઠથી ચાર દેવગો બાધ્યા છે છતાં ઉપર એક માળ હતો એમ દેખાઈ આવે છે એમાં ૪૦ થી ૫૦૦૦૦ પ્રેક્ષકો એક સાથે બેઠી શકતા હતા. આ કોલોઝિયમની બહારના ભાગમાં ૨૪ કે બાના હતા જવા આવવાનો રસ્તો (passage) પ્રત્યેક વિભાગ માટે બૂદો હતો એની બાધણીમાં ખૂમિ એ છે કે એમાં ચુનો વાપર્યો નથી પણ એક પથ્થર ઉપર બીજો પથ્થરજ ગોઠવી દીધો છે. દાખલ થવાના ૮૦ દરવાજા છે દરેક ચોથી કમાને એક દાદર આવે છે, કમાનની બાજુએ ફેરી-થીઅન જાતના થાબના છે અગાડીના ભાગમાં Vestal Virgins ને બેઠવાની જગ્યા હતી અત્યારે તો રોમન સામ્રાજ્યના સમયમાં શુ હવે તે જોવા પૂરતુ જ આ ઉપયોગી છે, બાકી અત્યારે એ જળવાઈ રહેન પુરાતન ખડેર છે.

નીચે રમવાની જગ્યા (arena)નું માપ ૬૪×૫૬ વાર છે એના ઉપર અદરના ભાગમાં જગતી જનાવરોને રાખવાના પા જરા હતા લોકો એના ઉપર ગાડા થઈ જત. કહે છે કે ફર વખતે ૫૦૦૦ જગતી જનાવરોની સાઈમરી તેમાં થતી હતી. અત્યારે આ જળરજસ્ત મકાનનો કે ભાગજ રહ્યો છે, છતાં જે રહ્યો છે તે ઘણો મજબૂત દેખાય છે એને માટે એમ કહેવાય છે કે —

While stands the colosseum, Rome shall stand,

When falls the colosseum, Rome shall fall,
And when Rome falls, with it shall fall the world.

આ તો સામ્રાજ્યવશી મનુષ્યોની ધૃષ્ટતાનું એક દક્ષિણ માર્ગ છે. એ કાયોઝીયમ ચારે બાજુ ફરીને જોવા જેવું છે. અસંલના વખતમાં પણ કેવાં મકાનો બની શકતાં હતા, ઇજરેરી જ્ઞાન કેટલું હતું તેનો ખ્યાલ આવે તેમ છે.

કોન્સ્ટેન્ટાઇનનું અવેશદ્વાર. Arch of Constantine.

રોમમાં પહેલો ક્રિસ્ટીઅન રાજા કોન્સ્ટેન્ટાઇન થયો. તેની વિજય કમાન બાજુમાં છે તે ત્યાર પછી બતાવવામાં આવે છે.

પછી એપીઅન વે Appian way આવે છે. એ ૩૬૭ માઈલ લાંબો રસ્તો છે. એ રોમથી બ્રીટીશી સુધી જાય છે. એનો બાધનાર રાજા Apian Claudius હતો. રોમના સામ્રાજ્યના સમયમાં રસ્તા કેટલા મોટા અને કેવા બધાતા હતા અને તેને કેટલી જાગૃત્ય આપવામાં આવતી હતી તેનો ખ્યાલ આ રસ્તા ઉપરથી આવે છે.

કારાકેલાના હમામખાનાં

Baths of Caracalla

આ રનાનગૃહોઈ. સ. ૨૧૨ માં કારાકાલાએ બાંધેલા છે. લોકોને રમત ગમતો અને હમામખાનાઓ રાજ્ય તરફથી પૂરા પાડવામાં આવતા હતા. એમાં એણે ૨૦ લાખ આરસના પૂતળા ગોઠવ્યા હતા. એને માટે એમ કહેવાતું હતું કે એની પ્રજા એ પ્રકારની છે એક આરસની અને બીજી માસ (flesh)ની. જોટલી પ્રજા એટલા બીજા બાજુએ એના પૂતળા હતા. અહીં જય, રમત ગમત,

લાઇબ્રેરી, વિગેરે આનંદનાં અનેક સાધનો ઉપલબ્ધાં હતાં. અત્યારે એ સ્થાનજ નોવાય છે. પૂતળાનો નાશ થઈ ગયો છે. સેન્ટ સેબેસ્ટીયન ગૃહ.

ત્યાંથી Arch of Drusus, જેને હાલ st. sebastian's Gate કહેવામાં આવે છે તે જોયું. આગળ ચાલતાં, Quo Vadis ચર્ચમાં કાપ્રસ્ટનાં પગલાં જોયાં; જેવાં આપણે ત્યાં પગલાં હોય છે તેવાંજ. સેન્ટ પીટરને અહીં પકડ્યો એમ કહેવાય છે. દેવળ સાધારણ છે.

કેટેકોંખ,

પછી Catacombe જોયું. કેટેકોમ્બ ઓફ સેન્ટ કેલીક્સ્ટસ (Calixtus)માં ગયા. ત્યાં અમને ત્રણ લીરા લઈને હાથમાં મીણુ-ખત્તીઓ આપી. મીણુખત્તી સળગાવી અંદર ગયા. જમીનની અંદર આ જગા કોરી કાઢી છે. એ રોમની બાજુમાં છે, પ્રથમ એક ઈટનું નાતું ધર આવે છે. પછી અંદર ઉતરીએ એટલે કેટલુંક ચાલવાનું આવે છે. નવાઈ જેવી રીતે જમીનની અંદર આ દાટવાની જગ્યા બનાવી છે. આખો વખત સેંકડો લોકો હાથમાં મીણુખત્તી લઈ નાના રસ્તામાં ચાલે છે. એક પાદરી રસ્તા બતાવે છે. પછી તે ઊભો રહી ભાષણ કરે છે. કોઈ જગ્યાએ હાડકાં પડેલાં છે, કોઈ ભીંતમાં જૂના વખતના ઘંટ વિગેરેનાં ચિત્રો છે. આખી એક ટુટ લાંબી અને પાતળી ખત્તા હતી તે પૂરી થઈ એટલો વખત જમીનમાં ફર્યા. આમાં કેટલાક પાદરીઓ, અમલ, ધર્મને માટે મરણ પામેલા એમ કહેવાય છે. આને One of those early christian subterranean

burial places (અસનનું જમીનની અદર આવેલું ખ્રિસ્તિઆનું કબ્રસ્તાન) કહેવામાં આવે છે. ધણી મહેનત પછી એને શોધી કાઢવામાં આવેલ અને જાળવી રાખેલ છે. આ એ નવીન પ્રકારની ચીજ છે.

‘સેનેકાનું ઘર’ દરથી જોયું

શેમ-પ્રકીર્ણ

આવી રીતે શેમ જોયું છેલ્લે શેમનો આખો ‘બુ’ દરથી જોયો. જૂનું શેમ અને નવું શેમ મારીકાઈથી જોયું દરથી એની ભવ્યતા સાથે એનો ઇતિહાસ ચીતરાનો દેખારો તથા દિવસમાં અનેક ચીજો જોઈ અને ઘણું જોવાનું બાકી રહ્યું એની ઘોડા ગાડી દ્વારે અને ટેમ્સીનો બહો જોઈએ તેટલો ઉપયોગ થાય છે અને બાકી સાધારણ છે.

શેમમાં લીરાનું ચતુષ્ છે હાન પાર્ક-ડના લગભગ ૧૪૬ લીરા આવે છે એટલે ચતુષ્નો અહીં પણ ખેતરો લાભ હતો.

વખતના સમયને કારણે Naples નેપલ્સ અને પોંપીઆઈ ન જઈ શક્યા વીસુવીયમ જોવાની તક ન મળી.

રાત્રે ઇન્ટરનેશનલકારમાં ખેસી વેનિસ ગયા એ મડીનું વર્ણન આગળ આવશે તા ૭-૮-૨૬ રવિવારે સવારે સાત વાગે વેનિસને રેશને ઉતર્યા ત્યારે જરમર વરસાદ આવ્યો હતો એટલે હાસિક રાહુર છેડી હવે romantic સ્ટેરમાં આવ્યા.

વેનિસ

Venice. ઇટાલીઅન Venezia.

પશ્ચિમ પ્રદેશમાં પૂર્વના સૌંદર્યનું જ્ઞાન કરાવતું, અનેક કવિ-
ઓને આશ્રય આપતું, એડ્રીઆટિક સમુદ્રના એક લેગુન (અખાત)માં
આવેલું આ શહેર ઇટાલિના એક પ્રાંતની રાજધાની છે.
Lagoon or Lagune એટલે એડ્રીઆટિકનો એક છાછરો
અખાત. એની વસ્તી ૧૪૮૦૦૦ ની છે. એનામાં વિચિત્ર
રમણીયતા છે, એ જળમય પ્રદેશ છે, સમુદ્રના કાંઠા પર છે
અને એની શેરીઓ જળની છે. વાંચતાં માનવામાં ન આવે તેવી
તેની રચના છે. એમાં જવા આવવાના રસ્તા જળના બનાવેલા
છે અથવા જળમાર્ગની બાજુના ભાગમાં ધરો બાંધેલાં છે,
રસ્તાઓ લગભગ ૧૫૦ છે. એને કેનાલ કહેવામાં આવે છે,
પણ એ રસ્તાનું કામ બજાવે છે. શહેરમાં એક ભાગમાંથી બીજા
ભાગમાં જવા માટે આ રસ્તાઓમાં એક વિચિત્ર જાતની ગોન્ડોલા
(Gondola) નામે ખોટા વાપરવામાં આવે છે. એ ખોટા
આપણી બલામડીથી સહજ મોટી હોય છે, માત્ર હલેસાંથી ચાલે
છે અને એક જ બલાસી એને ચલાવી શકે છે. અંદર પાંચ છ
માણસ બેસે છે. કેનાલના રસ્તાપર આવ જ કરવાનું એ સાધન
છે અને એમાં બેસવાની બારે મજા આવે છે અને તદ્દન નવીન
જાતનોજ અનુભવ થાય છે. એના ટેરીફના બાવો સરકારે મુકરર

કરેના છે એટલે ટેકમી અથવા વીકટોરીઆ બીજા શહેરોમા ને કાર્ય કરે છે ને અહીં ગોડોના કરે છે. એ ઉપરાંત એક grand canal or canalazza છે જે ઘણી મોની છે એમા સ્ત્રીમરો ચાલે છે રટીમરના બાડા અને ભાવ મુકરર કરેલા હોય છે. સ્ત્રીમરો વખતસર જાય આવે છે એ આપણી શોખન ટ્રેન સવિમ સાથે બરાબર સરખાવી શકાય તેની છે. એમા એક સાથે ૨૦૦-૩૦૦ માણસો બેસે એક માણે અરધો માળે સ્ટેશન આવે ત્યાં ટીકિટ લઈ માણસો ચડવા માટે હાજર હોય, ઉતરનારા પ્રથમ ઉતરી જાય, પછી નવા અદગ આવે અને બધુ કામ એક મીનિટમા પતી જાય એટલે સ્ત્રીમર ચાલવા માંડે માંડ કેનાલમા એના દરેક સ્ટેશનો છે અને લિડો (Lido) જવાનું પણ એ મુખ્ય સાધન છે લિડોનું વર્ણન હવે પછી આવશે

વેનિસના આ નવાઈ જેવા રસ્તા કેનાલ હશે તેનો ખ્યાલ મગજમા આવતો નહોતો વેનિસના સ્ટેશને ઉતરીને તુરંતજ સામાન ગોડોનામા મૂક્યો ગોડોનાની બહારના બાગમા એક બાજુ બરછીનો આકાર હોય છે તેમા છ વિભાગ પાડ્યા છે તે વેનિસ પ્રાંતના છ વિભાગનું દર્શન છે એમ અમને કહેવામા આવ્યું પછી અમારી ગોડોના એક માણસે હાલેસાથી ચનાવી નાની નાની અનેક કેનાલો પસાર કરી બન્ને બાજુ ઘરો અને વચ્ચે ૩૦-૩૫ ફીટ પહોળી કેનાલ આ જળમાર્ગો અને બાજુએ ઊંચા ઘરો-તે આપણા હિંદુસ્તાનના ઘર જેવાજ-ઈ ચુનનાં અને દેખાવ પણ પૌર્ણીય શહેરનો ફેર માત્ર રસ્તા જળમય લાગે એટલેજ છે લગભગ પોણા કનાકે grand canal પર આવ્યા. વચ્ચે એક મોટી કેનાલ પણ ચાલી બાકીની કેનાલ

તો નાની હતી. જળમાર્ગોમાં સ્થાનપર પહોંચ્યા માટે આડા અવળા આંટાફેરા ગોંડોલાએ ખૂન માર્યા. આખરે લગભગ ૫૦ મીનિટે હોટેલ રેજીના (Hotel Regina)માં પહોંચ્યા. આ કેનાલો જોવાની મજા એટલા માટે આવી કે અમારે માટે એ તફાત નવીન હતી. નાની કેનાલો ૩૦ ફીટ પહોળી લગભગ હોય તે ગંદી ખરી, ઓટ વખતે તેમા વાસ આવે.

વેનિસમાં ૧૫૦ કેનાલ છે. તેના ઉપર ૩૭૮ પુલો છે. જવાઆવવાના, માણસો ચાલી શકે તેવા ચાર પાંચ ફીટના રસ્તાઓ છે અને કેનાલ આવે ત્યાં પુલ ઓળંગવાનો હોય છે. મુખ્ય વ્યવહાર નાની કેનાલોમાં ગોંડોલાથીજ આવે છે. ગોંડોલા જોવા લાયક છે. એનો રંગ કાળો હોય છે.

એ ઉપરાંત નાની મોટરથી ચાલતી સ્કીમયોંઓ બાડે મળે છે પણ તેના બાડા આકાર છે. એક કલાકના ૫૦ લીરા (લગભગ પાંચ રૂપિયા) લે છે. મોટી કેનાલમાં સ્કીમરથી વ્યવહાર આવે છે.

વેનિસનો ઇતિહાસ જૂનો છે. એની કળા ઉપર પૌર્વાત્ય છાપ દેખાઈ આવે છે. એનાં ઘરોની બાંધણીમાં આપણા જેવા છાપરા વિગેરે સર્વ દેખાય છે. લીઓપાર્ડો, વીવેરીનિ વિગેરે એના ખાસ કપાકારો પંદરમા સૈકામા થયા.

અમારી હોટેલ આડ કેનાલ પર આવેલી હતી. ન સમગ્રપ તેવી બાપા જોસતો ગોંડોલાનો હાંકનાર ડાસો અમને ત્યાં લઈ આવ્યો. સામાન જોટમાં સાથેજ હતો. હોટેલમા ગયા પછી નિરાંત થઈ પણ અહીં અમારા સળધી પત્રવ્યવહારમાં કુકની ઓફિસની કાંઈ ગેરસમજ થયેલી એટલે અમને રૂમો મળતા એ કલાકનો વખત લાગ્યો. અમે બ્રેકફાસ્ટ (નાસ્તો) લીધો. મોટી કેનાલના

નાકા ઉપર હોટેલ આવેલી એટલે સુંદર લાગતી હતી. દરિયો જોઈએ ત્યારે ધણો આનંદ આવતો હતો. આખો દિવસ મોંની સ્ટીમરો આવજા કરતી હતી અને ગોડાવાઓનો તો પાર નહોતો. લિડો.

આજે રવિવાર હતો એટલે અમે વિડો જઈ આવવાનો વિચાર કર્યો. લંચ લઈ સ્ટીમરનો રસ્તો શોધી કાઢ્યો. એક સ્ટીમરમાં ટિકિટ લઈ બેઠા. જવા આવવાની ટિકિટનો દર માત્ર લીરા-૧૧, અમે બેઠા ત્યારે લગભગ બસો હતારેઆ સ્ટીમરમાં હશે. સ્ટીમર અરધા પોણા માઈલને અંતરે આવેલા છ રેશને જોઈ રહી. પછી બે માઈલ લગભગ આગળ વધી એટલે વિડો (Lido) આવ્યું. આ ઘણી ફેશનેમય જગ્યા છે. અને માટે છાપામા ધણું પાંચુ હતું. એમાં પાર વગરની હોટેલો છે. ત્યાં સ્ટીમરમાંથી ઉતરીએ એટલે પાપર-બંદર-પર જવા માટે ફ્રીમો અથવા થોડાગાડી મળે છે. અમે થોડાગાડી કરી.

રસ્તો ધણો સુંદર. બન્ને બાજુએ બહુ સુંદર ડુકાનો અને હોટેલો આવી રહેલી. હોટેલો બહુ જિંઘા પ્રકારની હોય એમ લાગ્યું. આજે વરસાદ હતો. ઝાડની ધટા તલે અમે આગળ વધ્યા. એક મોટું કોફી-રેસ્ટોરાં આવે છે તેમા પછી જવાનું રાખ્યું. આગળ ન્હાવાના કેબીનો જોયાં. પાંચ હજાર ટુબીનો હશે. તેમાં કપડાં બદલી ન્હાવાનાં કપડાં પહેરી સામે દરિયામાં સોકા ન્હાય છે. હજારો સ્ત્રી પુરુષો ન્હાય છે તેના ફાટા છાપામા જોયા હતા. આજે વરસાદ અને ઠંડીને લઈને ન્હાવાનું બંધ હતું. જગ્યા જોઈ એટલે પ્યાય આવી ગયો. આ ન્હાવાના કેબીનો અને મોંની હોટેલો ઓકટોનરમાં બંધ થાય છે. સ્ત્રીઓ અહીં

ધણા જરૂરી કપડાજ પહેરે છે. જવા દેશની સ્ત્રીઓ અને મુસાફરો અહીં મોજ કરવા આવે છે

ન્હાનાની જગ્યા સર્વને માટે ખુલ્લી છે. કેપીનનું બાકુ બેસે છે. કાફેમા ચા કારી પીવા જવા માટે પણ ઘખવ થવાની શી આપની પડે છે. એ કાફે બહુ સુંદર છે. અદર ફેન્સી ચીજોની પચાસ દુકાનો બે હારમા છે. પછી એક સાથે ૫૦૦ માથુસ ચા પી શકે એવો મોટો હોલ છે આખો દિવસ ઇટાલીઅન બેન્ડ વાગના કરે છે. ઇટાલીનું સંગીત ધણુ વખણાય છે. ખાસ કરીને વાયોલીન તેઓનું શ્રેષ્ઠ વાજિત્ર ગણાય છે. એ હોલની અગાડી દરિયાની ઉપર મોટો પ્રેમાનેડ છે. એની ઉપર પણ સેકડો માથુસો ચા કાફી પીએ છે અને દરિયો નિહાળે છે. આજે તો વરસાદ હતો એટલે એ ભાગ ખાલી હતો પણ ત્યાંથી વરસાદ અને દરિયો જોવાની મજા હતી. ચા પીધા પછી કેટલુંક જોયું. દુકાનમા ચીજોના ભાવ જોયા તો બહુ આશ્ચર્ય લાગ્યા ગાડીમા બેઠી બહુપર આખ્યા સ્ટીમરમા બેઠી કાંઈ ઉતરી રસ્તો શોધવા લાગ્યા, પણ હોટેલ જલ્દી જડે નહિ અને બારા આવડે નહિ યોડા આડા અવળા રખડ્યા પછી આખરે હોટેલનો રસ્તો જડયો. નિડોમા એક એકસેલ્સીયર હોટેલ છે તે ખામ જોવા જેની છે. એ સર્વથી વધારે 'ફિશનેમન' કહેવાય છે. ત્યાં એક કોન્સર્ટ હોલ છે તેમા પ્રોસેટ સારા થાય છે એમ અમને કહેવામા આયું. રાત્રે ડીનર લર્ડ સુધે રહ્યા.

કુકની ઓફિસ પીઆઝા ડી' લીઓપોનિગા છે ત્યાં એકમ થયા સવારે તો બહુ ચાલીને જોવાનું હતું. આજની અમારી પાર્ટી મોગી હતી. લગભગ ૭૫ સ્ત્રી પુરુષો હશે જાણુમા-

સેંટ માર્કનું દેવળ.**St. Mark Cathedral & Piazza.**

જોવા લાયક છે. એની સામેના આખો સ્કવેર ધણે વિશાળ છે. વચ્ચે બહુ મોટો ચોક છે તેમાં કમ્યુનરને ચણ નાંખવામાં આવે છે. તથા બાજુ લગભગ ૬૦ દુકાનો છે તેમાં ફેન્સી માફ પૂરતા દામે મળે છે અને કેટલીક ઓફિસો પણ છે. દુકાનની શોખા ઘણી સારી અને દુકાનની બહારની બારીમાં માફ ખતાવવાની રીત યુરોપના જેવી. બાવ કોર્ષ જગ્યાએ એક નહિ. આડસો લીરાનો બાવ કહી પાંચસેએ આપે એટલે આપણા જેવા ભાષાના અજાણ્યા માણસોને તકલીફ પડે. લગભગ દરેક દુકાને અગ્રેજી બોલનારા હોય છે. આ સ્કવેર જેવો મોટો સ્કવેર ઇટાલિમાં એક નથી અને અસલ વેનિસ ધણું વિશાળ અને મોટો વેપાર કરનાર શહેર હશે તેની એ પ્રતીતિ કરાવે તેટલો એનો વિસ્તાર છે. એની લંબાઈ ૧૯૨ ચાર છે અને પહોળાઈ ૮૦ ચાર છે. એની પૂર્વ બાજુએ સેંટ માર્કનું દેવળ ધણું વિશાળ છે. અજવાળીઆમાં આ સ્કવેર બહુ સુંદર દેખાય છે.

‘સેંટ માર્ક’ વેનિસનો રક્ષકદેવ કહેવાય છે. નવમા અને દશમા સદીમાં આ દેવળ પાંચું અને અલેક્ઝાંડ્રીઆથી આવેલાં સેંટ માર્કનાં હાડકાંનું તેમાં સ્થાપન કરવામાં આવ્યું છે—એમ અમને ગાઇડે કહ્યું. એક બધંકર આગ પછી અગ્નીઆરમાં સૈકામાં એને તદ્દન ફરીવાર byzantine બાઈએન્ડાઈન સ્ટાઇલ પર બાંધવામાં આવ્યું છે. એમાં પાંચસો ચાંમણ આરસનાં છે અને એનું મોઝેઇક કામ સુંદર છે. રસ્તા ઉપર ચાર સોનેરી ઘેડા છે તે બહુ સુંદર છે. અંદરનો ભાગ પણ મજબૂત છે. એની ફરસબંધી સુંદર

છે. આખું મદિર બહુ જોવા લાયક છે પણ સેંટ પીટરનું રોમનું મદિર જોયા પછી કાંઈ વિશેષતા લાગતી નથી. એનું સુદર ચિત્ર કામ અને બાંધણી જોવા લાયક છે. એની બાપ્ટીસ્ટરી અને એમાનો ઝો'ટરોપીમ ખામ સુદર છે. એમા ફેટલાક આરસના પુતળા પણ જોવાલાયક છે.

એની બહારના ભાગમા સેંટ માર્કનો લાયન (Lion સિદ્ધ) જોવા જવો છે અને સેંટ થીઓડોર (વેનીમના અસવના રિપબ્લીકના પેટ્રન મેઈન્ટે)નું પુતળું પણ મળતું છે ત્યાં સ્વેચ્છન-દર્શિયો, આડ ટ્રેનાલ મામે દેખાય છે. એ પીઆઝાનો ભાગ પણ ઘરો સુદર લાગે છે અને આખો દિવસ હજારો માણસો ત્યાં આવન કરતા દેખાય છે. એ વિભાગ ખાલી, મનુષ્ય વગરનો-નિર્જન ભાગ્યેજ દેખાય છે.

ડોગીસ મહાલ

ખાનુમા Palace of Doges (Palazzo Ducale) બહુ ભવ્ય છે. શી નઈને દાખન કરવામા આવે છે. પ્રથમ Giant Staircase આવે છે. તેને માથે માર્મ અને નેપ્ચ્યુનના આગમના મહુ જગમ ગદ્ગદી યંત્રા ગાવના આવેના છે-તે પરથી તેનું એ નામ પાડ્યું જણાય છે અદર વળી grand staircase મોટો દાદરો આવે છે. અસલ ત્યથી ઉમગવ વર્ગ / અદર દાખન થઈ શકતો હતો તે પરથી એ નામ પડ્યું જણાય છે. અહીં ડોગીસ અને ત્યાર પછીના રાજાઓના કબ્રીની હોનો છે, કોરટ છે અને નીચે કેદખાનામાથી કેદીઓને ઉપર લઈ આવવામા આવતા હતા તે બતાવે છે. બીજા માળ ઉપર પ્રમ મત્તાક રાજ્યની ઓફિસના રૂમો છે મહેલમા અનેક સુદરચિત્રો

છે. વેનિસની સ્કૂનો અહીં ખ્યાન આવે છે અહીં દરની અને ત્રણની કાઉન્સીલના રૂમો છે તે ખાસ જોવા લાયક છે

પછી કેદખાના બતાવવામા આવે છે ત્યારપછી Bridge of sighs-નિસાસાને પુન આવે છે સદર કેદખાનામા રાજ દારી કેદીઓને પૂરવામા આવતા હતા અને તેમને ત્રાસ આપવામા આવતો હતો જૂના વખતમા કેવી આપતિઓ હતી તેટલા પૂરતુજ એ જોવા લાયક છે મનમા ગ્યાન થરા સિવાય વિશેષ લાભ આ કેદખાનાને કે સદર પુલને જોતા થયે નથી

મપોરની સહેલગાહ ગોડોનેમા કરવાની હતી ગોડોના કુક તરફથી કગવામા આની હતી દરેક ગોડોનામા પાય પાય સહેનાણીઓને ખેસાડવામા આવતા હતા પોતાની ગોડોનાનો નબર યાદ રાખવાનો, કારણ કે ચાર પાય વખત બેસવાનું અને કનરવાનું હતું સેં માટેની મામેના કાઠા (લેઝ્યુન) પરથી અમે ગોડોનામા બેઠા

સેંટા મારીઆ Santa Maria della salute

એક મેટપર દરિયાની વચ્ચે આડે કેનાલમા 'સાંટા મારીઆ' નું દેવળ જોયું વેનિસમા અગાઉ મોલી મરકા ચર્ચ હતી ત્યારે આ દેવળ બાંધવામા આવ્યું હતું ખાસ કરીને એની બામ્બુની બાગમા બહુ સુદર આરસના પુતળા છે અને હોન પણ ધણે વિશાળ છે એનું સ્થાન ઘણું સુદર અને શાંત છે એડ મેનાવ પા એ આવેન છે અને સુદર દેખાય છે દૂરથી અમારી હોટેલ માથી પણ તે દેખાતું હતું કારણ કે તે બગબગ સામે આવેલું હતું એમા ટિન્ટોરેટ્ટો (Tintoretto) અને ટીશીયન (Titian) નામના ચિત્રકારોનું અગ્રધારણ ચિત્રકામ જોવા લાયક છે જમીનપરની ફરમગંધી ખાસ જોવા લાયક છે

Church of Frari

ફારીનું દેવળ સુંદર છે. એમાં દીક્ષીતનનું મોન્યુમેન્ટ ખૂબ જોવાલાયક છે. અહીં કબ્ર છે.

Church of Jesuits.

જેઝુઇટીનું દેવળ આરસના નકરી કામનો નમુનો છે અને ખાસ જોવાલાયક છે.

એ ઉપરાંત S. S. Giovanna બતાવવામાં આવે છે.

‘રીઆલ્ટો બ્રિજ’ (Rialto Bridge) બાપરને સુપ્રસિદ્ધ કરેલો છે, ત્યાં ગોડાયા જાય છે. તેની બાજુમાં એક ઘર છે તેને શાયલોક (Shylock)-મરચન્ટ એન્ડ વેનિસના ઘર તરીકે બતાવવામાં આવે છે. વાસ્તવીક રીતે શાયલોક શેક્ષપીયરની કલ્પનાનું પાત્ર છે; એટલે વેનિસના ગમે તે ઘરને શાયલોકનું ઘર કહી શકાય ! !

વેનિસમાં આ ઉપરાંત યુનિવર્સિટી અને ગેલેરી જોવા લાયક છે. અહીંથી સ્ટીમરમાં ધણી જગ્યાએ મોજ (એન્સર્જન) કરવા જઈ શકાય છે.

વેનિસ માટે પ્રતીક્ષા.

વેનિસમાં ગોડાયામાં ફરવાનું પાટી સયે થાય છે ત્યારે ઘણી મજા આવે છે. ઠેકાણે ઠેકાણે ચઢવા ઉતરવામાં વખત ધરો. જાય છે પણ જોવાની મજા ખૂબ આવે છે. અમારી ગોડાયામાં ગાઈડ અમારી સાથે બેઠો હતો એટલે અમને એણે ઘણી માહિતી આપી.

સાંજના ‘પાઉલી કંપની’નું આરસ અને વીજળીના કામનું કારખાનું’ બતાવ્યું. સવારે ‘લેસ વર્ક’ બતાવ્યું. લેસ વર્ક છોડીએ

હાથે કરે છે. બહુ મજનુ કામ કરે છે. લખનામાં જેવા ફેડ ખેસ વિગેરે બનેજ તેવું, પણ વધારે જારીક કામ દોરાથી અહીં કરે છે.

કાચનું કામ તો કમાલ હતું. કાચનાં ઝુમર, કાચનાં વોલસેટ, કાચના દ્રક્ષમંડપો—અનેક જાતની કાચની શોભાઓ જોઈ. વસ્તુ મોકલવાની અને કર્કશીની અગવડ જતાવી, તેનો સીધો મુંબઈ મોકલવાનો ઉપાય તેણે જતાવ્યો. પેક તો એવું કરે કે ગમે તેવું કાચકામ હોય તો પણ વાંધો નહિ અને જાંમતોડના વીમા ઉતરે. આ કાચ કામ જોતાં બહુ આનંદ થયો. દ્રક્ષના વેલામાં વીજળીનું કામ એવું દીપે કે વાત નહિ અને તેમાં પાછી અનેકવિધ વિચિત્રતા દેખાડી. ઉપરાંત બીજાં ઘણી જાતનાં કાચકામો જતાવ્યાં. આવ એક, પાણુ કમીસન આપે ખરા.

આજે રાત્રે એક મોટરમોટ ભાડે કરી દરિયામાં ખૂબ ફર્યા. ફરીવાર સિડો જઈ આવ્યા. બીજાં બંદરોની દીપાવલી જોઈ. એક ખેટ ફરતો તો આખો ફેરા (ચક્કર—પ્રદક્ષિણ) મારી આત્મા મોટી સ્તીમર ખાશુમાંથી પસાર થાય ત્યારે મોટરમોટ ફેટકી ઉછળે છે અને પાણીમાં ફેલા મોટા ડુંગરા ટેકરા થાય છે તેનો ખ્યાલ થયો. સિડોમાં ઉતરી ત્યાંની ઘાઘટ અને હોટસો જોયા. રાત્રે ત્યાં માણસો પુટપાથ ઉપર ખૂબ ફેરે છે અને આનંદ કરે છે. પીળામા સુટ પહેરીને સ્ત્રીઓ ફેરે એ દેખાવ ત્યાંજ જોયો. આપણી નજરે એમાં ઘણી વિચિત્રતા લાગે.

બીજે દિવસે અમારે સ્વતઃ વેનિસ જોવાનું હતું. મારી દુર અહીં પૂરી થતી હતી અને મારી સાથે મારા મિત્ર મી. નંદલાલ હતા તે અહીંથી વેનિસ જવાના હતા. મેં કુકની ઓફિસમાં જઈ ખરલીન ખોન એન્ટર્પ્રાઇઝની દુર મુકરર કરી. તેઓએ પણ આજને

આજ રીઝર્વ મળશે કે નહિ, તેની ચાંક જતાવી. મારે કાંઈ ખાસ કાર્ય નહોતું અને એકલા ફરવાનું ગમે તેમ પણ નહોતું.

કેટલીક વીળે જોઈ, કાંઈ ખરીદી. રીઝર્વનું ન મળે તો ૨૬ કલાકની મુસાફરી કરવામાં અડચણ પડે અને ખાસ કરીને એકલા જવાનું હતું એટલે પૂરતાં સાધનની જરૂર હતી. સાધનથી વાગ્યે ખર્ચ મળ્યા કે રીઝર્વનું મળે છે. કાંઈક ખરીદી કરી, ચાવવાની તૈયારી કરી અને ગોડાવામા જેસી સાંજે છ વાગે વેનિસના સ્ટેશન પર આગ્યો.

વેનિસ શહેર એક વખત જરૂર જોવા લાયક છે. એની ખૂબી તદ્દન ન્યારી છે, એના જળમાર્ગો અમિનવ છે, એની ગોડાવા નનન છે, એની કળા આનંદ હપખાવે તેવી છે અને એની વિવિધતા આશ્ચર્યચકિત કરે તેવી છે.

વખતના સકાયને કારણે મારે વીએના, મ્યુનીચ, લાઇપ્ઝિગ, બેરલિન અને હેમ્બર્ગ-એટલાં શહેરો છોડી દેવા પડ્યા. એ દરેક સ્થળે મારે રોકાવોતે મળવાનું હતું. મને ટાર્નનહોતો અને પ્રોફેસરો કિન્દાળાની રમને કારણે બહાર ફરવા નીકળી ગયા હતા.

જો તા. ૨૭ મી ઓગસ્ટની સ્ટીમર ન પકડું તો એક માસ વધારે ચલો હતો અને જોવાનું તો આમ પણ ધણુ રહી જતું હતું: રોમની નજીક નેપલ્સ અને વીસુવિયસ છોડ્યા, હિપરાંત સ્વીડન, નોર્વે, કોન્સ્ટાન્ટીનોપલ અને કેરો એલેક્ઝાન્ડ્રીઆ પણ છોડી દેવાં પડ્યાં હતાં. અને તો ફરીવાર આવવાનું થાય ત્યારે આ શહેરો જોવાની અમિલ્લાયા રાખી ટુકી નવી દુર ગોડવી દીધી.

જર્મની.

સાંજે ૭-૨૦ વેનીસ હોડયુ વાગોની કારમા જમ્યા મેળવવા માટે કુકને મહેનત પડી, પણ સાંજે પાંચ વાગે ખમગ આપી, કે વાગોની કાર મળી છે એટલે એકદમ તૈયારી કરી જમવાનું પતાવ્યું અને હોટેલનું બીજા કાંઈ હોય તો તે આપી પાદરશીખ (પીર્ષીંગ) કરી હોટેલમાથી ચાનતી વખતે આપણા રૂમના એટલે ૩ ટને, લીફ્ટમેનને, પોરગીઅરને સામાન અને બાથ્રુ ઉપરના વેટરને 'ટીપ' કરવાનો રિવાજ પડી ગયો છે એટલે બેવડો મર પડે છે એક તો હોટેલવાળા દસ ટકા 'સરવીસ'ના (ખીંમતના) લે છે તે તો કુકના બીનમા આવી જાય અને પાછી ફરી વખત ટીપ આપવાની તો રહેછેજ આ ટીપનો રિવાજ ઘરો વિચિત્ર છે પણ આપણે તો તીર્થયાત્રા વિગેરેમા ટેવાઈ ગએના એટલે 'શિખ' આપીએ તેવી આ ટીપ હોય છે વળી અમારે તો વેશ્ટેરીઅન તરીકે ખામ ગોઠવણો કરાવવાની રહી એટલે 'ટીપ' કરવાની પણ તેટલીજ જરૂર વેશ્ટેરીઅન તરીકે આપણે જે માગીએ તે કરી આપે તેનું કાંઈ જુદું બીન આપવું પડતું નથી એ વાત ધ્યાનમા રાખવાની છે

મારા મિત્ર આજે બપોરે પારિસ ગયા એટલે હું એકલોજ હતો. પણ હવે મુસાફરીમા એકલો રહેવામા પણ આનંદ લઈ શકું તેમ હતું એટલે કશી ચિંતા નહોતી

સાંજે સાડા છ વાગે ' ગોડોલા 'માં સામાન મૂકાવી દું બેઠો. એક માણસ આખી ગોડોલો ચલાવે. સુકાન વમર દિશાએ પણ ફરવે. અનેક શેરીઓ-જળમય રસ્તાઓ છોડી આખરે સ્ટેશને આવ્યો. સ્ટેશને પહોંચતા પોણા કલાક લગભગ થાય છે. ગોડોલાનું વર્ણન અમાઉ કર્યું છે એટલે ફરીવાર લખવાની જરૂર નથી. સ્ટેશને આવી ફર્સ્ટ ક્લાસમાં બેસી ગયો. વાગોલી કાર તો મને રાત્રે દશ વાગે વેરોના સ્ટેશને મળવાની હતી, ગાડીમાં બેસી વાચવા માંડ્યું ત્યાં ગાડી ઉપડી. વેનિસ શહેરની બગ્ય રચના અને સમુદ્ર કિનારો છેલ્લા છેલ્લા જોઇ લીધા. આજે સૂર્ય પ્રકાશી નીકળ્યો હતો એટલે હવાનો વાધો નહોતો.

લગભગ સાડા આઠ વાગ્યા પછી સૂર્ય અસ્ત થયો. દશ વાગ્યે વેરોના ઉતરી ગયો. કલાક પછી ગાડી આવી. વાગોલી કાર (Wagons-lit) ઇન્ટરનેશનલ છે. આખા કેટીનન્ટ (યુરોપ) પર તે જાય છે અને જ્યાં જવું હોય ત્યાંની ગાડીમાં બેસવાનું હોય છે. પછી ટ્રેનો બદલાય પણ આપણે જે ડબ્બામાં બેઠા હોઈએ તે ઠેઠ સુધી જાય. એ ડબ્બાના દરેક ખાનામાં બે જર્મ હોય છે એક ઉપર અને એક નીચે. ડબ્બા સલૂન જેવા મોટા હોય છે અને સગવડો પાર નહિ.

સુવા માટે મોટી તળાઈ હોય છે, તે પર ઓછાડ પાથરેલો હોય છે, ઓઢવા માટે ઝડપુ પ્રમાણે હોય છે પણ સુતરાક કવરિંગ અને રંગ તો જરૂર હોય છે. કપડા મૂકવાની પૂરતી ખીટીઓ, ઘડિયાળ ટાંગવાની નાની હૂક, પછવાડે પોતાને રાખવો હોય તો સુતા સુતા વાંચી શકાય અને સાથેના પેસેન્જરને નડે નહિ તેવો વધારાનો દીવો, ઉપર વાળાને પણ એવીજ સગવડ, વચ્ચે બે

લાઇટ પણ રાત્રે તે બધ ક્યાં પડી નાઈટ લાઇટ, અંદર મોડું ધોવાનું ગરમ ઠંડ પાણીનું સુંદર ટબ, ચાર દુવાલ, સાડુ, પાણી પીવાનો કાચનો કળસો, પાણી બરેલું, બે ગ્લાસ પાણી પીવા માટે, નીચે સુંદર ગળીઓ અને માથેનાં બે ઓશીકા તદ્દન સુકોમળ, વાચવા માટે ફાઈવીંગ ટેબલ, ઉપર ચઢવા માટે સુંદર નાનો દાકરો, ફેસીંગ ગાઉન ચૂકવા માટે ઝોગો અને આ સર્વ બધી થોડી જગ્યામાં એવી આકર્ષક રીતે ગોઠવેલા હોય છે કે વાત નહિ, પણ સુવાનો ચાઈ બસો જખરો અને તે પણ ફર્સ્ટ ક્લાસના બ્રાડા ઉપરાંત મમજવો. આવી કારમા ઉધીએ ત્યારે એક રાત ઉધવાનું કેટલું મોઢું પડે છે તેનો ખ્યાલ આવે. બારણ બધ કરીને બેસ પડી દોષ વસ્તુનો ખપ હોયતો રીંગ કરવાથી એટલું આવે અને તેને ઓરડર આપી દેવાય. સવાર થાય કે તળાઈ ઉઘટાની નાખી તેનીજ બેક (સીટ) બનાવી દે અને ઓશીકા વિગેરે લઈ જાય. બેસવાની જગ્યા પર તદ્દન મખમલ જડેનો અને તેનીજ ઉપડી બાજુએ અંદર તળાઈ સમાઈ જાય. ચેનથી મુસાફરી કરવાની બનતી સગવડ કરી છે.

રાત્રે કાંઈ નવો બનાવ બન્યો નહિ મવાર થતા પ્રદેશ જોયો તો જાણે સ્વીટઝરલેન્ડની સીનેરી દેખાઈ. પર્વતો લીલા કુળર જેવા અને માથે જરફ અને ચારે તરફ વનરાજી ખીનેલી, ખેતરો વાવેનાં અને જળમય અને લીલો જીવતો પ્રદેશ જોઈ આનંદ થયો.

દશ વાગ્યે સવારે મ્યુનીચ આવ્યું. અને Munich કહે છે. સ્ટેશને કલાક રોકાઈ ખીજ ગાડીમા બેસવાનું હતું એટલે સામાન સોપી સ્ટેશન નજીક ગામ-શહેર જોયું મ્યુનીચ બહું

મોટું શહેર છે. એના સ્ટેશને ૧૬ પ્લાટફોર્મ છે. અહીંથી થોડા અંતરે પહેલાં જર્મન સરહદ શરૂ થાય છે. રાત્રે અમારા પામપોર્ટ લઈ ગયા હતા અને સામાન માટે તો મ્હોટેથી પૂછી ગયા હતા. પરદેશીઓને વધારે પડતી સામાનની અગવડ સરહદ ઉપર પણ પડતી નથી પણ સામાન ધણો હોય અને રજીસ્ટર કરાવ્યો હોય તો સુથણાં ધણાં થાય છે. મને આ સર્વ બાબતની અગાડથી ખબર હતી એટલે સામાન તો મેં કાંઈ વખત રજીસ્ટર કરાવ્યોજ નહિ. અહીંની રેલવેમાં એક બીજો રિવાજ એ છે કે સામાન રજીસ્ટર કરાવે તો બધાના પૈસા ભરવા પડે, કાંઈ અમુક ભાર માફ મળે નહિ; અને ટ્રેનના ટાઈમ પહેલાં પોણા કલાકે સામાન લોગેજમાં નાખવો જોઈએ. આ બધી અગવડ જેની પામે ધણો સામાન હોય તેને થાય છે. મેં તો એક સુટ કેસ અને કોથળો રાખેલો અને નાની હેડ બેગ એટલે કાંઈ અગવડ પડીજ નહિ. મનુર દરેક સ્ટેશને મળે છે પણ અહીં પોતાનો સામાન ઉપાડવામાં જરા પણ શરમ જેવું ગણાતુ નથી. ગમે તેની જાતી ગિથિતિનો માથુસ પોતાનો સામાન હાથે ઉંચકી ઘુરત ચાલ્યો જાય છે. મનુરીના દર સાધારણ છે. મુખધથી વધારે તો માત્ર ઈન્સાંડમાં લાગ્યા. અહીં તો જે આપીએ તે લાઇ સલામ કરી આભાર માની ચાલ્યા જાય છે.

મ્યુનીચ શહેર ધણુ રળીઆમણુ, ટ્રમો ધણી સુદર, સ્ટેશન-પર હોટેલોનો પાર નહિ અને વખત હોય તો જરૂર એક દિવસ રોકાવા જેવું છે. મારે વખત નહોતો પણ ઉપર ઉપરથી જોઇ સ્ટેશને વખતસર આવી બર્લિનની ગાડીમા બેસી ગયો.

જર્મનીનો આખો પ્રદેશ લીધો અને ફળદ્રુપ દેખાયો. ઝાડી

પથ પુષ્પ છે. એની ખરી ખૂબી જમીનના આસો પાડવામાં છે. જમીન પર જાણે લીલો મખમલ પાવ્યો હોય એવી માણ્યો સુધી લીલોતરી દેખાય, પણ તેમાં વર્ષુભેદ ધણ પડે; ચતુષ્કોણ અને સમ ચતુષ્કોણોનો તો પાર નહિ. જૂદાંજૂદાં વાવેતરો એટલાં કે ડુંગરા ટેકરાને પણ વાવ્યા વગર છોડ્યા નથી, આરે તરફ નહેરો અને પુલોનો પાર નહિ અને આખો પ્રદેશ ધણે સુંદર લાગે. યુનીય મક્કા પછી પર્વતો ન આવે પણ નાની ટેકરીઓ અવાર નવાર આવ્યા કરે. ઝાડનાં ઝુંડો તો એટલાં કે શુર્ક (શુક્ર) જેવાં એક સરખાં દેખાવનાં વનો સેંકડો જોવાં હશે. ખેતર ન હોય તો વન હોય અને તેનો પણ લાકડા વિગેરે માટે ખરોખર ઉપયોગ કરે છે. લડાઈમાં જર્મનીને જરા પણ શુકસાન થયું હોય તેમ લાગતું નથી, તેની જમીને એક પણ ખંદુક કે તોપનો અવાજ સાંભળ્યો નથી અને ચાર વર્ષ સુધી, ચારે તરફ ઘેરા હતો છતાં તે પોતાના પગ ઉપર નબી રહેલ તે તેનાં કુદરતી સૈન્ય અને તેને ખીત્રવવાના ઉદ્યોગને આભારી હતું એમ એની જમીન અને જમીન ઉપર કરેલ મહેનત જોતાં જણાઈ આવે છે. પાણી તો આખા પ્રદેશમાં વલાંજ કરે છે અને નદીઓ કે નહેરો (કિનારો) આવે તે પણ જમીની અને તેમાં પૂરતા જોસથી પાણી વલાં કરે. ઇટાલિના ખેડુતો ઉચ્ચી લાખ્યા પણ જર્મનીની રચના, કુદરત, ઉદ્યોગ અને સૈન્યને પહોંચે તેવું જમીન જોતાં જણાયું નહિ.

તારના થાંમલા ફ્રાન્સ, સ્વીટઝરલૅન્ડ, ઇટાલી, અને જર્મનીમાં લાકડાના છે. જ્યાં લાકડાં ધણાં હોય ત્યાં લોહાના શા માટે જોઈએ ? ઈજિપ્તમાં પણ તારના થાંમલા લાકડાનાજ છે પણ

ગરીબ દિલ્લે તે પાચ હજાર માઈનથી લોદાના મગાવવા પડે છે. જાણે હિંદમાં વાકું થયું ન હોય એ ધોરણે આપણે બધો વહીવટ ચાલે છે. અને રેલ્સ નીચે સ્વીપરો-સવેપારો-પણ લોક-ડાનાજ સર્વન હોય છે ત્યારે આપણે ત્યા હવે લોદાના ધણી જગ્યાએ નાખવા માડ્યા છે. એનું કારણ સમજી શકાય તેવું છે.

આખો હરિયાણા પ્રદેશ જેતી ગાડી આગળ ચાની. બપોરે વાલ્લા થયાં. વરસાદ પડ્યો તેથી પ્રદેશ વધારે સુંદર દેખાતો ગયો.

ધણી સ્ટેશનો આત્રા પણ ટ્રેન તો બહુ ઓછે સ્ટેશને ઊભી રહે. ખાવાનો ટાઈમ થાય એટલે રેસ્ટોરા કાર જોડાઈ જાય. બધા ડામા વટાવી તેમાં જવાનું. સાની સગવડ પણ સારી અને વેજીટેરીઅનને જોઈતી જરૂરી ચીજો મળી શકે. ચાર પાચ વાગે આ પણ તેમાં જ લેવાની. અહીં સ્ટેશને સ્ટેશને ચાની હોટેલો હોતી નથી. માત્ર મોટે સ્ટેશને કુટ મળી શકે. છાપા દરેક સ્ટેશને મળે અને મારા જોવાને અગરેજ છાપા જોઈએ તે પણ મળે.

દુ લંડન આવ્યો ત્યારથી નિયમિત 'લંડન ટાઈમ્સ' વાચતો હતો અને મુસાફરીમાં પણ તે મળ્યા કરે છે છાપા અહીં લાખો ની સખ્યામાં નીકળે છે અને તેની વ્યવસ્થા તેમજ વેચવાની પદ્ધતિ જોવા લાયક છે. પણ તેવી ધણી બાબતો પર જૂદા ઉદ્દેશ કરીશ

જર્મનીના સુંદર જેનરો અને જગનો જોતા ૮-૪૦ રાત્રે ગાડી બંધિન પહોંચી. ૨૬ કલાકની મુસાફરીમાં ૯૦૦ ઉપરાંત માઇલ પસાર કર્યા. દુરસદે ધણું વામ્પુ ટ્રેન એટલી ઝડપે ચાલતી હતી કે કાંઈ લખી શકાયું નહિ. જોવાનું પણ ધણું હતું.

બલિન.

બલિનના ઉત્તર દક્ષિણ છ સ્ટેશનો છે. બલિન જર્મનીના હૃદયસ્થાને છે. ખરાબર વચ્ચે આવેલું છે એને હિંબર્ગ સાથે નદીથી જોડાયું છે અને ત્યાંથી માત્ર આવે છે. હું બલિનના 'આઈન્ટ' સ્ટેશને ઉતર્યો. તે પણ ઘણું મોડું છે. સામાન, પોસ્ટ-રને આપીએ, તે લીફ્ટમાં આખી લોરી મૂકી નીચે લઈ આવે. કુકનો એજન્ટ સામે તોડવા આવ્યો હતો, તેની સાથે 'હોટેલ પ્રિસ્ટલ' મા ગયો.

હોટેલ પ્રિસ્ટલ મોટું રાજસ્થાન છે. બલિનનો સૌથી મોટો રસ્તો 'લીડન વેન્યુ' Linden Venue ના નામનો ચાર માર્શલ જેટલો લાંબો છે તેની પર આ હોટલ આવેલી છે. એ ઘણી મોટી અને સગવડવાળી છે. એના દરેક રૂમમાં બહુ સગવડ, ડાઈનીંગ હોલ ઘણો વિશાળ અને એના પ્રત્યેક માણસો ઘણા મળતાવડા લાગ્યા. ત્યાં ખાસ વખ્યું છે કે "અમારી હોટેલમાં ધર જેટલી સગવડ ન જણાય તો દુરત ફરિયાદ કરવી અને ફરિયાદનો દુરત અમલ થશે." દરેક હોલમાં બે ટેલીફોન હોય છે. ફરનીયર, બાથ, લાઈટ વિગેરેની સગવડ રાજમહેલ જેવી હોય છે. લખવાનું ટેમ્પ, કાચ, કમખ બારણાં, ખુરશીઓ વિગેરે પૂરતા હોય છે. કપાટમાં કપડા ટાંગવાની જગ્યા, જૂના કપડા માટે ઘેરો, વિગેરે વિગેરે પૂરતી સગવડ છે. ચાહી, ખડીઓ, હોલ્ડર, નોટપેપર બધું તૈયાર હોય છે. બલિનમાં શુ જોવા લાયક છે તેની મોટી વિગેરેવાળી બુક, ટેલીફોન બુક-બધું રૂમમાં જ હોય છે અને નીચે સ્મોકીંગ રૂમ તો એવો મોટો છે કે તેમાં એક માથે ત્રણસો માણસ આસાનીથી બેસી શકે.

અહીં સુવાના પલગ ઉપર અરધી ગાદી જેવી નરમ ઓઢવાની ચીજ હોય છે અરધી રેશમી રમખ કહેવાય. એ પાથરી રાખેલી હેય છે અને એ જર્મનીના ખામ રિવાજ છે. પણ પડખે જાહેરખમગ મૂકી છે કે આ પદ્ધતિએ મુતુ ફાવે નહિ તેણે તુરત 'વેટર'ને બોલાવવો એટલે અનુકૂળ પદ્ધતિ પ્રમાણે સુવાતુ ઓઢવાતુ ગોઠવી જશે.

એ ઉપરાત એક ઘણી મજની સગવડ તોય એક પીણુ લેખય હતુ, તેમા લખ્યુ હતુ કે—

Hotel Bristol

Do not Disturb

પડવાડે લખ્યુ હતુ કે—

NOTICE.

Guests not wishing to be disturbed for a while by employees are requested to hang this notice on the outside latch of the inner door, and to replace it after use

Also advise telephone department.

એટલે તમારે ખામ લખણ વાચ્યુ હોય અથવા વિચાર કરવો હોય તો બહાર નોટિસ મૂકવી. નોટિસ એટલે પીણુ લેખય. એ લેખન બહાર ટાચ્યુ હોય તો કોઈ 'અડચણ' કરતુ નથી. બહારનું બારણુ ડબ્બન હોય છે.

સુવાના પલગ ઉપર નીચે પ્રમાણે નોટિસ મૂકી છે —

All the comforts of your home, is what we wish

to give you during your stay at the "Bristol." If you do not like the way this bed is made up, please ask the chamber-maid to change it. You may have it with round bolster and with blankets instead of quilt or in any other manner desired

આ હકીકત, મુસાફરોની સગવડો જાળવવા ફેટફી ઝીણુ વટથી અહીંના કરીમરો ચોકસાઈ રાખે છે, તે જતાવવા લખી છે. પૈસા ચાંપીને લેછે પણ હસારીને લેછે. પૈસા આપવા છતાં સગવડ ન મળે, એવું અત્રે નથી; તેમજ પૈસા છૂટી પડ્યા એવું કહેવાને અત્રે અવકાશ નથી. માત્ર તમને થોડાં માણસને ફરિયાદ કરતાં આવડતું જોઈએ અને તમારા હકો સમજતા આવડતું જોઈએ. તથા દિવસ ભૂખ્યા રહે તો કોઈ ભાવ પૂછે નહિ, પણ ચાતુ રિવાજથી એક ચીજ વધારાની માગો તો બાથા ઉપર ખીસ આવે, તેમાં સહી કરો તો આજતરિ વખત ખીસ ચુકાવવાનું અને નહિ તો ખાતા ખાતા પૈસા આપી દેવાના. પૈસાની જાગૃતમાં શરમ નહિ, પણ સગવડ કરવામાં પાછી પાની નહિ.

આલવાના રસ્તા ઉપર કે રૂમમાં, દાદરો કે લીફ્ટમાં, જમવાની જગ્યાએ કે બાયરૂમમાં—સર્વત્ર ભારે કિમતની જાગૃત ખીજાવેલી છે, ઊંચામાં ઊંચી જાતનું ફરનીયર છે, મરમ ઠંડા અને શાવર બાય છે, બારી આડા પૂરતા પડતા છે અને કપડાં મૂકવા માટે કપાટ છે. રાત્રે વાંચવા માટે બાજુમાં રોકવાળી લાઇટ છે અને બાજુમાં ધડિયાળ રાખવાનું ટેબલ છે તે પર તે રહે છે. ખાનામાં એક વાસણ રાખવામાં આવે છે જેનો ઉપયોગ રાત્રે લાઇટમાં માટે થઈ શકે છે.

બર્લિન.

જર્મનીનું મુખ્ય શહેર, કેસરની રાજધાની, વિદ્વાનોનું ધામ આ શહેર સ્પ્રી (Spree) નામની નદીપર આવેલું છે.

જર્મનીના હાલના પ્રજાસત્તાક રાજ્યનું પણ એ મુખ્ય શહેર છે અને ઘણું આકર્ષક છે. અત્યારે એની વસ્તી આડત્રીશ લાખની ગણાય છે. પેરિસથી તો એ ચડે નહિ પણ કેટલીક બાબતમાં એ વધારે સુંદર છે: એના રસ્તા ઘણા સારા, એના બગિચા ઘણા આકર્ષક અને એની બજારો તદ્દન સીધી અને બજારમાં પણ બગિચાઓ છે. સ્વચ્છતા અને સર્વથી વધારે જર્મનીમાં લાગી. આ વાત એના મુખ્ય શહેરથી માંડીને નાના ગામડાને પણ લાગુ પડે છે. આખા શહેરને માત્ર નીરખવા માટે પણ એક દિવસ જોઈએ અને બધા મુખ્ય સ્થળો જોતા આઠ દિવસ તો જોઈએ જોઈએ થાય. સરસ્વતીના ધામ સમા એ શહેરમાં અનેક પ્રકારનાં સંગ્રહસ્થાનો-મ્યુઝીઅમો છે જેનો અભ્યાસ તો શું થાય પણ ઉપરચોટીઆ નજર નાખતા પણ દિવસો થાય. થોડા વખતમાં જરૂરી ચીજો જોઈ લેવાની પદ્ધતિ મેં રાખી હતી એટલે શું શું જોયું તેનું ઉપર ટપકેલું વર્ણન કરી જઉં છું.

અંદર ડેન લીડન Under den Linden અથવા લીડન વેન્યુ એ ઘણો મોટો રસ્તો છે. એનાં ત્રણ જૂદા જૂદા નામો છે પણ એને લીડન વેન્યુ કહે છે તો જોખખાય છે. એ આખા રસ્તામાં મોટા બેવડાં ઝાડો છે અને તે રસ્તાની વચ્ચે છે. બન્ને બાજુ જવા આવવાના ઘણા સુંદર રસ્તા છે. વચ્ચે Frederick the Great નું મોટું બાવલું આવે છે તે ઘણું સુંદર છે.

જરા આગળ જતા નેપ્ચ્યુનનો કુવારો Fountain of Neptune આવે છે. એ ધણો વિશાળ છે. નેપ્ચ્યુન-સમુદ્રના દેવનું એ પુતળું ખાસ જોવાલાયક છે, ઓઝુ બનાવેલું છે અને ધણું જખરું છે. પોસ્ટઓરીમ અને સિટિ હાઇ (ટાઉન હાઇ) પણ બહુ વિશાળ છે. આગળ જતાં Statue of Perolina પેરોલીનાનું પુતળું આવે છે તે પણ સુંદર છે. એ બર્લિનની અધિષ્ઠાત્રી દેવી છે અને તેનું સ્થાન રસ્તા ઉપર કરી આગુ-આગુ સુંદર બગિચા બનાવવામાં આવ્યા છે. જરા બાબુના રસ્તા ઉપર જતાં બર્લિનનો જૂનો વિભાગ આવે છે. એમાં પણ મરખાઈ તો ઘણી છે પણ એ લૉડનના રસ્તા જેવો સારો સુધડ રસ્તો ન મળાય. એમાં જથામંઘ વેચનાર શાકભાજીવાળાની અને પ્રોવીઝનની દુકાનો આવે છે. બજારો ઘણી મોટી છે. બર્લિનમાં દ્રામ ઘણી છે અને બહુ સુંદર છે. સ્ટ્રીટઝરલાંડ જેવી નાની દ્રામો છે. અહીં બમનો બહુ ઉપયોગ થતો નથી, પણ હજુ તે થતી અને વધતી જાય છે. જવા આવવા માટે દ્રામ અને ટેક્સી વધારે વપરાય છે.

રૂમ્બી નદી એ વિભાગમાં વહી એક સુંદર મદીરને ટાપુ બનાવે છે. એ મદીરનું નામ dom કહેવાય છે. Spree નદી આગળ જતા હેવલને મળે છે જે એલ્બ Elbe ને મળે છે અને તે આખરે ઉત્તર સમુદ્ર Northern Sea માં દરિયામાં પડે છે. પણ એ હાલેલ નદી વચ્ચે અનેક સરોવરમાંથી પસાર થાય છે અને પોતાના જળમાં વધારો કરે છે. સ્વીટઝરનાંના સરોવરો જોયાં પછી આ સરોવરો જોવાનું કાંઈ ખાસ મન થાય નહિ પણ કહે છે કે એ સરોવરો પણ સારાં છે.

હેમ્મર્ગથી નાની સ્ત્રીમગ્મા આવતુ હોય તો એ નદીઓ દ્વારા ખર્નિન આવી શકાય છે અને માવ તો મોટા પ્રમાણમાં એ રીતે લાવવામા આવે છે.

અહીંનું સ્ટોક એક્સચેન્જ માધારણ રીતે સારૂ છે. એ Bourse કહેવાય છે. એમાકામકાજ દરરોજ ૧૨ થી ૨ વાગ્યા સુધીજ ચાલે છે બે વાગે એ બંધ થઈ જાય છે. એ પણ સ્ત્રી નદીના કાંઠા નજીક છે.

ડોમનુ દેવળ અહર જમને જોયુ રોમનુ સેટ પીટર અને મિયાનનુ ડોમો જોયા પછી આમા કાંઈ ખાસ વિશેષતા ન લાગી. છેલ્લા ફેસરે (વીલીયમ ધી સેકન્ડે) એ બધાનેલુ છે, એમા બે હજાર માણસો માટે બેઠકો (સીટ્સ) છે, એમા ફેસર અને તેના કુટુંબને બેસવા માટે પચીસ શીટ બાચી ગેરેરી છે અને એના ખાસ ઉમરાવોને બેસવા નજીકમા સહજ નીચી ગેરેરી છે એ ફેસરની ગેરેરી પર જનાનો ધણો સુદર ઘર તદ્દન આગમનો છે અને ઉપર પોટકોમા બાધ્યનમાની વાતોના મહુ સુદર ચિત્રો કરાન્યા છે આ પાચે પેઇન્ટિંગો બહુ જોવા લાયક હતા

દેવળમા અહરના ભાગમા માર્ટીન લ્યુથરનુ સુદર આવડુ છે માયે કાદનીન અને બીજા બે રિક્ષમરિના-સુધારકોના પુતળા છે બાજુમાં Love પ્રેમ, Truth સત્ય અને Hope આશા-ના બહુ સુદર આરસના પુતળા છે. એનાં ચિત્રો મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો પણ મળ્યા નહિ. ઘણાજ જોવા લાયક અને પ્રત્યેક ભાવ બહુ સારી રીતે ધટાવેલા છે. આશાને જોઈએ નો તેના ઉપર આશા દેખાઈ આવે અને પ્રેમ જરામર પ્રેમ બતાવે. આ મદિર ઇટાલીઅન સ્ટાઇનપર બાધેયુ છે. એની બાજુમા વીલ્હેમ

કૈસરે પોતાના રાજને દાટવા માટે બહુ મજની સ્તુપ-કૃષ્ણ બધારી ગાખી હતી અને તે મોઝ્યુદ છે પણ એની આશા સફળ થઈ નહિ. હાલ તો એને ડેનમાર્કમાં અમુક જગ્યામાંજ રહેવું પડે છે. બાગ્યુના મ્યુઝોલિયમમાં કેટલાક રાજ અને સહેનશાહનાં અવશેષો લાંરીને મૂક્યા છે. પ્રીન્સ બિસ્માર્કનું સ્મારક પણ અહીં રાખ્યું છે. એને બીજી જગ્યાએ દૂર દેશમાં દાટલ છે. અહીંથી રાજ-મહેલ જોવા ગયો. શિયાળામાં કૈસર એ મહેલમાં રહેતા હતા. એ મહેલ ઉપર વર્ણવેલાં તે નેપ્ચ્યુનનાં પુતળાની સામેજ છે. બહુ સુંદર છે. અદર પેસતાં મોટા ચોક્ક આવે છે. એ ચોક્કમાં એક બાથુ બબ્બ પુતળું છે. તેનું નામ Sieg fried Dragon personified કહેવાય છે.

મહેલમાં પેસતા ઉપર ચઢવાનો આરસનો દાદર છે તેનો ઉપયોગ હાલ થતો નથી બાગ્યુમાં એ માળ સુધી ઘોડાઓને ચઢવાનો સ્લોપ-દોળાવ કર્યો છે. ત્યાંથી ઉપર જવાય છે. કૈસર જ્યારે અહીં હોય ત્યારે તેની ચોક્કી કરવા ઘોડાઓ-સ્વીસ ગાર્ડ્સ ઉપર જતા અને ઘોડા ચઢી શકે તેવી યુક્તિથી એ જગાટ ખાતો ગોળ બાગવાળો દોળાવ બનાવ્યો છે. એ યુક્તિવાળા દોળાવ ઉપર ચઢને એ માળ સુધી ઉપર ઘોડા ચઢી શકતા હતા.

ઉપર ચઢી ગયા પછી પગમાં pantoffel પહેરવાં પડે છે એટલે આપણા છુટ ઉપર એક જાતનાં મોટા felt shoes ચઢાવવાં પડે છે. એની સેકડો જોડી ત્યાં પડેલી હોય છે. એ સ્લીપર જેવા પણ ધણું મોટાં હોય છે અને તે પગમાં પહેરી પગ ધસતા આવતું પડે છે. જો પગ ધસીએ નહિ તો પે-ટોફલ નીકળી જાય અને બધા પગ ધસતાં ચાલતાં હોય એટલે આપણે

કાંઈ શરમાવાનું નહિ. એનો હેતુ એ છે કે માળની લાકડાની ફરસખંધી (ફ્લોરની ફ્લોરીંગ) બહુજ સારી રોતે ઘસીને-મોઢુ દેખાય તેવી રાખી છે, તેના ઉપર જોડાં-જુટ સાથે ચાલવાથી તે ઘસાય તો તેમાં ક્ષિમોટા પડી જાય અને જો ઉપર ફેટ ઘસાય તો વધારે ચળકાટ મારે. આ તદ્દન નવીન રિવાજ જોવામાં આવ્યો. હું પણ પગ ઘસતો ઘસતો અરધો કલાક ચાલ્યો અને આખો મહેલ જોયો. બીજાને પગ ઘસતાં ચાલતાં જોઈ હસવું આવે, પણ આપણા પણ એજ હાલ એટલે મનમાં સમજી જવું પડે. એકંદરે ઘણી રમુજ આવે એવો આ પગ ઘસવાનો દેખાવ છે.

પ્રથમ એક નાનું એપલ-ગ્રુડમંદિર આવે છે તે ખાનગી પ્રાર્થના માટે રાજમંદિર છે. અંદરનો મહેલ જૂઠા જૂઠા રાજ અને શહેનશાહોએ બધાવેયો છે. ફેડરીક ધી એટનો બધાવેયો રમ મળનો છે. એ રાજકારણે એક પ્રીન્સેમને પરણેલ, પણ એની ખરી સ્ત્રી એક ઈટાલીઅન નામે બારબેરિના (Barberina) હતી. એનો ત્યાં આમ્રધપેન્ટ છે. ફેડરીક વીલીયમનો રમ ઘણો સુંદર છે.

છેલ્લા કૈસરની પહેલા શહેનશાહો, તે પહેલા રાજ, તે પહેલા ધવેશ્વરે અને તે પહેલા ડ્યુકો-તેમનાં પેઈન્ટિંગો અહીં છે.

છેલ્લા કૈસર અને કૈસરીન-શહેનશાહ બાનુ વાપરતા હતા તે રૂમો-એપાર્ટમેન્ટો આવે છે જે બહુ સુંદર કારીગિરીવાળા છે. એમાં ભીંત ઉપર ચામડાની ટેપેસ્ટ્રી બહુ સુંદર છે. ચામડા ઉપર સોનેરી ઉણવવાળું કામ કર્યું છે તે મનહર છે. એક મોટો કોન્ફરન્સ રમ છે, ત્યાં કૈસર, મંત્રી અને અમાલ્યો સાથે ચર્ચા કરતા. એક રાજાને બેસવાનો રમ છે. રાણીનો રમ, મીજબાનીનો રમ, ટી રમ, નકશાઓનો રમ-એમ અનેક ઝોરડાઓ છે. પેઈન્ટિંગનો

તો પાર નથી. લાઇબ્રેરી હોનમા સુદર પુસ્તકોનો સમૃદ્ધ છે અને તે જાળવી રાખ્યો છે.

આખો મહેલ ખાસ જોવાનાયક છે. ચાવીને જોતા અરેરા કલાક લગભગ ચાલ છે. પણ તે બધો વખત આનંદ આવે છે. પગ ધમતા પાછા આવી 'પેન્ટેફેલ' કાઢી નીચે આપ્યો અને આર્સેનલ (શસ્ત્રાગાર) જોવા ગયો.

શસ્ત્રાગાર Arsenal માં પેસતા શરૂઆતમાં એક ખડે એરોપ્લેન મુક્યું છે. એ એરોપ્લેન ઘણી જગ્યા રોકે છે એ શરૂઆતનું એરોપ્લેન છે. એનો નવાવનાર Hopmann Boelka હતો એમ મને તે વખતે કહેવામાં આવ્યું પછી ૫૬૨મી સદીની તોપો આવી. શરૂઆતમાં તેમાંથી મોગ પથ્થરો ઉડાવતા હતા તે પથ્થરો જોયા એકડો તોપો ૫૬૨માં, સોળમાં સત્તરમાં અને અઠ્ઠારમાં સેકાની જોઈ. બહુમતો પણ પાર નહિ ૧૮૭૦ ની લડાઈ વખતે ફ્રેન્ચો પાસેથી મેળવેલા એકડો-હજારો ખેનર્સ-વાવટાઓ લડાઈના વિજયચિહ્નો તરીકે ઉપર લટકાવેલા હતા ફ્રેન્ચો પાસેથી પકાવેલી તરવારોનું બહુ મળતું એક ઝુમર બટ કાઢ્યું છે એમાં તરવારો સિવાય કોઈ પણ ચીજ વાપરી નથી. ૧૮૧૪ ની છેલ્લી લડાઈમાં પણ જર્મનોએ હજારો ધગમો મેળવેલી પણ વરસાઈલના તહનામાંથી ઘણીખરી પાછી આપી દેની પડેની

૧૮૭૦ ની લડાઈ વખતે, ફ્રેન્ચો સામે જનરલ મોટકીએ કેવી વ્યૂહરચના કરી હતી અને ચારે તરફથી ફ્રેન્ચોને કેવી રીતે ઘેરી લીધા હતા તેનો આબેહૂબ દેખાવ એક મોટા ટેબલ ઉપર ગોઠ્યો છે.

શસ્ત્રો અને અસ્ત્રો તો એટલા જૂના જમાનાના એકાં

કર્તા છે કે તેનું વર્ણન થાય નહિ. ડાખી બાણુએ હુંગર ઉપરથી ઉડવાનું પહેલું બહુન કેવું બનાવ્યું તેનો ચિત્ર આપ્યો છે. બોંબ કેવા બનાવ્યા તેની નકલો મૂકી છે. સર્વથી નવાઈ જેવી ચોજ એપેક્ષીનનો નમુનો—મોડલ છે. એ આકાશમાં ઉડવાના મહાન સંદારક સાધનને કોઈ બીજી પ્રજા નીપજવી શકી નથી. એની ગોઠવણ બહુ નાના આકારમાં બતાવી છે. વરસાઈલના તદનામાથી બધાં એપેક્ષીનો ભાંગી નાખ્યાં, એક નમુના માટે અમેરિકાને આપ્યું અને ભવિષ્યમાં એપેક્ષીન ન બનાવવાનું જર્મન પ્રજાએ લખી આપ્યું છે. હાલ દુનિયામાં એકજ એપેક્ષીન અમેરિકાના યુ. સ્ટેટ્સમાં છે, બાકી બધાં ભાંગી નાખવામાં આવ્યાં છે.

કપના જગપ્રસિદ્ધ કારખાનાએ, ૧૨૦ માઈલ પર્યંત દૂર ગોળા છોડે એવી જે જંગી તોપો બનાવી હતી તેનો નમુનો અને તેની યંત્રકળાના નમુના અહીં મૂક્યા છે. જે પ્રોફેસરે એ યંત્રકળાની ગોઠ કરેલી તેને લગાઈના ક્ષેત્રમાં એ તોપ ચલાવવા માટે બોલાવ્યો હતો. કાન ફાડી નાખે તેવો તેનો અવાજ થતો હતો. એ પ્રોફેસર હાલ ગુજરી ગયેલ છે. જર્મન પ્રજાને લગભગ નિઃશસ્ત્ર કરી નાખી છે. ફરજિયાત લશ્કરી નોકરી તદનામાથી બંધ કરી છે અને દર વીસ વર્ષ પછી જર્મનીમાં લડનાર કોઈ રહેશે નહિ એવી ગણતરી છે. જે પ્રજાનો એકે એક યુવાન લડી શકેનો હતો તે યોડા વર્ષમાં લગાયક જુસ્સો ગુમાવી દેશે એમ યુરોપના કારચ્યાનીઓએ માન્યું છે.

લગાઈ વખતે દારૂગોળો લઈ જનારા ધોડા અને ગાડીઓના નમુના ધણા મૂક્યા છે. આ બધા નાના આકારમાં (miniature from માં) છે.

ઉપરના માળને Hall of Glory કહેવામા આવે છે ત્યાં નીચેના personifications (અવ્યક્તના વ્યક્તરૂપો) મને ધણા ગમ્યા. એ સર્વ આરસના છે અને પ્રત્યેક હકીકતને જરા બર અનુસરે છે. એના ફાટા શોધ્યા પણ મળ્યા નથી.

Victory-વિજય

History-ઇતિહાસ

War-લડાઇ

Fame-કીર્તિ

Defence-મયાવ

જર્મની જે લડાઇઓ અગાઉ લડ્યું હતું તેમાની ઘણીના ચિત્રો આ હોનમા મૂક્યા છે દરેક ચિત્ર લગભગ ૪૦ ફીટ લાંબુ અને ૩૦ ફીટ પહોળું હશે દરેક લડાઇની સાલ અને વિગત નીચે આપેલી હોય છે

જર્મનીના રહેનસાહેબ અને રાજ્યોના ઝોઝના પુતળા દરેક ચામસે મૂક્યા છે ફ્રેડરીક ધી ગ્રેટનું પુતળું ખાસ જોવા લાયક છે

હાર પછી બહુકો અને મનુષ્યના તથા ઘોડાના બખતરનો મોટો સંગ્રહ છે દરેક રજીમેન્ટના યુનિફોર્મનો દેખાવ છે અનેક જાતના બાનાનો મોટો સંગ્રહ છે ફ્રેડરીક ધી ગ્રેટ જે જોવા યોગ્ય પર બેસતો હતો તે ઘોડાને સ્ટફ કરી જાળવી રાખ્યો છે ફ્રેડરીકનું બખતર જાળવી રાખ્યું છે લડાઇના ચાદોનો મોટો સંગ્રહ કર્યો છે મહાન અમાત્ય બિસ્માર્કના પોશાક અને બખતર જાળવી રાખ્યા છે દરેક પ્રજાના લશ્કરીનો દેખાવ-યુનિફોર્મનો દેખાવ અહીં છે તેમા હિંદને પણ સ્થાન મળ્યું જોઇ જશે ગમત આવી

આવા સત્યાગારો રાખવામા મૂળ હેતુ શો દરેકે તે કઠી શકાય એમ નથી. પ્રજાનો લગાયક જુસ્સો જળવાઈ રહે તે પણ એક ઉદ્દેશ હોય, અથવા મ્યુઝીઅમ-સંઘરસ્થાનો માટે જર્મન પ્રજા ધણી શોખીન છે તેથી પુરાતની જાગતના અને ચીજોના સંઘરને અર્થે આ ચીજો જળવી રાખી દરેકે. લગાઈને અભ્યાસ કરનારને માટે આ ચીજો બહુ ઉપયોગી ગણાય તેવી છે.

બર્લિન માટે સામાન્ય.

બર્લિન ધણુ મોટું છે અને ખાસ કરીને તેમા મ્યુઝીઅમો તો એટલા છે કે એને એક રીતે City of museums 'સંઘર-સ્થાનોનું શહેર' કહી શકાય તેથી બપોરે આપુ બર્લિન એક જ જોઈ લેવું અને પછી બને તેટલા સંઘરસ્થાનો જોવાનો વિચાર કર્યો.

બર્લિન શહેર શોખામા લડનથી ધણુ ચઢી જાય તેવું છે માત્ર ચાલતો વ્યવહાર (ટ્રાફિક) લડનથી ધણુ ઓછો છે. લડનની પોલીસ જેવી અહીંની પોલીસ બપકાદાર નહીં, પણ સારી છે લડનની પોલીસ દુનિયામા અજબ ગણાય છે. બર્લિનની દરેક શેરીમા ઝાડ પાન ધણુ, મોટા રસ્તાઓ ઉપર ઝાડો ધણુ, પાર્ક-સના પુષ્પવાડં જેવા રસ્તાઓ અને સામાન્ય જોવા બહુ સારી મોટા મોટા બે સ્ટોરો છે અને બાકી વેપાર સાધારણ રીતે સારો ચાલે છે.

એક મોટી મારકેટ છે અને Gendarmen મારકેટ કહે છે આગળ જતા ફ્રેન્ચ અને જર્મન કેપીડુનો આવે છે વચ્ચે મોટો બાગ છે. બન્ને દેવજો એક સરખા એક નમુનાના બાધેલા છે. રાયલ કોમેડીનું થીએટર ધણુ મોટું છે. હાલ બંધ છે. પછી

વિક્ટોરીઆ પાર્ક આવે છે તે ધણો મોટો છે. એથનોગ્રાફી (Ethnography) મુખ્ય ઇતિહાસનું મ્યુઝીઅમ જડું સુંદર છે મકાન જોઈ લીધું વોર મિનીસ્ટ્રીની મોઝી ઓફિસોના મહાલયો આવે છે. અમેરિકન એન્ટીખાતુ ધણી જગરી જગ્યા રોકે છે અને મકાન પણ ધણું વિશાળ છે. એમ્બસીના આખો હલો જડું સરસ છે. દરેક રાજ્યના મકાન પર તે રાજ્યની ધન ચક્રવર્તીનું આધન દોષ છે, તે તે રાજ્યના પ્રસંગ પર તેનો વાવટો ચડે છે પગરાજ્યના એવચીનું શરીર પવિત્ર ગણાય છે અને લગાઈ જાહેર રૂપા પછી તેને સરહદ પર સલામત મૂકી આવવામાં આવે છે

આન્સેલરને-વડા પ્રધાનને-રહેવાની જગ્યા ધણી વિશાળ છે. પ્રધાનપદ પરથી ઉતરે કે એ જગ્યા ખાલી કરવી પડે છે હાલનો આન્સેલર તેમાં રહે છે પ્રેસીડેન્ટના સ્થાન પર હાલ સુવિખ્યાત જનરલ હોડનબર્ગ છે. તે ધણો લોકપ્રિય છે સ્પષ્ટવક્તા ગણાય છે અને લોકોમાં તેનું માન આડું છે. ઈસ્ટીસ એમ્બસીની જગ્યા પણ ધણી વિશાળ અને સુંદર છે.

પાર્લામેન્ટ (Reichtag)નું મકાન ધણું વિશાળ છે હવે પાર્લામેન્ટ ગળા હોવાથી બેસની નથી સામે પ્રીન્સ બિરમાર્ક નું જગજગસ્ત સમારક છે

ત્યાર પછી War memorial of France આવે છે ૧૮૭૦ માં ફ્રાન્સ પર વિજય મેળવે તેનું સમારક સરિયામ રસ્તા પર મ્યું છે. તેને Column of Victory 'વિજયસ્તંભ' કહે છે, એ ફ્રાન્સ પામેથી મેળવેનું ચલોને ગાળી તેમાંથી બનાવેલ છે. એના ઉપર Victory વિજય દેવતાનું આબેહુલ બારડું મૂક્યું છે અને એ સ્તંભ લગભગ ૧૦૦ ફીટ ઊંચો હશે ફ્રાન્સને

એ સ્તાંભ ધણો સાલે છે પણ તે દૂર કસવી શકાતો નથી. ફ્રાન્સનું એમાં અપમાન છે. પણ ૧૮૭૦ માં પારિસમાં જઈ સુત્રેહના કરાર પર સહીઓ લીધી તે વાતની કોઈપણ ના કહી શકાય તેમ નથી.

એ વિજય મેળવનાર Molke મોટકેનું બાવલું તેની સામે છે. તે બહુ ઓછું બોલનાર પણ બુદ્ધિસ્યના અને ગણતરીમાં ધણો કુશળ સેનાધિપતિ હોયો અને તેનું બાવલું પણ, તેને ધણોજ ઠાવકો, ચૂપ રહેનારો, મુદ્દામ રીતે કામ કરનાર હોય, તેવોજ બતાવે છે.

એની સામેના રસ્તાને avenue of victory 'વિજય વાટિકા' કહે છે. એમાં રસ્તા ઉપર રાત્રનાં પુતળાંઓ મૂક્યાં છે. અને ખીજ બાજુ શારીરિક બળના નમુના રૂપે મસ્ત્રોની કસરતો આરસનાં પુતળાંમાં બતાવી છે. આ આખો વિજયમાર્ગ જરૂર જોવા લાયક છે. એ રસ્તો બગીચામય અને પુતળાંમય બનાવ્યો છે અને ધણો સુંદર દેખાય છે.

આગળ ચાર્લટન બર્ગ એવેન્યુ આવે છે: એ ત્રણ માઈલ લાંબો સીધો રસ્તો છે અને બન્ને બાજુ ઝાડો છે એટલે પારિસના છુટાં ડી બુક્સવર્ડ જેવોજ એ રસ્તો લાગે છે. ખર્લિનની-બાંધણી એવી છે કે એક રસ્તાપર છ માઈલ લાંબી નજર પડી શકે. ખર્લિનમાં જૂલાં પડવાનો ભય બહુ નથી કારણ કે રસ્તા સીધા છે, જુલ જુલામણી જેવું કાંઈ નથી.

આગળ જતાં ખર્લિન સ્ટ્રીટ આવે છે તે પણ ધણો વિશાળ છે.

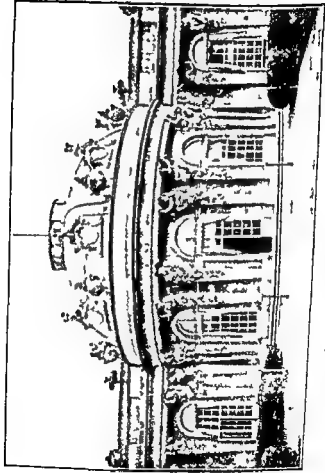
છેલ્લા કૈસરના પિતા ફ્રેડરીકનું બાવલું રસ્તામાં આવે છે તે

પર પણ નજર નાખવા જેવું છે. હેવટે એક મોટું 'વાયરલેસ સ્ટેશન' બનાવ્યું છે તેનો આકાર સીંગો, એશીય ટાવર જેવો, છે. એ ૧૦૦ મિટર એટલે ૩૨૫ ફીટ ઊંચું છે. એમાં વચ્ચે રેસ્ટોરાં કર્યું છે અને ઉપર પણ રેસ્ટોરાં કર્યું છે. લીફ્ટ ચઢવા ઉતરવાની તૈયાર છે અને ૪૦ ઉપરાંત દાદરાથી પણ ચઢી શકાય છે. હવે એ ચાલુ થયું નથી પણ શરૂ થયા પછી દરેક મુસાફરને જોવા લાયક થશે. એની ઉપરથી આખું બર્લિન બરાબર જોઈ શકાશે.

પછી માઇસો સુધી *grande veldi-green forest* 'લીલું જંગલ' આવે છે. હમરો ઝાડથી એ બરપૂર છે. એ ઝાડો સદા પાંદડાવાળાં રહે છે. ઘણા ખરા pine પાંદડાનાં ઝાડો છે. એ ફોરેસ્ટમાં વચ્ચે એક લેક-સરોવર છે. જર્મનીમાં સરોવર તો ઠેકાણે ઠેકાણે છે. ખૂબ બર્લિનમાં પણ બે ત્રણ સરોવરો છે.

એક તદ્દન નવા ઉંઘડેલાં રેસ્ટોરામાં ચા પીધી. ત્યાં અનેક જર્મન માણસોને જોયાં. જર્મનો બહુ ચા પીતા નથી. કોરી કોકો વધારે લે છે. નવું રેસ્ટોરા થાય ત્યાં હાજરી વધારે હોય છે. જે શાંતિ સ્થળાડમાં જોઈએ છીએ તે અહીં નથી. અહીં ગડબડ વાત-ચીત ધણી. જર્મનીમાં બ્યારથી સોનાના ધોરણ પર ચમણુ થયું અને માર્કને સોનાના ગણ્યા ત્યારથી મોઘવારી ધણી થઈ ગઈ છે અને કરો એટલા બધા નાખ્યા છે કે લોકોને બહુ બારે પડે છે. બ્યારે માર્કના ભાવો ગમડ્યા ત્યારે બધા પૈસાદારો લગભગ ગરીબ થઈ ગયા. મકાનનું બાકું દસવેલું આવે તેમા એક ચાનો ૩૫ મજે નહિ એવી દશા થઈ ગયેલી. હવે તો સ્થિતિ એક સરખી ચાલ્યા કરે છે. સોનાના આકારમાં બાવ બોલાય એટલે જીવ જેવી વધધટ થતી નથી.

સુરોપનાં સમરણો. ૯૭

સાં સુસી મરેલ (પોદસામ, જર્મની)

[પૃ ૩૪૫]

પોટ્સડામ.

બર્લિનથી જાજો (તા. ૧૩-૮) પોટ્સડામ જવા નીકળ્યો. પોટ્સડામ બર્લિનથી લગભગ ૨૦-૨૫ માઈલ દૂર છે. ત્યાં રેલવે રસ્તે જતાં ફાસ્ટ ટ્રેનમાં અરધો કલાક થાય છે. નદી માર્ગે સ્ટીમર પણ જાય છે તેને દોઢ કલાક થાય છે. મોટરમાં જતું વધારે અનુકૂળ છે, પણ ખરચાણ ઘણું છે. પોટ્સડામ એ ફ્રેડરીક વિ ગ્રેટના વખતથી જર્મન શહેનશાહેને રહેવાની ઉનાળાની જગ્યા છે. એ તદ્દન જુદુંજ શહેર છે. એની વસતી પાંસઠ લગ્ગરની છે. સ્પ્રી નદી હાવરને મળે તેનું એક મોટું સરોવર થાય છે જેના કાંઠા ઉપર એ પોટ્સડામ શહેર આવેલું છે. એ ઘણું રજિયામણું લાગે છે. Brandenburg નામના તાલુકાની એ રાજધાની છે.

સવારે ૯-૪૫ હોટેલમાંથી મોટરમાં બેઠા. એક હિન્દી મિત્રની ખાસ બક્ષામણથી અરધે મ્લેથી ચાલુ બોટમાં બેસવું એવી ગોઠવણ કુકના માથુસ સાથે કરી લીધી. પોટ્સડામને આખો રસ્તો ધણો સુંદર છે. બન્ને બાજુએ પુષ્કળ ઝાડો અને સરખી કાપેલી વનઘટા અને સીમામાર્ગો આવે છે. સડક બહુ સારી, મુખ્ય જોવી અને સુંવાળી હોય છે એટલે મોટર ચાલી જાય. આખું જર્મની રજિયામણું છે, પણ બલિન તો ભગ્ય છે. અરધો કલાક રસ્તે ગાડી ચાલી ત્યાં Wann See Bahn વાનસરોવર આવ્યું. See એટલે જર્મન ભાષામાં સરોવર અને દરિયો બન્ને અર્થ થાય છે અને સરોવર નાના દરિયા જેવુંજ હોય છે.

અહીંથી અમે સ્ટીમરમાં બેઠા. દૂર દૂર ઘણાં હમામખાનાં આવેલા દેખાયાં. એને Strand કહે છે. કેટલાક ખાનગી કુટુંબના

બાથો હોય છે. ઉન્હાળામાં તેમાં ઘણા લોકો ન્હાય છે. બદરપર સેંકડો નાની નાની યાટો (yachts) પડી હતી તે કદાચની હતી. લોકો તેમાં બેસી ફરવા જાય. સ્ટીમરનું બાકું આપી બેઠા. એ સરોવરને Havre નદી મળે છે. સ્ટીમર બરાબર ૧૧ વાગે ઉપડી. દર તેમજ નજીક છ બંદરે ઊભી રહી. પેસેજરો બેસવા તૈયાર હોય, તેઓ ઉતરી રહે કે બેસી જાય એટલે એક બે મીનિટમાં સ્ટીમર ઉપડે, મરોવરમાં લગભગ દરેક માણસ સ્ટીમરમાં ગયા પછી પોટસ-ડામ દેખાયું. દૂરથી વિદ્યુત ટાવર દેખાય છે. સરોવરની ચારે તરફ લીંચોતરી ધણી, પણ સ્કોટલાંડ કે સ્વીટ્ઝરલાંડનાં મરોવરોની પેઠે અહીં બાજુપર મોટા ડુંગરો નથી. જર્મનીમાં-બર્લિન પાસે મોટા ડુંગરો નથી. નીચે મુનીચ પાસે ડુંગરો ઘણા છે. સામેથી આવતી જતી બોટો મળ્યા કરે. સરોવર ધણું વિશાળ છે.

મરોવરમાંથી નદીમાં આવ્યા. મરોવર પૂરું થયું અને બન્ને બાજુએ સેંકડો મહાસથો દેખાયાં. પોટસડામ ધણું શોભાયમાન અને સુધડ સહેર છે. કાંઠે ઘણા બાથો છે અને લોકો તેમાં ન્હાય છે. નાનાં બાજકો માટે જૂદા બાથ છે.

૧૨-૧૫ મીનિટે સ્ટીમરમાંથી ઉતરી મોટરમાં બેઠા, મોટા આલીશન મકાનો-મહાવથોતું ગંજવર સહેર દેખાયું. પ્રથમ ગેરીસન ચર્ચ Garrison Church જોયું. લશ્કરી દેવળ ખાસ જોવા જેવું લાગ્યું. અત્યારસુધીમાં એટલાં દેવળો જોયાં હતાં કે ખાસ વિશેષતા ન હોય તો હવે દેવળમાં જોવા જેવું લાગતું નરોતું. પણ આમાં ઘણી વિશેષતા દેખાઈ. એક તો એમાં ફેડરીક ધી એટનું કોશીન હતું અને બાજુમાં તેના પિતાનું કોશીન હતું. નેપોલિયને જ્યારે જર્મની જીત્યું ત્યારે એણે આ

કોશીન ઉધડાની તેમાંની તરવાર ફેડે બાંધી લઈ ગયો; તે વાત સને ૧૮૧૦ માં બની. પણ ૧૮૧૪ માં બ્યારે પ્રુશીઅન સરદાર બ્લુચરની મદદથી વેર્લીંગ્ટને નેપોલીઅનને હરાગ્યો, ત્યારે જર્મની એ તરવાર પાછી લાગ્યા. તરવાર લેતી વખતે બધાની હેટ-ટોપીઓ નેપોલીઅને ઉતારાની હતી અને કશું હતું કે ફ્રેડરીક ધિ ગ્રેટ હોત તો નેપોલીઅન જર્મનીમાં કદિ આવવાનો વિચાર કરી શકત નહિ.

એ દેવળમાં કેસરને માળ પર ઊંચે બેસવાની જગ્યા છે. શહેનશાહબાનુ માટે નીચે જગ્યા છે. આખા દેવળમાં લડાઇમાં મેળવેલા સેંકડો વિજયધ્વજો ટાંક્યા છે. એ ચર્ચનો આખો દેખાવ લશ્કરી છે. પુલપીટની પડખે ઘડિ-સેન્ડ કસેલેક રાખી છે. ફ્રેડરીક ધિ ગ્રેટનો હુકમ હતો કે પાદરીએ બહુ લાંબુ બાપથુ ન કરવું-તેવું વખત માટે ધ્યાન રહે માટે બાબુમાં ઘડિ મૂકી છે.

આખું મંદિર આરસનું છે. આરસ ઘણી જિંવી જાતનો છે. સામે ફ્રેડરીક ધિ ગ્રેટનું બધું બાવલું છે. ચર્ચ જોતાં લશ્કરી ચર્ચ કેવું હોય તેનો આજેહુબ ખ્યાલ આવે તેમ છે.

હોટેલ આઈન્સીડલર Hotel Einsiedler ઐતિહાસિક છે. એ ૧૭૨૧ માં સ્થપાયેલી છે અને અહીં બધા રાત્રનો આવી ગયેલા. એના હોલમાં કેટલાંક રમરણ્યિ-હો પણ મૂક્યાં છે. લંચ લઇ નાનો પેલેસ જોવા ગયા. ત્યાં વચ્ચે એક દળવાની ઘંટી આવે છે. એનો અવાજ ઘણો થતો હતો તે ફ્રેડરીક ધિ ગ્રેટને ગમે નહિ એટલે એણે માલેકને મીલ બધ કરવા કહ્યું. માલેક મગજનો ફાટેલો હતો. એણે કહ્યું કે ખર્લિનમાં બ્યાં સુધી કાયદાની કારટો છે ત્યાં સુધી કાંઈની મગદૂર નથી કે તેને અટકાવી

સકે. ફેડરીકનું કાષ્ઠ ચાથું નહિ. ઘંટી-મીવ ત્યાં કાયમ રહી. તે મહાન શહેનશાહ કેવો ન્યાયી હતો તે હકીકતની યાદમાં આ બનાવ ટાંકવામાં આવે છે.

સાં સુસી. અતિ મનોહર બગિચાની વચ્ચે *Stans souven* સાં સુસીનો મહેલ આવેલો છે. એ ફેડરીક ધિ એટનું ઉન્દાગાત્ર વિશ્રામસ્થાન હતું. રાજખટપટથી કટાણી તે અહીં દૂર શાંતિ લેવા આવતો હતો : અને શાંતિ મગે તેવો નાનો પણ સુંદર મહેલ બાંધ્યો છે. તેને બોંયતળીયુંજ છે, માળ નથી. આજુનાજુ બગિચો છે તે અદ્ભુત છે. એવો બગિચો અન્યત્ર જોયો નથી એમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી. મહેલમાં દાખલ થવાને જરા વખત હતો એટલે બગિચામાં નજર કરી. એમાં સારી રીતે કાપીને નવા નવા ગોળાકારના ઝાડોની ગોઠવણ જોઈ ધણી નવાઈ લાગી. દૂરથી જોઈએ તો કાંઈ ગોળ ચક્રર, કાંઈ સીધા મંડપ વિગેરે નવા નવા આકાર લાગે. વચ્ચે જગ્યા નહિ. કાપવાની ભારે ખૂબિ દેખાઈ. જમીનપરના લીલા ધાસના ચાસો પણ એક એકથી જૂદા પણ નવા નવા આકારના અને સુંદર. ઉપરાંત સમરહાઉસ-મ્યુઝીક પ્લેસ-એન્ડરટેન્ડ જેવું અને વચ્ચે સુંદર પુતળાઓ હતાં. એ જોતા હતા ત્યાં મહેલમાં દાખલ થવાનો સમય થયો.

અંદર મહેલ સાધારણ, પણ શાંતિ મગે તેવો. ફેડરીકને બેસવાની ખુરશી જેના પર બેસી તે મરણ પામ્યો હતો, તેને લખવાનું ટેબલ વિગેરે અસલી ચીજો જાળવી રાખી છે. એને ગાયનનો અને પાવો વગાડવાનો ધણો શોખ હતો. તે પાવો પણ ત્યાં પડ્યો છે. આ નાના મહેલમાં ફ્રેન્ચ પેન્ટર વાંટુઆના પેન્ટીંગ ધણા છે, સુંદર છે. થોડાં પુતળાં પણ છે.

મ્યુઝીકહોલ ગમતો છે. આરસનો છે. એના દરેક ઓર-
ડામાં ઝુમર બહુ સુંદર છે. એ Mountain crystal ના અને
બહુ શોભાયમાન છે, એના કાચમા લીસોટાજ નથી અને બહુ
ચોખ્ખા લાગે છે. દરેક હોલમા એવા ઝુમરો છે. બહુ શોભતી
રીતે ગોઠવ્યા છે.

છેવટે એક Voltaire નો રૂમ આવે છે. એ કવિ હતો
અને ફેડરિક ધિ ગ્રેટનો મિત્ર હતો. એને ચીડવવા માટે એની
ગેરહાજરીમાં એના રૂમમા પશુ પક્ષી રાખ્યો ચીતરાવ્યા. એ
બહુ સુંદર ચિત્રો છે. એમા વાદરો પણ ચીતરાવ્યો પણ એથી
વોલ્ટેર ગુસ્સે ન થયો.

બાકી આ મહેલ સાધારણ ગણાય. શાંતિ ખરી. Sans
Souci સાં એટલે નહિ અને સુસી એટલે શોક. આ
નામ ધણુ પ્રસિદ્ધ છે. મહેન કરતા બગિચો અદ્ભુત છે અને તે
મહેલની મામેજ આવેતો છે અને ખામ જોના લાયક છે. અમે
તે જોવા ચાલ્યા —

બગિચો ચડ ઉતર પાટનો છે એટલે ઢોળાવથી નીચે ઉત
રાય છે. લગભગ ૨૫૦ પગથીઆ છે પણ તે દરેક ચાર ઇંચના
અને દાદર માત્ર વચ્ચેના ભાગમા છે. જે બાજુને છેડે ઢોળાવથી
ઢોડી ઉતરી જવાનું છે. એક એક ઢોળાવ પૂરો ચાપ ત્યાં સપાટિ
આવે છે. તે ઉપર ફુટના ઝાડો અને તે માટે કાચના બોક્સો રાખેલા
છે. રાજા જમવા બેસે ત્યારે તાજા ફુટ ખાના લેતા બધી જાતનાં
ફુટ તેમા છે. ઝાડના કટો તો અજબ આકારના. સાત ફે આઠ
દાંગો ઉતરી નીચે જઈ ઉપરનો દેખાવ જોઈએ તો અજબ
લાગે. નીચે મોટો ડુવારો છે. ડુવારા ફરતી બગિચાર મનુષ્યાકાર

ધારણ કરનારી શક્તિના પ્રતિનિધી આરમના છે મારો ગાઈડ
નીચેનાં નામો શ્રી શક્યો.

Goddess of War—Minerva—લક્ષ્મીની દેવી
('હું 'મીનરવા' એટલે સરસ્વતી દેવી સમજતો. ચીત્ર જોતા
તેમાં જૂલ દત્તી. મીનરવા એ લક્ષ્મીની દેવી જેવીજ લાગે છે)

Diana, Goddess of Hunting—શૂન્યા દેવી.

Venus, Goddess of Beauty—સૌન્દર્યદેવી

Hermes, God of Commerce & Youth—
વ્યાપાર અને યૌવનનો દેવ (આ જલ્દી સુદર છે એના પગને
પાખો બનાવો છે અને આડો સુતો છે પણ આખો ચક્રગ વળ
થતી બતાવી છે)

Amphititi, Goddess of Water—જળદેવી

Hephestus, God of Fire & of iron-smiths—
અગ્નિદેવ અને લુહારનો દેવ

Juno, Wife of God Jupiter—બૃહસ્પતિ
દેવની પત્ની

આ સર્વ આરસના પુતળા છે ધણી સુદર છે. એના ફાગ
મળ્યા નથી દરેક આકાર અભ્યાસ કરી સમજવા યોગ્ય છે એના
પ્રત્યેક અંગ મનોહર અને ભાવવાહી છે.

કુવારામાં સોનેરી અને લાલ રંગની હજારો માળતીઓ છે.

આખો જગિયો ધણો જોવાલાયક છે.

બાંગુમાં પૂર્વ દિશાએ ' પીકચર ગેરેરી ' છે તેમાં Dicks
& Rouben ડીક્સ અને રૂબેનનાં ધણા પેઈન્ટિંગ જલ્દી સુદર

છે. રૂએન હમેશા સ્ત્રી ચિત્રમાં પોતાની સ્ત્રીનું ચોડેલ લેતો એટલે એની મેડોના કે કોઈ પણ સુંદર સ્ત્રીપાત્ર એની સ્ત્રી હતી. ફ્રેડરીક ધિ ગ્રેટ અને આરથેરિનાના કેટલાક ચિત્રો બહુ સુંદર છે. ચિત્રકારોએ આખા બાઈબલને અનેક રીતે ચીતર્યું છે. સુંદર ચિત્ર એટલે બાઈબલનો કોઈ પણ પ્રસંગ લઈ તે પર ભવ્ય દ્રશ્યના સમજાવી એટલે એમાં ફ્રેસ અને ભાવ પણ પુરાતનકાળનાજ આવે.

આગળ નવો મહેલ Neues Palais ખાસ જોવાલાયક છે. પોટ્સડામમાં એ ખરી ચીજ જોવાની છે. ફ્રેડરીક ધિ ગ્રેટ સાત વર્ષની લડાઈ (Seven years' War) લડ્યો. એનો (ફ્રેડરીકનો) રાજ્ય અમય સને ૧૭૪૦ થી ૧૭૭૬. એ માત્ર વર્ષની લડાઈ લગભગ સને ૧૭૫૬ માં થઈ. એમાં જર્મનીને ઘણું સહન કરવું પડ્યું. જર્મની બધાં રાજ્યોની વચ્ચે છે એટલે એને અવારનવાર ઘણી મોટી લડાઈઓ લડવી પડી છે. છતાં પોને લડાઈથી પાછો હકથો નથી એમ દુશ્મનોને જવાવવા મોટો અજ્ઞાન મહેલ બાંવવા માંડ્યો. એ ઘણો વિશાળ અને કારીગિરીથી ભરપૂર છે. સામે માણુમો માટે અને ઉમરાવો માટે બંગલા છે. ખૂદ મહેલમાં ઘણા રૂમો છે, પણ એક રૂમ તો અજ્ઞાન છે, અગિ-નવ છે. એનું વર્ણન એને રથાને આવશે. હૈથો કેમર એને ઉન્નાળાના રહેવાસ તરીકે વાપરતો હતો. એનું શિષ્ય Dutch parock કહેવાય છે. parock એટલે mixture. ચોખ્ખી ડચ રથાઈતિ નહિ પણ મુખ્યતાએ ડચ.

મહેલના ઉપર ત્રણ સુંદરીઓ રાજમુગટ ધારણ કરીને બેઠી છે. એ રાજમુગટ-કાર્ડન જર્મનીનો છે. એ વખતે ઑસ્ટ્રીઆ અને રશીઆની માદીપર સ્ત્રી હતી અને ફ્રાન્સનો રાજા સોળમો લુઇ

(Luis XVI) હતો તે સ્ત્રી જોવા હતો. એ ત્રણે જર્મનીના દુશ્મનો સ્ત્રીરૂપે જર્મન રાજમુગ્ધને પોતાના હાથવડે ઊંચે ધારણ કરી ઊભા રહેલ છે એમ તેમાં બતાવી જર્મનીએ પોતાના બધા દુશ્મનોની મશ્કરી કરી છે.

જમીનતળીયુ ઘણું ઊંચુ છે. રમોમા ચણગારનો પાર નથી. નબરવાર ઓરડાઓ નીચે પ્રમાણે —

૧. રામનગૃહ—રૂપાનો રૂમ છે એમાં રૂપું જ ચીતર્યું છે. અને કુલ રૂપુ વાપર્યું છે પણ બહુ સ્ટાઈનથી એ sleeping room કહેવાતો હતો.

૨. ક્રિયતિગૃહ—Working room—ઘણો રોનકદાર.

૩. મંગીતગૃહ—Music room—ખરેખર pictures. -que છે. એનો ફોટો લીધો છે. દરેક રૂમમા જુમર માઉન્ટેન ફીસ્ટવના છે, ઘણા નિર્મળ દેખાય છે અને બહુ સારી રીતે જળવી રાખ્યા છે.

૪. આતિથ્યગૃહ—Reception room—એમા ખુરશીઓ બહુ સારી છે. દરેક રૂમમા પીક્યરો સારામા સારા કળાવિધાયકો પાસે કરાવી મૂક્યા છે.

૫. પર્વણીગૃહ—Festival room—એમાં Mosaicનું એક ચિત્ર અને બીજા ઘણા પેઇન્ટિંગ છે. રૂમ મોટો છે, અહીં મોટા પ્રસંગો થતા હતા.

૬. ભોજનગૃહ—Big Banquet Hall—ઘણો લખિ અને વિશાળ. સીલ્ડીંગ પર 'સવાર,' 'બપોર' અને 'સાજ'ના ત્રણ ચિત્રો બહુ જોવાલાયક છે, એમા સવાર—પ્રભાત વિગેરેના રૂપકો છે.

૭. પ્રવાલગૃહ-Shell room—પોટસકામની આ ખાસ નવીનતા છે. એની ભીંત ઉપર છીપલી છીપલાં Mother of pearls એવી રીતે ગોઠવાં છે કે એનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે એ રૂમમાં ચાલતા કુવારા આરસના છે, બાકી બધે છીપલીઓ છે, પણ એની ગોઠવણ અગ્નયમીમાં નાખે તેવી છે. પૂરી લાઘટિ થઈ હોય ત્યારે એ દેવબુવન જેવું લાગે છે. એની ભીંતો અને છત ઉપર પણ કારીગરીથી છીપ ગોઠવી છે. એ રૂમમાં ફરેક મીનિટ ઊભા રહી જોવા જેવું છે. એનું વર્ણન કરવું તો અશક્ય છે પણ પીકચર જોવાથી કાંઈ ખ્યાલ આવશે. રૂમ ઘણો મોટો છે.

૮. આતિથ્યગૃહ-Reception room—સારું છે. એમાં તુર્કસ્થાનના સુખતાનને દેઠ કર્યાનું ભવ્ય ચિત્ર છે તે ખાસ જોવા જેવું છે. બીજા ઘણા ચિત્રો છે.

૯. આતિથ્યગૃહ-Reception room—એમાં પેઇન્ટિંગો ઘણાં મારાં છે.

૧૦. મમમલગૃહ-Velvet room—એમાં ૨ પેસ્ટ્રી (પડદા) આખી મલમલની છે.

૧૧. સંગીતગૃહ-Music room—ના. ૩ પ્રભાગે. એમાં ખીઆનો સુંદર છે.

૧૨. Saloon—અગ્નય છે. ‘Gorgeous’ એવો શબ્દ મુખમાંથી નીકળી પડે. એમાં સૂર્યનાં કિરણોનો દેખાવ છે. એની ફરમજંદી ઘણી સુંદર છે. એમાં કુલ કામ Mosaic નું કરેલું છે. ફરનીયર બધું જોવાવાચક છે અને ફાયરપ્લેસ (અગ્નિસ્થાન) અગ્નય છે.

આ સર્વ વર્ણન નવા મહેલના નીચેના માળનું થયું.

ઉપરને માળે નાચ (ડાન્સ) માટે ધણો વિશાળ રમ છે. એની ફરસબંદી ધણી કુમારદાર સુંવાળી અને મોઝેઈક કામની બનાવેલી છે.

બાગ્નુમાં છેલ્લા કેસરનો મળવાનો રમ છે તેમાં સારી ખુરશીઓ અને ચિત્રો તથા ટેબલ છે. બાગ્નુમાં રિસેપ્શન રમમાં બહુ સારાં ચિત્રો છે. એની પડખે શહેનશાહબાનુનો રિસેપ્શન રમ છે. ફેસરમ પણ સુંદર છે. આરસનો રમ (Marble room) આરસથી બનાવેલો છે. બીજો ડાન્સિંગ હોલ પણ ધણો વિશાળ છે. એમાં Judgment of Boris નું ચિત્ર ધણું મોટું અને ખાસ જોવાલાયક છે. ઉપરાંત કેટલાંક રિસેપ્શન રમો છે. બાગ્નુમાં મોટું થીએટર-નાટકગૃહ આવે છે; એ ધણું સુંદર છે, 'બેસવાની કુલ જગ્યા મખમલથી મટેલી છે, ત્રણસો એક સાથે પ્રેક્ષકો બેસી શકે તેવી તેમાં ગોઠવણ છે, બહુ રોનકદાર બનાવ્યું છે. નાટકમૂર્તિ જાણી અને સુંદર છે. ધણી વિશાળ છે. બર્લિનથી આપેરા શરવા માટે અહીં બોલાવવા હતા. રાજ્યજીવનમાં નાટકશાળા એ નવીનતા અને તેની આટલી ચોખ્ખાઈ અને બખત એ વિશેષ નવીનતા. બાગ્નુમાં લાઇબ્રેરી છે. તે ધણી વિશાળ છે. હેસ્લો કેસર ઉન્દાળામાં આ મહેલમાં રહેતો હતો.

મુગ્લોના વૈભવ સાથે આ વૈભવ સરખાવવા જોવો છે. મુગ્લોએ જે મકાનો-મિનારાઓ બંધાવ્યાં છે તેના બહારના દેખાવ પાસે આ મહાલયો કાંઈ નથી, પણ અંદરની સગવડ આમાં ધણી વધારે છે. સિલ્પકળા હિંદુસ્થાનની જરા પણ પાછી હો તેવી નથી. અંદરની સગવડની વાત તદ્દન જૂદી છે અથવા મોગલ શહેનશાહો જ્યારે સજ્જ કરતા હતા ત્યારે અંદરનો

રાણુગાર કેવો હશે તે જાણવી રખાયો નથી એટલે તે સબધી કાલ મ્હી શકાય નહિ અહીં તો જે ટેમનપર કેમ લખતો કે ક્રેડરીક મરી ગયો તે પણ જાણી રાખ્યા છે એક ધડિયાળ ક્રેડરીક મુજગી ગયો તે વખતે ચાન્ટુ બધ ક્યું છે એમ કહે છે એમા રાતના ૫. ૨-૨૦ નો ટાઇમ બતાવે છે

નદીકડે મળનું રેસ્ટોગ છે સામે તરવાની કનમો છે તેમા અનેક છોડી છોકગઓ બોમ્બા બેમી નાના હનેમા મારે છે. રોડગ કરે છે અથવા તરતા દેખાય છે વિશાળ તટપર વાળ વાગે છે સેકડો ખુરશીઓ પડી છે સોફા આ કાશી પીએ છે અને યોગ વખત બેસી બીન ચુકાવી આ વા જાય છે આ વૈભવ પોટમડામને બર્નાનને અરધે રસ્તે કે નદીના કિનારાની બાજુમા મોટો પુન ૩ તેની આધે રેસ્ટોરા છે

અર્ચિન (ચાનુ)

અર્ચિન આનવાનો રમ્તો પણ ધણો મુલ્ય છે

ક્રેડરીક કેસર મ્યુઝીઅમ

બહુ મળનું છે, તે ત્રીજી દિવસે (તા. ૧૫-૮-૨૦) મનરે નેયુ એમા મને ૧૪૦૦ થી ૧૭૦૦ સુધી એમલે પદમ્મા મોળમા અને સત્તરમા સેકાના ઘણીખરી રફૂતોનો ચિત્રોનો-પેન્ટિંગોનો મંચડ છે એ જોતા વેનીમ, ફોરેન્સ, મિરાન ફતેમીદ તથા ૩૫ રફૂતોના ચિત્રકામમા તફાવત રો છે તે મમજી શકાય છે. જર્મન રફૂતના ચિત્રો પણ ધણા છે આ મ્યુઝીઅમના ૬૫ રૂમો છે અને દરેક ચિત્રની નીચે તે ચિત્રનારનું નામ અને તેની રફૂત તથા સમય આપ્યા છે. નીચેના ચિત્રો ખાસ જોવા લાયક લાગ્યા —

ફ્રેડરીકનું બાવલું. આ ફ્રેડરીક તે છેલ્લા કૈસર વીલીયમ
ધી મેકન્ડો પિતા થાય.

૧૫મી સદી. ૩૪ સદીનાં ચિત્રોમાં લીનન ઉપર ઓછા
કક્ષર વાપરતા હતા. આ સદી ઇ. સ. ૧૪૦૦ થી શરૂ થઈ.

મીડલ રૂઢાણન પીરીઅડ. ૩૪ની પેઠે તેમાં પણ લીનન
ઉપર ઓછાકક્ષરથી ચિત્રો દોરેલાં હોય છે.

વેન આપ્ક—Van Eyck Belgian school.

Flemish school એટલે Belgian school—
ઉત્તર-એવીયન સદી.

ફ્લેમીસ ચિત્રકાર જીવનના ભાવ બરાબર ઉતારનાર હતા.
છટાલીઅનો મુખાકૃતિ પર સારું કામ કરતા હતા.

છટાલીઅનો એક મનુષ્ય ચીતરે, ફ્લેમીસ ધણેભાગે બહુ ચીતરે.

Last Judgment.

આ ચિત્ર ધણે જોયું. એમાં સ્વર્ગ નર્કનો ખ્યાલ આવે
છે. ચિત્રમાં બધે બધે કાષ્ટ એસી ન્યાય આપે છે.

જર્મન સદી. ૫૬૨મી સદી.

હોલબીન—Holbein Durer—ડુરર.

Cranach—ક્રેનો.

એનુ વીનસ અને એમોર—સાંદર્ય અને પ્રેમ બહુ પ્રસિદ્ધ છે.

Cologne German school.

સોળમી સદી—

Dutch school (Rotterdam & Amsterdam)

Utrecht & Hock.

Ruben અને તેનો ચેન (pupil) Van Dyck.

વાન ડાઇકમાં ઇટાલીઅન સ્કૂલની અસર છે. એ સોળ અને મત્તરમી સદીમાં આવે છે.

રૂઝેનનાં અહોં ઘણાં ચિત્રકામો છે. એની સ્ત્રીની મુખાકૃતિ એણે દરેક જગ્યાએ ચીતરી છે. એની મોડેલ તે હતી.

De nos (Antwerp).

Rembrandt 17th Century.

૧૮મી સદી.

૩૨ સ્કૂલ.

ઇટાલીઅન સ્કૂલ.

માઇકલ એન્જેલો.

કેરેસીઓ Carraccio (Venice school).

આ સ્કૂલ જરા Modern અર્વાચીન છે.

Tintoretto. Tizian.

Crivelli (Venice school).

Vittori carpaccio. કેરેસીઓ (Venice school)

Florence school.

Della Porta (ચહેરાનો દેખાવ બહુ સુંદર—face expression Living school).

Venice school looks for details—વેનિસની શાખા વિગત ઉપર ધ્યાન આપે છે.

Florence school for face & light—ફ્લોરેન્સની શાખા મુખાકૃતિ અને પ્રકાશ ઉપર ધ્યાન આપે છે.

Leda (Jupiters daughter) with a swan (in which form Jupiter approaches her)—

લીડા (ન્યુપીટરની પુત્રી) હમ માથે-જે રૂપમા ન્યુપીટર તેની પાસે આવે છે.

રોફે + Raphael (Florence school)

Verona—વેરોના સ્કૂલ

એમણે ફોરેન્સ સ્કૂલ ખતા જરા વહેલુ શર કયું.

Milan school It is gorgeous

It is also called Lombardi school

મિતાન શાખા અપકાદર છે એને લોમ્બાર્ડી શાખા પણ કહેવામા આવે છે

વીન્ચીનું ફોરોસાનું (wax statue) મીણનું પ્રત્યુ
Flora is goddess of flowers—ફોરોસા એ ફુલદેવી છે

Vinchi (Florence)

Ascension of Christ

Roselli & Botticelli—રોસેલી અને—Florence school—ફોરેન્સ સ્કૂલના છે

નેશનલ ગેલેરી

અહીં ૧૮મી સદીના ધણા સુંદર ચિત્રો છે

(Neptune & Amphitrite) વરણ અને નળદેવી માં બહુ સુંદરભાવ મુકયો છે.

Ascension of Christ by Arnold—આર્નોલ્ડ
કાઉસ્ટનું સ્વર્ગારોહણ

આરોહણના ધણા ચિત્રો જોવાલાયક છે

Island of Happiness—સુખદિપનું અજબ કામ છે

Scurry નું centaur—ચેટાર એટલે અર્ધ ઘોડા અર્ધ મનુષ્યદેવ-કિતર.

આ આખી ગેલેરીમાં પાંચસે ઉપર જોવાલાયક ચિત્રો છે.

શિલ્પ માટે નીચેનું ધ્યાનમાં રાખવું—

Greek school ના ત્રણ વિભાગ છે.

એ દરેકમાં ચાંમલા સીધા મોટા હોય છે.

Jonian—શિલ્પ તદ્દન સાદું. જોનીઅન.

Dorian શિલ્પમાં ઓરનામેન્ટલ નકશીકામ. થોડું.

Corinthian માં ઓરનામેન્ટલ નકશીકામ. ઘણું.

એમાં કમાન-આર્ચ કે એનું કાંઈ હોય નહિ.

Gothic style માં કમાન ખરી પણ આવી

અણીદાર. ગોળ નહિ.

Bisantine અથવા Romanesque style માં કમાન ગોળ.

શિલ્પની આટલી વાત જરૂર ધ્યાનમાં રાખવી. વધારે વાંચી માહિતગાર થવું. તો યુરોપનાં દેવળો સમજશે. શિલ્પનું સાધારણ જ્ઞાન યુરોપના મોટા દેવળનાં કામે સમજવા માટે જરૂર છે. (જુઓ પૃ. ૫ ઉપોદ્ધાત)

ચિત્રપ્રદર્શન મમજવા હોય તો બાઇબલ વાંચવું. યુરોપમાં જ્યાં ત્યાં ચિતારાઓએ આખું બાઇબલ ચીતર્યું છે. દરેક વાર્તાને ખીલાવી છે. જડુ જડુ રીતે ચીતરી છે. એમાં કાષ્ટ અને મેરી (મેડોના)ના ચિત્રોનો પાર નથી. કાષ્ટના જન્મથી માંડી કાષ્ટનું કુસીડીકથન અને એમેન્સન જડુ ચીતર્યું છે. લગભગ દરેક નામાંકિત ચિતારાએ એમાં પોતાની શક્તિ અજમાવી છે.

બપોરે ડૉ. ક્લેસીનોફને મળ્યો. તેની સાથે બહુ વાતચીત થઈ. એ મોટા ઉમરાવનો પુત્ર છે. એનું વય માત્ર ૩૫ વર્ષનું છે. એણે ‘જેનીઝમ’ના ઉપર ધણું મોટું પુસ્તક લખ્યું છે. કર્મગ્રંથ ઉપરથી કર્મની રીતેસોરી ઉપર લેખ લખી ph. Dની ડીગ્રી લીધી છે અને બહુ ઉત્સાહી અને ઉદ્યોગી છે. આવના સોમવારે એ બાવરિયા કરવા અમેરિકા જનાર છે તેથી બહુ વખત ન લીધો. સાથે આ પીધી અને પછી ફેટલીક વાનો કરી એનું જ્ઞાન બહુ સુંદર છે અને એનો અભ્યાસ વિવેચનશીલ (critical) અને વિવેકસરનો છે. એની સાથે ધર્મસબંધી ફેટલીક વાનો થઈ.

મારે ડૉ. બ્યુસરનું લખેલું હેમચંદ્રનું જીવન ચરિત ને હાલ મળતું નથી તે પુસ્તક મેળવવા એક મોટા બુકસેલરને ત્યાં જવાનું થયું. ત્યાં ધણુ જોયું. સાજે જમી ખીસ્કવ હોટેલમા સુધ રહ્યો. અહીં એક મી વખારીયા નામના ચારમી ગૃહસ્થને મળવાનું થયું. તેણે ઉદ્યોગકુતરની ધણી ચીજો જર્મિનમા જોઈ હતી તેની સાથે હિંદુસ્થાને હવે ઉદ્યોગનો અભ્યાસ યુરોપ પાસેથી કેવી રીતે કરવો જોઈએ તે સબંધી ધણી વાતચીત થઈ હ એક કેસમા તેમની સામે હતો, છતાં પરદેશમા દેશી માણસ મને સારે અરરપરમ કેલો આનંદ થાય છે તેનો ખ્યાન આપ્યો. બરચ જીવ્યામા રૂની મોટી ફેક્ટરીઓના એ માલિક છે અને ઉદ્યોગથી પોતે કેટલા વધી શકે છે અને જર્મને કેટલા ઉદ્યોગી છે તેનો એમણે બહુ સુંદર ખ્યાલ આપ્યો. હિંદુસ્તાનની જરૂરીયાત અત્યારે ઉદ્યોગની કેળવણીની છે તેનાપર એમણે બહુ ખાર મૂક્યો. અત્યારની હિંદુસ્તાનની શિક્ષણપદ્ધતિ સંબંધી પણ તેમની સાથે સારી ચર્ચા થઈ. જર્મની સાચાકામમા અને જિજ્ઞાસુના અભ્યા-

સમાં કેટલું આગળ વધ્યું છે તેનાં એમણે જાતિઅનુભવ ઉપરથી ધણા દાખલા આપ્યા.

જર્મની લગભગની નીચોવાઈ ગયું છે છતાં બર્લિનનાં વૈભવ અને સુખડના છક ફરી નાંખે તેવાં છે. ત્યાં બેકારી (unemployment) નો પ્રશ્ન નહિ જવો છે. એની સુંદર સંસ્થાઓ અને એના લોકોનો ઉદ્યમ દુનિયાને આશ્ચર્યમાં નાંખે તેવાં છે. બર્લિન પારિસથી ઉતરે તેવું નથી. એમાં મોજમજનાં સ્થાનો પણ ઘણાં છે અને એકંદરે લોકો ઉદ્યોગી વધારે છે. આખું શહેર ધણું રણિયામણું છે અને રસ્તા મોટા અને સીધા છે.

બર્લિનમાં જ્યારે માર્ક્સની લાવની ઉચ્ચપાયેલ થઈ ત્યારે બહુ ધુંચવણ ઉત્પન્ન થઈ હતી. મારો ગાઇડ કહેતો હતો કે તેને એક અઠવાડિયું લાડું મોડું મળ્યું તે એટલી ઝોણી રકમ મળી કે ખીરનો એક ગ્લાસ તેમાંથી મળે નહિ. કેટલીકવાર રોટલીના એક મીલીઆડ માર્ક બેસના હતા. પછી રીસ્ટાગે (જર્મન પાર્લામેન્ટ) સોનાના ધોરણ ઉપર માર્ક્સ કાઢ્યા ત્યારથી બહુ બંધ બેસતું થઈ ગયું છે. અત્યારે જર્મની ધણું મોડું પડે છે. એક પાઉન્ડના ૨૦ અને સહેજ ઉપર (લગભગ ૨૦.૪) માર્ક મળે છે અને એક એક માર્કની ૧૦૦ ફેનીગ (pfennig) થાય છે. લોકો એને પેની કહે છે. ૫-૧૦-૫૦ ફેનીગના પીતળના સીકા અને ૧-૨-૩ માર્કના નીકલના સીકા મળે છે. બાકી રીસ્ટાગની નોટા મળે. મે સોનાના દશ અથવા વીસ માર્કનો સીકો મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો પણ મળી શક્યો નહિ. ચલણ સોનાના ધોરણ ઉપર છે, પણ સોનું લોકોમાં ફરતું નથી.

હોટેલમાં ઈંગ્લીશ છાપા બધા વેચાતા મળી શકતા હતા

અને સ્ટેશનોએ પણ હાથ મગે એટલે દુનિયામાં જનતા બનાવેથી હું માફીતગાર રહી શકતો હતો. જર્મની કે ઇટાલિયા બંધી જગ્યાએ અંગ્રેજી હાથ મગે છે. ડેલીએવની ઇન્ડીને-ટલ આદિ પેરિમથી હપાઇ બધે જાય છે અને "ટાઇમ્સ", "સ્ટાન્ડર્ડ" વિગેરે ઉપયોગી હાથઓ યુરોપમાં સર્વત્ર મગે છે. અમેરિકાનો Newyork Herald પણ ઘણું ખત વાગે છે, જે પાશ્ચિમાં હપાઈ આખા યુરોપમાં પ્રસારે છે.

બિનિનતા રમતાઓ બહુ સારા છે. કોઈ પણ રોડી (strasse) ઝાડપાન વગરની નથી રમતા પથ્થરના ચોરમાન્ય અથવા ડામરના હોય છે. ટ્રામ આખા શહેરમાં છે. બમનો વહેવાર બહુ નથી પણ વધતો જાય છે. ટેકમી ધણી મગે છે પણ લડનની પેડે મોઢી ધણી.

બર્લિનથી હોલ્ડન

ચોથે દિવસે (તા. ૧૫ ઓગસ્ટ રવિવારે) સવારે ૮ વાગે બર્લિન છોડ્યું. સ્ટેશનરપર જરૂરી સર્વ સગવડ કુકનો માણસ કરી આપવાનો હતો, ટ્રેન ટાઇમસર હતી. ગાડી ધણી ફાસ્ટ હતી. ટ્રેનમાંથી દેખાત બહુ સુંદર, નગરો પડતો હતો. આરેતરફ ફળદ્રુપ ખેતરો અને વચ્ચે વચ્ચે ઝાડના ધીચ જગનો આવે બર્લિનમાં ગ્રીન ફોરેસ્ટ (Grinwalde) છે. આગળ જતા એક બેક ફોરેસ્ટ આવે છે. હું ત્યાં (બેક ફોરેસ્ટમાં) જઈ શક્યો નહિ પણ વચ્ચે અનેક જંગલો આવે છે તે ગાડીમાંથી જોયા જંગલમાં વચ્ચે મોટર વાળી શકે તેવા રસ્તા હોય છે અને તદ્દન નીચ શાંતિ હોય છે. જંગલો રાખવાની જરૂર વરસાદને અગે છે પણ તેનો ઉપયોગ પણ કેમ કરી શકાય તેનો હિસાબ જગનખાઉ

અને તેનો અભ્યાસ forestry આપે છે. જર્મન પ્રાંત એ વિષયમાં ઘણી કામેલ ગણાય છે. એણે બધો આધાર પોતાના દેશ ઉપર રાખ્યો છે. એને ચારે તરફથી વ્યવહાર બંધ થયો હોય તો પણ એ વર્ષો સુધી પોતાના દેશના પાક ઉપર નિર્વાહ કરી શકે એવો ફળદ્રુપ દેશ છે. આખી લગાઈ દરમ્યાન જર્મનીમાં રેશન (ration) મિતાહારનું ધોરણ હતું. જે લોકો લડવા ગયા ન હોય તેને અમુક માપનું દૂધ અને એક મળે. કહે છે કે માંસ તો સાત દિવસે બહુ થોડું મળતું. બાકી લડનારાઓને જોઈએ તેટલો ખોરાક આપવામાં આવતો હતો. આખો જર્મનપ્રદેશ ઘણો ફળદ્રુપ દેખાયો. ઢોળાવવાળી જમીન પણ ઠેકાણે ઠેકાણે ખેતીના ઉપયોગમાં લીધી છે. આપણને તો એ hanging gardens લાગે. અહીં પણ ખેતીવાડીનું કામ બહું ઘોડા પાસે લેવામાં આવે છે. ઘોડા જળરા હોય છે પણ ફ્રાન્સ અને ઈંગ્લાંડ જેવા મજબૂત ન લાગ્યા.

નહેરની સગવડ ઘણી અને નાના ગામડામાં પણ વીજળીની ટ્રામ, ગેસ. ગટર અને ટેલીફોન તો ખરાજ. જર્મનીનો આ પ્રદેશ બહુ સુંદર અને તદ્દન લીસો લાગ્યો. અને બાકીનો ભાગ પણ તેવોજ છે એમ કહેવામાં આવ્યું. પૂછતાં ખતર પડી કે આ સર્વ લીસોતરી ઉન્ડાળામાંજ ખીંચી નીકળે છે. સપ્ટેમ્બર એસરો કે બહું ખાસ. ફ્રાન્સનો દક્ષિણ પ્રદેશ (Riviera નો વિભાગ) અને ઇટાલિજ લીસા રહે છે. શિયાળામાંનો ચાણી અને બરફ સિવાય કંઈ દેખાય નહિ. ઝાડોનાં માત્ર ટુંકાંજ હોય છે. એક લોહું પાંદડું નજરે પડે નહિ.

રાહુઈન (Rhine) નદી મોટી દરિયા જેવી છે. એ સ્વીટ્ઝરલેંડમાંથી નીકળી આખા પશ્ચિમ જર્મન પ્રદેશમાં પસાર થઈ

હોલ્ડ આગળ નોંધેલીને મળે છે એ નદીમાં મોટી રીમરો જઈ શકે છે. એની બન્ને બાજુનો પ્રદેશ બહુ રમણીય, જોવા લાયક અને લીજેલરીથી ભરેલો છે એના ઉપર ધણા મોટા શહેર આવેલા છે ધણા માણસો રીમરમાં બેસી એમાં માછલો સુધી મુસાફરી કરી શકે છે સ્વિસૈદર્થ અને ફળદ્રુપતાને માટે 'હોલ્ડનેન્ડ' સુવિખ્યાત છે.

કોલન (Cologne) અથવા Köln-German હોલ્ડ નદીપર આવેલું જર્મનના ઉત્તર-પશ્ચિમ વિભાગનું ધણું મોટું શહેર છે તેની વસ્તી ૮ લાખ માણસની છે નદી ત્યાં ધણી મોટી છે. એ શહેરમાં મારે ગાડી બદલવાની હતી હું એકતોજ હતો એટલે કોલન જમા સામાન મૂકી નજીકના શહેર જોવા ગયો. સ્ટેશન નજીક ધણું મોટું કેથીડ્રલ હતું અદર જઈ જોયું. મિનાનના રોમો કેથીડ્રલથી સહજ નાતું પણું ધણું ઊંચું હતું આ દેવળ જોના મળ્યા આવી એમાં યાત્રુવાનો પાર નથી ઊંચા ૧૨૫ ફીટ હશે રસ્તાપરના બારણા સાધારણ હતા પણ તેની આસપાસ ધણું સુંદર નક્શીકામ જોઈ નજીક સેવોમ હોટેલ હતી તેમાં આ પી પાછો ટ્રેનમાં બેસી ગયો આવતી વખત કોલન જરૂર જોવું એવો વિચાર કર્યો

રૂઢાઈનના કક્ષા ઉપર ટ્રેન ચાલી પોણા કનાકમાં બેન આવ્યું 'હોટેલ ગોલ્ડન સ્ટર્ન' Hotel Golden Stern (સ્ટર્ન એટલે સ્ટાર-તારો)માં ઉતરી

બોન

સવારે ઊડી નિત્યકર્મથી પરવારી ડૉ. જેકોબીને મળવા ગયો. એમની ઉંમર ૭૬ વર્ષની છે. એમની સાથે મારે પત્રવ્યવહાર હતો અને તેઓ ૧૯૧૨ માં મુબાઇ આવેના ત્યારે મળેલો હતો. એટલે તેમને ત્યાં જવામાં મને સંકેત નહોતો અને મેં તેમને પ્રથમથી લખી પણ જણાવ્યું હતું.

તેમની સાથે મારે બહુ વાનો થઇ. એમના જ્ઞાનનું શું વર્ણન લખું ? આટલી મોટી ઉંમરે વાગેલું ધણું ઉપરિચિત છે અને એમણે એટલું વાંચ્યું છે કે જે વિષયપર વાતો થાય તેનાં સંસ્કૃત નામો પણ બધા યાદ અને ધરમાં લાઇબ્રેરી પણ એટલી વિશાળ કે તુરત પુસ્તકો લઈ આવે અને આશ્વની વાત માથે સંબંધે ધરાવતાં ટાંચણો કાઢી આપે.

ડૉ. જેકોબી.

એ જ્ઞાનના ભંડાર અથંગ અભ્યાસીનો કાંઈક પરિચય કરાવે. અરથાને નહિ ગણાય. એ સંસ્કૃત ભાષાના મોટા સંકોચર છે. એમણે હિંદુસ્થાનની વિવિધ શીખોશીનો અભ્યાસ કર્યો છે. છંદ, અનંકાર અને વેદ ઉપર તેઓ પ્રમાણબૂત ગણાય છે. જૈનીઝમના એ મોટા સંકોચર છે. બોનની (Bonn) યુનિવર્સિટીમાં એમણે ધણાં વર્ષ પ્રોફેસર તરીકે કામ કર્યું ત્યારપછી એ સાડ વર્ષની વયે વાનપ્રસ્થ થયેલ છે પણ હજુ પણ એમનો અભ્યાસ ચાલુ છે. સને ૧૮૭૫ માં તેઓ પુસ્તકોની શોધખોળ કરવા ડૉ. બ્યુલર સાથે હિંદુસ્થાન આવ્યા હતા. મને કહે કે “તમારા જન્મ પહેલાં હું હિંદમાં આવ્યો હતો અને બહુ જગ્યાએ ફર્યો હતો.” એ

વખતના એમના રિપોર્ટો-વૃત્તાંતો-મોજુદ છે. એ વખતે ઘણી અમુલ્ય ચીજો એ જર્મની લઈ ગયા. જર્મનીનો હિંદસંબંધી પુસ્તક અને લેખોનો સંગ્રહ ઘણો મોટો ગણાય છે. ત્યાં કેટલીક તો અલગથી ચીજો મળે છે. Leipzig અને Berlinમાં મોટામાં મોટી લાઇબ્રેરીઓ છે. બહિનની લાઇબ્રેરીમાં ૨૦ લાખ પુસ્તકો છે તેમાં હિંદના અનેક ધર્મોનાં હજારો પુસ્તક-પાનાંઓ છે. જૈનધર્મનાં પુસ્તકો પણ ત્યાં ઘણાં છે એમ જણાયું. લીપઝીગમાં પણ ઘણી મોટી લાઇબ્રેરી છે. જર્મનીમાં રિટાયર-નિવૃત્ત ચાલુ ત્યારે પગાર હોય તેટલુંજ પેન્શન મળે છે અને તેના ઉપર તે સંતોષ માને છે. એમણે એક નાનો જંગલો ખરીદ્યો છે. જંગલની પાછળ સુંદર બગિચો છે અને બગિચાની રચના અને તેમાં ઉત્પન્ન થતાં ફળોનાં તેઓ ખૂબ વખાણ કરે છે. એ સાંમળતાં અને ખાસ કરીને એનાં આલુ (plums) ખાતાં મને ઘણો રસ પડ્યો. બીજી વખત ૧૯૧૩ માં તેઓ હિંદમાં આવેલા, તે વખતે મારે તેમનો પ્રથમ પરિચય થયો. તે પહેલાં મારે તેમની સાથે પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો હતો. એ સંબંધ હજુ સુધી ચાલુ હતો.

એમની સાથે થયેલી બધી વાત લખવી મુશ્કેલ છે. ફક્ત મુદ્દાની વાત લખું છું. પ્રથમ શરૂઆત 'જ્યોતિષ'ના વિષયથી થઈ.

તે પર તેમણે સર્વસિદ્ધાન્ત ગ્રંથ કાઢ્યો. ઈ-ડીઅન યુરીમેરીસ (Euphemeres)નાં પુસ્તકો જતાવ્યાં. એ વિષયનો એમણે બહુ જાડો અભ્યાસ કર્યો છે. છેલ્લી જુદા દીવાનબદાદુર સ્વામી કન્નુ પીલાઈની છે તેમાં ઈ. સ. ૭૦૦થી ૨૦૦૦ સુધીની અગ્રેજ તારિખ સાથે શુક્રરાત્રી તારિખ વાર નક્ષત્ર ગ્રંથો વિગેરે ટેબલના

-કોશના-આકારમાં આપ્યાં છે. એમનો અભ્યાસ આટલો વિશાળ છે છતાં ધ્યાનમાં રાખવા જેવું મને એ લાગ્યું કે એઓ કૃપા દેશમાં જરા પણ માનતા નથી.

પંક્તી 'અપભ્રંશ ભાષા' પર વાત નીકળી. જેને બે કથાઓ છપાવી છે તે જતાવી. અત્યારે જે આગમો વિગેરે છપાય છે તેના પર અભિપ્રાય આપતાં કહ્યું કે એ સારાં છપાય છે. એ પુસ્તકના આકારમાં છપાય તો વધારે સારું. એમ પણ કહ્યું અપભ્રંશનો આપણી પામે જે મંત્રક છે તે ૧૨ માં સૈકા પંક્તીનો છે. તે પહેલાંમાં માત્ર શ્રી હેમચંદ્રચર્યના ૨૦૦ શ્લોકો જ છે. અપભ્રંશમાં લખાયેલુ આદિપુરાણ મને તો ધણું સારું અનવાળું પડે એમ કહ્યું. તે અથ સાતમા સૈકાનો છે. એમના ધણા ગ્રંથો લેવા. એમની લાઘવેરી ધણી સુંદર છે અને તેમાંથી ખપ પડે તે ગ્રંથ તેઓ તુરંત હાથમાં લઈ શકે છે. અમે કોઈક રૂબરૂમાં બેઠા હતા છતાં આટલી ઉમરે જરા પણ પ્રમાદ વગર અમારી વાત દરમ્યાન કેટલીએ વાર પુસ્તકો બીજા રૂબરૂમાંથી લઈ આપ્યા હશે.

અમે વાત કરતા હતા ત્યાં ડૉ. કીરફેલ (kirfel) આવ્યા. એ હાલમાં બોન યુનિવર્સિટીમાં ઓરીએન્ટલ શીનોસોશી-ના પ્રોફેસર છે અને ડૉ. જેકોબીના શિષ્ય થાય. એમનું વય માત્ર ૩૫ વર્ષનું છે. એમણે 'ઇકીપન કોસ્મોલોજી' પર ધણું મોટું જર્મન ભાષામાં પુસ્તક લખ્યું છે. તેમાં પૃથ્વી કેવી છે તે સંબંધી હિંદના ગ્રંથોમાંની વાતોનો ખડું મોટો સંગ્રહ કર્યો છે. એમાં હિંદુ અને બુદ્ધિસ્ટિક કોસ્મોલોજી પર ૨૫૦ પૃષ્ઠ અને લૅનકો-સ્મોલોજી પર ૧૨૦ પૃષ્ઠ શેક્યાં છે. એ દગદગ પુસ્તક હું લેતો આવ્યો છું પણ જર્મન ભાષાનો અભ્યાસ ન કરું ત્યાં સુધી માત્ર

તેમા આવતા વિશેષ નામોજ વાચી શકું. એ પુસ્તક જોવા જેવું છે.

ડૉ. કીરફેલ સાથે ખૂબ વાતો થઈ. એ બહુ હિસાહી છે. જર્મન પ્રોફેસરો ૧૪-૧૫ કલાક કામ કરે છે તે ડૉ. યાકોબી અને ડૉ. કીરફેલના બોલવાથીજ સમજાઈ જતું હતું ડૉ. કીરફેલ મને હાર્દનનો કાકો જોવા લઈ ગયા. નાં મોની દરિયા જેવી છે. તેમા મોટી રીમરો ચાલે છે. બોન પાસે તેનો પટ ધણે વિશાળ છે અને પુવ (બ્રીજ) પણ ધણો જમરો છે

પછી તેમણે મને બોનની યુનિવર્સિટી ખતારી એની લાઇબ્રેરી લગભગ અર્ધો માર્ક લામી છે, પાચ માળ છે પુસ્તકોના નામવાર અને કર્તીવાર કાર્ડનીરદો છે. એની ગોઠવણુ જોઇ હુ તો સ્તબ્ધ થઈ ગયો. યુનિવર્સિટી પણ જોઈ. ટર્મને એ લોકો 'સીએસ્ટા' કહે છે. મધ્યા વિધ્યો યુનિવર્સિટીમા શીખવાય છે. પરદેશથી આવે તેને ખર્ચ તથામે માર્ક દરમાસે આવે હોસ્ટેલ જેવું ત્યાં કાઢ છેજ નહિ ખાવા પીના રહેવાની સગવડ જાને મરી લેવાની ખાનગી ઘરોમા રહેવાની સગવડ થઈ શકે છે.

છજનેરી અને ડબોગી લાઇબ્રેરી બધી યુનિવર્સિટીમા ઉત્તમ છે. ત્યાં હિદના વિદ્યાર્થી ધણા છે અને તેમને ખામ પ્રેમથી શીખવવામા આવે છે. લાખવ થવાની મુશ્કેલી પડતી નથી જતું હોય તેમણે જીતમા જતું તથા માસ રખના છે તેમા જર્મન બાપા પર કાનુ આવી જાય, રીતમાત સમજાય, સિવાયો એકદમ આવે તે લાગે નહિ બધી કાનેજો નવેબરની પહેલી તારિખે શરૂ થાય છે.

એ પ્રો. કીરફેલ ચાર માઇલ દૂર આવેલ Godesberg ગોડેસ્બર્ગ નામના શહેરમાં રહે છે. એમનાં ધનથી અમે બપોરે ગોડેસ્બર્ગ ગયા. ડૉ. યાકોબી સાથે આજ્ઞા. ટ્રામમાં ગયા. ટ્રામ દર ૫૦ પા કલાકે જાય છે. ટ્રેન પણ જાય છે. એ હાઇનથી જરા દૂર આવેલ છે. એની વસ્તી નવથી દસ લાખની છે છતાં ત્યાં ધણી સુંદર બગીચા, બહુ સારા રસ્તાઓ અને વીજળી, ગેસ, ગટર, ટેલીફોન, રેલવે અને ટ્રામની સગવડ હતી. અસલ ત્યાં બહુ શ્રીમંત લોકો રહેતા. લગાઇ પછીની ઉચ્ચપાચવમાં ધણા ગરીબ થઇ ગયા છે, છતાં ભાગ્યુ તોએ બચ્ય છે.

ત્યાં એક તખ્તેશ્વરની ટેકરી જેવો ડુંગર છે. ૪૦૦ ફીટ ઉંચી ટેકરી છે. એ ટેકરી ઉપર લીનેતરી ઉભાડી ડુંગર જેવા રસ્તા કર્યા છે અને ઉપર ગયા. ડોક્ટર યાકોબી પણ સાથે ઉપર ચઢી ગયા. પાછા ફરતા મને બગીચામાં લઈ દોડ્યા. ઢોળાવ આકરો અને જમીન ખડખડી હતી. યુવાન માણસને પણ બીક લાગે એવે રસ્તે દોડતા બમે નાચુમે ફીટ ઉતરી ગયા. મને બીક લાગતી હતી કે ડોસા પડી જશે તો કાળકહેણી રહી જશે; પણ એમની આ ઉમરે અજબ તદ્દરસ્તી જોતા મારો બચ અસ્થાને હતો. એમના શરીરનું જોમ અને એમની શક્તિ દુ કદી બૂલી શકીશ નહિ.

ત્યાંથી અમે ડૉ. કીરફેલને ઘેર ગયા. એ બહુ સાદાખથી પણ બહુ ઉત્તમ જીવન ગાળે છે. એમની પત્ની ધણી વિદ્વાન અને બહુ સૌંદર્યવતી હતી. એના પતિને એના દરેક કાર્યમાં એ બહુ મદાય કરે છે. થોડું થોડું અંગરેજ બોલે. અમને સર્વને એણે કુટ ખૂબ ખવરાવ્યા. ડૉ. યાકોબીએ પણ સારી રીતે કુટ

ખાધા. બપોરે ત્રણ વાગે નીકળ્યા હતા ને આવી રીતે આનદમાં ક્વાટો ગાળી અમે આઠ વાગે “બેન” પાછા ફર્યા ડાઝર પાકોખી મને હોટેલમાં મૂકી પોતાને ઘરે ગયા.

ડૉ. કીરફેલને ત્યાં એક “ગ્રો. લેને” નામના દિન્દી વિદ્યાર્થી રહે છે. એ ત્યાં ગૃહસૂત્રનો સરકૃત અભ્યાસ કરવા આવેલ છે. વડોદરા રાજ્યને ખરચે ત્યાં રહે છે. “બેન” યુનિ-વર્સિટિમાં દાખલ થયેલ છે. ગ્રો. કીરફેલને દર માસના ૧૮૦ માર્ક (લગભગ ૬ પાઉન્ડ) આપે છે. એ ઘણા વિદ્વાન માણસ છે. એની પાસેથી જર્મનીના અભ્યાસ સંબંધી ઘણી હમીકતો મને મળી.

ડૉ. જેકોબી આલે ચર્ચા

આ વિદ્યાર્થીયમાં મારે વધારે વખત ગાળવો હતો મારી મુસાફરીના તે મુખ્ય ઉદ્દેશ્યમણી એક હતો તેથી બીજો દિવસ (તા. ૧૭ મંગળ) પણ બેન રહ્યો. ગઈ કાલના ધોરણે આજે મવારે ૯ વાગે ડૉ. યાકોબીને ઘેર ગયો. આજે કમ્પિતિમવ્રતપ્રચલના કાળ-નિર્ણય પરજ વાત શરૂ થઈ. એમણે હરિભદ્રસૂત્રની મમરાધ્યક્ષ કહાની પ્રસ્તાવના મને ગઈ કાલે જાપેની આપી હતી અને તે મેં રાત્રે વાચી રાખી ચર્ચા કરનાના મુદ્દા નોંધી રાખ્યા હતા. વાતો આજે તે જ બહુ થઈ.

હરિભદ્રસૂત્રિએ દિહનાગના “ન્યાયપ્રવેશ” પર દીકા લખી છે. એટલે હરિભદ્રસૂત્રિ દિહનાગ પછી થયા એ પ્રથમ વાત. ધર્મકીર્તિ બોધ ન્યાયવેત્તા ચયા તેના ઉપર અનેકાંતગ્રંથપતાકામાં થી હરિભદ્રસૂત્રિએ એનું નામ આપીને તેના ઉપર દીકા કરી છે.

હવે છુએનસગ અને ઇટસીંગ નામે જે ચાહ્મીઝ મુસાફરો દિદમા આવેલા તેમાં છુએનસગનો સમય ૬૩૦-૬૪૪ સને છે. તે હર્ષવર્ધન રાજના વખતમા દિદમા આવેલ હતા. એ ધર્મ-કીર્તિનું નામ લખતો નથી પણ ઇટસીંગ જે ત્યારપછી આવ્યો તે ધર્મકીર્તિનું નામ લખે છે. દિડનાગનું નામ જન્ને લખે છે એટલે ધર્મકીર્તિનો સમય એ જન્ને ચીનાઈ મુસાફરો વચ્ચે આવે છે. ધર્મકીર્તિના અથોમા દિડનાગનું નામ છે. વાસવદત્તામા દિડનાગનું નામ છે વાયસ્પતિમિથ્રે ન્યાયવાર્તિકનાત્પર્યટીકા લખી છે તે ઉદ્યોતકાર અને દિડનાગ જન્નેનું ટાયચુ કરે છે. શરઆતમા પણુ નામ લખે છે. આ સર્વ ઉપરથી હરિમદ્સરિના સમયનો નિર્ણય થાય છે

હરિમદ્સરિએ ન્યાયની પરિભાષા વાપરી છે ને છૂટા સેખ પહેલા કદિ વપરાતી નહોતી

મિદ્દમેન દિરાકર પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુની જે વ્યાખ્યા કરે છે તેને સહને તે ધર્મકીર્તિ પછી આવે છે. આ મોગી ચર્ચાનો વિષય છે એની હવીન આખી એ લખી લીધી છે.

એમના મત પ્રમાણે ન્યાયના stages ક્રમ નીચે પ્રમાણે છે.

ન્યાયસૂત્ર.

ન્યાયભાષ્ય-વાતસાયનનું.

ન્યાયવાર્તિક-ઉદ્યોતકારનું.

ધર્મકીર્તિ.

ન્યાયવાર્તિકતાત્પર્યટીકા-વાયસ્પતિમિથ્રની.

ઉદયનની કુસુમાંજલિ.

અને ન્યાયતાત્પર્યપર 'વિશુદ્ધિ' દીક્ષા.

તાત્પર્યિતામણિના લેખક ગગેશ્વર.

તેમના મત પ્રમાણે સિદ્ધમેન દિવાકર ધર્મક્રાંતિ પછી અને હરિમંત્રી પહેલા આવે છે.

કારણકે સંમતિ દીક્ષાનાં અવતરણો હરિમંદ્રસરિએ કરેલાં છે.

અપભ્રંશ માટે કયાવધિ જોવી. તેમાં ત્રિપણ્ડિ, પરિશિષ્ટ, આશ્વિનિન્દવ અને યુગપ્રધાનનાં ચરિત્રો છે.

યુગપ્રધાનમાં સિદ્ધમેન અને હરિમંદ્ર છેલ્લા આવે છે. આ ક્રમ વિચારવા યોગ્ય છે.

જૈન ન્યાય મોડો આવે છે. ન્યાયની પરિભાષા આગમમાં છેજ નહિ. એ પ્રથમ દાખલ કરનાર દિવાકર. એમના પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ અને અનુમાન પ્રમાણની વ્યાખ્યાઓ સાથે ઉમાસ્વાતિની વ્યાખ્યા સરખાવવાથી અને ખાસ કરીને અમ્નાગ્ન અને સ્વાર્થે શબ્દોના ઉપયોગથી ઉપરની બાબત સ્પષ્ટ થશે. એમનો અભિપ્રાય એમણે મને ઘણા વિસ્તારથી કહી બતાવ્યો અને સિદ્ધમેન દિવાકરની ચાતુ મનાતી તારિખ કેટલી ખોટી છે તે સંબંધી કારણો સહિત પોતાનું મંતવ્ય બતાવ્યું. આ સંબંધમાં મેં અલગ લેખ લખ્યો છે.

માધની તારિખ ઈ. સ. ૬૦૦-૬૫૦-ચુકરર ચર્ધ ગર્ધ છે. તેના સંબંધમાં ડૉ. ફીલ્ડેર્નનું એક ચોપાનીઈ મને આપ્યું. એ પેક્ટેટ અવગમ જણાયું એટલે આખું મેં લખી લીધું છે. આ ચર્ચા ખીજને રસ પડે તેમ નથી તેથી, અહિં વિશેષ લખતો

નથી. એનું જ્ઞાન અને પુસ્તકો ઉદ્ધેશવાની સમજતા, આવી પરિપક્વ વયે પણ આવી સુંદર યાદશક્તિ અને તંદુરસ્તીએ મને હેરાત કરી દીધો. (આ બાબતનો મારો વિસ્તૃત લેખ શ્રી જૈન ધર્મપ્રકાશ માસિકમા પુ. ૪૨ ના અંક ૧૦-૧૧-૧૨ મા પ્રકટ થઈ ગયો છે.)

એમની સાથે થયેલી બધી વાત લખતી અશક્ય છે. આજે ખીલ ચાગીશ પુસ્તકોનાં reference કર્યા હશે. બધા પુસ્તકો એમની પાસે નજીકના રૂમમા હાજરજ હોય છે અને મરજી પડે ત્યારે જોઇએ તે પુસ્તક પરજ એ પોતાનો હાથ મૂકી શકે છે. એ લગભગ દર અગિઆર બાપા બોલી શકે છે. અગરેજ પર એમનો કામુ અસાધારણ છે પણ જર્મન બાપા તો એમના ધર નીજ છે. ત્રણ કલાકમા અનેક વાતો કરી.

ધનીસ્ખર્ગ.

આજે બપોરે ઉધાડ હતો એટલે મને એક જખરી ટેકરી-પર લઇ ગયા સાથે ડૉ. કીરફેલ અને ગ્રે. લેતે પણ આવ્યા. સાતેક માર્શલ ગયા પત્રી ધોઈનને કાઢે આવીને ગયા. સ્ટીમર સામે કાઢે લઈ જાય. ત્યાં ગોઠવણ એવી કે સ્ટીમર પર મોટર પણ તુરતજ ચઢી શકે સામે કાઢે ગયા તે ગમનું નામ Innes-berg હતું. એ હવા ખાવાનું ઠેકાણું છે હોટેલોને પાર નથી. થોડે દૂર ગયા ત્યાં રેતવે આવી પાછન એન્ડ પીજીઅન પદ્ધતિએ સેકડો માથુસને ડુંગરપર ચઢાવી દીધા. અમને ઉપર જતા બહુ મજા આવી. મારાં સ્વીટઝરલાન્ડના રમરણો તાજા થયા.

ટેકરી ૭૦૦-૮૦૦ ફીટ ઊંચી હતી, આખી ટેકરી લીટો-

તરીથી હવાયતી છે. ઉપર ચઢતાં જઈએ તોમ નદી અને દરના પ્રદેશ વધારે વધારે દેખાતા જાય.

ઉપર ગયા ત્યાં મેકડો સી પુરુષો ફરતા હતા; કોઈ ચા ઝાંચી લેતા હતા. જોવાનું દરનું દરન મળું મળનું હતું ત્યાંથી સાતે ટેકરીઓ દેખાતી હતી. એક ટેકરીપર અગાઉ જાળાખુખી હોતો તેને દૂરથી જોયો. લોકોનો આનંદ જોયો. લગભગ પડી જર્મનીનો પ્રાણ નીકળી ગયો હશે અને બધા દુઃખી ગયા હશે એમ મનમાં લાગતું હતું તેને બદલે જીવન દેખાયું. સામે વાળમાં સંગીત આવતું હતું

મને ડૉ. યાકોબીએ આથે રહીને બધું જતાવ્યું એમના સંગીતનો અભ્યાસ ધણો વૈજ્ઞાનિક છે. એમણે 'ધ્વન્યાત્મક' મધ છપાવ્યો છે અને આખું અવકાશસ્ત્ર તો મ્હોટે છે. ઈટાલીઅન, ઈંગ્લીશ, જર્મન, ફ્રેન્ચ રફ્ફો ઓગીકમાં તદ્દન જૂદી છે તેને તદ્દાવત રખેઈ કયો. હિંદુસ્થાનના હંદશસ્ત્રનું એમનું જ્ઞાન તો અજબ, એટલે એની સાથેનો તદ્દાવત પણ એમણે ખુલાસાવાર કલો.

જર્મનીનો આખો ફજદુપ પ્રદેશ જોઈ અને ચારે તરફ નાના નાના ગામોની માડણી જોઈને આનંદ થયો, સાથે આપણને એ સ્થિતિએ પહોંચતાં બહુ વખત લાગશે એ નિયારથી સહજ જ્ઞાનિ પણ થઈ.

ત્યાં ટેકરી ઉપર ધણું જોયું પાછા ધણું લાગે રસ્તે ચાલીને નીચે ઉતર્યા ડૉ. યાકોબી સાથેજ ચાલતા હતા. હેમચદ્રાચાર્યના અવકાશપર વાત થઈ ત્યારે અવકાશસ્ત્રની ચતકવાર બંધી વાત કરી નાખી. છેવટે જગન્નાથ કવિએ સત્તરમા સિકામા રસગંગાધર લખ્યો તેની પણ વાત કરી. અલકાસૂક્ષ્મશિખા તે વખત

મુઠ્ઠી રસ અને અલકારતું જ્ઞાન હતું તેનો સગ્રહ છે એમ વાત કરી. મેં કહ્યું કે શાતરસને હેમચન્દ્રચાર્યે દાખલ કર્યો એટલે તુરત એની અગાઉ કોણે કોણે એને રસ ગણાવેલ અને સામાટે નહિ ગણેય, તે પર અનેક વાતો કરી.

એમનું જ્ઞાન તો કોઈ અજબ ! છંદસાસ્ત્રની પણ એટલીજ વાતો ! હિંદુઓમાં પુરાણ વેદ વિગેરેના પારગામી ! અને આટલી વયે હજી સર્વ વાચન ઉપરિચત ! એમના અગાધ જ્ઞાનનો મને તો આખો વખત વિચારજ આળ્યા કરતો હતો.

ટેકરી પરથી નીચે આની નદી કડિયી જરા દૂરના રેસ્ટો-રામાં યથાર્થિ આ દોશી અમે ચારેએ લીધા. ત્યાંથી પાછા ધણુ ચાલ્યા રસ્તે ત્રી લેવેએ શુ વાચનુ જોઈએ તે પર વાતો ચાલી એટલે તેને અનેક સૂચનાઓ કરી. મારી પાસે કેટલાક પુસ્તકોની માહિતગારી લીધી. અજે અમે પાંચ સાત માર્શન ચાલ્યા હશુ.

ડો. હીરફેલ સામે કોઠે તેમના ગામ 'ગોડેરમર્ગ' ગયા. બહુ પ્રેમથી મળી છટા પડ્યા હું અને ડો. ચાકોમી દ્રામમાં બેમીને બોન આળ્યા. મને હોટેલ પર મૂકી ગયા. ઉપટે છટા પડતા મેં આર્યપદ્ધતિ પ્રમાણે નમન કર્યું બહુ આભાર માન્યો પેતાને ધણો આનંદ થયો. એમને મારાપર વાતસલ્ય હતું અને એ એમના પ્રત્યેક વર્તનમાં જણાઈ આવતું હતું. મવારના ત્રણ કલાક ઉપરાત બપોરે રા. વાગેથી તે રાતના આઠ વાગ્યા સુધી આજે અમે સાથે રહ્યા.

બોનમાં હોટેલની સામે સવારે જમર ખરાય છે. કુટ શાક બહુ મજા. બપોરે ૧ વાગે બંધ. દોઢ વાગે જોઈએ તો શાખનું

એક તરણુ ન હોય અને જમીન ધોવાઈને સાફ થયેલી હોય
 દુક વખતમા બધી દુકાનો ઉપડી જાય અને ચોક્ક ચોખ્ખો ચર્જ
 જાય જાતરની જગ્યા વીકટર સરેરથી અડધી હશે

કોલોન-Cologne

યુધનારે મવારે નવ વાગે જોન છોડ્યુ જોનમા બે દિવસ
 ઘણો આનંદ થયો વિદ્યાર્થિય, સત્સમાગમમાં જે મળ આવે
 તે ઓર છે અનેક દેખાવો કે મકાનો જોઈએ તેના આનંદ
 કરતા કુંદર ચર્ચા અને માનસિક ખેતોનો આનંદ જુનીજ જાતનો
 છે, અવર્ણ્ય છે, એની મળ અનુભવવાયીજ સમજાન છે, એનો
 રસ ખીજાને કહી શકાતો નથી, પણ મનમા જે શાંતિ થાય છે
 તેનો પ્રકારજ જૂદો છે

આખી મુસાફરીમા આ બે દિવસ તદ્દન જૂદી જાતના અને
 આખી જીદગી બરાબર યાદ રહે તેવા ગાળ્યા

પોણા કપાકમા કોનન આ યુ રોશનપર મોક્ષમ
 (cloak room) હોય છે ત્યા સામાન મૂકીએ તેની રસી
 મગે છે એક દાગિનાના ૨૦ ફ્રેન્ક (ખેચાના લગભગ) લે છે
 મજુરને રસી. આખી તેનો નબર લખી લીધો તેણે કલુ કે
 ૧૨-૧૫ મીનિટે 5b પાસે ઉપર આવજો બારા સમજીએ
 નહિ પણ અનુમાનથી સમજાય મજુર ચોરી જશે એવો બય
 તો નહિજ નજીકમા કુકની ઓફિસે જઈ કલુ કે બે કપાકમા

કોલન બતાવે તેવો ગામડાં આપો. તેઓની ઓરગેનાઇઝડ દુર શરૂ થતી હોય તો તેમા દાખલ થઈ જવા કલ્પુ. પૈસા બહુ નહિ લાગે અને રખતસર પાછા આવી શકશે જો હું ખાસ મોટર અને ખાસ ગાઈડ લેત તો પાચ પાછંડ થાત તેને બદલે ત્રણ માર્ક (ત્રણ શી-ર્સીંગ)મા પતી ગયું ગાડીમા બેઠો

‘કોલન’

જર્મનો એનો સ્પેન્ગ હાઈન પશુ કરે છે એ પશ્ચિમ બાજુનું મોટામા મોટું શહેર છે. એની વસ્તી લગભગ આઠ લાખની ગણાય છે રોમન રાજ્યના વખતનું એ શહેર છે એમા બાવન દેવગો છે રૂઢાઈન નવી ધણી વિશાળ છે, તેના ઉપર તે શહેર આવેલું છે અને ઘણું વસ્તીવાળું અને સુદર શહેર છે.

લડાઈ પૂરી થયા પછી ફ્રેન્ચ, અમેરિકન અને અંગ્રેજોએ એને તેમજ બોનને પશુ કબજે રાખ્યું હતું આનું વર્ષના જન્યુઆરીમા એનો કબજો છોડ્યો સ્ટેશનપર મોગી Excelsior હોટેલ છે તે હોટેલમા અમેરિકન લશ્કરનો પડાવ હતો જોહિ સરો નગલામા રહેતા હતા

૧૧૧૧ કન્યાક મોગી સારામેન્ડ ગાડીમાં આખા કોલનમા ફર્યા ગામડાં સ્પેનીશ અને અંગરેજી મોનતો હતો ધણા દેવગો બહારથી જોયા દરેક એન્સીના (એનવીખાતાના) મકાનો જોયા મ્યુઝીઅમો—સમ્રાટસ્થાનો અર્દાના વખણાય છે અદર જઈને વિગતવાર જોવાનો વખત નહોતો પશુ નામો સામળ્યા. હિંદુસ્થાનનું ખાસ મ્યુઝીઅમ અહીં છે અને ગાપડે કલ્પુ કે તે જરૂર જોવા લાયક છે.

જર્મનીની પદ્ધતિ પ્રમાણે શહેર ઘણું ચોખ્ખું અને એના

રસ્તાઓ મફતદાર છે જર્મનીમાં ધણી રસ્તાઓ પથરના ગોડવેના છે મોટી ઇં નેવા પથરો ગોડવેના એટલે એ રસ્તાઓને મમાર મમ વાર વાર ખરુ ન પડે, બાકી મનસાના ટારના રસ્તા નેવા એ સુંવાળા રસ્તા નહિ કેટલાક મોગ રસ્તા ટારના થયુ હોય છે મનના આર માઈતનો એક યુવા આવે છે, તે બહુ મજનો લાગે છે બે ને બાજુએ ઝાગે મજના લાગે છે, ઓગસ્ટની આખરે આરી એટલે પાડા પીળા પડવા લાગ્યા છે થોડા દિવસ થઈ માન હુમજ ગ્રેગે યુરોપમાં ઉંઢાળામાં મમ છે શિયાળામાં હડી એરી પડે ૩ વાત નહિ તેમાં જેમ પૂર્વ તરફ જઈએ તેમ હડી વધારે એટલે ફાન્સ કરતા શિયાળામાં જર્મની વધારે મડુ થાય છે

કોનનનુ જમરજસ્ત કચીડન ફરીવાર જોયુ એ દેવગ થયુ એવાર નેવાતાયક છે એના બાજુના શિખરો અને બહા રનો દેખાવ ભવ્ય દરવાજા અને મંડપની વિશાળતા ખામ બાક પડે છે ઇટાલિ ન ગયા હોય તેને તો એ આશ્ચર્યમાં નાખે તેડુ છે એની સામે ચિત્રો મળે છે એ રોસન ઉપરજ છે

મતોનને એઈ બરાજર ૧૨-૧૫ વખતસર રોસને આબ્યો-પોર્ટર સામાન ડોક રમમાંથી લઈ પ્લાટફોર્મ ઉપર હાજર હતો-ટ્રેન આરી તેમાં બેસી ગયો

બેલિજયમ.

રસ્તે લીજનો કિલ્લો આવ્યો. (Liege) એનો ખરો ઉચ્ચાર 'લાયેજ' છે. એની ફરતા સાત પર્વત છે અને સાત નદી છે કુદરતી ખચાન ઉદ્દેપુરની પેડે એનો પણ ઘણો મજબૂત છે. જર્મનોની બધી ગણતરી ઉડી વાળનાર આ શહેર ટ્રેનમા બેઠા બેઠા જોયું, ઘણું રમઝ લાગુ નદી અને કુશરમા અનેક વળાકાર બેતી ગાડી આગળ વધતી આવી. બહુ મોટા શહેરે જ ગાડી ઊભી રહે. બહુ ફાસ્ટ આવતી હતી.

બ્રસેલ્સનું સ્ટેશન ઘણું જબ્બર. સ્ટેશનો ત્યાં ત્રણ છે. દરેક પર પ્લાટફોર્મ ઘણા. મારે ઉતરવાનું હતું તે સ્ટેશને પોરટર કરી હું એન્ટવર્પની ગાડીમા બેસી ગયો.

એન્ટવર્પ અહીંથી દૂર છે, કેટલીક hôte ગાડીઓ હોય છે તે બ્રસેલ્સથી ઊપડી એન્ટવર્પજાં જામી રહે તેને પહોંચતા ૫૦ મીનિટ થાય છે બ્લોક ગાડીમા બેઠો એના ફર્ટ ક્લાસ કમ્પાર્ટમેન્ટ બહુ સુંદર, કેટલીક મીટા તદ્દન સીંગલ અને પુનમેનકાર નેવી. સત વાગ્યે સાજો એન્ટવર્પ પહોંચ્યો ત્યાં તો મિત્રો ઘણા હતા એટલે ઘર જેવુંજ હતું.

એન્ટવર્પ Antwerp.

પાસપોર્ટ રસ્તે બતાવ્યો પડે સરદારખર બહુ ધુચવણ નહિ. બ્રીટિશ પાસપોર્ટનું માન પણ સાફ હશે એમ લાગ્યું. મારે

સામાન મારે કોઈ જગ્યાએ બતાવવો પડે નથી માત્ર એક જગ્યાએ એક વખત પેગી ઉઘાડવી પડી હતી

એન્ટવર્પનો કાયનો વેપાર મોટો છે લોહના કારખાના ઘણા છે એની નદી મોટામા મોગી રીમરને કાઠિ લાવી શકે છે એના ડોક્સ ૬ માર્ચ લાખા છે આખો દિવસ ડોક્સપર ધમાન ચાનતીજ હોય વ્યાપારની ધમાનની બાબતમા જર્મનીના હેમ્બર્ગ પછી બીજો નખરે આ બદર આવે છે બેલ્જિયમનું 'એન્ટવર્પ' બદર પણ ઘણું જમરું છે

એનું નામ બેલીઆ બાપમા 'Antwerpen' છે, જર્મનમા એને આનારે કહે છે અગ્રેજી નામ Antwerp છે એની વસ્તી ૧૬૦૦૦૦ ની છે શહેર ધણુ શોભિતુ અને પૂરતી સગ વડવાણ છે

એના ડોક્સ જરૂર જોવા લાયક છે એની ધમાન એટલી બધી છે કે વાત નદિ અમે ગયા ત્યારે એક રીમરમાથી મકાઈ ખાલી કરતા હતા મકાઈ એના હેથમા છૂગી બરેની સપાટ બધ કેનથી એ મોટું વાસણ ઉપર લઈ આવે અને ઢગલો કરે તેના કાયળા બરાઈ ભય અને ઘુસ્ત ધમેલી મદર પર નાખી આપે કામ એવું સપાટબધ ચાનતું હતું કે આપણને તો વાત માન્યામા પણ ન આવે એ લોમે નકામી મહેનત કરતા નથી અને જ્યાં સચાકામથી કામ ચાલ ત્યાં મનુષ્યની શક્તિનો વ્યય કરતા નથી

આખા છ માર્ચના ડોક્સપર અનેક રીમરોમા કામ ચાલ્યા કરતું હતું મકાઈ બરાની હતી, કે ધ ખાલી થતી હતી સામે કાઠિ દર દર મીનિટે પેસજરો લઈ રીમર જતી હતી

નદી મોટી દરિયા જેવી છે અને તેનો લાભ બેલ્જિયમને લોકો પૂરતો લે છે. જર્મનીમાં ઘણો માલ બેલ્જિયમથી જાય છે. હિંદુસ્તાનથી કરોડોનો માલ બેલ્જિયમ સીધો જાય છે.

બંદરના રોકસની વાગ્ગુમાં એન્ટવર્પમાં એક ટાવર છે. એમાં જૂની વસ્તુઓ-હથિયાલો અને બેલ્જિયમનાં સુદર કારીગિરી અને ઐતિહાસિક વાજતોનો સારો સંગ્રહ છે. એમાં અદર દાખલ થવાની રી કાઢ નથી. જૂના પુરાણા રીતરિવાજો કેવા હોય છે અને ફરતા ફરતા દેશ કેવો થતો જાય છે તે જરા અહીં જોઈ લેવા જેવું છે. જુના સીકકાઓ જોવામાં આવ્યા.

Innovation ઇનોવેશીઓ નામનો ઘણો ગળવર રોટાર છે. ત્યાં ઘણી ચીજો જોઈ. કાંઈ ખરીદી કરી.

એક દેવળ મોટું છે. બહારથી જોયું. દેવળો આત્માર સુધીમાં એટલાં જોયાં અને ખાસ કરીને ડામો અને સેટ પીટર જોયાં હતા એટલે હવે આમાં કાંઈ નવીનતા ન લાગી.

અસેસ. વોટરલૂ.

ખીજે દિવસે બ્લોક ટ્રેનમાં બેઠીને બેસેલમ ગયા. સ્ટેશન પરથી બ્રુક્વર્ડ છ માઈનનો આવે છે તેમાં અમારે વોટરલૂ (Waterloo) જવું હતું. અસેસની આટલું નજીક વોટરલૂ છે એની મને ખબરજ નહોતી. આવું જગપ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિક સ્થાન જોવા વગર કેમ જવાય ?

મારા મિત્રને સાથે લઈ અસેસને સ્ટેશને ખાસ મોટર કરો. કુકની ટુરમાં વખત લાગશે એ બપે આ નવો રસ્તો લીવો. એ મોટરચળો ઘણો હુચ્ચો નીવડ્યો. પ્રથમ તો ઠરાવ પ્રમાણે

અમને બુલ્લવાડને રસ્તે તેણે ન લીધા, બહારો બહાર આપ્યો. સગમગ ચારેક માઇલ જઈને કહે આરી મોટરમાં અંદરનું મચોત બાંગી ગયું. કહે કે ૩૬ ફાંક આપો. અમે લડવા સાગ્યા, પણ જંગલમાં લડવું કમનું શું? એ તદ્દન જૂઠોજ હતો એમ અમને સંકેત હતી. માથાકુટ ઘણી કરી મારા મિત્રે દયા આપી પૈસા આપવા દા પાડી. હું બેલ્જિઅન બાપા સમજી નહિ, પેસો અંગ-રેશ સમજે નહિ.

ત્યાં પહોંચે ટ્રામ નીકળી તેમાં બેસી વોટરલૂ ગયા. પરદેશીને કુકની દુર કેટલી ઉપયોગી છે તેનો હવે મારો ખ્યાલ આવ્યો.

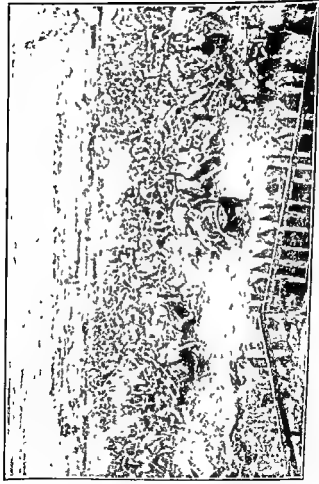
વોટરલૂનું મેદાન જગરજસ્ત છે. લાખો સિપાઈ સમાઈ શકે એવું એ યુરોપનું પાણીપત છે. મેં કુરક્ષેત્ર જોયું હતું એટલે એને આની સાથે સરખાવી રાખ્યો.

ટ્રામમાંથી ઉતરી ત્રણેક મીનિટ ચાલીએ ત્યાં હોટેલોની દારમાળા આવે છે. અહીં સેંકડો ટુરિસ્ટો આવે છે તેની સગવડ માટે આ હોટેલો છે. અમે તો પ્રથમ દૃશ્ય જોવા ગયા.

એક સુંદર ગોળાકાર વોલ્ટ (ધુમ્મટ) છે તેમાં ૨૧ આપી જવાનું. અદર ગયા ૫૬મી ગાર્ડિ બુકો અને ચીત્રો મગે. એમાં સામા સુબ્જના ૧૨ ભાગ પાડ્યા છે. દરેક ભાગમાં ૨૧ દર્શક છે તે બુકમાં જોઈ લેવાની. સરવે વોલ્ટમાં ચિત્ર છે. એની પર રપેક્ટીવ એવી સુંદર છે કે ખેતર આકાશ લશ્કર બધું જાણે માઇલો સુધી લંબાયું હોય એમ લાગે. એની ઉચ્ચાર્ધ તો માત્ર ૨૫ શીટ હશે અને ગોળ આકારમાં બહારથી જોઈએ તો ધાંસ લેટની ટાંકી જેવું લાગે.

નેપોલીઅન ઘોળા ઘોડા પર સ્વાર છે. તેનું લશ્કર કાળા પોશાકમાં કુચ કરે છે. અંગરેજો સામેથી આવે છે. અનેક

८ युरोपनां संस्मरणो. ८

पोस्टल-चेमोरेमाना. ३. नो देजाव.

[५. ३८३.

ધોડા મરી ગયા છે. અમુક સરદાર પડયો અગરેજ લશ્કર માગ્યું. વેવોગટન પાછું બોલાવી લાવે છે. એની ધીરજ અને અડગતા દેખાય છે. અનેક માણસો અને ધોડાઓ મરેલા પડેલા દેખાય છે સામેથી ખેતરોમાંથી ઝુપડાની તરેથી અખત દારૂગોળા ઉડે છે. અગરેજને સામા ધ્વનિ કરે છે. ત્યાં દૂરથી બુચ-બુચ લશ્કર દેખાય છે. નેપોલીઅનની ગણનરી પોતાના રીઝર્વ લશ્કરની દ્વની તે ખોળી પડે છે મોટી સંખ્યામાં બુલચરને જુએ છે. જર્મન લશ્કરથી એ ડરી જાય છે અંગરેજને નાસવાની આશી ઉપર હતા ત્યાં વખતસરની મદદ આવી પહોંચે છે ધોડાઓની કતલનો પાગ નથી. સ્કવેગમાં બુદ્ધરચનાએ જોવા જોવી છે રીઝર્વ લશ્કરને સ્થા અને કેમ રાખવું તે જોવાય છે.

આવી રીતે બાર દેખાવો જોવાના છે. એ પ્રત્યેકનું વિગતનાર વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે એના ચિત્રો જોવા વાચક છે. ચિત્ર એવી સુદૂર રીતે મદ્ય છે કે એણે ઘણી ઓછી જગ્યા રોકી છે છતાં માઇત્રો સુધી દેખાય છે આકાશનો દેખાવ, ખેન રેનો દેખાવ, ઝુપડાનો દેખાવ, દારૂગોળાના ધુમાડા અને ઝાડોની દારૂ આખા ગણદેવનો અને જંગનો ખ્યાલ આપે છે મેં એ સર્વ ચિત્રો લીધા છે પણ અમુક ધુમ્મટની અદરના ચિત્રકામ સાથે એની સરખામણી થઈ શકે તેવું નથી

નાચે 'સુવીનીર' મળે છે સુવીનીર એટલે અમુક સ્થાને જઈ આવ્યા તેની યાદગીરીમાં ખરીદેલી ચીજો. બોનાપાર્ટ પીતળનો, ટેકરી ઉપર બોનાપાર્ટ, ફાટા વિગેરે અનેક રીતે બોના પાર્ટ ત્યાં મળે છે. ચિત્રો અને કાર્ટો તથા આફમનો પણ મળે છે. ઇચ્છા પ્રમાણે લઈ બહાર આવ્યા પછી લડાઇની યાદગીરીમાં એક રમરણસ્તંભ માટીનો કર્યો છે તે પર જવાનું છે. એના

૨૨૬ (જસે છીમ) પગથીઆ છે ધૂળ પથ્થરનો એ બનાવી કાઢેનો ટેકરો છે પગથીઆ સારા છે ઉપર ગયા પછી મોટું સ્મરણસ્તબનું ચોરસ છે તેના ઉપર વાઘ ચિત્રો છે બાજુએ તારીખ લખી છે '૧૮ મી જુન ૧૮૧૫' એમ મારા સ્મરણમા છે મેં ટાંચ જગ્યાએ તે તારીખ લખી લીધી છે

ઉપર બેસતા આખા રણક્ષેત્રનું દૃશ્ય નજરે પડે છે જે કુરામા અનેક લડનારાને નાખી દીધા એનું નામ 'corpes' nelli' મહેવાય છે બાજુનું ઐતિહાસિક cathedral છે ઉપર ધૂરસદ્ હોય તો અરધો મનાક બેસી આ મહાસહાર વિભૂતિઓ પર વિચાર કરવા જેવું છે આવા દનિયાના મહાસહાર કરનાર શક્તિવાળા પુરોહિતો સમાજન્યવસ્થામા શુ સ્થાન હશે તેનો ખ્યાલ મળતા અનેક જાતની લાગણીઓ થવાનો સંભવ છે

નીચે આવી હોટેલનો ઇચ્છા પ્રમાણે લાંબ લઇ અગે સ્પેશિયલ મોટર ત્યાંથી કરી મોટર બહુ મારી મળી ગઇ

અસેડસમા પેનેસ ઓફ જર્મનીસ વોર મેમોરીયલ મેટા ખરીદ્યો રહેતો (Shopping Locality) વગેરે જોતા ત્યાના રાજનો મહેન બદારથી જોતા અને આવડા મોટા શહેરની સ્વ મહત્તા જોતા આગળ વધ્યા

અસેડસમા મ્યુઝીઅમ અને બોગનીકન ગાર્ડન બહુ જોવા લાયક છે

અસેડસની વસ્તી નવથી દસ લાખની ગણાય છે અને તે બેલ્જિઅમની રાજધાની છે બેલ્જિઅમમા ફાકનું ચતુર્થ પક્ષ તેના ફાક ફાસના ફાકથી જુદા હાનમા તેનો કાવ પાડેલા ૧૭૦-૭૫ લગભગ રહેતો હતો

‘સંસ્મરણ’માં આવેલાં શહેર, નદી, પર્વતો, સ્થાનો અને વિષયો

વિગેરેની અક્ષરાબુકમે

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
અત્તવયો સિપાઇ. કાંસ.	૭૬	ઇટાલિ.	૨૪૬-૩૨૩
ખડારમી સદી-ચિત્રકળા.	૩૫૭	ઈથિયિયન એક્સચેન્જ.	૧૫
અપભ્રંશ.	૩૬૭	ઈટાલીઅન ફ્લેમીશ સ્કૂલ.	૩૫૬
અભ્યાસ.	૪	ઈટીનરરી.	૨૪
અમેરિકન એક્સપ્રેસ.	૨૦, ૨૪૫	" મા લ'અ	૬૭
" કુરિસ્ટો.	૨૧૩, ૨૩૬	ઈનર ટે'પલ.	૬૫
અરમીટાજ.	૬૭	ઈનવાલીડીસ	૮૨
અરિના-રોમ.	૩૦૬	ઈનીસ્પર્મ.	૩૭૩
અક્ષર ચૂડામણિ	૩૭૪	ઇનોવેશીઓ.	૩૮૧
આહુટફીટ.	૯	ઈન્ટરનેશનલ કાર.	૨૬૬
આતિથ્યગૃહ-પોલ્સડામ.	૩૫૨	ઈન્ટરલાકન.	૨૨૪-૩૮
આરમોનવી.	૬૭	ઈન્ડીઅન મ્યુઝીઅમ.	૧૩૦
આઈ ડિ ટ્રાયફ	૭૮	ઈન્ડીઅન હોટેલ-લંડન.	૬૧
આર્થ ટ્રાન્સ્ટેન્ડાઈન.	૩૧૦	ઇન્સ. લંડન	૬૫
આસિંનલ-બલિંન.	૩૩૮	ઉદ્ગારો-સંસ્મરણો.	૧૦૨, ૧૦૬, ૧૧૪, ૧૧૫, ૧૨૨, ૧૩૮, ૧૬૦, ૧૭૦, ૨૨૧, ૨૨૬, ૨૫૩.
આલ્કલી ગ્રા-મોંટ્રે.	૨૧૭		
આલ્બર્ટ-બાવલું	૧૦૭, ૧૨૬		
આલ્બર્ટ કોન્સોર્ટ હોલ	૧૩૦		
આલ્બાની.	૨૬૧	લઘમી જર્મની	૩૨૮
ઇકવેસ્ટ્રીઅન સ્ટેમ્યુ.	૨૮૪	લઘોતકાર	૩૭૧
ઇલ્યુશીઅન રૂમ બિ. મ્યુ.	૧૧૮	લપ્તગિતિ ચર્ચા.	૩૭૦
ઇટન.	૧૬૬	લિટ-ગ્રામાં	૧૪૬
ઈટર્સિંગ.	૩૭૧	એકવીલાઇન.	૨૮૧

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
એકવેરીઅમ ઝૂ	૧૪૮	ઓમશીઓ	૭૦
એકસકર્તન-ટેમ્પ	૧૪૩	ઓમ્સફર્ડ	૧૫૦-૧૦
એમ્સથેન	૧૪	„ કેસ્ટ	૧૫૬
એદના-નવાળામુખી	૫૮	„ કોલેજના નામો	૧૫૭
એડન	૪૩	„ કોલેજ (૨૨)	૧૫૨
„ ધી સુએઝ	૪૮	„ ખાનગી વાસગૃહો	૧૫૧
એડીઅરો	૧૭૩-૯	„ ડીનર	૧૫૫
„ ડોન્ટરી લાઈન	૧૭૮	„ ડીબીઝ સોસાયટી	૧૫૮
„ નેશનલ ગેનેરી	૧૭૭	„ ડૉક બીવ	૧૫૫
„ પ્રકીર્ણ	૧૭૬	„ પ્રોક્ટરો	૧૫૩
„ ફોર્થ્રીજ	૧૭૮	„ બોડ રીન લાઈબ્રેરી	૧૫૭
„ સેટ બહિસ કંપી	૧૭૬	„ બોર્ડીઝ	૧૫૪
એનેટમી અભ્યાસ	૬	„ માઈસ મેમો	૧૫૮
એન્ટર્પ	૩૭૯	„ યુનિવર્સિટી	૧૫૮
એપોલો-અરનીનિ	૨૮૬	„ સ્ત્રી ગ્રેન્યુએગ	૧૫૨
એફીલ ટાવર	૭૪	ઓમ્સફર્ડ સ્ટીટ	૧૬૪
એ મી સી રેસ્ટોરાન્ટ	૬૪	ઓપેશ લાઇસ પેરિસ	૮૧
એમી વેસ્ટમીનસ્ટર	૧૧૪	ઓમેલો	૨૮૪
એરોપ્લેનો	૧૬૭	ઓમીબસ-લડન	૧૬૩
એથ એન ઈ બાર	૧૭૧	ઓલ્ડ ક્યુરીઓ રોપ	૧૨૦
એલિનન રમ. પ્રિ. મ્યુ	૧૧૭	અડરમાઉન્ડ-લડન	૯૩
એસીરીઅન સલ્ન	૧૧૭	અડરડેન લીડન	૩૩૩
એવેન્ટાઇન	૨૮૧	હયાવસિ.	૩૭૨
એસ્કેલેટર	૬૩	હપ્પા	૬૧૦
એજેલોનો મોઝીસ	૨૮૨	„ ની ધોલાઈ	૪૦
એફીટિ-બાવલુ	૩૫૦	હબ્બર-સેટ પોલ.	૧૦૪
એફીપીએલ ફેવીઅમ.	૩૦૮	હફ્યુબેલ	૧૦૧
એબસી-બર્લિન	૩૪૧	હજા.	૨૭૨

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
અચકામ-વેનિસ	૩૨૧	કેરી.	૫૯
કાફે-પેરિસ	૬૮	કે-પીઅસ	૨૮૧
કાફે-લિડો.	૩૧૬	કેટ્ટે	૮૮
કારકેલા બાથસ	૩૧૦	કેસ-કેટિંગ	૧૫
કાર્યક્રમ	૧૨-૧૪	કોમ બ્રીચ રેલવે	૨૪૧
કાલ્પીનનુ છનેવ	૨૧૧	કોન્સ્ટેન્સ	૬૭, ૨૩૪
કીલ્સનુ ધર	૨૮૦	કોન્સ્ટેન્સરી	૮૧
„ ની કમ	૨૯૩	કોમેા	૨૪ - ૨૫૭
કીનોટાફ લાહન	૧૬૩	કોરી-પીઅન રુફ	૩૫૫
કીરફેલ ડો	૩૬૭	કોસિ મ, સારીનીન્યા	૫૮
કીલ્હોન-માધ	૩૭૨	કોવન	૩૬૪, ૩૭૬
~ ૨૦, ૭૨, ૯૧	૨૦૨	કોલેજના નામેા ઓ મ૦	૧૫૭
„ કેટિંગ	૧૫	કોલોઝિયમ	૩૦૮
„ ના ગાર્ડ	૧૦૭	કોસ્મેટોલોજી	૩૬૮
„ ના થેન્	૧૫	કોલિનૂર	૧૦૧
„ લાહન છટીનરરી	૬૭	કચુ	૧૬
„ નીનન હીરો	૧૦૧	કચુ ગાર્ડન્સ લાહન	૧૪૬
ક્રેસુમાજલિ	૩૭૧	કાલન-પોપનો	૩૦૩
ક્રેસુમાજ	૩૧૧	કીકેટ	૫૬
ક્રેનાલ-વેનિસ	૩૧૫	કીપ્ટ સેટપોવ	૧૦૪
ક્રેટરબરી	૧૬૦	કીમેટારીઅમ પેરિસ	૨૦૦
ક્રેન્સોગટન ગાર્ડન્સ	૧૨૪	કીરટલ પેલેસ	૧૪૦
ક્રેન્સોગટન પેલેસ	૧૨૫	કેસ્ટ-કોલેજ આપ્સ૦	૧૫૬
ક્રપાટાલ	૨૮૫	કોમવેલ રોડ રુફ હોમ	૧૩૪
ક્રપાટાવાઈન	૨૮૧	કોસા-ક્રેન્થ	૭૩
ક્રપુસિનિ રોમ	૩૦૧	કવની મ્યુઝીઅમ	૮૦
ક્રપો સાર્ટો	૨૭૮	કલેસીનોફ ડો	૩૬૦
ક્રેબીનમા સગવડો	૩૨		

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય	પૃષ્ઠ
ક્યોકરમ કોલન.	૩૭૬	નગેનર	૩૭૨
" પીઝા.	૨૭૫	માડ કેનાવ વેનિસ.	૩૧૪
કવીન્સબરો ટેરેસ.	૯૧	માં ગ્રી. પેરિસ.	૮૬
કવીરીનાથ	૨૮૧	ગ્રીન વાલડ	૩૧૨
ખાવાની પદ્ધતિ.	૩૫, ૩૮	ગ્રીન્ડલવાલડ.	૨૨૭
ખુરશી-રાખ્યારોહાલુની.	૧૧૩	ગ્રેટ નોર્થર્ન રેલવે	૬૪
ખેની-જર્મની.	૩૬૩	ગ્રેક ઇન	૬૫
ખોરાક.	૧૮, ૨૮	ગ્રે કાયર્સ ચર્ચયાડ	૧૭૭
ખાઈડે છુક	૧૬, ૨૧	ખાસગો.	૧૮૫
" લાડન.	૧૬૫	ગ્રીપો.	૨૧૮
" બેટેકર.	૧૭	ગ્રેસીઅર.	૨૧૬
" સેચલ.	૧૬	ધડિયાળમા ફેર, ૧૨.	૩૭ ૫૭
ખાર ડ' કારનેવીન	૨૦૫	ચર્ચે ઓફ સાયકોલોજી.	૨૭૪
ખાવર સ્ટીલ	૧૨૧	ચાર્લ્ટનબર્ગ એવેન્સુ	૩૪૩
ખીટાશિનિ	૨૬૧	ચિત્રકળા-અભ્યાસ.	૫
ખીથાવાની વિરુદ્ધ-ગી	૨૬૫	ચિત્ર. ટોન ટવાઈવાઈટ.	૨૭૩
ખીટહોલ. લાડન	૯૮	" નાઈટ એન્ડ ડે.	૨૭૩
ખેરીના. ડો	૮૩	ચેપલ લાડન યવરમા	૧૦૦
ખેરિસન ચર્ચ.	૩૪૬	ચેર ઓફ ડેસ્ટીની	૧૧૩
ખેની-ગ્રીઓ	૨૭૭	ચોટલા ઇટાલિ	૨૭૫, ૩૦૧
ખેરેરી નેશનલ. લાડન.	૧૦૫	છાપા	૩૧૨
ખેરેરી સુદિસિ.	૨૭૦	જર્મની-ગોરિસ	૩૫૪
ખેરેરી લાફાયલ	૬૯	જર્મલુસ્થાન	૩૪
ખેરેરબર્ગ	૩૬૯	જર્મન એક્સચેન્જ	૧૫
ખોથીક સ્થર્ધલ	૩૫૯	જીનેવ	૨૦૫ ૨૧૨
ખોલ્ફ હોટેલ	૨૨૩	" કાલ્વીનનુ.	૨૧૧
ખોરોલા. વેનિસ.	૩૧૩-૪	" હોટેલ ડ' બેલ્લેટર.	૨૦૫

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
ભુતો-બાવલું.	૩૫૦	ટેકસી.	૨૭
બેકોબી. રો.	૩૬૫-૬	" પેરિસ.	૮૭
બેસ્પુર્ષિતનું ચર્ચ.	૩૨૧	" લંડન.	૬૨
બેચ. ઝાંગકાક.	૨૩૦	" સોંધી.	૬૫
બેડાં પેન્ટાકેલ.	૩૩૬	ટટ ગેલેરી.	૧૦૮
બેન નોકસીસ હાફસ	૧૭૬	ટમ્સ એક્સકર્કન.	૧૪૩, ૧૬૫
બેનીઅન રૂઢ.	૩૫૬	ટપરેચર.	૨૬
બંગલો-બર્મેની	૩૬૨	ટપલ ઓફ ફેમ્યુન.	૨૬૫
બધુ દેવળ-રોમ.	૨૬૫	ટાપક.	૨૩
બરાઓ.	૨૧૭	ટારીટટ.	૨૧૮
બુ-લંડન.	૧૪૭	ટ્રાલ્મર સ્કેર,	૧૬૪
બેપેધીન.	૩૩૬	ટ્રાફીક-લંડન.	૬૨
ઝાંગકાક.	૨૨૭-૬	ટ્રીફનીયમ.	૨૮૭
" ટ્રેન.	૨૩૦	ટ્રીફ્યુના ફોરેન્સ.	૨૭૧
" હોટેલ.	૨૨૬	ટુંપ બાવલું.	૩૩૫
બેન.	૪૬	ટ્રેવી કુવારા.	૨૬૭
બલ-સેંટ ગોથાડ.	૨૪૪	ટ્રોસાકસ.	૧૮૧
ટાઈબર પુલ.	૨૬૪	કક્કર. પી. એલ.	૧૬૮
ટાઈમ.	૨૭	કંઠી-બર્મેનીમાં.	૩૭૮
ટાવર-એડીન્બરો.	૧૭૪	કરબી.	૬૨
ટાવર-એન્ટવર્પ.	૩૮૧	કાઈગ ગોલ.	૨૬૬
ટાવર લંડન.	૧૦૦	કાન્ટે.	૨૬૬, ૨૭૪
ટીપ.	૨૩, ૬૦, ૩૨૪	" તું ધર-રલો	૨૭૦
ટીશીઅન	૩૨૦	કાયાના-બાવલું.	૩૫૦
ટુર.	૨૪	ટીન્સ-ઓલ્ડ ક્યુ. રોપ	૧૨૦
ટીટાર્ડો.	૩૨૦	ટીકામીનેન.	૨૬૬
ટુલીએરી ગાર્ડન્સ.	૭૬	ટીફેન્સ-બાવલું.	૩૪૦

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
દીપેટીંગ સોસાયટી.	૧૫૮	દુકાનદારો-લંડન.	૧૩૭
દીવાળના કોમેટીઆ.	૨૬૬	દેરાળના લામ.	૩
દુમો-ફોર્સેન્સ.	૨૭૦	ધર્મેશ્રીતિ.	૩૭૩
દુમોનું ફેસેડ.	૨૫૬	ધોલાઈ.	૧૦
દુમો-મિવાન.	૨૫૮	ધ્વન્યાલોક.	૩૭૪
ડેકચેર.	૧૬	નકસા.	૨૧
ડેલા સ્કાલા.	૨૬૦	નમન-ડો. યાકોબીને.	૩૭૫
ડેલેક્સ. એન્ટવર્પે.	૩૮૭	નવો મહેલ-પોર્ટુગાલ.	૩૫૧
ડેગીસ મહાલ.	૩૧૮	નાટક-લંડન. ૧૨૭-૬, ૧૬૩	
ડો. થોમસ.	૧૬૦	નાટક-લિંદી, આવરસ્ટ્રીટ.	૧૨૧
ડોનેટલ્લો.	૨૬૯	નિઃસસ જર્મની.	૩૩૬
ડોમ-બર્લિન.	૩૩૫	નીફીયમ.	૨૮૭
ડોરીઅન સ્કેલ.	૩૫૬	નીરોનો મહેલ.	૨૮૬
ડોવર.	૮૬	નેચરલ હીસ્ટરી મ્યુઝીયમ.	૧૩૩
ડ્રેસ સુટ.	૧૭	નેપોલીઅન.	૩૮૩
ડ્રેસીંગ ગાઇડ.	૧૦	„ ફ્રેન્ચ.	૮૨
ટાટકો.	૨૪૪	નેપ્ચ્યુન કુવારો.	૩૩૪
ટોપ-જ'બી. નમુનો.	૩૩૬	નેપ્ચ્યુન મંદિર.	૨૮૪
તારના ધામલ.	૩૨૬	નેસનલ ગેલેરી આર્ટસ	૧૦૬
તોલ.	૨૪	„ એડીનબરો.	૧૭૭
થોમસ કુક. ૨૦, ૭૨, ૯૧, ૨૦૨		„ બર્લિન.	૩૫૮
દરિયાઈ માર્શલ.	૫૧	„ લંડન.	૧૦૫
દહનક્રિયા, પેરિસ.	૨૦૦	નેસનલ લીબરલ ક્લબ.	૧૮૮
દળવાની મીલ, પોર્ટુસ.	૩૪૭	નોટ (દરિયાઈ માર્શલ).	૫૧
દિડનાગ.	૩૭૦	નોટ્રેદામ-પેરિસ ૮૦, ૧૯૯	
દિવાકર-સિદ્ધસેન.	૩૭૨	„ -માસોલસ	૬૩
દીવાને ખાસ.	૧૧૦		

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
નો નો નેનેટ.	૧૨૭	પીયસં કારીડર.	૧૦૧
નંદલાલ અમરશી.	૩, ૨૦૨	પીરામીડ-સેસ્થીઅસ.	૨૬૩
ન્યાય પરિભાષા.	૩૭૨	પૂતળાં-દલોરેન્સનાં.	૨૭૦
ન્યાય લાખ્ય.	૩૭૧	પેડીંગ્ટનલોક-લંડન.	૧૪૫
ન્યાયવાર્તિક.	૩૭૧	પેનોરામા-દલોરેન્સ.	૨૭૩
ન્યાયસૂત્ર.	૩૭૧	પેન્ટાઈલ.	૩૩૬
ન્યુમેટિક્સ.	૮૬	પેન્થીઅન.	૨૮૨
ન્યુમેરો.	૬૧	“ પેરિસ.	૮૧
ન્હાવાનું.	૩૧૭	પેન્સીઓની.	૨૨
પરાઓ-લંડન.	૧૩૬	પેરિસ. ૬૫-૮૭, ૧૬૮-૨૦૩	
પગ ધસતાં	૩૩૭	“ જાહ.	૬૮
પર્જેલીગૃહ-પોટ્સડામ	૩૫૨	“ કાર્ડ.	૬૮
પહેરવેશ-કુટગાર્ડનો.	૧૦૧	“ કીમેટરીઅમ	૨૦૦
પાકલી કંપની.	૩૨૧	“ કોસા.	૭૩
પાણીનું કામ.	૬	“ ખર્ચ.	૮૬
પાયર-મારગેટ.	૧૬૩	“ ખોરાક.	૭૩
પારડેનો ઉપયોગ.	૬૮	“ ધરો.	૬૮
પાર્લામેન્ટ હાઉસીસ	૧૦૬, ૧૮૭	“ ટેકસી.	૮૭
પાશ્ચાત્ય સ્થિતિ જ્ઞાન.	૧	“ ટેપેથર	૮૫
પાર્પોર્ટ	૧૨, ૨૦, ૨૦૩	“ ટ્રાફિક.	૬૬
પી. એન્ડ. એ	૮	“ ટ્રામ.	૮૭
પીકાડિલિ-લંડન.	૬૪, ૧૬૪	“ ટાઈમ.	૬૬
પીલમા સુટ	૧૧	“ નાટક	૮૩
પીઝા.	૨૭૫	“ નોટ્રેડામ.	૧૬૬
“ ગાઈડ	૨૭૬	“ પ્રખીલું.	૮૩
પીઝા. ડેલાસીનો.	૨૭૪	“ બુલચર્ડો	૮૫
પીટી ગેલેરી-દલોરેન્સ	૨૭૨	“ બુર્સ.	૭૬
પીન્સીઓ.	૨૬૦	“ મેટ્રો.	૮૫

વિષય	પૃષ્ઠ.	વિષય	પૃષ્ઠ.
પેરિસ મોસમ.	૮૬	પ્રિવિ કાઉન્સીલ	૧૮૬
" રસ્તા.	૬૬	પ્રામાણેટ મારોટ.	૧૬૨
" રોરીએ.	૮૫	પ્લેસ ડે કોન્કોર્ડ	૮૦
" વન્ડી	૮૫	ફર્સ્ટ દલાસ પેસેજ	૮
" બ્યવસ્થા.	૭૧	ફ્રાન્કફુર્ટ નર્મની	૩૨૮
" બ્યાપાર.	૭૧	ફીલોસોફી બાવલુ	૨૬૬
" " દિ રી	૮૫	ફુટ માર્ટ	૧૦૧
" સભ્યતા	૭૧	ફુવાસ વરસાઈલ.	૧૬૮
" સીનેમા.	૮૩	ફ્રાન્ક રાકેટ	૨૬૬
" સીએફ.	૮૪	ફેનીગ-નર્મન નાણુ	૩૬૦
" દોટલો.	૮૬	ફેન્સી ટ્રેસ બોલ	૫૫
પેરિસથી લડન	૮૭	ફેમ. બાવલુ	૩૪૭
પેરિસને રસ્તે	૧૦૭	ફેર-દાઈટ.	૨૬
પેરોવીના-બાવલુ.	૩૩૪	ફેલીમ્યુલર રેલવે.	૨૧૦
પેલેટાઈન	૨૮૧, ૨૮૫	ફોયર્મીન એલિઅરો	૧૭૮
પેને ડી બરુસીસ	૮૧	ફોન્-ફ્રેચ	૧૫
પેવીઆ.	૨૬૪	" બેવીઅન.	૧૫
પેસેજ	૮	" સ્વીસ.	૧૫, ૨૦૭
પોલસકામ.	૩૪૫	ફાન્સની વીરપૂત	૭૭
" મા થીએટર.	૩૫૪	ફારીડુ થય.	૩૨૧
પોપરામ્પ.	૨૮૧	ફી લગેજ	૫૬
પોપસ્થાન	૩૦૨	ફેટ-નોટ	૫૬
પોરટીઅર.	૨૩ ૨૩૪	ફેડરીક કેસર ગ્યુઝીઅમ	૩૫૫
પોરલેઝો	૨૪૬	ફેડરીકની ખુરશી	૩૪૮
પોર્ટ સેડ	૫૩	" ની વરવાર	૩૪૭
પોલિસ લડન.	૧૬૪	" નું બાવલુ.	૩૩૩
પદમી સફીની ચિત્રકળા	૩૫૬	ફેન્ચ એક્સપ્રેસ	૧૫
પ્રાથમિક તૈયારી	૪	ફેન્ચ શાખા.	૭

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય.	પૃષ્ઠ
ફેસ્ટીવ પાસપોર્ટમા	૧૧૧	બીસ્માઈ	૩૬૦
ફોરેન્સ.	૨૬૭	બુરનીસ ગાર્ડન્સ	૨૮૯
બાધણી	૨૭૪	બુસ-પેરિસ	૭૯
બેસ્ટ એન્ડ રેસ્ટોરા	૧૦૪	બુર્ગિન	૩૩૪
બર્ગિંગહામ પેલેસ	૧૯૧	બુલો-ફાકસટન	૧૫૭
બરનીન	૨૮૯	બુટ	૯
બર્લિન	૩૩૦-૩૬૨	બેડીંગ.	૧૧
બર્ગન.	૩૪૪	બેડેન્સ ગાઉડ.	૧૭
બો વેલવ	૩૬૦	બેપીસ્ટ્રી પીઝા	૨૭૬
બેસ્ટોરા	૩૪૪	બેરિસ્ટરો	૧૯૦
બાન્નમહેલ	૩૩૬	બેન્ચેડ	૨૦૩
બાગાગાર.	૩૩૮	બેલિનયમ	૩૭૫-૩૮૪
બ્રીટ	૩૪૩	બેલીઅન એન્સચેન	૧૫
બાઇએનટાઇન રૂલ	૩૫૯	બેન્ક ઓફ ઇન્વાડ.	૯૮
બાઇબલ ચિત્રો	૩૫૦	બાઇ ડ' બુલો	૧૭
બાદશાહી વાયુયાન ફરીન	૧૬૧	બોશીઓ	૨૬૯
બાયરન	૨૨૧	બોર્ડિંગ-ઓફફર્ડ.	૧૫૪
બાવલુ-ડીફેન્સ	૩૪૦	બોડલીન લાઇબ્રેરી	૧૫૭
બેન્ક	૩૪૦	બોન	૩૧૫
બેન્કિટરી	૩૪૦	બોનીવાઈ	૨૨૧
બેન્ક	૩૪૦	બો સિવાઇ માડ હોટેલ.	૨૨૫
બેટપીટર	૨૯૪	બેટર મારગેટ	૧૬૧
બેટ પોલ	૨૯૪	બેસેલ્સ ઓરેન	૩૭૫
બેટરી	૩૪૦	બાઇટન-સ્ટ્રેટ	૧૯૫
બાઇનોફ.	૨૨૫	બ્રિટિશ મ્યુઝિયમ.	૧૧૬, ૧૨૭
બ્રીચ-મારગેટ	૧૬૩	બ્રીજ ઓફ સાઈક	૩૨૦
બીરાપનાં હાટકા	૩૦૧	બ્રુસ	૨૮૮
		બ્રેકફાસ્ટ.	૩૬

વિષય.	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
ઐમાન્ટે.	૨૮૩	મિવાન	૨૫૭-૨૬૬
એરા પેલેસ.	૨૬૧	„ હુમો.	૨૫૮
બલારી યાવર.	૧૦૦	„ બનાર	૨૬૩
બલુચર	૩૮૩	„ સિમેટી.	૨૬૨
ભયના સાધનો	૪૦	„ મુલેહ કમાન.	૨૬૧
ભાણ	૮	„ રફલ.	૨૬૧
ભૂગોળ જ્ઞાન	૭	„ હોટેલ.	૨૫૭
ભૂમધ્ય સમુદ્ર	૫૪	મિલેટ ચિત્રકર	૭૮
ભેટો-પોપની.	૩૦૪	મીડલ ટેપલ.	૬૫
ભોજનમૃદ-પોટસ૦	૩૫૨	મીનરવા બાવલુ	૩૫૦
મખમલમૃદ „	૩૫૩	મીનોશ્ચો	૨૫૦
મજુર-સામાન માટે.	૧૦	મુત્સદીઓ. એખીમા	૧૧૪
મનોબળ.	૨૬	મુદ્રણખાણ બિ. મુ.	૧૧૬
માઈકલ એ નેલો	૨૬૮, ૨૮૩, ૨૮૬	મુરેન.	૨૩૩
„ રફેર	૨૭૩	મુસોલિનિ	૨૮૦, ૨૮૫
માઈલેજ.	૪૪, ૫૧, ૫૭	મૂર્તિપૂજા	૨૫૧
માડન્ટ નેનીકયુલમ	૨૬૮	મેકીઆવેલી.	૨૭૦, ૨૭૪
માધની તારીખ.	૩૭૨	મેક્સ ગેઝરી	૩૦૭
માપ	૨૫	મેટ્રોપોલીટન.	૬૪
મારકોટ-બોનની.	૩૭૫	મેડિટરીનીઅન સી	૫૪
મારગેટ	૧૬૧-૫	મેડલીન ચર્ચ	૭૮
મારટીસ મેમોરીઅલ	૧૫૮	મેડિચિ	૨૬૮
માર્કસ એરેલીયસ હકવે-		મેડોના.	૧૦૬, ૨૬૦, ૩૫૬
રુદ્રીઅન રેન્ચુ	૧૮૪	મેન્સાનહાઉસ	૬૬
માર્ક જર્મેન	૧૫	મેમોરીઅલ-આલ્બર્ટ.	૧૮૭, ૧૨૬
„ ના બાવો	૩૬૦	મેયર લોમ્બર્નો.	૨૫૭
માસેન્સ	૬૦	મેલ ટે	૬૬

વિષય.	પૃષ્ઠ.
મોમલોનો વેસવ.	૩૫૪
મોટકે. બાવલું.	૩૪૩
મોટર.	૨૭
" વાળો જસેલ્સનો.	૩૮૨
મોન્યુમેન્ટ-એન્ડ રેફરેન્સ.	૨૦૮
મોબેલ-વેરિસ.	૮૪
મોબાઈલ.	૨૦૬
મોટર.	૨૧૭-૨૨૩
" શીલોન.	૨૨૧-૩
મ્યુઝિયમ બર્લિન.	૩૪૧-૩૪૩
" લંડન-ઈટીઅન.	૧૩૦
" " ઇમ્પી-વોર.	૧૩૩
" " બ્રિટિશ.	૧૧૬, ૧૨૭
" " સાયન્સ.	૧૩૧
મ્યુઝિક સ્કેલ.	૩૭૪
મ્યુનિસિપલ મ્યુઝિયમ.	૨૬૫
મ્યુઝીકીયમ ડિ મ્યુ	૧૧૭
મ્યુઝીક.	૩૨૬
મુજ્યા હીલ.	૨૪૮
મુનિવર્સિટી-પેલીઆ.	૨૬૫
" " ઓક્સર.	૧૫૯
" " બેન.	૩૬૮
મુફિસિ ગેલેરી	૨૭૦
મુફીમેરિસ ઇટીઅન	૩૬૬
મુસ્લન સ્ટેશન	૧૭૧
મોમન ગાર્ડ.	૧૦૧
મુસ્લન લોગેજ.	૮૬-૩૨૭

વિષય.	પૃષ્ઠ.
રમતમમલ.	૧૭
રવિવાર.	૧૨૪, ૨૫૪
રસમ અધર.	૩૭૪
રાજપુતાના.	૩૧-૫૯
રાજમહેલ-બર્લિન.	૩૩૬
" માં થીએટર	૩૫૪
રાફલ.	૨૬૧, ૨૬૮, ૨૮૩, ૨૮૯
	૩૦૫
" કમ	૨૮૩
રાફલ-મેરી કોરોનેશન.	૨૮૪
રિગિ.	૨૪૧
રીઆલ્ટો બીજ	૩૨૧
રીજન્ટ સ્ટ્રીટ.	૧૬૪
રીનેસન્સ.	૨૮૩
રીસ્ટોગ.	૩૪૨
રીવેનનાં પેઇન્ટીંગ.	૩૫૧
રેક એન્ડ પીછાઅન રેલવે.	૨૧૯
રેડ સી.	૪૭
રેનોલ્ડસ.	૨૭૧
રેમર.	૨૬
રેશન-જર્મની.	૩૬૩
રેસ્ટોરાન્ડો-રે વેસ્ટ એન્ડ	૧૦૪
રેસ્ટોરાન્ડો-લંડન.	૯૪
રોચર ડી નાપી.	૨૧૯
રોડીક મૂ-બ્રમ્લ.	૧૮૦
રોપ રેલવે.	૨૧૮
રોમ	૨૭૮-૩૧૨
" ઇંગ્લીશ પ્રોટેન્સીમેન્ટ	૨૬૨

વિષય.	પૃષ્ઠ
રોમ-રિપબ્લિક.	૨૮૬
„ સાત ટેકરી	૨૮૧
રોમેનસ્કવ રૂઢિ	૩૫૫
રોયલ એકસચેજ.	૬૯
રોયલ એર ફોર્સ ડીસ્ક્રીપ્શન	૧૬૬
રોસેટ્ટા સ્ટોન ઓફ મ્યુ	૧૧૭
રોસ્ટમ.	૨૮૮
રૂઢિ	૨૦૪, ૨૦૭
„ આર્વે સ ગમ.	૨૦૮
સવ-બાવલુ	૩૩૫
સરકરી ખાયાઈસ્ત	૧૦૯
સાર્થક નેકેટ	૪૨
સાઇમેરી-નર્મની	૩૬૬
સાઇમેરી-વેટિકન	૩૦૩
સાકડાના ધર.	૨૨૬
સા બેલા	૨૬૭
સાયન ગેટ, હોગ્ગ મર્ટ	૧૪૩
સાયન્સ રેસ્ટોરાં.	૯૪
સાસ્ટ જનમેન્ટ.	૩૦૬
સાસ્ટ સપર ચિત્ર	૨૬૧
સિડો.	૩૧૬, ૩૨૨
સીઆનાડો વીચી	૨૬૦, ૨૬૮
સીઝ ઓફ નેશન્સ,	૨૧૬
સીનીંગ ટાવર	૨૭૭
સીબરગી	૮૦
સીરા	૧૫, ૨૭૪
સીવીઆનુ ધર	૨૮૭

વિષય.	પૃષ્ઠ.
લી કન્સ ઇન.	૯૫
લુથેનો	૨૪૩-૨૪૮
લુર જુનન.	૨૨૭-૨૨૦
લુમ	૭૧
લુસાન	૨૧૫
લેક ઓફ જીનેવ	૨૧૨, ૨૧૭
લેક ઓફ લ્યુસર્ન	૨૪૦
લેક ક્રિસ્ટીયન સ્ટોલો	૧૮૭-૧
લેક મેગીઓરી	૨૪૬
લેક લેમન.	૨૦૬ ૨૧૨-૨૩
લેગ્યુન વેનિસ	૩૧૩
લેગરેનો	૨૬૦
લેડી ઓફ ધ લેક	૧૮૦
લેબર લીગ	૨૦૫
લેવે પ્રે	૩૭૦
લેસગમ-વેનિસ	૩૨૨
લેઇડ ટ્રેસ્ટીનો	૬
લેક એચર.	૧૮૩
લેક ફેરીન	૧૮૧
લેકનો.	૨૪૫
લેચ લેમેલ	૧૮૪
લેખી-ગ્રીષ્મ	૧૧૨
લેડી	૧૦
લેખાઈ રૂઢિ.	૨૧૨
લેચમા સિદ્ધાચાર.	૧૧૩
લેડન	૯૦-૧૫૦ } ૧૮૭-૧૯૭ }
„ અડર માઉન્ટ	૧૩

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
વેન-ઇન્સ.	૯૫	લ્યુસન.	૨૩૯-૨૪૩
એમીબસ.	૧૯૩	હોટેલ.	૨૩૯
ક્રીનોઇડ.	૧૯૩	વખારીઆ. મી.	૩૬૦
ક્યુ ગાર્ડન્સ.	૧૪૬	વરસાદિ.	૮૧, ૧૬૮
માઇડ યુક.	૧૯૫	વામોલીકર.	૩૨૪-૬
મીલરહોલ.	૯૮	વાયસ્પતિ મિત્ર	૩૭૧
જી.	૧૪૭	વાઝ રમ. ધિ. મ્યુ.	૧૧૮
ટાવર.	૧૦૦	વાન્ટાઇક.	૨૮૬
ટેકસી.	૯૨	વાન સરોવર	૩૪૫
ટેક્સ એક્સએન.	૧૯૫	વાયરલેસ બર્લિન.	૩૪૪
ટ્રીફ.	૯૨	વિક્ટોરીઆ સ્ટેશન.	૬૦
ટ્રીફીકટ રેલવે.	૯૪	વિક્ટોરીઆ સ્ટીટ.	૧૦૪
ટુકાનદારો.	૧૩૭	વિક્ટરી-બાવલું.	૩૪૦
નાટક. ૧૨૭, ૧૨૯, ૧૬૧		વિનયકમાન-પેરિસ.	૭૮
પરાંઓ.	૧૩૯	વિનયવાટિકા-બર્લિન.	૩૪૩
પીકાડિલિ.	૯૪	વિનયસ્તાંભ-બર્લિન.	૩૪૨
પેટીંગ્ટન લોક.	૧૪૫	વિજ્ઞાનીઓ-એમીમા.	૧૧૪
પોલિસ.	૧૯૪	વીઝીટસ ગેલેરી.	૧૧૧
પેન્ટ ઓફ ઇન્સાઇ.	૯૯	વીઝનાઇ.	૨૪૧
પીડલેટ રેલવે.	૧૭૧	વીનસ.	૨૯૬
મ્યુઝીઅમ.	૧૦૫	વીનસ-બાવલું.	૩૫૦
મેન્સન હાઉસ	૯૯	વિશુદ્ધિ ટીક.	૩૭૨
રેસ્ટોરાં.	૯૪, ૧૯૫	વીન્ટર ટાઈમ	૨૭
રોયલ એક્સચેન્જ.	૯૯	વીન્ટર કેસલ	૧૯૬
સામાન્ય.	૧૯૩-૧૯૭	વીમીનાલ.	૨૮૧
સિનેમા.	૧૨૯	વીરપૂત કાન્સની.	૭૭
સ્ટોરો.	૧૩૫	વીરવાલ્ડ સ્ટેટર સી.	૨૪૦
સ્લોટ.	૯૪	વીરેશીઓ	૨૬૯

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
બીલા અભરગે પ્રાથમે	૨૮૯	શીલોન-મોટ્ટે	૨૨૧-૩
બુલ સેન્	૧૧૦	શુઝ	૧૧
બેકફીલ્ડ ટાવર	૧૦૧	રોડેગ	૨૨૭
બેગોલીધર	૨૬૬	રોથમ-પોટ્સડામ	૩૧૩
બેલ્ટેરીઅન	૨૯, ૨૦૩	રોથીની કમ	૨૦૩
બેટિન	૩૦૨	રોલીનુ ધર	૨૦૦
„ પીઅર ગેલેરી	૩૦૮	સગવડ-અગવડ	૨૪
બેનિસ	૩૧૩-૩૨૩	„ નવાગો રીકાર	૭૨૬
„ પ્રકીર્ણ.	૩૨૧	„ હોટિ-૧	૩૩૧
„ ફોરેન્સ મૂલ	૩૧૭	સત્તાર-ગોટેરબર્ગ	૩૬૯
બેરસી	૨૫૩	સત્તરમીસદી ચિત્રાણા	૩૫૭
બેર્બાઇન	૩૮૩	સમય ગાળવાની રીત	૩૨
બેન્ટ મીન્સ્ટર એબી	૧૧૩	સમર યાદમ	૨૭
બેન્ટ મીન્સ્ટર હોલ	૧૧૨	સમાચારના તારો	૫૬
બેસ્ટલ વરજન ધ્યાન	૨૮૮	સરકસ મેકસીમસ	૨૮૭
બોટરજ	૩૮૧	સરગ નીસરણી	૨૬૧
બોર બાવલુ	૩૪૦	સરદોસા ૩ પેવીઆ	૨૬૪
બોલેસ એક્શન	૧૧૫	સરડહ-સાન્સની	૨૦૩
બોન્ટ-બોટરજનો	૩૮૨	સરોવર પ્રદેશ-સમૃદ્ધ	૧૮૦-૬
બોલ્ટેર રૂમ	૩૪૯	સર્પન્ટાઈન	૧૨૫
બ્યાપાર પદ્ધતિ-પેરિસ	૭૧	સર્પન-પોટ્સડામ	૩૫૩
બ્યાપાર-સહન	૧૩૮	સક્કીન સ્ટોર	૯૬-૧૩૫
બીટની સ્ટોર	૯૭ ૧૩૭	સાત ટકરી	૨૮૧
સાયાજીસાવ ગાયધ્વાડ	૮૪	સાયન્સ મ્યુઝિયમ	૧૩૧
સાત્રાગાર-બર્લિન	૩૩૮	સાલીવ પર્વત	૨૧૦
સાતરસ	૩૭૫	સા કંઠ	૧૬૬
સાતિ-હોટિસ	૩૩૧	સાલ મેરીઆ	૨૬૦ ૩૨૦
સિન્ધની સ્કૂલ	૩૫૯	સા સુસી	૩૪૮
સિદ્ધાચાર-સચમા	૧૨૩	સિદ્ધર-બાવલુ	૨૮૮, ૨૧૭

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ.
સિટિ સેકશન રેલવે.	૬૪	સંગીતગૃહ-પોર્ટુગલ.	૩૫૨
સિધ્ધમેન દિવાકર.	૩૭૧	સંગીતશાસ્ત્ર.	૩૭૪
સિમેટરી-મિથાન	૨૬૨	સંગ્રહસ્થાનો-કોલનમાં	૩૭૭
સીકવીસેન્ટો.	૨૮૩	'સંસ્મરણ' કારણ	૨૫૩
સીકાખાત-બિ. મ્યુ.	૧૧૯	સ્કાલો સાન્ડા	૨૮૧
સીનેગોમ-રોમ.	૨૬૫	સ્કોટલાંડ.	૧૭૧-૧૮૬
સીનેમા-લંડન.	૧૨૯	સ્ટરવીંગ.	૧૮૧
સીલ્વીન લીવી. ડો.	૮૪	સ્ટીમર-કેલે ડોનર.	૮૮
સીસ્ટર્સન ચપલ.	૩૦૬	સ્ટીમર-સામપુતાના.	૩૧-૫૬
સી સીકનેસ.	૧૯	સ્ટુડન્ટ્સ હોમ-કોલો રોડ.	૧૩૪
સુએઝ	૫૦	સ્ટેડીઅમ રોમ.	૨૮૭
સુલેહ હમાન-મિથાન.	૨૬૨	સ્ટોરો-લંડન.	૧૩૫
સુલેહ-લોકાર્નો	૨૪૭	સ્ટ્રેન્ડ.	૧૮૪
સુવીનીર-વોટરવૂ.	૩૮૩	સ્ટ્રીઓ-લંડન	૧૩૯
સૂર્યસિદ્ધાન્ત	૩૬૬	સ્ટ્રી-ચેન્નયુએટ	૧૫૨
સુકન્ડ કલાસ પેમેન્ટ.	૯	સ્થાપત્ય-અભ્યાસ	૪
સુચલ ગાઈડ	૧૬	સ્થાન-સમગ્ર	૩૬
સુનેકાનુ ધર.	૩૧૨	સ્પીક્સ ચેર	૧૧૧
સુવન ઓક્સ	૧૯૦	સ્પ્રી	૩૩૩
સેન્ટ ગોથાર્ડ ટનવ	૨૪૪	સ્મરણસ્તબ-વોટરવૂ	૩૮૪
સેન્ટીમેન્ટ.	૨૬	સ્મશાન-પેરિસ	૨૦૦
સેન્ટ પીટર્સ કેથીડ્રલ	૨૬૮	સ્લોટ-લંડન	૧૪
સેન્ટ પીયરી-જીનેવ.	૨૧૦	સ્વીટ્ઝરલેન્ડ.	૨૦૪-૪૮
સેન્ટ પોલ કેથીડ્રલ	૧૦૨	સ્વીસ એક્સચેન્જ	૧૫
સેન્ટપોલ-રોમ	૨૯૪	સ્વીસગાર્ડ	૩૦૩
સેન્ટમાર્ક-વેનિસ.	૩૧૮	સ્વીસ-પ્રીક્સ	૨૫૪-૬
સેન્ટ સેલેસ્ટીઅન ગેટ.	૩૧૧	સ્વીસ કાક.	૨૦૭
સેન્ટ્રલ લંડન રેલવે.	૯૪	હરમીસ-ખાવલુ	૩૫૦
સેને.	૨૨૧-૨	હરિશદ્ર સમય	૩૭૦
સેનમીસદી ચિત્રકળા.	૩૫૭	હાઈડપાર્ક	૧૦૭, ૧૨૫

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
હાઈલિખ્ત હાજરી	૮૬	હોટેલ ડી. એન્ડેસ્ટર (અને) ૨૦૫	
હાજરી આઈ લીવીઆ	૨૮૬	" નોર્થ	૨૫૬
હાજરી આઈ પાર્લામેન્ટ ૧૦૬, ૧૮૭		" નેટ્સ	૨૭૧
હાથી-જૂમા	૧૪	" બરધાજી	૨૬૬
હાવર નદી	૩૪૬	" બોરિવાજ	૨૩૬
હીસ્ટરી બાવલુ	૩૪૦	" બોરિવાજ માં	૨૧૫
હેન્ડ બેગ	૧૧	" બોસ્ટન	૨૬૫
હેન્ડન	૧૬૬	" બ્રીસ્ટલ	૩૩૦
હેન્ડન કોર્ટ	૧૪૨	મેટ્રોપોલિટન એન્ડ સુસિ	૨૫૨
હેન્ડટેક લીધ	૧૨૦	" વર્ગ	૧૧૨
હેરો	૧૮૬	" સ્વીસ	૨૩૪
હોટેલ	૨૧	હોપ બાવલુ	૩૩૧
હોટેલ આઈન્સીડલર	૩૪૭	હોપેસ્ટલ બાવલુ	૩૧૦
" ઇડીઅન-લડન	૮૧	હોબર્ન	૧૮૪
" ઇન્વર્નેસ	૧૮૪	હોરેશીઅસ પુલ	૨૦૪
" એ. એ. પી. ડી.	૬૪	હોલ-માસ્ટર્સ-ગ્રાન્ડ	૧૩૦
" ગોલ્ડન રેન	૩૬૪	હુએનસ ગ.	૩૩૧
" ગોલ્ડ મોટે	૨૨૩	હોર્ન પ્રદેશ	૩૬૩-૪

BHAVAN'S LIBRARY

N.B.—This is issued only for one week till_____

This book should be returned within a fortnight from the date last marked below

Date of Issue	Date of Issue	Date of Issue	Date of Issue
1963	3	MAY 1993	
1964			
64			
1970			
1971			
1971			
1980			
PR 1981			
1981			